

ИЛИМИЙ ПРОПАГАНДАЛЫК-КООРДИНАЦИЯЛЫК «МУРАС» ИШКЕР ДОЛБООРУ

А. АКМАТАЛИЕВ

КЫРГЫЗДЫН КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮ

(Колдонмо)

БИШКЕК
«КЫРГЫЗСТАН»
1996

Акматалиев, Амантур Сейтаалы уулу.

А 40 Кыргыздын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо /Көркөмдөгөн сүрөтчү К. Коёналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбору - Б.: Кыргызстан, 1996,— 328 б.: илл. ISBN — 5-655-00960-9

Бул колдонмо кыргыздын кол өнөрчүлүгүндөгү терминдерге кеңири баяндама берилет. Колдонмо мектеп окуучуларына, кесипчилик окуу жайларынын студенттерине жана жаш уздарга арналат.

ББК 85. 12

ISBN — 5-655-00960-9
© «Мурас»

Акматалиев А., 1996.

АВТОРДОН

Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгүнүн түшүндүрмө сөздүгү биринчи жолу чыгып жатат. Ал түпкүлүктүү эмгек катары каралат. Нечендеген кылымдар бою уста-уздардын узануу-уздануу ыкмалары муундан-муунга өтүп, өздөрү жараткан буюм-тайымдарында жекече кыял чабыттарын чагылдырып келишкен. Андай үлгүлөр, нускалар жасаган чеберлердин атагын алыска тараткан. Бирок, аларды жыйноо, иликтөө анча колго алынбай келген. Акыркы жылдарда гана жандана баштады. Сөздүктү түзүүдө «Кыргызстан», «Адабият» басмаларынан жарык көргөн «Жасалга өнөр чеберлери» (1982), «Көркөм кол өнөрчүлүк» (1984), «Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү» (1988), «Усталар жана уздар» (1990) өңдүү китептеримдин негизинде жана андан берки иликтөө-изилдөөлөрүм бул сөздүктүн түзүлүшүнө уютку болду. Алардан башка сөздүктү жазууда Канташ уулу Капар (Тянь-Шань), Молдокабыл уулу Абдыжапар, Байбөрү келини Бурушбүбү, Жунушбай небереси Мадис (Нарын шаары), Алдаярбек уулу Айсыракун, Копо уулу Азиз (Ат-Башы), Момунбай уулу Сүйүнаалы (Ак-Талаа), Балтабай келини Эмил (Жумгал), Сопубек келини Кенжеш, Карынбай келини Гүлай (Кочкор), Токтосун уулу Базарбай (Тоң), Бекеш уулу Асек (Түп), Исраил уулу Садык (Кемин), Сейтаалы келини Күлүшары (Аламүдүн), Карач келини Батый (Кант), Көбөн кызы Жийдегүл (Чүй), Кызгара уулу Кошалы (Сокулук), Ысак келини Күлүйпа, Апыш уулу Рыспай (Талас), Сооронкул келини Фатима, Чотон уулу Абдыракман (Бакай-Ата), Кочкор уулу Календер (Базар-Коргон), Үркүмбай кызы Калбү (Алай), Айжигит кызы Тажы (Баткен), Илияс кызы Ибадат, Асан кызы Карачач (Өзгөн) сыяктуу таанымал уста-уздардын үлгүлөрдү кармоодогу ыкмалары да пайдаланылды.

Өз кезегинде баалуу материалды берген, арабыздан көзү өтүп кеткен маркумдарга жана азыркы күндө талыкпай изденип жаткан чеберлерге ыраазылыгымды билдирем. Сөздүк негизинен мектеп окуучуларына, орто жана жогорку окуу жайларынын студенттерине, жалпы эле кол өнөрчүлүктүн тарыхына кызыккан ар бир күйөрманга арналат.

КАЛЕМДЕШТЕН КАБАР

Педагог, журналист, көркөм өнөр таануучу Амантур Сейталы уулу Акматалиев — окурмандарыбызга элибиздин этнографиясын, каада-салтын, тарыхын, маданий байлыгын, өзгөчө кол өнөрчүлүгүн ийине-жибине чейин талыкпай иликтеп келе жаткан көрүнүктүү этнограф катары белгилүү. Ал мурдагы СССР (азыркы Кыргыз) Сүрөтчүлөр Союзунун мүчөсү, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмери, Республикабыздын өнөр жайынын отличниги.

Белгилүү этнограф Амантур Сейталы уулу 1934-жылы бештин айынын 11 күнү Нарын областына караштуу Тянь-Шань районунун Бөрүлүү кыштоосунда жарык дүйнөгө келген. Кийин Нарын, Кочкор балдар үйлөрүндө тарбияланат.

1948—54-жылдары Нарын шаарындагы окуу жайын, андан соң Нарындагы мугалимдер пединститутунун тил-адабият факультетин ийгиликтүү бүтүрөт.

Амантурдун кыргыздын элдик кол өнөрчүлүгүнүн этнографиясын иликтөөсүнө кызыгуусу Ош областынын Лейлек районунун «Искра» жана Калинин атындагы жети жылдык мектептерде мугалим, директор болуп иштеп жүргөндө башталган. Айрыкча Ош аймагындагы элдик уздардын оймо-чиймелери, туш-кийиздери ж. б. буюмдарынын кооздуктары Амантурдун аң-сезимине от коюп, шыгына-шык кошот.

Амантур этнографтык кесиптиги Кыргызстан Мамлекеттик Университетинин журналистика бөлүмүн артыкчылык диплом менен бүтүрүп, «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Кыргыз Туусу») гезитинде адабий кызматкер, бөлүм башчысы болуп иштей баштагандан өркүндөтөт. Редакциянын тапшырмасы менен командировкаларга чыгып, эл арасында көбүрөөк болот. Атактуу кол өнөрчүлөр менен жолугушат. Алардын көргөндөрдүн көз жоолорун алган көркөм кооз өнөрлөрүнүн жасоо, көркөмдөө сырларын эрикпей кагаз беттерине түшүрөт.

Кылымдардан-кылымдарды аркалаган уздардын кымбат баалуу мурастары жөнүндө ондогон макалаларды, очерктерди, баяндамаларды жазат. Булар окурмандардын арасында зор кызыгууну туудурат.

Амантур да кол өнөрчүлүктүн көп жактуу, ар тараптуу түрлөрүн тереңдеп изилдөөгө белсемдүү киришет. Кийин бүткүл өмүрүн, бүтүндөй чыгармачылык күчүн элдик кол өнөрчүлүктүн тарыхын, этнографиясын изилдөөгө арнайт. Ал кыргыз жергесин түгөл аралайт. Амантурдун Кыргызстанда аралабаган айылы, жолугушпаган уздары, усталары калбайт. Мына ушундай талыкпаган эмгектенүүнүн натыйжасында Амантур окурмандарыбызга «Кыргыздын кол өнөрчүлүгү», «Жасалга өнөр чеберлери», «Көркөм кол өнөрчүлүк», «Кыргыздын улуттук кийимдери», «Кыргыздын колдонмо-жасалма өнөрү», «Усталар жана уздар», «Баба салты, эне адеби» ж. б. аттуу ондогон очерктерди, монографияларды тартуулайт. Булар бүгүнкү күндө кыргыздын элдик кол өнөрчүлүгүнүн тарыхынын уюткусун түздү. Автордун сиздерге тартууланып отурган акыркы эмгегинде элдик кол өнөрчүлүктө жолуккан бүтүндөй терминдерге кеңири түшүндүрмөлөр, баяндамалар берилген. Бул көлөмдүү эмгек алгачкы жолу жазылып жаткандыктан, баардык терминдерге берилген түшүндүрмөлөрдүн телегейи тегиз деп айта албайбыз. «Талкуудан тактык жаралат» дегендей окурмандардын талкууларынан кийин терминдер такталып, бир калыпка түшөт го дейбиз. Ал эми алтымышты аркалаган калемдешибиз Амантур Сейталы уулуна чын, ден-соолукту, чыгармачылык ийгиликти каалайбыз. Эл ичинде, жер бетинде айдан аман, жылдан эсен жашап, бар бол, калемдешим!

Балбай Алагушов,

Кыргыз республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер.

АБАЙЫ — «Агынектин боюнан, Аша коюп адуулап, Алдындагы Буурулду, Абайы менен жабуулап» («Семетей»), Бул — кийинчерээк көбүнчө кыз-келиндердин токулгасына салынуучу кооз ат жабуу. Уздар анын жердигин эндей таардан, кездемеден тандап, ага, «Илме дос», «басма сайма» аркылуу түр жиптерден көркөм көчөттөрдү табакча-табакча кылып, ат соорусунан даана көрүнгөндөй беришкен.

АБАЛАК — «Ордо» оюнунда чүкө аткыч, черткич курал. Ал мүйүздөн жасалып, төрт бурчтуу (орточосу узуну 10—11 см; туурасы 4—5 калыңдыгы 1—1,5 см. болот). Ал көп кар баскан карт текенин мүйүзүнөн тандалып жасалат. Алгач аны чеберлер кол араасы менен аралап, тегиздеп, малдын майын калың сыйпап, таптуу отко кактайт. Мүйүз былпылдап жумшарганда суутпай туруп, үстүнкү бети бир аз чүңкурча, кайкыраак болушу үчүн ага шынаа сымалданган жыгач коюп, тегиз эки жыгачтын ортосуна кыпчытып, кайыш же зым менен таңып, оор ташты үстүнө бастырат. Бир топ күндөн кийин калыбын сактаган мүйүздүн чеке-белдерин аралап, өгөөлөп, жонуп, абалак түспөлүн берет. Эптүү болушка анын баш бармак, сөөмөй, ортон кармай турган эки чети араа, бычак аркылуу каршы-терши «торчолонот».

Абалактын көлөмү ар кандай болот. Ал эми кулжанын мүйүзү өтө эле катуу келгендиктен абалак жасоо кыйын. Ошондой эле абалактын бир жагы жазы, экинчи тарабы кууш келип калат. Буга беш карыштан жогору болгон текенин мүйүзүн тандоо керек. Картаң текелердин мүйүзү тогуз карышка дейре жетет. Абалак үчүн мына ошолор табылгыс жердик болот. Мында мүйүздүн жарымы туюк келип, жарымынын ичинде өзөгү же көңдөйүрөөк көрүнөт. Так ошондой алты карыш мүйүздүн үч карышы, сегиз карыштын төрт карышы калың келет.

Абалактын үч түрү бар: Топ бузаар (ураттаар) абалак — бул чоң абалак. Шадылуу адамдардын колдоруна токтомдуу келет да, узуну бир нукумдан бир элидей ашыгыраак болуп (шадылуу колдуу адамдардын өлчөмү менен) туурасы төрт жарым элиге чейин жетет. Бул абалак томпойдон эки эсе оор көрүнөт да, калыңдыгы бир жарым элидей болот.

Орто абалак-чүкөнү чертет. Жемек — кадоочу, тооручак — тооручу абалак. Мунун узуну нукум, туурасы төрт элидей келип, калыңдыгы элиден азыраак ашат. Текенин мүйүзү араа аркылуу кесилет да, керки менен тегизделип, бодур жерлери кайрак таштарга сүртүлө, өгөөлөнүп жылманалат. Абалактын жерге тийүүчү тарабы саал кайкыраак келет. Ансыз анын кырлары жерге тийип, абалак жакшы жүрбөй калат. Абалак үстү көбүнчө тегиз келип, бир аз кайкыраак болушу да ыктымал. Абалак кичине болсо чеберлер үшкүлөп, ага коргошундан кыт куюшат. Өтө оор абалак чүкөнү сындырат.

Топ бузуучу, топ атуучу адамдарды «ордо оюнунда» «ураткан» деп да аташат. Мыкты абалактар «козулук абалак», «койлук абалак», «улактык абалак» деп айтылат.

АБДЫРЫНА — Төшөктүн аяк-башына жазданууга атайын ылайыктала жасалган жыгач буюм. Бул кыргыздар отурукташуудан кийин көбүрөөк колдонула баштап, жыгаччылар муну сыйдалап кармап, кооз буюм катарында урунууга аракеттенишкен. Көчмөңдүү жана жоокерчилик турмушта төшөктүн аягы жапыс көрүнсө, ээр анын үстүнө желдик же тердик, кийиз өңдүүлөрдү коюшкан. Улуулардын айтымдарында, ат үстүндөгүлөрдүн кан тамырлары жүгүрүп, буттун эс алышына шарт түзөт.

АДЫРГЫ — Өрмөк согууда колдонуучу жыгач курал. Узундугу 40—45 см, жазылыгы 15—17 см, калыңдыгы — 3—5 см, баш-аягы, эки кыры бирдей жукартылып, тактайдан жасалат. Адыргынын эки учунда көзөнөгү болот. Мындан кудум жүн сабоодой эки таякчанын ичке жагы өткөрүлүп, нукумдай жоон башына такалат. Күзүктүн жардамы менен адыргы аркылуу өрмөктөгү эриштин үстүнө

астыңкы жиптерин, үстүңкү жиптерин астына алмак-телмек өткөрүп турат. Мунун ар бир өтүшүндө аркакты эриштердин арасына кысып калтырат.

Адыргынын жердиги талдан да, теректен да, карагайдан да, арчадан да жасалат. Ал кыйылып келинери менен чеберлер аны кадимки тактайдан жонуп, көлөкө жайда кургатылып, кем карчы бычак аркылуу тегизделет. Адыргыны аракетке келтирүүчү жүн сабоодой эки таякча ыргайдан да, талдан да, табылгыдан да болот.

АЙЫРМАЧ — «Айырмач токуп, малга артып, кайра көчтү эл шашып» (А. Үсөнбаев). Бул — жыгач буюму, ээрдин бир түрү. 1). Кичинекей балдар (4—6 жаштардагы) атка минүүгө өбөк. Аны көчмөңдүү турмушта өзүнчө тайкунанга мингизүүгө көнүктүрүүгө атайын токулган ээр. Айырмачтын кашы менен артын бирдей кылып, бири-бирине кайчылаш аштала жасалат. Ат үстүнөн бала жыгылбашы үчүн мунун капталдарына туурасынан баланын балтырын кыспагыдай жалпак жыгачтар бекитилет. Айырмачтын үстүнө көпчүк салынат. Үзөңгү ордуна тебүү үчүн көбүнчө териден же кийизден кооздоп жасалган темингиси болот.

Айырмачтын кайчылашып ашталган бети кол жеткидей кооздолот. Усталар ага жыгачка таандык оюм-чийимди түшүрүшөт. Ал оюм-чийим, адатта, чагаракталып, «кочкоректенип» кетет. Чийимди каалга бетиндей тереңдете баспоо керек. Буга түшкөн жыгач оюму «ит куйруктанып», «бармак боочу» сыяктанып, көпчүк-көрпөчөдөн анын кашы койкоюп көрүнүп турат.

Зергерлер бул токулгуга да күлдүрө күмүш чабышкан. Ээрдин алдыңкы жана арткы гана кашы минтип кооздолушу зарыл.

2) Алдыдагы жана арт жагындагы тик жыгачтарын бири-бирине кайчылаштырып жасайт. Бул — унаага кийиз салып токуп жүк артууга ылайыкташкан ээрдин (ыңырчактын) бир түрү. Көчмөңдүү турмушта минтип ээрдин ар кандайына узануу абдан өнүккөнүн тарых музейлериндеги экспонаттар далилдеп турат.

Илгери чабылган айырмачка кичине жошо сүртүп коюшчу. Ал ак жыгачтын өңүн өзгөртүп, кир көтөрүмдүү кылган. Атайын сырдап койгондой буюмдун өңүн ачкан. Азыр аны урунгандар өтө азайды. Мал киндиктүү элет жерлеринде эле ташынып-көчүүдө анча-мынчалар токубаса, кийинки муундар муну музейден гана көрүп калышты. Айырмачты эми өнөрканаларда өзүнчө буюм же белек катары чыгаруу зарыл.

АКАК (Акак таш) — «Акак мончок тагынам, Койчу кулду не кылам, жылкычыны сагынам» (Эл ыры). Бул — буюмдун жердиги. Элдик зергерчиликте буюм бетине чөгөрүү үчүн колдонулуучу ийне жалбырактуу жыгачтардын ташка айланып, ар кандай түстө кубулган (көбүнчө сары) чайыры. Бул баалуу зат шакек, желбирөөч, бой тумар, сөйкө, билерик, чолпу (чач учтук), топу өңдүү кыз-келиндердин зер буюм-тайымдарына, эр кемерине, ат жабдыктарынын бөлүктөрүнө «тогуз төбөлөп» («куткундап») кооздоодо колдонулат. «Кызыл шуру, ак бермет, Акак, каухар аралаш» (Н. Жетикашкаева).

АК КАЛПАК (калпак) — «Ак калпак кийип, ат минген, Кыргызымды сагындым, Ар дайым менден кат күткөн, Бир кызымды сагындым» (Мидин). Бул — Ала-Тообузга символдоштурган элдик баш кийим. Аны жасоодо, абал жүндү кылдап, саксагыраагын майдалап кыркып сабайт. Уютулган жүндү басып кургатып, кайра бышырган соң борду улам сээп, улам басып, кайра үбөлүктөп, кийизди катуу кылат. Башка чакталып, калпактын төрт талаасы бычылат да, алардын ортолоруна «милте» коюлат. Калпактын «Айры калпак» деген түрү бар. Анын төрт талаасынын кошулган жерлери жана жээги «кыюуланып», төрт жеринен кичине шара тилик калтырылат. Ал эми «Тилик калпакта» төрт талаасы «кыюуланбайт» да, ак жип аркылуу бириктирилип, эки жеринен чоңураак тилик калтырылат... «Туук калпакта» жүн

калпак түрүндө уютулат да, муну улам катуу басып, анан өбүлүктөп, кайра бышырып, төбөсү топ-тоголок, этеги тегерек түргө келтирилет.

Кыздарга ак жүндөн жука кылып, этегин эркектердикинен тайкы, тегерете жээгин үстүн көздөй имерилте бычып, ага үкү таккан. Аларга түрдүү ийне сайма аркылуу, көркөм көчөттөрдү келтирет. Калпактын кол саймасы «секиртме», «тап бердирме» деп аталат. Мында тигүүчүлөр эки ыкманы жүзөгө ашырат. Биринчи калпактын төрт талаасын бири-бирине «милтелеп» (жээктеп) кошот. Экинчи «кыюусу» (алкагы) тигилет. Андан кийин учук аркылуу ичи жөрмөлүп, топ чачыгы («чогуун») чыгат. Анан тигүү машинасында анын кырын жүргүзөт. Андай калпак барктуу болот. Бөрксүз калпак телпек сыяктанып калат. Мындан «калпакпы же телпекпи» деген сөз чыгат. Анда башка токтому жок болуп калат. Кийизи өтө жука келсе, бир жайдан чыкпайт. «Сайма калпактын» бөтөнчөлүктөрү уяң жүндөн уютулат. Ал кийизге берилген көркөм көчөттөр ого бетер назиктелип, уландар эле эмес, кыз-келиндерибиз да кийип жүрүүгө шартташат. Буга түшкөн сайма көчөттөр «кыялданат». Мындагы көркөм көчөт оюмдун элементтерин уздар чөптөрдүн сабагынан, мөмө жемиштеринин шагынан, ийилген бутактарынан алышат. Ал сөзсүз бир нерсеге окшошуп, бул сайма көчөттөрдөн «бармак боочу», «ит куйрук», «ийрек», «бычак учу» өңдүү көркөм оюмдар элестейт. Элдик оюмдун элементтери экинчи бир кооз оюм-көчөттүн туулушу үчүн көркөм каражат болот. Оюмдан-оюм, көчөттөн-көчөт чыгат. Ошондуктан, көркөм оюм — ойдун кумары болуп көрүнөт. Бул ар бир уздун изденүүлөрүнө жана жаңыча узданууларына негиз түзөт, «Бабабыз кийген ак калпак, Баркына жетип жүрөлү» — деген саптар баш кийимдин баркын арттырат. Кыргыз калпагы мурдагы эл чарбачылыгынын Бүткүл союздук көргөзмөсүнө коюлуп, «күмүш медалына» татыктуу болгон.

Азыр кыз калпагын тигүүнүн үлгүсү кайрадан жанданууда. Ак, кызыл, көк, жашыл өңдөгү жасалуучу бул баш

кийимге берилген көркөм көчөттөр кемселге, чыптамага, белдемчиге окшошот.

Калпак чети чырашталат. «Чыраш» — сайманын бир ыкмасы. Мында төрт талаасы «кайчы кулак» же «кереге көз» аркылуу биригип турат. Бул — «илме достун» бир түрү. Калпак чекелери да так ошондой сайма аркылуу кештеленет. «Кештелөө» — чыраштоонун бир түрү. «Кештелүү калпак — кыймалуу калпак — саймалуу өңүр кештелүү өңүр — булар тигиш ордуна берилүүчү кооздуктар. «Кыймалуу калпак кара шым, Кие турсам не болмок» (Жеңижок). Демек, уздар буюмдун өмүрүн өткөн керезден, мурастан жана табариктерден алышат. Калпактын алдыңкы эки талаасына маңдайлаштырылып, бири-бирине төп келген эки жөнөкөй көчөт элементтен турган саймалар орун алат. Андагы оюм-чийимдер өсүмдүктөрдүн жалбырактарын элестетет да, уз көркөм көчөттү чөптүн сабактарынан алат. Сайма калың жыш болот, көчөттүн элементтерин коюулата саюу убакытты талап кылат. Сайма көчөттөрүн суйдан алуу уздуктун табиятында назиктикти тартуулайт.

Шайырлар кийүүгө, шартташкан калпакта «кайык сайма» мүнөздүү келет. Ак жердикке кара жип кара аттын кашкасындай ачыктыкты, тактыкты көрсөтүп, мындай өң көбүн эсе улгайгандарга арналат. Ал эми жиби кызылы улан-кыздарга мүнөздүү келет.

Калпак — назик баш кийим. Анда шаң да, нарктуулук болгондуктан муну жасоодой эле кийүүдө да ардактай билүү талап кылынат. Баш кийим назиктикти, жеңилдикти, сыйдалыкты өзүнө ич ара ширетип турат. Бул калпактын бычылышы — башка калпактан бир аз айырмаланат. Мында эки алдыңкы талаасы жазыраак, эки арткы талаасы Ичкерээк болот. Анткени, кийимди артынан караганда анын үч талаасынын тигиштери бирдей көрүнөт.

Түштүк кыргыздардын чеберлери Алай тукумдагы коюнун, козунун айрыкча күзгү жүнүн керектешет. Эгер ал аз болсо, жазгы жүндү белгилүү өлчөмдө кошот.

Мында жүн тазаланат, кылданат, майда тытылат, кайчы аркылуу жүн 5 см. дей кырчылат. Табылгы сабоо менен сабалат. Жүндүн 1, 2, 3 тарамы болот. Эң биринчи тазасы үстүңкү бетине чыгат. Аны уютууда абалы ысык сууну чачып, чийди оройт, анан тоголото баштайт. Уютулганы белгиленгенден кийин ал он, сол болуп басылат. Кийизди кургатып дагы жууйт жана да оң, сол басат. Дагы кургатып, кайра жана басат.

Көп басуу — кийизди катуу уютуунун шарты. Ал аракет жазгы, күзгү жүнгө карата болот. Кийизди эми бордоо үчүн тоодогу борду алып келип, корго көмөт. Бордун чекелерин кырып, бышканын баамдайт. Сыртын кырып таштап, тоскоктой майдалап, аны ысык сууга чылайт. Мына ошонун тунмасын кийизге сүртүп, дагы оң, сол эки жолу басып, ачык күнгө жайып, кийизди кургатып алат. Мисалы, 59 өлчөмүндөгү (25 см) калпактын бир талаасы 28 см. болсо, 12,5 см. кыюусу келет. Мында төрт талаанын ичин кыйып, ал 2 см. кыйык тигилип бүткөндө бир см. болот. Калпактын чогу (чачык) 6,5 см ге, боосу 8 см ге өлчөнөт.

Айрым чеберлер калпактын төрт талаасында 8 секиртме (тап бердирме) саймаларын берет. Анын аралары 1,5 см ден 25—27 курдай элементтери бар.

Мында уздар буюмду кармоодо абалы анын эскизин кагазга түшүрөт. Мисалы, катуу салфетканы кагаз эскиздин үстүнө жаткырат да, ошол түшкөн оюм-көчөт боюнча чегип алып, кийизге түрдү түшүрүүдө тигүүчү машинанын майына малып, кийиздин алкындысы менен эзип, ага ошол чегилген из боюнча кайрадан чегип алат.

Айрымдар адаттан тышкары ат, айгырдын туу куйругун тартып алып, аны муздак сууга чылап, калпактын төрт талаасын бири-бири менен жип аркылуу ичинен бириктирип, берки төрт тал кылды ийнеге саптап алып, ичине эчтеке койбой кадимкидей чыраштайт.

Кээ уздар кийизди уютууда козунун күзгү ак жүнүнөн алат. Ал өтө арсайбай үлпүлдөк, назик келет. Аны жууп, бор кошуп (бор таш кат-кат болуп көрүнөт. Ошону алып келип, корго салып бышырып, сыртын кырып, ички тазасын сокуга жанчат) казанга кичине кайнатат. Үстүнө муздак суу куюп, жүндү чылап коет. Эки-үч күндөй жаткан аны «кирип» кетпесин үчүн көз-көз ийне менен илип-тартып араларын ачып, борго аралаштырып турат. Суу боюнча араларын ача жүндү таза ачык күнү кермеге илип коет. Мында сабап, майдалап тытып, чийдин үстүнө таза кездемени же клеёнканы жайып (ансыз чийдин кабыгы, уютулган жүндү жулат, кийизди бузат), ошого жүндү тарамдайт. Ага кайнак сууну чөмүч менен текши сээп, бир четинен чийди тоголоктоп, тепкилебей, кол менен басып ийлейт. Ошондо кийиз кирет да, чийдин үстүнө коюп билектеп таза суу менен тазалайт, жууйт, бүткөн кийиз бүктөлүп кирделет. Зарыккан кийизди күн ачыкта жайып кургатат. Ак калпакты кыйыктоодо манатты пайдаланып, төрт талаасына «мүйүз оюмун», «көөкөр оюмун» түшүрүп, төбөсүнө папик менен чачылагандар бар. Өспүрүмдөрдүн калпагынын папигине илгери бирөөлөрдүн көзү тийбөө үчүн көз мончок менен шуру өткөргөн.

АЛА БАКАН (ача бакан) — «Баканды жакшы көрсөткөн, Башында майлуу сүр болот» (Осмонкул). Бул — салттуу үй буюму. Анын эки түрү бар. Төр ала бакандын түп жагы төрт бурчтуу келет да, андан өйдө төрт-беш жерден муунакталып, илгич кадалган жерлери гана муунакталышы шарттуу көрүнөт. Бул бакандын аяк-башы ичкерээк, ортосу муунакталып, ага күмүш шөкөктөр салынат. Ал жоон көрүнүшү да ыктымал. Буга чабылган көркөмдүк «сыя төгүү», «көрчөгөлөп чабуу» сыяктуу ыкмалар аркылуу бөтөнчөлөнөт. Мында «кочкор мүйүз», «ит куйрук», «куш тырмак» өңдүү элдик оюм-чийимдин элементтерин берүүгө зергерлер көбүрөөк көңүл бөлүшкөн.

Мындан сырткары ар бир муунакка экиден илгич тагып, анын тушуна тегерек томпок көрчөгөлөр чөгөрүлүп, анын ортосуна зергерчиликтин саймасы «зооткор»

түшүрүлөт. Ала бакандын аягынан башына дейре жука темир бет бурулуп урулуп, адатта, ага күмүш жалатылат. Мында мык ордуна кагылып, көрчөгөлөр атайын эле көркөмдүк үчүн чабылгандай элес берет. Кээде буга түшкөн шөкөттөр «мүйүз», «жарым ай», «тегерек», «байчечек», «жарым бадам» оюмдарынын жарым жартылай элементтеринен турат.

Ала бакандын мындан бөлөкчө шөкөттөлгөн түрлөрү да бар. Ага төрт кыр жыгач тандалат да, мунун маңдай бетине гана жыш көркөмдүк түшүрүлөт. Ала бакан көбүнчө иймек темирден алты бутактуу болот. Ага берилген кооздук абалы жукартылган жазы темирге жалатылып, даана күмүш көрүнгөн тактаны кайчылап, кудум шырдак оюмдары түшүрүлөт. Анын ортолоруна айырмалана берилген тегерек көркөмдүктөр буюмдун көркүн ачат. Ала бакан башы уукка найза учу кейиптенип барып, ачакейлене тандалат.

АЛА КИЙИЗ (карала кийиз) «Кыргыз кийизге туулга» (макал). «Ала кийиз, төшөк жок, Жерге жатты кайран эл» (Ысак). Түр-оюм түшүрүлүп, уютулуп жасалган кийиз буюм. Алардын толук жердиги жүн болгондуктан элибизде кийиз буюмдары арбын. Бул адими буюм катары бааланат да, узак убакыт урунууга шартташкан.

Ала кийиз (карала кийиз) деген ат илгери кара жана ак койдун жүнүнөн эле түр түшүрүүнү түшүндүргөн. Уяң жүндүн баары эле боекко жакшы кириши мүмкүн эмес. Кылчыктуу, жарым кылчыктуу жүндү да боёкко абдан кандыра салып, муздак суу менен жакшылап жууп алышыбыз керек. Бирок, ал мындай караганда бир аз бозомук тартып калышы да зарыл.

Уздардын айтымында бир койдун жүнүнө (болжол менен алганда бир чоң чака суу, 200 грамм боёк туура келет). Эгер жүн малыш койдуку болсо, ага 300, 350 грамм боёкту сарптоо максатка ылайыкташат. Орточо ала кийизге он кг. кара жүн керек. Анын түрүнө бир жарым кг. жүн чыгымдалат. Оюм жашыл, кызыл, ак, сары өңдөргө тармакталып келет. Мында «уй мүйүз оюмун» чарчыланта берүүгө да болот.

Ала кийизге түшүүчү көркөм оюмдардын ички дүйнөсүн өңү-түсү ачат. Мында буюмдун четтиги кара кийизден жалаң берилип, айрым чеберлер аны да «ала мончоктотот». Ала кийиздеги «ала мончоктотуу» — бул шырдак оюмундагы «араа тиш», «бычак учу», «ит куйрук», «бадам» сыяктуу негизги оюмдарды айырмалоочудай мааниге ээ көрүнүш. Анан кийиздик оюмду бере турган четтеги төрт бурчу ак-карадан «ала мончоктолот» да, кадимки кийиз оюмдары берилет. Эгер кара фонго оюм кызыл жүндөн тарамдалса, анда ал ак жүн аркылуу «жээктелет...» Мында ар бир кийиз оюму бири-биринен айырмалануу үчүн ошол «ала мончокту» (оюмдарды бөлүп туруучу көркөм белги) жүргүзүү тийиш. Кийиз ак, кара, кызыл өңдөрдөн турса, уютуу учурунда алар биринин супсундары бирине өтүп, кандайдыр кара күрөңдөнүп, кара малаланып, же кызгылттанып, боёктору кереметтенип, жаратылыштын бир нооматына келип турган таланттуу сүрөтчүлөрдүн сыйкырдуу чыгармаларындай сезимге өтө эле жагымдуу таасир келтирип турат.

Буюмдун четин кара жүндөн тарап туруп, эки элидей сарыдан четин «жээк» берип, жашыл менен кызылдан түшкөн «бадам оюмунун» араларын сары өң аркылуу берүүбүз керек. Мына ушул үч өңдү ич чара айырмалата берүү менен «табак оюму», «бармак башы оюму» сыяктуу кооздуктарды текшилеп төптөштүрө берүүгө да укмуштай машыгышкан уздар бар. Минтип, кызыл-жашыл өңдү кийизчиликте колдонуу азыркы учурда жапырт салтка айланууда. Андыктан бул эки колоритти күчтүү өңгө мала сарыны данакер катары пайдалануубуз керек.

Ооба, ала кийиз үчүн күрөң, мала сары, көгүш, кара өңдөр мүнөздүү болот. Анда көбүнчө «кочкор мүйүз оюмунун» төбөсүнөн «карга тырмак» чыккан оюм элементтери жаралат да, буюмдун ортолугу кадимкидей табакча сымалданып кетүүсү керек. Мунун ичинде «шырдак оюмдарынын» элементтери көбүнчө «мүйүз оюмдары» аркылуу мүнөздүү келет. Андыктан ак өңдү ала кийизде арбын

пайдалануу буюмдун бетин «алачакмактатып» (чакчайтып) таштайт. Оюм уюлданып, чагаракталып, үзүл-кесилсиз берилүүсү тийиш.

Ала кийиздин кооздугу — оюмду майда-майда берилүүсү менен бардык өңдөр ич ара жуурулуша аралашып, ортодон бир өңдүн чыгуусу менен ойдогудай бааланат. Ал ак да, кызыл да, күрөң да, көк да, жашыл да эмес, ортодон бир өң чыгаруубуз зарыл. Башкача айтканда көп боёктордон сүрөтчүлөрдүн пейзажын элестете алышы керек.

Эгер көркөм буюмга ак, жашыл, кызыл, сары өңдөр болсо, анда көк-жашыл менен ак-кызыл менен жупташат. Мунун четине «чагырмактан», «ит куйруктан» ак-кызылдан «аламыч» түшөт да, буюм ортосунда төрт табакча үзүл - кезилсиз берилет. Фону кызыл өңдүн ичинде «кош мүйүздүн» үстүнөн «кайкалак» (мүйүздүн башка түрү) түшөт. Ал «карга тырмак» менен да айырмаланат. Минтип айтып жаткан себебибиз мыкты оймочулар жөнөкөй оюмдарды түрлөнтүп жиберүүгө өтө кылдат келишет. Так баяндаганда, «кош мүйүз оюму» «карга тырмак оюму» менен биригип, табакчаны түзсө, экинчисинде, тик берилген «ит тырмак оюму», «кош мүйүз оюму» аркылуу биригет. Ушинтип, буюмдун ортолук табакчалары ирээти менен пайда боло берет. Ал эми төрт бурч берилген бул табакчалардын эки четтеринде үч бурч (тумарча) «жарым табакча оюмун» элестетет да, ал жашыл ак түстө беттелсе, жарашыктуу көрүнөт. Мында уздар шырдак менен ала кийиз оюмдарынын негизги элементтерин бири-бирине алмак-салмак колдоно берет) Жалпы жасалга буюмдарынын ичинен көпчүлүктүн көңүлүн тегиз тартып туруучу эмоциялык ачыктыкты, тактыкты, мыйзам ченемдүүлүктү өзүнө сиңирип турат.

Абалы буюмга тандалган кара жүндү тазалап алат. Аны сабап, чийге чабактап, бышыра электе эле жууйт. Мында кийиз былбырап калат. Оюм түшкөн ылдыраган кийизди кара кийиздин үстүнө жаткызып алат. Эми жаткызылган оюмдун аралары, ички кысыктары ар түрдүү жүндөр менен толтурулат. Ачык айтканда, оюмду ичинен оюм жаралат. Койдун бөтөнчө, кара койдун күзгү жүнү мыкты болот, уяң жүн бышырганда анча кирбейт. Анткени менен боёкту ырас кабыл алат.

Чеберлердин чечмелөөлөрүндө майда оюмдар түшсө, ал «кыз оюм» деп аталат. Эгер кийиз бетине кезек оюмдар болсо, «чоң оюм» дейт. Буюмдардагы негизги оюмдардын (ала кийизде оюмду «түр» деп айтса да болот) араларын, ачык жана так көрсөтүү үчүн живопистик маанай берүүдө уздарда кооздукту тааный билүү касиети бар.

Буюмдун четтик оюму кезек берилиши мүмкүн. Мисалы, «бадам оюмдун» четине «бычак учу» (араа тиш) түшөт. Аянттуу буюмда төрт табакча орун алат. Ал «жалпы оюм» аркылуу берилет да, негизги оюм өтө майда көрүнөт. Ар бир табакча төрт бөлүктөн турат. Анын ар биринде үч-төрттөн оюм элементи кездешет. Ал табакчаларда «бугу мүйүз оюму» да орун алат. Демек, көркөм оюмдарды мындай берүү биз үчүн илгерки энесайлык кыргыздардын буюм үлгүлөрүн элестетет.

Биз анын кызыл-көк өңдөрдү беттеп, көркөм оюм берген көлөмдүрөөк буюмда өңдү ача, ич ара жупташууларын табууда уздар кол боёкту кое туруп, күрөң менен ак жүндүн өзүнүн нукура бөтөнчөлүгүн уздуктукта колдоно билишет. Айткандай, буюмдун жердигинин нукура болушу көркөм кол өнөрчүлүктүн элдик салтына коошуп турат. Демек, буюмдун өңүн жердиктин өзүнөн издөөгө болот. Кара койдун, боз койдун, кызыл койдун, күрөң койдун, көк койдун кыркылган өз жүнү эле боёктук милдетти аткарат. Натыйжада, буюмга түшкөн көркөм оюм-көчөттөрдүн өңү өтө эле ачык, ала чакмактанбай, коңур, басмырт баамдалып, таланттуу сүрөтчүнүн көп боёкторду ич ара сиңирип, сыйкырдуу кыл калеминен жаралган жаратылыштын бир кооз көрүнүшүн элестетип кетет.

«АЛАМАЧ» — шырдактын ортолук оюму (борбордук оюму) менен жээк оюмун (четтик оюмун) бөлүп туруучу түр. Ал көбүнчө ак-карадан, кара-сарыдан берилет. Аны «ала мончок» деп да атайт. Ал «араа тиш оюмдан», «тумарча оюмдан», «ийрек

оюмдан», «ит куйрук оюмдан», «бадам оюмунан», «бычак учу оюмдан» ж.б. оюмдардан түшүрүлөт. Аламач — буюмдун четине да, ортосуна да коюлат. Айрыкча, ак жана кара оң буюмдун түзүн аттын кашкасындай ачып, жалпы эле кийиздин ажарын өзүнө оодарып турат. Ошондуктан, мунун четине көбүнчө «тумарча оюму», ортосуна «бадамча оюму» түшүрүлөт.

Кийиз оюмдары үчүн кара-ак өңдөгү «аламыч» түбөлүктүүдөй туюлат да, ар кандай өңдөгү ортолук жана четтик оюмдарды бөлүп турат. Көк-кызыл оюмдарга жүргүзүлгөн чаар «ыскыттар» (милтелер) сайманын «суусундай» дааналап көрсөтөт. Анын «аламычы» «кош мүйүздөн», «бадамдан» болот. Уздар «Жээк (четтик) оюмун» көбүнчө өзүнүн «жарым кыялынан» да түшүрө алышат.

Акыйкатта, мыкты уздар элдик үлгүлөрдүн жалпы кооздугуна доо кетирбей туруп, өзүнчө «чыйыр салып», чыгармачылыкта буруп, «табак оюмдун» композициясын куруп кетет. Мында «кочкор мүйүздөрдүн» башына «карга тырмак» чыгарып, экөөнөн бир табакчаны түзүү, же эки «кочкор мүйүз», эки «карга тырмактан» бир табакча жаратуу аркылуу четтерине «араа тиштен», «аламыч» курчоо менен түр шырдак кармоо уздарда мыкты өнүккөн.

Буюм четиндеги карама-каршы «жүрөк оюму» «жагалмай канат оюму» менен бириксе, «жээк оюму» болуп көрүнөт. Ага сарыдан «милте» басып, ак-карадан «араа тиш», «аламыч» түшкөндө «милтеси» мала кызылдан келиши шарттуу сезилип, бул буюмдун өңүн даана ачат. Анын «ортолук оюму» толук төрт табакчаны түзүп төрт жеринен «карга тырмак оюму» чыгат. Негизги күрөң кызыл менен ач жашыл өң бирин-бири жутушпай, алардын жүздөрүн сарыдан бастырган «милте» ачат.

Борбордук оюмдун бурчтарын жарым табакчалар бүтөйт. Мында «аламычтардын» арбын түшүшү буюмдун дубалга килем ордуна тартылышына да ойдогудай шартташат. Же шырдактын «четтик оюмун» «жарым кыялдантып», «жагалмай канаттантып» буюмдун жалпы танабын кочкул кызыл менен көк өң өзүнө оодарып, сары-карадан берилген «аламыч» куп жарашат. Шырдактын «ортолук оюмунун» четине да ушундай «ит куйрук оюму» түшүп, борбордук табакчалардын араларына жарым табакчалар орун алышы керек. Мында да негизги көк-кызыл өң биринчи кара-сарыдан турган «аламыч» экинчи түрдө көрүнөт.

АЛАЧЫК — «Кан үйүнүн тардыгы, кара алачыгымдын кеңдиги» (макал). Боз үйдүн бир түрү, жупуну тигилиши. Анда кереге жайылбай, уукту жерге сайып, үзүгү жабылат. Муну «сайма алачык» деп да айтат. Боз үйдүн кичинеси бул алачык түндүк менен ууктан турат. Тактап айтканда, түндүктүн көзүнө өткөрүлгөн ууктун башын жерге саят. Уукту сайып бүткөндөн кийин, «тизгич» тизилет да, сыртынан үзүктү, түндүк жабуусун жабат. Анын эки этеги эшик жабуулук милдетти аткарат. Буга от жагылат.

2) Ит арка — алачыктын дагы бир түрү. Аны «сойломо» деп аташат. Убактылуу жашоо үчүн канат керегенин башын кайчылаштырып кошулат. Үстүнө кийиз салганда алды-арты ачык калат. Аны башка кийиз, таар менен жабат, буга от жагылбайт. Алачыктардын бул түрлөрүн жоокерчилик турмушта, же көчүп-конууда, ара жолдо шашылыш эле тиге коюшкан. Муну «Куш күйүткө» чыккандар, жылкычылар, койчулар, жатакчылар көп колдонушкан.

Алачык айрым жерлерде «кеп», «ак тигер», «тигертмек» деп да айтылат.

АРАБЫ КИЛЕМ — килемдин бир түрү. Ал түксүз килем деп аталат. Чеберлер жүл (түк) килемдей эле муну да арбын токууда. Бул түктүү килемден токулуш ыкмасы жагынан кескин айырмаланат. Буга жүн абдан аз чыгымдалып, жиптен таштанды чыкпайт. Таар сымал согулуп, килемдикиндей аркак салынбайт. Чеберлер жумасына бир орто аянттагы арабы килемди бүткөрүп коюшат. Буюм жерге төшөөгө шартташып, анда эришине аркакты санап гана өткөрүү аркылуу көчөт түшүрүлөт. Буга жүл килемине түшкөн көчөттөр толук берилет.

Анын четине уз «Казан кулак» көчөтүн түшүрсө, ал «бычак учуна» окшошуп кетет. Бул жарты болуп берилсе, «казан кулак» үч бурчтук өңдүү көрүнөт. Андан кийин «Жээк көчөтү» үчүн уздар «жарты омуртканы» тандашат. Баткендин Самаркандек, Рават тарабы «Пара көчөтүн» (бара-тегирмендин парасы) арбын түшүрүшөт да, анын ортолук көчөтү (борбордук көчөтү) бүтүн «омуртка көчөтү» болуп көрүнөт. Бул бири-бирине эриш-аркак көркөмдүктү «суусу» бөлүп турат. Көчөт араларындагы жарым табакчаларды алар «Колтук» деп айтышат. Негизи баткендиктерде буюм үчүн кара-кызыл өңдөрдү мүнөздүү карашат да, буюмдун материалы — жердиги такай кылчык жүндөн болот. Жүн килеминин көчөттөрүн арабы килемде да кайталайт. Мында негизги көчөттөрүнө «тарелка көчөтү», «ашкана көчөтү» кирет. Алардын четтерине «Талик», «Кыйкач» өңдүү жарым көчөттөрү дайыма түшөт.

«АЛДАЯР ӨРҮМҮ» — камчы өрүмү, татаал өрүмдүн түрү. (Илгери Ысык-Көлдүн «Чоң өрүктү» дегенинде Алдаяр аттуу адам ат жабдыктарынын чебери чыгат. Айрыкча анын татаал өрүмдөрүнө калк куштарланып, аны «Алдаяр өрүмү» деп аташат). Мында экиден тал көк сегиз кыр болуп түшөт. Бул «калмак өрүмгө» окшойт. Өрүм он көктөн турса, ал бештен эки жакка бөлүнөт да, бирден көтөрүлүп, бирден басылат да, он тал тең бөлүнүп, экиден көтөрүлүп, бирден басылат. Өрүмчүлөр жыйырма төрт көктүн ар бир үч талын бир тал менен бастырып өрөт. Эгер тилинген көк жоонурак келсе, үч талды экиден бастырып өрүү, эң эле сыйда көрүнөт. Демек, тал көктөр ичке жана көп болсо, муну үчтөн бастырат.

Ал эми камчыдан жетимиш см. көктүн өрүмү (түшүнү) кырк смге барабар. Өрүмчүлөр көктүн узун-туурасын так өлчөп тилишет. Эгер өрүмдү отуз алты тал көк аркылуу жүзөгө ашыrsa, көк канчалык ипичке тилинсе да, түшкүн (өрүмү) ошончо жоон көрүнөт.

АЛТЫГАТ — Жүк буюму. Бир жак бети бачайы, атлас шайы, сатин, чыт сыяктуу кездемелер менен капталган калың кийиз төшөнчү. Уздар мунун кездеме жак бетинин баш-аягына карыш-сөөмдөй башка кездемелерден «кыюулап», ага ийне сайма, илме сайма (шибеге сайма) аркылуу көркөм көчөттөрдү түшүрүшкөн. Саймачылар мында «бадам», «мүйүз», «гүл», «кыял» оюмдарынын элементтерин ич ара айкалыштыра беришкен. Буга «секиртме сайма», «таңдай сайма», «көптүрмө сайма» мүнөздүү келет.

АРГАМЖЫ — Эшме өнөрү аркылуу бүткөн буюм. Аркандын кыскараагы. Бир нерсени байлоо, таңуу үчүн пайдаланылат. Ал да аркан сыяктуу кылдап, топоздун, эчкинин кылтагынан кыл аралаштырыла эшилип жасалат. Элде «атты, уйду аргамжыла», «атты, уйду, малды арканда» деген сөз эгиз айтылат.

АРКАК — «Эришке жараша аркагы» (Макал). Бул өрмөк согууда эриштин (эркеги үстүңкү жиптери) менен ургаачысынын (астыңкы жиптери) ортосунда каршы-терши жүрө турган жоон шоона. Аркак эриштен тез өтүп турушу үчүн ал, адатта, сүйрүлөнө түрүлөт. Өрмөктүн «адыргы» менен «кылычы» жана «үч марасы» (үч буттуу жыгачы) өрмөктү өйдө көтөргөндө, мунун күзүгүнүн бирөө өйдө чыгып, бирөө ылдый түшүп турат. Бул экөөнү айрып турган чыйратуусу келишкен «тизгин» деген жиби бар. Ал согуп жаткан жакты жазы, ичке кылбай, бир калыпта алып турат.

АРКАН — «Кыл аркандын селкинчек, кыздар ойнойт эркиндеп» (Эл ыры). Жылкынын жал-куйругунан, эчки-топоздун кылтагынан эшмечилик өнөрү менен бүткөрүлгөн жүк жүктөөчү, кайтарылган малга тагылуучу жоон жип. Анын узуну 12 кулачка жетет. Аны эшүү чылбырды, бел кырчоону, желени эшүү менен окшошот. Даана кыл аркан жылкынын куйрук-жалынан болот да, ал урунууга өтө бышык келет.

АК ӨРГӨӨ — «Торум кыздын ак сарай, Салтанаты бир далай, Асемдүү боо тактырган, Ак манат менен жаптырган». «Жалаң үйдүн форумун, жарым күнү

ырдаган» («Манас»). Бул — жасалгалуу боз үй, үйдүн көлөмдүүсү. Күнөстүү Кыргызстанда салтанаттуу тойлордо, «Малчылар күндөрүндө», эс алуу жайларында жана урматтуу меймандарга карата атайын тигилген боз үйлөр Ак өргөө болуп саналат. Ал мурун обочо, бийигирээк жайга тигилген. Актыгы, чоңдугу менен кооздугу аркылуу берки үйлөрдөн айырмаланган. Өргөөнүн жасалгасына атактуу усталар жана уздар катышат. Ак өргөөнүн чаканы «алты канат», чоңу «он эки канатка» дейре жеткен. Ак өргөөгө чыгдан тартылбайт, от жагылбайт.

(Мындан алты жыл мурун ГДРдын Лейпциг шаарында Бүткүл дүйнөлүк көркөм көргөзмө-ярмарка ачылган. Анда кыргыз боз үйү аалам алкактарынан келген сынакай көрүүчүлөрдү таң калтырат. Боз үйүбүз кошо катышкан форумдар ГДРде, Индияда, Канадада, Сирияда, Турцияда, Алжирде, Швейцарияда, Монголияда жана башка ушул өндүү ондогон чет өлкөлөрдө болду). Ак өргөөнү көтөрүүдө айлакер зергерлердин, суусун ичкен жыгаччынын, кайкач бармак оймочунун, көз каргыткан саймачынын жана термечинин, токуучунун, эшмечинин, түймөчүнүн, чырмакчынын, бычмачы-тикмечинин аруу колдору катышат. Ичинен тегерек «тегирич» илинет да, сыртына кыдырата «кылдыраач» тартылып, ак өргөөнүн төрт жери кооз «төтөгөлөнөт». Анын эң чоңу «ак сарай» деп аталат.

АЛКАК — «Алкак ийип арчадан, түп кынаган челекке,

Ак кайыштай чоюлуп, Карскан ийген элекке» (Калык) Жыгаччылыкта челек, элек, май бышкыч (куу-күү) сыяктуу идиштердин бөлүктөрүн бириктирүүчү, алардын эки-үч жерине курчала турган ичке (2,0—3,0 см.) түпкүч формасындагы жыгач. Аны чеберлер сууга салып, жибитип, табына келген кезде ийишет. Мындай ыкма менен казанга түпкүч, элекке карскан, шири идиштеринин оозуна кептөөч да жасалат.

АСМА (үч мара) — курулган өрмөктү өйдө көтөрүп, согууга ыңгайлуулукту түзгөн, башы бириккен үч буттуу жыгач. Анын ортосунда өрмөктү өйдө көтөрө турган илгичи болот. Адатта, өрмөк ак жайда курулат. Күн ысыкта ал саябалык милдет да аткарат.

АТ ЖАБДЫК— (ээр токум, ат токулгасы). «Атка, уйга жарашкан, жабдык сатты кайран эл» (Ысак). Бул — атка токуп, минип кетүүгө керектүү буюмдардын жана шаймандардын жалпы аталышы. Ага: ээр, үзөңгү, канжыга, жүгөн, нокто, чылбыр, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, желдик, тердик, ичмектен сырткары көрпөчө, ат жабуу, үртүк, камчы кирет. Аталган буюм-тайымдардын ар биринин өзүнчө аткара турган милдеттери бар. Жасалышы жана санжырасы жагынан эркектердин ат жабдыгы, аялдардын (кыз-келиндердин) ат жабдыгы деп айтылат. Аларды чебердеп көркөмдөп жасоо жана жашоодо урунуу элибиздин маданий-материалдык турмуш-тиричилигине жараша болот. Көчмөндүү турмушта уюткулуу журтчулук зергерчиликтин күчү менен ат жабдыктарын укмуштай сынпостоткон жана шөкөттөткөн.

Ат жабдыктардын көз тайгылткан даана кооздугу жана жаңыртуусу күйөөгө узатуучу кыздын аттанаар атын токууда бөтөнчө көрүнгөн. Мурунку чеберлер кайышты жана көндү ийлешсе, азыркылар ат жабдыктарын узанууда заводдун булгаарысына ак кайышты каттап кайып жана ак кайышты өрүү ыкмасын колдонушат да, ага көбүнчө күмүш ордуна жез, мис чөгөрүшөт. Ат жабдыктары негизинен «өрмөчүлүк» менен «кайышчылык» өнөрлөрү аркылуу жүзөгө ашат.

Буга узануучу усталарды «Зергер», «ат жабдыктарынын чебери» «ээрчи», «өрмөчү», «кайыкчы» жана «кайышчы» деп бөлүшөт.

АТ ЖАБУУ (тикек) — Ат жасалгаларынын мерчемдүү бөлүгү. Ээрдин алдынан, тердиктин үстүнөн аттын соорусуна чейин жабылуучу көркөм буюм. Сынга толугу аруу буюм ат жабуу өрмөкчүлүк (терме, кажары, беш кеште) менен катар саймачылык менен асемделет. Демек, эндей таарга жана кездемеге сайма

көчөттөрүн көчүрүү үчүн уздар ботонун, койдун жүнүн ипичке ийрип, аны оңго жана солго чыйратышкан. Ат жабууну кадимки жүн жиптер менен саймалаган.

Четтериндеги түймө чачыктары шуруланып, төкмө жана топ чачыкталган түрүн «тикек» (дикеке) дейт. Мында буюмдун жердиги, сары таарыдан турат да, ага кызыл, көк өң менен сайма көчөттөрүн түшүрүшөт. Ал сайылган кештелер балыш-жаздыктарга берилген: «тогуз төбө», «байчечек», «кайкалак», «допу талаа» көчөттөрүнө окшошуп жана үндөшүп турат.

Тикектин жердиги кездемеден да тандалат. Анда ага көбүнчө «илме дос» (илме-илме, илип саюу) мүнөздүү келет.

Ат жабуу кийизден да болот. Демек, ар түрдүү жердикке мына ушундай сайма көчөттөрдү алмак-салмак түшүрүү Түштүк Кыргызстанда бөтөнчө өнүгөт. Тактап айтканда, мында буюмдун жердиги үчүн чеберлер төөнүн, койдун жүнүн даярдашат. Кийинчерээк кебезди да ийрип чыйратышкан. Өрмөктү курууда бир өңчөй өңдөгү жиптер гана күзүктөлүп, эриш жип (өрмөктүн үстүнкү-астыңкы жиптери) ичке ийрилген. Ага аркак (эриш жиптердин ортосунан өтүүчү шоона жип) өткөрүп, эч кандай көркөм көчөтсүз, эндей согулат. Адатта, жүндүн түсүнө карата анын өңү саргыч, ак, кызгылт, кээде кара да болушу ыктымал. Демек, ушул таарга уздар «илме дос», «илме сайма» өңдүү сайма ыкмалары аркылуу көркөмдүктү беришет.

Саймачылар буюмдун четине «төкмө чачык», «тор чачык» берет. «Жээк» катары кажары таарынын ыкмасында ак менен карадан «кош кайкалак көчөтүн» (багжагай) эки элидей эндүүлүктө келтирет. Анын четинде өрмөкчүлүк жана саймачылык аркылуу четтик көчөт көчүрүүгө да болот. Анын эки тарабына «чычкан изин» түшүрөт. «Багжагайдан» кийин буюмдун жердигине сайма көчөттөрү сайыла баштайт. Анда көркөм көчөттөр «жарым кайкалактын» элементтеринен турат да, бөз жердикке түшкөн, көк, сары, кара, кызыл өңдөрдү көк (ток көк) өзүнө оодарып, буюм түшкөн четтик көчөттөгү «чычкан изи» (суу) өзүнчө «ала мончоктоло» берилет да, анын четтерине теке мүйүздөнгөн көркөм элемент-көчөттөрү болот. Ортолук көчөт эки чоң тегерекчеден, тактап айтканда, табакчадан турат. Андан бутактанып экиден төрт кичине көчөт бөлүнүп чыгат. Табакчалардын ичи-сырты жарым кайкалак жана жылдызчаларга жыш толтурулган. Жалпы көз карашта алганда, мында өңдөрдүн ич ара айкалышын жана сайманын ыкмасын биринчи орунга коёбуз.

Элүүнчү жылдары улуулардын нускоолору менен чеберлер бул буюмга жапырт узданууга аттанышат. Сайманын мындай үлгүлөрү салттуулукта кармоонун көөнөрбөс нускаларын далилдеген. Бул сайманын эски ыкмаларын дал өзүндөй сактоо менен көркөм көчөттөрүбүз элдик нукта, андагы уздардын уздук кызыкчылыктары да элдик мүнөздө болот.

Ат жабуунун четине «чымын канат» түрүн калтырып, ал өрмөктө ак-карадан терилгендиктен бир аз ала чакмактана берилет. Мунун четтик көчөттөрү өтө эндүү болот. Аттын соорусунун эки жагына жаба этектеле түшүрүлгөндөй бештен он окшош көркөм көчөттөр кабыргаланып, тоту куштун канаты сыяктантып, «жарым кайкалак көчөтүнүн» элементтерин арбын пайдалануу керек. Анын чачылары чыйрак чыйратылган кара шоонадан төкмөлөнө берилип, атка жабылганда кооздуктун өзүнчө ажарына келет.

Терме таар ат жабуу адими буюмдардын катарына кирет. Ат жабуунун формасы, жасалышы жана пайдаланышы боюнча бир нече түрлөрү бар. Ал «кара терме», «кажары терме», «беш кеште», «пиязы таар» түрүндө да болот. Эгер сайма көчөттөрү түшүп, чети түймө-чачыкталса, аны «тикек» дейт. Мисалы кажары терме түшкөн ат жабууга үлгү катары «тай туяк» деген көчөттү түшүрүүдө термечи өрмөк күзүгүнө жыйырма алты тал жипти жүгүртүп алат. Ал он үчтөн бөлүнүп, асты-үстүнө чыгат. Ал жиптер кызыл менен көктөн болсо, абалы бир көк жипти өйдө терип, анын

бирөөсүн алдына калтырат. Биринчисинде, үч көк жипти үстүнө чыгарып, бирөөсүн алдына калтырат. Экинчисинде, үч көк жипти үстүнө чыгарып, бирөөсүн алдына келтирет. Үчүнчүсүндө, төрт көк жипти өйдө терип, төрт кызыл жипти алдына таштайт. Эми беш көк, жети көк, тогуз көк жиптен кийин алты кызыл жипти калтырат. Дагы он көк жип үстүнө чыгат. Кызыл жиптен беш талы алдына түшөт. Мындан кийин төрт көк жип, эки кызыл жип үстүнө, дагы төрт көк, анан беш кызыл жип үстүнкү «кеште үчүн» түшөт. Эми үчтөн кызыл-көк үстүнө, дагы төрт көк менен беш кызыл жип, бир көк жип, беш кызыл жип, жети кара жип, бир көк жип, беш кызыл жип, тогуз кара жип чыгат. Кажары көчөтү биротоло түшкөндөн кийин анын четинин «секиртмеси» («чычкан изи», «ала мончок», «бычак учу») үчүн үч ак, үч кара жипти күзүктөп кетет.

ААЧЫМ (аарчым) — кандайдыр бир нерсени сүртүүгө (аарчыгууга) ылайыкташкан чүпүрөк. Аны бет аарчынын (жүз аарчы, кол жоолук) сүлгүнүн бир түрү катары кароого болот. Ага сайма көчөттөрү түшүрүлгөн.

АШАР — Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө: килем токууда, чий чырмоодо, өрмөк согууда, кереге көктөөдө, там салууда чеберлердин — адамдардын биргелешип, бир асыл буюмду жана үйдү бүтүрүү салты, бир иштин соңуна чыгуу аракети. Ал мүмкүнчүлүгүнө карата бардык убакта чакырылат да, бул биргелешип уздануунун-узануунун, жардам берүүнүн сонун үлгүлөрүнөн болот. Ашар иштин арымын аябай тездеткен. Мында устаттар — нускоочулар, байбичелер, куттуу карыялар үйрөнгүчтөргө жол, таалим-тарбия көрсөтүп турушат. Буга келгендерди үй ээси мал союп, жайыл дасторкон менен жакшынакай күтүнүп алат. Мисалы, килем токууга келген көпчүлүк аз күндүн ичинде эле (4,5 мХ2,4—3) «төр килемин» токуп коюшат.

АШАТКЫ — «Кырк эчкинин териси, Ашаткыга жатыптыр, чыгы менен катыптыр» («Манас») Терини ашатуу үчүн пайдалануучу жарма, ачкыл, айран жана улпактын аралашмасы.

Жаңы сыйрылган терини жайып, күнгө бир аз тоборсуган соң анын чел этин алуу үчүн жандыктыкына (кой, эчки, кийик) орок, бодонукуна (төө, уй, топоз) кол күрөк керектелет. Жарма, айран, улпактын аралашмасы ашаткы болуп эсептелет. Адатта, ачыган айранга кара тузду жана улпакты, кээде ачкыл жарманы аралаштырып, жандыктын терисинин бетине бирдей жайып, күнгө коет. Же жандык союлары менен туз сээп, күнгө кургатат. Анан ун аталасына айрандан кошуп, же кошпой деле өзүнчө жалатып, 5—6 күнчө бүктөп коет. Тырмап көргөндө эти сыйрыла из түшүп калганда, терини жууп туруп, коңур кургак кылып кургатат.

Бетине 5—6 күн ашаткыны жаңылап, күндүн илеби сууганча жайып, кайра алып, бүктөп койсо, күнгө жайылган жандыктын терилери ийине бат келет. Бул ыкмалар «терини ашатуу» деп аталат. Тери ийине келгенде нымыраак бойдон баканга арта салынып, көлөкөгө жайылат. Ашатуу — терини колдоо иштетүүнүн алгачкы аракети.

АСЕМ — «Укмуштай асем болгонсуп, Асмандан жылдыз төгүлдү» (К. Жантөшев) элдик кол өнөрчүлүктө кооз жасалга, керемет көркөм көрүнүш. Аруу колдон жаралган V буюм-тайымдардын бир бүтүмү. Ал көбүнчө көркөм оюм жана көчөттөр аркылуу бүткөн нускаларга карата айтылат. Боз үйдүн ички-сырткы көрүнүшү, ат жасалгалары, кыз-келиндердин зер буюмдары, элдик кийим-кечектердин мыкты үлгүлөрү өз-өз орду менен пайдаланыла турган учуру асем болуп саналат.

АТКУУР — 1) Ашкана буюму. Бышып жаткан этти оодарыштырууда, бышкан этти чыгарууда колдонулат. Анын жердигин усталар муңайым темирден тандашат. Ал көбүнчө төрт айрылуу болуп, этти аткып сайып алууга шартташкан. Эгер аткуур башы өзүнчө темирден болсо, депкир сыяктуу мис менен карматылат. Аткуур кармоого эптүү болушу үчүн учу бычак сабындай жыгачтан жумуру жасалат. Аткуур сабынан бери бүтүндөй темирден болушу да ыктымал. Анын сабына зергерлер күмүш жалаткан жана ага оюм-чийим беришкен.

2) Ачакейи бар жумуру саптуу балка түспөлүндөгү, өзүлөрү оюндагысындай жасап алышкан усталардын аспап-куралы. Аны менен мык суурулуп алынат.

АЯК (кесе) — «Кер аякка куйгандан, Керилтип кымыз сунгандан» (Жеңижок). Бул — кырма идиштеринин бир түрү. Ичи иштүү, тегерек идиш. Аяк арчадан да, кара жыгачтан да, талдан да, теректен да, кайыңдан да, акчечектен да, жемиш бактарынан (өрүктөн, жаңгактан) жана башкалардан оюп кармалган.

Чоң кара аяктын диаметри 20 смдей келет. Аяктын капталдары, кыры, түбү, кемери, адатта, көркөм кештелерге толот. Аны жасоодо чот керки, ийди, бычак өңдүү кырма аспаптары ирээти менен керектелет.

Түштүк Кыргызстандагы чеберлер көбүнчө жемиш бактарынан аяк жасашат. Алар аяктын көлөмүнө карата адегенде жыгачын тандашат. Жердикти сомдоп, идиштин түспөлүн берүүдө керки менен балта керек. Анан чара табактай муну да кырма дүкөндүн азуусуна бекитип, өз ийдиси менен кыра баштайт. Аяктык жыгач суу бойдон да, кургак бойдон да кырылат. Ал чебердин өзүлөрүнүн жекече чыгармачылыгына байланышат.

Түндүк Кыргызстандагы кырмачылар жыгач идиштерин көбүнчө талдан тандашат. Талдын да өзүнчө бөтөнчөлүгү бар. Ал тарамыштай бышык келип, ийри-муйру жарылат. Аны ошол жарылган ыгы аркылуу жонуу зарыл. Араалаганга караганда колдо жарылган талдан жасалган аяктын калыбы кийинчерээк анча өзгөрбөйт. Андай жарылышы ийри-муйру жыгачтар кургаган соң кайра табигый жолуна түшөт.

Чеберлер талдан кырылган аяктын сөлөкөтү келген чакта жеткилең кайнатып, жыгачтын сары суусу менен чайырын чыгарып алышат. Мындай аяк такыр чирибейт. Бышык болуп, урунууга ойдогудай келет. Жарылбашы үчүн жасалып бүткөн идишке каймак, май сыйпап, отко «кайсап» (жалынга тосуу) да алышкан. Аяктын чаканы «татымал салгыч» болот. Мунун түзбөлү аякты элестетет. Бирок, анын түбү жазы жана көтөрүңкү келет. Аны азыр момпосуй, каймак, кант, май салгыч катары колдонууга болот.

Туз салгыч да аяктын бир түрү. Анын түрү ичкерээк, сүйрүрөөк келет да, түбү жазы, же бир аз көтөрүңкү көрүнөт. Ага да аяктыкындай кештеси көбүнчө кырбуусунда (курбусунда) болот. Чебер кол менен зерикпей отуруп, идиштердин ичин оюп жасайт. Мында үч-төртүн бир эле дароо сомдоп, сууга салып коет. Арадан күн өткөрүп, бир баштан алып, ичин оюп. кирет. Идиш биротоло бүткөндөн кийин кайрадан сууга салып кайнатат. Мында да жыгачтын сары суусу, чайыры чыгат. Андан кийин майга салып, «бышырып» алат. (Май сиңди жыгач кийин урунууга нап берет).

Мына ушундай жолду аркалап, ашкана буюмдарын жүзөгө ашырууда негизги курал-аспаптарга өзүлөрү жасап алган кадимки керки, аталгы, жарым айлана түрүндөгү ийги жыгачтын ичин оюшка оңтойлошкон.

Же аяк (кесени) жасоо үчүн бутагы жок, көчкү тийбеген түз кайыңды кыйып алып да, суу бойдон сомдой коюп, сууга салып кырат. Ансыз кайың тез жарылып кетет. Анан күжүгө тосуп, жалынга «кайсап» (тосуп) алат да, кайра сууга коюп, өз чамындысы менен аарчып-жышып, жүзүнө чыгарат. Идиштерди ысык кезинде майлоо зарыл.

АЯК КАП — Кийизден жасалган ашкана буюму. Буга жыгач идиш-аяктарды сакташат. Ал көчмөңдүү турмушта кенен керектелип, боз үйдүн эпчи тарабына керегеге эки кулакчасынан илинген. Мунун жөнөкөй түрү жалаң кийизден турат. Коозу кадимки оюмдун четине көбүнчө аккарадан «араа тиш», «бадам оюму», «ит куйрук оюму» өңдүүлөр берилет. Айрым жерлерде мунун кийизин шырдактай кынаптап шырыйт.

Аяк капка түшкөн шырдак оюмдары ар кыл. Көбүнчө уздар кызыл менен көк өңдү, же кара менен сары өңдү, кара менен кызыл өңдү айкалыштырышат. Ага да «жалпы оюмду» оюп берүү мүнөздүү келет. Ал эми аяк каптын капкалдырыгына да өзүнчө оюм түшөт. Ага негизинен «мүйүз оюму», «табак оюму», «кыял оюму» келет да, бет оюмуна шарттуу көрүнөт. Буюм боз үйдүн ички жалпы жасалгасына өзүнүн жекече кооздугун кошуп турат. Аяк каптын капкалдырыгынын бүчүсү ортолук оюмдун чок-ортосуна кадалган топчуга бүчүлөнөт. Чарчы жарым тегерек борумунда жапкычтуу келген бул кооз буюмдун чети чарчы тордолонот жана «төкмө чачыланат».

БАРАҢ — «Балдары бараң аткан жер, Баракатта жаткан жер» (Токтогул). Бул — оозунан дүрмөттөлгөн, найы узун сайлуу, шыйрактуу мылтык, усталардын колуна чыккан кыргыз мылтыгы. Шыйрак коюлуп, сай чыгарылат. Мунун илгери «алма баш», «көк жал», «тыргоот», «ак бараң», «чаар бараң», «алты сай», «кара келте» өңдүү түрлөрү болгон. Бараң ар кандай формада, узун-кыска жасалышына карата мына ушундайча айтылат.

Мылтык үчүн темирдин орточо жашыгы керектелет. Бирок, бараңдын түтүгүнүн (стволу) учуна төрт элидей ак курч темирден улап ширеткен. Дары тээп, окту чыгарып баратканда ошол ак курч темирге жеткенде музга тайгандай ок ого бетер катуу тебе чыгат. Атылган ок алыс учушу үчүн, ошентип, мылтыктын учун тарттыра жасайт. Бараңдын түтүк темиринин ичине оңдон-солго карай эки-үч айлантып, сай салат. Бул буралып, октун окторулуп алыс кетээрине шарт түзөт. Демек, адегенде темирди карышкарыш кертип, текши кетип, аларды жалпак чозуп алат. Мунун калың-жукасы бирдей келет. Катуу темирди төрт эли жумуру жасап, анын ийилбеши үчүн сугарып алат. Темирдин узун-кыскасына карай жалпак чозгон темирди шакекче кылып кызартып, ошол төрт эли темирге орнотот. Темирдин узун-кыскасына карай төрт эли темирден 8—9—Юго чейин жасап алат. Буларды көрүккө салып, бири-бирине улай кынтыксыз ширетет.

Албетте, буга өтө таптуу чычырканактын жана арчанын көмүрү гана жарайт. Мунун ичин эки жаак тепме өгөөнү темир сүмбөнүн (мылтыктын темир түтүгүнүн сайын тазалай жана майлай турган курал) башына ороп алып, ичин түздөө үчүн, ушинтип тартат. Ичин биротоло жыпжылма кылышка кум сүргү тартылат. Оттук ташты, май ташты, чарык ташты, кайрак ташты таап алып, аларды аралаштыра майдалап, ага аз-аз айнек кошуп, торко электен өткөрөт. Муну колдон жасалган сары желим менен кездемеге «ичирет», ширетет.

Табылгыдан, ыргайдан мылтыктын ичине кенен баткыдай сүмбө жасалат. Тигил кум сүргүнү ушунун быдырлуу башына ороп, анын ичине кум сүргү тартат. Мылтыктын ичине сүрүлүп-чийилип баткыдай үч кыр өгөө калыбында курч темирден сай салгыч жасап, мунун кырын анча-мынча тектир кылат. Тектирдин башын оңго-солго бир тарапты көздөй бурап коет. Эми он чакты кыска темир сүмбөдөй калтекче жасап, аны түтүкчөнүн ичине жеңил балка аркылуу бири-бирине куудуруп-шишкектетип уруп отурат. Түтүктүн башына чыкканда анын ичине кадимкидей сай түшүп калат. Анан эки ачакей темирден тепме сүмбөнүн (бүлөө ташты торко элекке элеп, желимге ичирип алуу) башына ороп, түтүктүн ичин бүлөгөндө ал жылтылдай түшөт. Ал жеңил жана бышык болгондуктан кызыл табылгыдан тандалат. «Келтенин огу кетпеген, Бараңдын огу батпаган» («Сейтек») — деп айтылат.

Бараңдын кундагы, шыйрагы ыргай менен чыргайдан (ал көк жашыл келип, ыргайдан айырмаланат) жасалат. Мылтыктын башына оолан толгойт. Башы бурама келип, бир башын бурама аркылуу кундакка чебер бекитет.

Ооландын жалына чүрпө салынат. Мунун түтүкчө тешигинин башына мистөөн бекийт. Ага туташ келип, жаак жатат да, бириктирген бараңдын балкасы орун алат.

Алдында илгич болуп, аны шыкаалап тартканда балка мистөөндү чабат. Мистөөн от алып, дарыны күйгүзүп, ал окту айдап чыгат. Анан усталар чарык жип менен тактайга кадимки танап тарткандай түп-түз кароол жасайт.

БАЙТЕШЕ — Жыгаччылардын аспабы, чот кетмен түспөлдүү керки. Чеберлер мунун эки жагын тең, же бир жагын жыгач сапка ашташат. Бул аспап жоон, жумуру жыгачтардын бетин чуңкурайтып, оюп-чаап иштетүүдө өтө оңтойлуу болот. Байтеше менен усталар көбүнчө ээр чабышат. Табак, сузгу, челек, соку сыяктуу кырма иштерин оюп жасоого оңтою бар.

БАКАН (Түндүк бакан) — «Ар бир айыл четинде, алты бакан селкинчек» (К. Жантөшев). Бул боз үйдүн жыгачына кирет. Мунсуз боз үй тигилбейт. Түндүк бакан, босого-таяк, каалга бир бүтүмдү түзөт. Түндүк бакандын (түндүк көтөрүүчү) узундугу 2,8 м. болуп, анын башынын ачакей 4 см. менен өлчөнөт. Ал көбүнчө балатыдан жасалат.

БАЛДАК — Мүйүз буюму, мүнүшкөрлөрдүн ууга алып чыкканда кушту атайын кондуруп жүрүүчү тууру. Мүйүздөн жасалган таяныч ача таякчасы. Демек, балдактын аяккы учу көзөлүп, ал көк менен ээрдин кашына, же аңчынын белиндеги жазы курга тикесинен бекитилет. Балдакты жасоодо чеберлер ар кандай мүйүздүн жумуру жерлерин тандашкан.

БАПИК — (Чачык) — «Ырамандын ырчы уул, Ычкыры бапик кырк муун» («Манас»). Бапик — муунакталып бекитилген кырк-элүү жүн жиптен талы бар төкмө чачы. Ал жүндөн ийрилип, чыйрак чыйратылып, таза челденет да, жоондугу шоонадай келет. Аны түрдүү өңгө боего да болот. Мындай бапиктер чач күбөктөрүнө да тагылат. Же күбөксүз эле бапиктерди чач учтук катары колдонгон байбичелер да болгон.

БАРГЕК — «Баласынын башына, Баргектей үкү тагыптыр» («Манас»). Зер буюму. Кыз-келиндерибиз кыргак сымал чекеге тартып кийүүчү, же олоң чачына тагына турган күмүш жасалга. Мындай нускага зергерлер күбөк, сөйкө, желбирөөчкө узангандай «себет төгүү», «зым тордоо», «сирке төгүү», «зым эшүү» өңдүү ыкмаларды колдоно алышат. Алар бири-бирине аябай үндөшүп турат.

«Алтындан баргек сөйкөнү, Асемдеп сага тагайын», (К. Жантөшев). Мунун экинчи түрү-желбирөөч чөйкө. Маңдайына же чачына тагуучу зер желбирөөч. «Маңдайда бардек тынарым, Балбылдап күйгөн чырагым» («Манас») деп, тегерек тарткан бул буюмдун формасын чырмакчылар, саймачылар көркөм буюмдарды саюуда, чий чырмоодо көп пайдаланышат. Ал «баргек көчөт» деп аталат.

БАСМАЙЫЛ (тартма) — «Манастан калган басмайыл, Ак быштандап тарттырып» («Манас»). Бул — кайык жана өрмө аркылуу бүткөрүлгөн ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Унаага токулган ээр-токумду бекитүү үчүн белинен тартууда колдонулат. Анын бир учунда жазы темир тегерек (260°) 1-огоосу болот. Ал ээр-токумга экинчи тарабындагы ошондой тогоосуна кайыштан тилинип улаштырылган ичке боо аркылуу курчаланат.

Басмайылдын «ээр бастыргычы» кайыштан болот да, калган тарабы бүтүн эки метрден ашпаган «беш кашка», «жети кашка», «суйсалма» өрүмү бир кош өрмө кайыштан жасалат.

Көрпөчөгө басмайылдын канжыгадай эки тал кайышы «ак быштан» курчалат. Басмайыл боору өрүмдөрдөн турат. Болжолдо 74—78 смдей өлчөнөт да, ал кош өрүмдөрдүн жазылыгы 1—1,5 смге барабар. Көрпөчө бастыргычтын жазылыгы 1,5 смдей болушу зарыл. Айрым жерлерде солондорду «куюшкандын салпынчагы» дейт.

Кайыш түймөлөрү аркылуу бүткөн басмайыл да болот. Аны беш жерден түйүп чыгарат. Ошондуктан, «беш кумпа» деп атайт. Зергерлер басмайылдын күмүш жалатылган тогоосуна «айчык», «из», «толкун сызык» сыяктуу көркөмдүктөр келтирип, түрлөнтүп жиберет. Кадимки темир тогоого күмүш зым тартып жалатып,

өзүнчө кооздук жараткан усталар да болгон. Тогоонун бекиткен башына басмайылдын кайышына төрт чарчы элидей жерине да күмүш чабуу салты бар (күмүш чабуу — темирге жалатылган күмүштү кайыш жыгач, мүйүз өңдүүлөргө кадоо). Ал урулган шөкөттөрдүн ортосунда да тегерекчелеп, анын ичи «чымын канаттанып», «жылдызчаланып» өзүнөн-өзү эле кереметтенип тургандай сезилет.

Басмайылдын тогоосу үчүн калыңдыгы 2,5 мм жезди же колону керектейт. Тогоонун туурасы алты смге барабар. Аны зергерлер кооздоодо жарым айлана формасындагы темиринин четтерин жон-жон келтирип, ич жагынан оюм-чийим түшүрүшөт. Мындай окшоштуктар кайыш кире турган жеринде да болот. Мында темир бетин тешип коюу, ачык коюу, көзөп коюу, чегелеп (мыктап) коюу өңдүү чапкылоо жолдору аркылуу басмайылдын тогоосу көркүнө чыгат. Андай кооздук кайышта да чабылат.

Басмайыл — негизинен «жээк», «беш кашка» жана «жети кашка» өрүмдөрүнөн турат. Аны өзгөртүп 13 тал (тилим) аркылуу эки четин «суйсал өрүм» кылып, ортосуна «жээк өрүмдү» берүүгө болот. Мунун ортосу дагы «кош өрүм», эки тарабына (жээги) «жылаан боор өрүмү» түшөт. Демек, бул — татаал өрүм. Ал «майда өрүмдөр» деп аталат. Басмайылдын кошундуларын өрүүдө өзүнчө түйүн чыгарылат. Жүгөндү, көмөлдүрүктү, куюшканды өрүүдө мындай ыкма тогоону көк менен бекитүүгө караганда сыйда көрүнөт. «Калмак өрүмгө» 12 тал алсак, анда да эки чети «жээк өрүмү», ортосу «суйсалма өрүмгө» өтөт.

БАСМА САЙМА — Ийне сайманын бир түрү. Мында чеберлер адаттагыдай жердиктин алдынан учук өткөрүшөт. Абалы башынан баштап белгилүү аралыкты (бир см. дей) аягына дейре бир сайып алат. Аны кайра башынан дагы үч-төрт жолу сайып тартат. Эми ортосунан эки курдай тигил сайылган жиптерди байлай саят. Сайма учуна жетип, жогорудагыдай сайылган жиптерди кайра байлай саят. Анын жогорудагыдай үч-төрт жолу жарыш сайып алууну кайрадан баштайт. Демек, басма саймада жарыш саюу жана байлай саюу менен атайын чийилген көркөм көчөттөрдүн жолу боюнча жогорудагыдай ыкма кайталана берилет.

Басма сайма менен «кийим жапкыч», «терезе парда», «кровать жапкыч», «телевизор жапкыч», «газета салгыч», «радио жапкыч» жана ушул сыяктуу үйдүн жасалгасынын жүзүн ачуучу буюмдар сайылат. Басма саймасы менен көркөм көчөттүн ордуна көбүнчө гүлдөрдүн түрүн саюу жүзөгө ашып келген.

Уз басма саймасын саюуга отурууда эрикпей улам жердигин карап кылдат саят. Мисалы, сайылып жаткан көчөттү толтуруп жатканда, ошол тапта байкабай жипти катуу тартып алса, сайылып жаткан кездеменин бырышып калышы мүмкүн. Ал эми сайым өтө эле бош ташталса, жиби чыгып калат. Ошондуктан, саймачы жипти катуу да, бош да тартпайт. Мында сайманы баштаганда кездемеге жиптен узунураак бир таякча алат да, түшүрүп жаткан көчөттүн көлөмүнө жараша белгилүү бир шартта кайрадан үстүнөн бастырып жүрүп отурат. Мына ушул көчөттүн ичин толтуруп бүтмөйүнчө ушул эле ыкманы кайталап кете берүү керек.

Басма саймасынын да башка саймалардан бөтөнчөлөнгөн кооздугу бар. Ал жердикке бышык болуп түшөт. Жердик эскирип, жыртылып калганда да басма сайманын жиби ошол бойдон сакталып кала берет. Албетте, ар бир чебердин чыгармачылык «кыялдануусу» ар башкача сезилет. Бирок, кээ бир уздар көрүп сайганды жакшы көрүшөт. Жиптердин өңүн көк, ак, кызыл, кара жана жашыл менен ич ара жупташтырып берүүдө уздук мамиле керек.

БАШ КИЙИМ — «Баш кийим бардык элде бар, Байыртан жашап келди алар, Атадан калган балага, Андан да кымбат эмне бар» (Байдылда). Бул — башка кийилүүчү кийимдин жалпы наамы. Ар бир элдин, жердин шартына, салтына жана жынысына карата баш кийим да ич ара бөтөнчөлөнөт. Кыргыз элинде калпак, тебетей, малакай, топу, элечек, шөкүлө, кеп такыя өңдүүлөр болгон. Баш кийим

жылдын төрт мезгилине жана аба ырайына карата кийип жүрүүгө шартташат да, малдардын, андардын терилеринен, кийизден жана кездемелерден бычылып тигилген.

БАШТЫК — «Манаптан баштык тиктирип, Жем илейин дечү элем, Мамыркандын ашына, Бир минейин дечү элем» (Тоголок Молдо). Бул кийизден, таардан, териден, кездемеден жасалып, түрдүү нерселерди салуучу жана жанда алып жүрүүчү чакан буюм, идиш. Ага ар кандай кийиз оюмдары, сайма, терме, чырмак көчөттөрү да түшөт. «Кыргыздын үйүндө кырк баштык бар» дейт. Аларга: туз баштык, самын баштык, чай баштык, жем баштык, нан баштык, аш (тамак) баштык өңдүүлөр кирет. Азыр баштыктар өз формасын жана колдонмолук маанисин өзгөртүп, жалаң жанда алып жүрүүгө шартташууда.

БЕЛДЕМЧИ — «Кызыл, көк көчөт келтирип, Кыпча белге кынаптап, Кыз бурак сенин белдемчиң» (эл ыры). Бул — ургаачылардын бел-ылдый тартынуучу кийими. Анын жердиги тас баркыт, чий баркут, нооту, трайке, лампук өңдүү кездемелерден болуп, этеги көйнөктөй жазы, жогору жагы белге тыкандалып кыпчаланып, ага кашат коюлуп, кийим эки учалуу тигилет.

Адегенде белдемчини бычып, сырткы тигишин өзүнчө тигип алат да, анан бор менен түшүрүүчү көркөм көчөттү чиет. Бул буюмдун четине «кыял оюмун» үзүндүлөбөй, жазылыгы төрт элидей узун кылып жүргүзөт. Эгер ал «кыял оюму» кызыл өң менен толсо, сыртынан жашыл өңдү айлантып, көчөттү ачуу керек. Мунун этек-көчөтүнүн эни сөөм-карыштан ашпоосу керек. Мында көркөм буюм үчүн кызыл, жашыл, сары, ак жип сырдуу айкалышат.

Белдемчинин этегине, мурункудан жазы чийим түшүп, ага кызыл-сары өңдү айкалыштырып, анын ичи-сырты «аламончоктолот». Анын жээктерине сайма көчөттөрү түшүп, анан кундуз, көрпө же аң терилери карматылат. Тигилген буюмдун жердиги, тигилиши жана көркөмдүгү аны кийүүчүнүн жашына ылайыкташат. Мисалы, байбичелер кийүүчү белдемчи көбүнчө кебез, жука кийиз, жүн, жаңы же ара тууган козу-улактын өңдөнгөн терилери менен эле ичтелет. Көпчүлүктүн жүзүн өзүнө бура турган бул аруу буюмдун бир нече үлгүлөрү бар. Мунун бели төрт элиден келип, эки өңүрү, этек, жээги жазылыгы нукумдай сайма

аркылуу кооздолушу керек. Буга түшүрүлүүчү көркөм көчөттөр «кочкор мүйүздөнүп», ал ич ара көл толкунундай жана дарак бутактуу көрүнөт. Белдемчинин көчөттөрүн берүүдөн мурун абалы эки тарабына кош жээк түшүрүлүп, мунун ортосуна өзүнчө толкун сызыктар берилет. Андан соң көчөт кабыргаланып, балаты бутактанып кетет.

Белдемчиге да чепкен, кемсел, чыптама сыяктууларга түшүрүүчү сайма көркөм көчөттөрдүн дал өзүндөй кайталанышы ыктымал. Бул буюмдун алардан айырмалуу жагдайы мында сайма көчөттөрүн алдыңкы өңүргө эки эсе эндүү саюуга да болот. Албетте, элдик мындай кийимдерди саймалуу кылып жасоо аны кийүүчү адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө тыгыз байланышкан. Чепкен, кемсел, чыптама, белдемчи өңдүүлөргө жээктей толкун сайма түшүрүп туруп, араларына тегерек чекитче берсе, мында да буюм кооз көрүнөт, «Бадам оюмдун» өзүн эле чебер сайып койгон учурлар бар.

Белдемчинин негизги саймасынын «жээгине», «көзчө», «ийрек» сайып, үч-төрт элидей кундуз, же ага тете асыл терилерден бастырып, айырмалоо үчүн актан кичине кыйык «күбөлөп», анан сөөмдөй (10, 12 см.) негизги сайма көчөтүн кызыл жиптен түшүрүп, аны сары менен жээктеп, кайра актан көбөөлөп, кайрадан жээгине «көзчө», «ийрек» сайса да болот. Буюмдун эки этегине бутактанып, өзүнчө көчөттүн бир бүтүмүн сары, кызыл өң аркылуу кыялдантып, бадырайта келтирсе да жарайт. Белдемчинин жердиги башка сырт кийимдеринен айырмаланбайт.

Баатырлардын жоо кийимдеринин бир бөлүгү катары алды жактан тартылып, жоокерчиликте казаттарда аттанганда ичти жана табарсыкты сактоо үчүн да жасалган. Анын жерди металлдан, териден, калың кийизден, көн булгаарыдан болгон.

Белдемчинин сайма көчөттөрүн жалаң шуру бастыруу аркылуу жүзөгө ашырууга болот. Мында буюмдун өңүрүнүн майда шурулары төрт бурч «тумарча» болсо, этек-жеңдеринде тизилген шурулар «омуртка» өңдүү көчөттөрдөн турат. Буюмду тартынууда анын анча оор сезилбеши үчүн шуру менен түшкөн көчөттөр анча жыш көрүнбөйт.

Белдемчи бели төрт-беш элидей жазы болсо, адатта, ал топчуланат. Белдин эни тайкы жасалса, боо тагылат. Анын боосу да ычкырдан (ич курдай) көбүнчө кызыл, жашыл, көк, ак өңдөр менен кол учунда чалынат да, башы папиктелип, топ чачыланат. Буюмду шурулап кооздоо жердикке жана анын өңүнө тыгыз байланышат. Азыр уздар белдемчини баркуттан жасап жатышат.

Адаттагыдай, кундуз жана башка аң терилерин жээктеп туруп анын четине саймадан бир сыйрадан «жээкти»

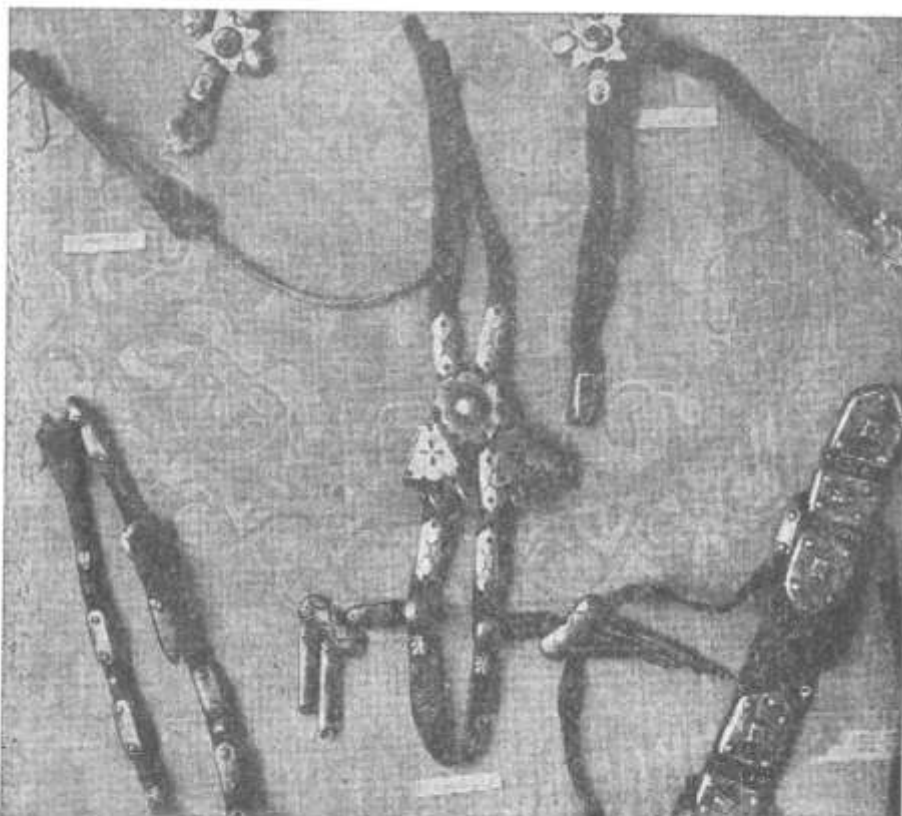
Ала бакан

Аламыч коюу

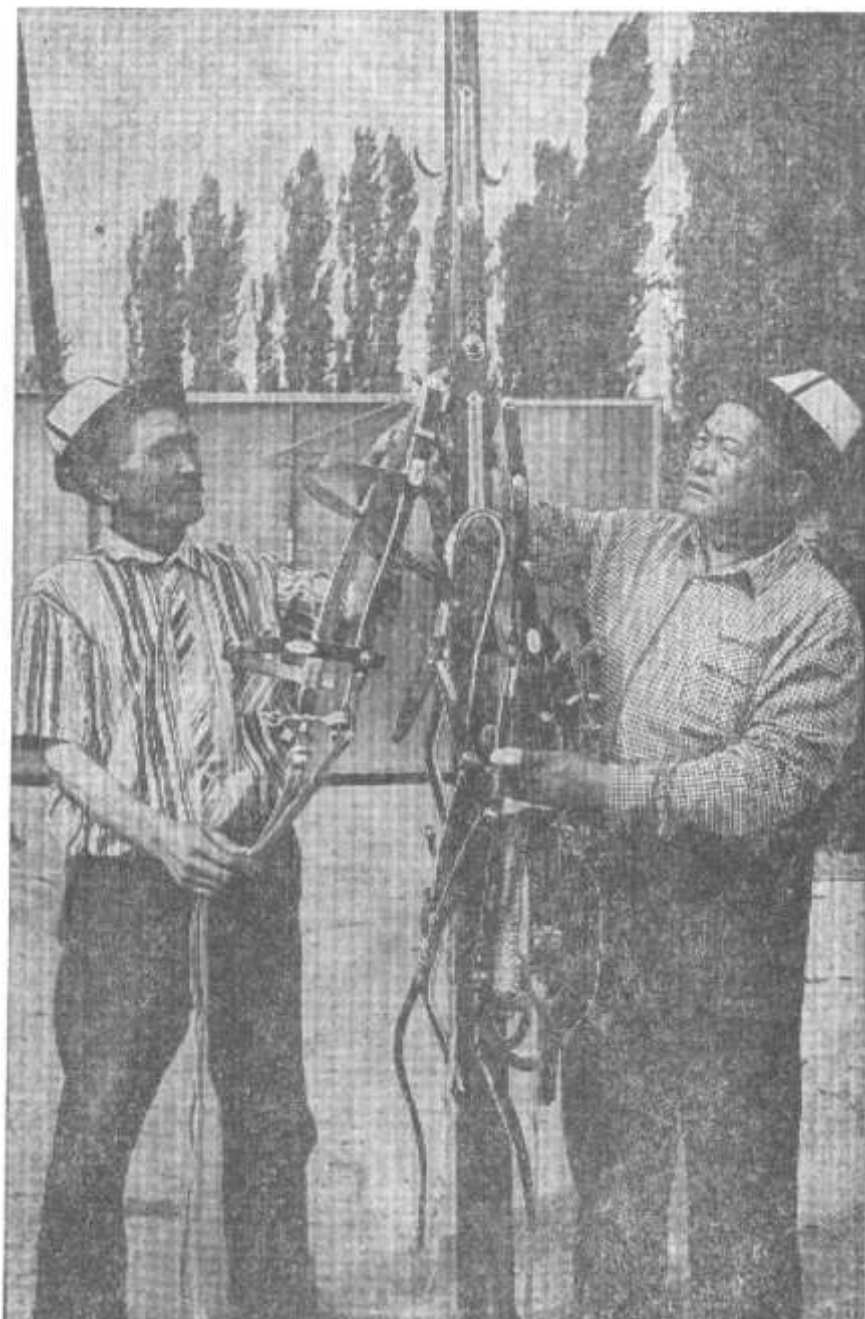
Ала кийиз басуу

Күмүш ат жабдыктары

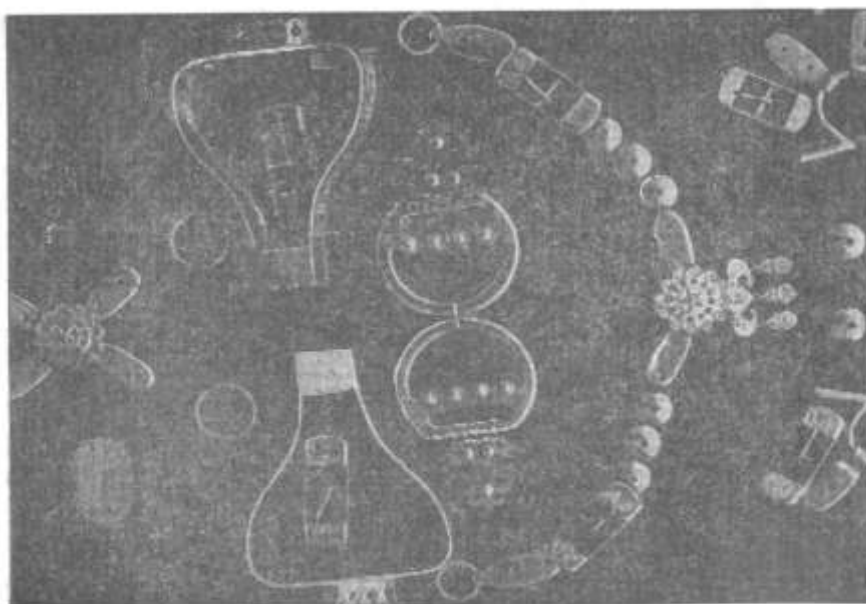
Ат жабдыктар

Ат жабдыктардын чебери Апышов Рыспай менен
баарлашуу

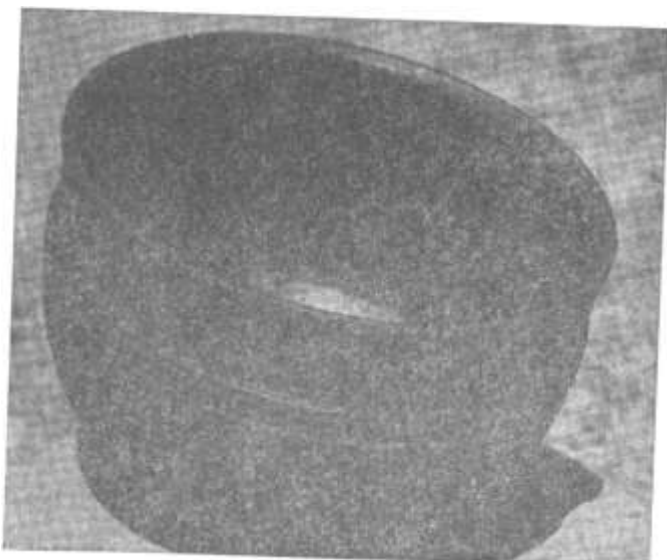

Ат жабдыктар

Ат жабдыктарынын шөкөттөрү

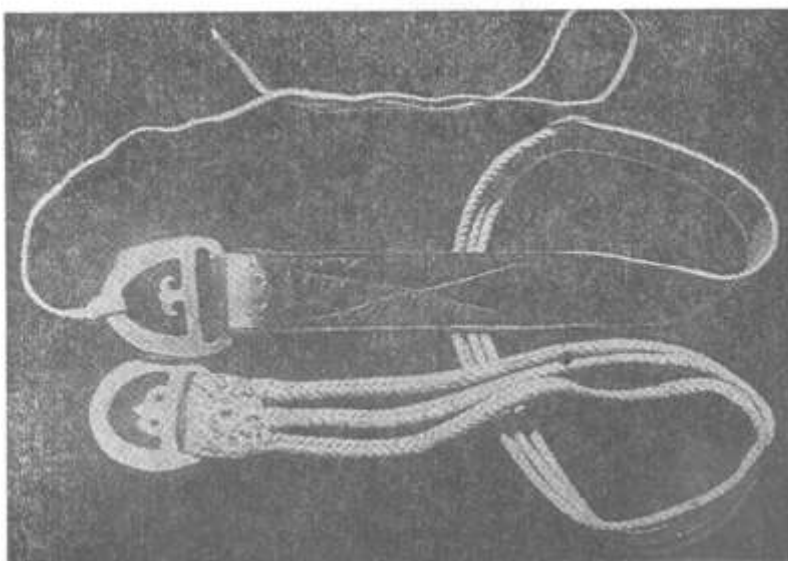
Ат жабуу

Аяк

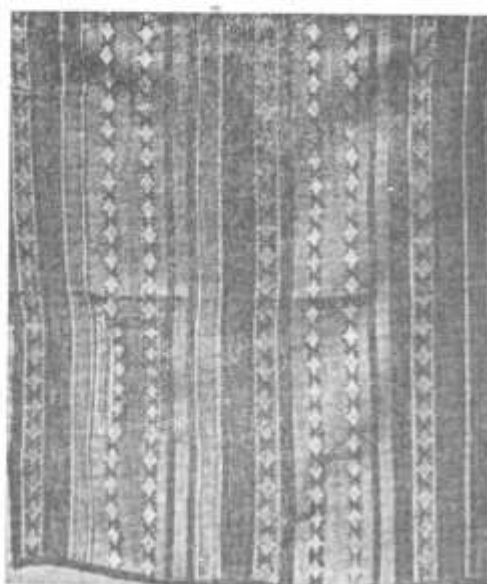
Бапктер

Басмайыл

Баш кийимдер

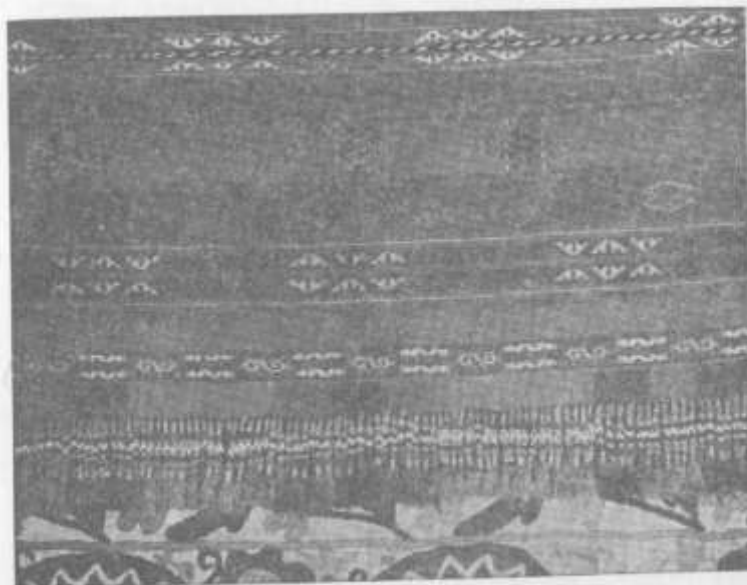
Баштык

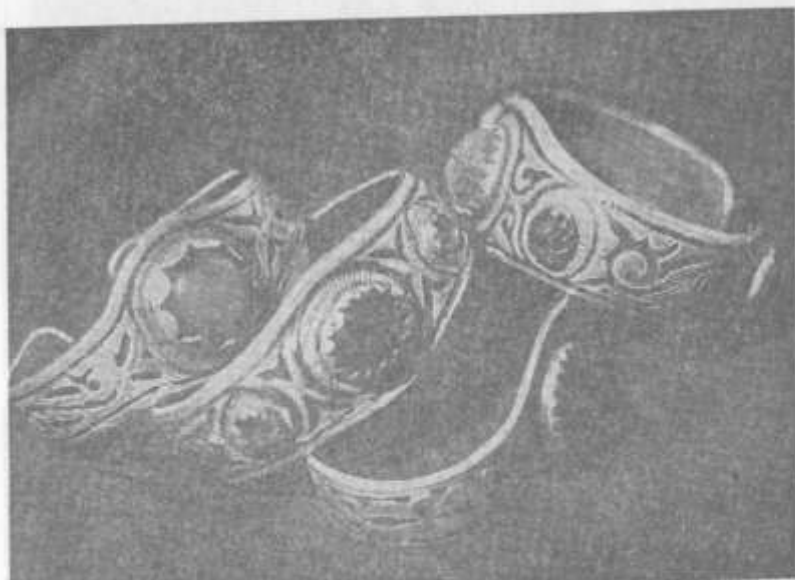
Беш кашка

Бешик Жунусбаев Мадис

Беш кеште

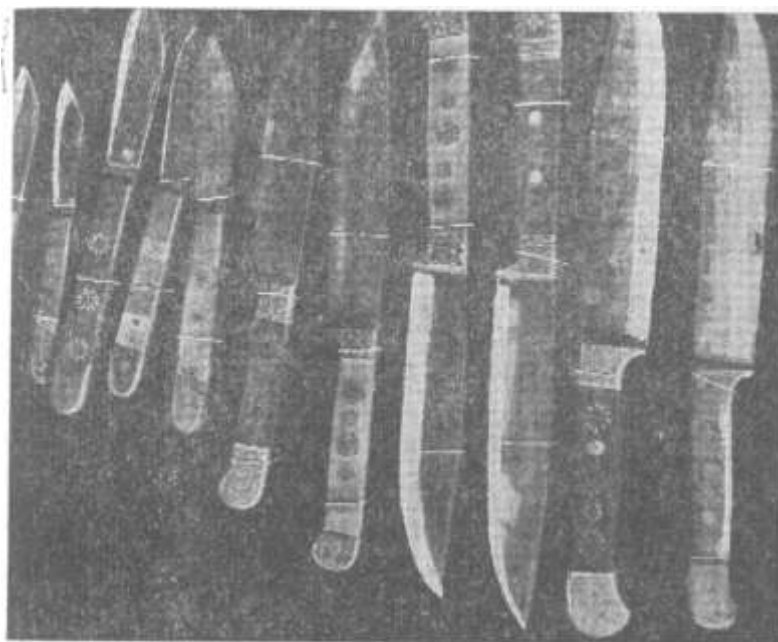
Билериктер

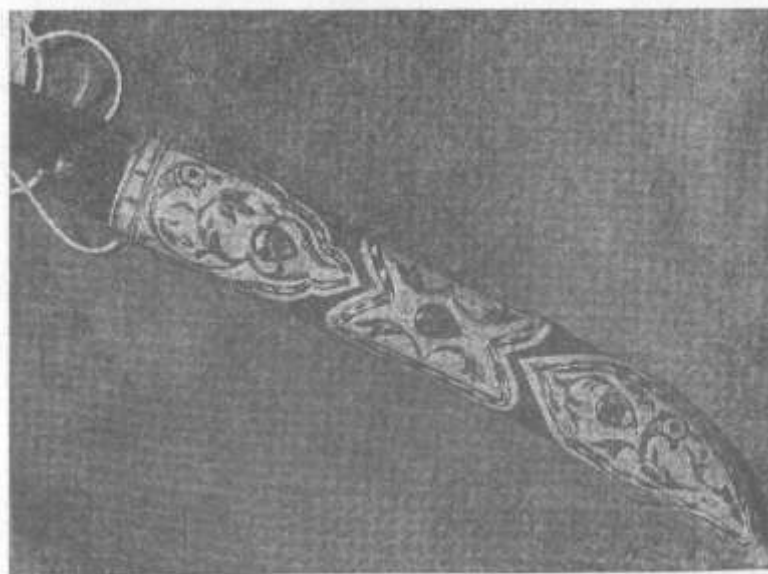
Билериктер

Боз үйлөр

Бычактар

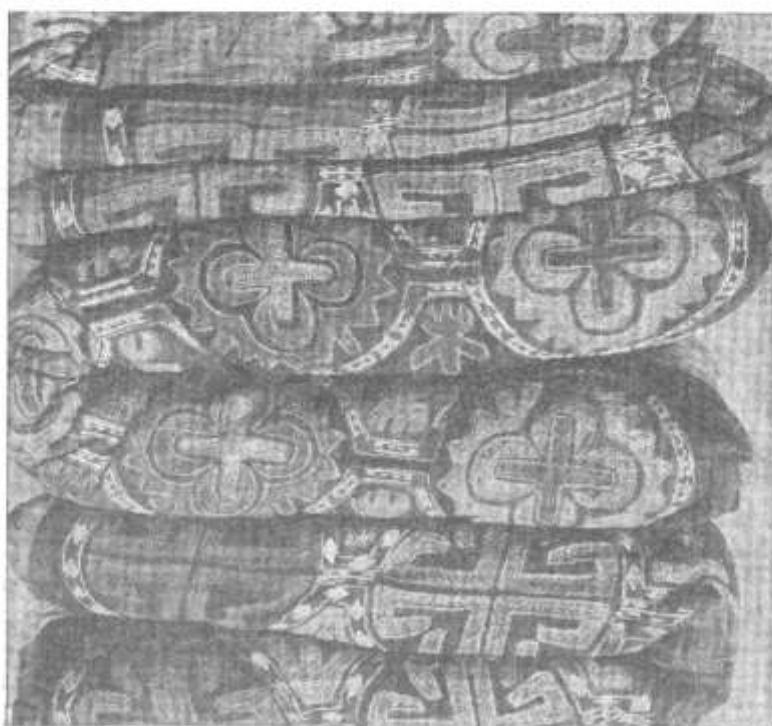
Бычак кыны

Бокчо

Жабык баш

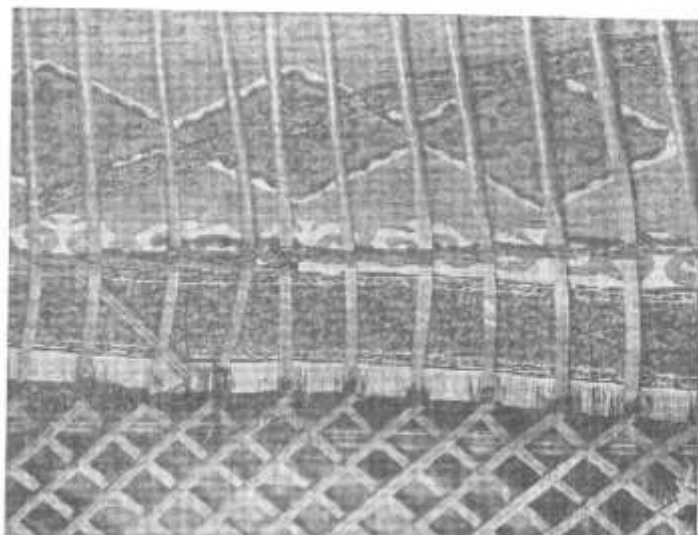
Жаздыктар

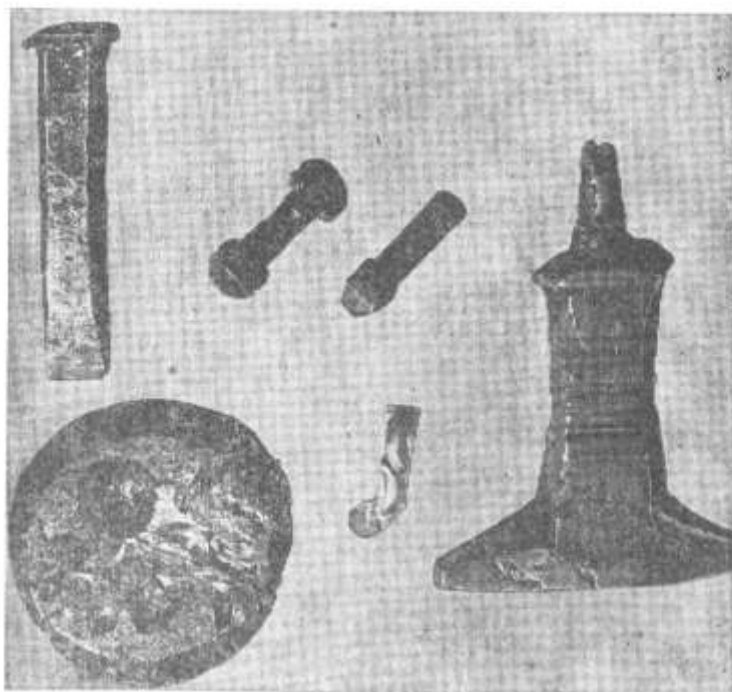
Жаздыктар

Жаздык

Боз үйдүн ички көрүнүшү

Дөшү

Жан аяк

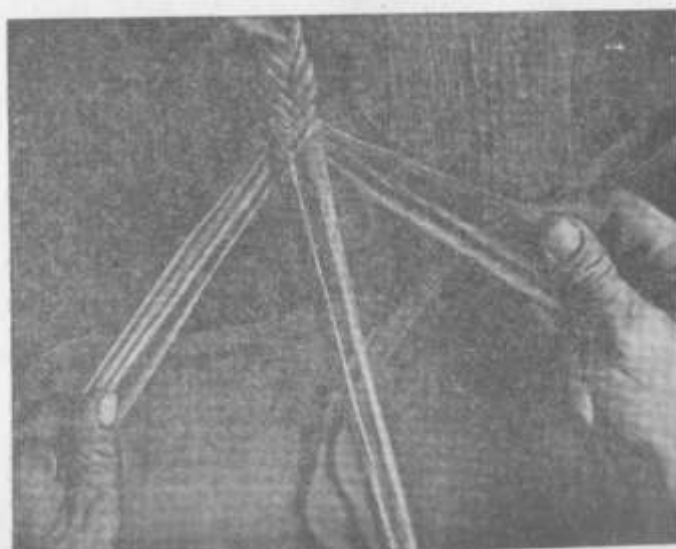

Жаргылчак

Жел боо

Жети кашка

түз түшүрүп алуу керек. Көркөм көчөттүн кош «жээги» жарыш сайылат. Ал көчөттүн элементтери жазыраак, жагалмай канаттанып, тарам-тарам болуп, учтары сүзүшкөн экинчи кабырга көчөт менен айкалышат. Бул көркөмдүктөрдү кайрадан бир сайым «жээк» бөлүп турат. Буюмдун этегинин ортолук көчөтүн айырмалап, анын ажарын ачуу үчүн актан «чычкан изин», же «тап бердирип» (сейрек сайып), анан жагалмай канаттанган көчөттү кайрадан берүүбүз керек.

Аң терилеринен кош жээк бастырып, анын ортосундагы сөөм-нукумдай жерге түшкөн көчөттөр анча коюланбай, «кыял» оюму сымал же «бадамча оюму» кейиптенип берилсе, албетте, буюмдун жүзү ачылат. Мындай көркөм көчөттөрдү белдемчинин белине берүүгө да болот. «Белдемчи таккан -белине, Пейил жаккан элине» — дегендей, ал көйнөктүн сыртынан тартылат да, чыптама менен бир бүтүмдү түзгөндөй болот.

Белдемчинин жалаң сайма көчөттөрү менен жыш толгон түрү да бар. Аны «кызыл белдемчи» деп атайт. Бул — кара күрөң баркутка көбүнчө кызыл жипти илме сайма

аркылуу саюу аркылуу буюмду жүзүнө чыгаруу. Белдемчи сайманын жээгине «көзчө» же «ийрек» сайып, үч-төрт элидей кундуз өңдүү аң терилерин бастырып, аны айырмалоо үчүн актан кичине «кыйык» күбөлөп, анан сөөм-карыштай негизги сайма көчөтүн кызыл жиптен берип, аны сарыдан «жээктеш» керек. Актан күбөлөп, кайрадан жээгине «көзчө», «ийрек» сайылат. Ошондо кийимдин эки этегине бутактантып өзүнчө көчөттүн бир бүтүмүн сары, кызыл өңдө кыялданта берүүбүз зарыл. Демек, жогорудагы сайма жиптердин өңүн кызыл жип өзүнө оодарып алат.

Буюм текчеде илинүүчү, Кереге башына же төр ала баканына да илинет. Үйдүн ички жалпы жасалгасы үчүн башка кийим-кечектердей эле мунун да орду бар.

Жердиги кызылга сайма түшүрсөк ал «Кызыл белдемчи» деп аталат. Мында көз алдыга кемедей бир тартылып кетүүчү кубулушту элестетет. Эгер «Кыргак сайма» менен «Илме сайма» эриш-аркакталса, чачыгына шуру чөгөрүлсө. Көчөттөр суюгураак түшсө, чыптамасы экөө бир бүткөн ойду, буюмдук үлгүнү түзөт. Буга жанда ала жүрүүчү баштык кошулат. Андай «атыр баштыктар» мындан мурун көркөм үлгү катары жасалуучу. «Көөкөр көчөтү» болсо, «илме сайма» жана «кыргак сайма» экөөнүн кыйышуусу аркылуу бүтсө буюм өз жүзүн алат. Анткени, булар биринин кооздугун бири толуктап, мындай караганда «көөкөр көчөтү» үкүсү булаган тебетейди, түтүнү булаган боз үйдү символдоштурат.

Жердиги кара баркут белдемчи жашы 45—50 жаштардагы ургаачылар кийүүгө шартташкан. Саймаларынын чекесиндеги бастырылган кара күрөң кундуз ошол курактагы адамдарга чакталганын баамдатат. Анын көркөм көчөттөрү ай шоокумданып кетет. Буюм табакчасынын ортосундагы кызыл өң зер буюм ортосуна акак таш чөгөрүлгөнсүп, күрөң кызыл сымалданып, табигый кооздук бергендей туюлат. Бул аттуу-баштуу кийимге көркөм көчөттөрдүн өңү кадимки зумурут баамдалат. Буга жазы кемер курундай түр түшүрүп, буюм этеги күмүш кемер кур көчөттөрү өңдөнүп көрүнөт. Кийим өңүрү кыз-келиндердин элечек кыргагы, күмүш кемери сымалданат.

Белдемчи бир эсептен — аялдардын төрөп-түшкөндөн кийин белден төмөн тартылуучу сырткы кийими. Белдемчини илгертен эле, келиндин өз энеси кызынын «жээн көрдү» тоюнда тартуулаган. Ошондой эле ал, биринчиден, көчмөн кыргыз аялдары үчүн белин бекем буудуруп, тазалыкты жана ден соолукту сактоочу кийим болсо, экинчиден, той-тамашаларда кооздукка тартынышчу. Ошол себептен, аны саймалап, этегине суусар, кундуз терисинен кармап кооздошкон. Акырында кымча белин келиндерге, ал эми энелерге ар түркүн кыйыктан курап жасашкан. Белдемчи тартынуу азыр кайрадан жанданып баратат.

Эгер жердиги сары күрөң баркуттан тандалса, ага жашыл өң талаптагыдай жупташат. Ошон үчүн жашыл жиптен эки жолу «суу» салып, ага актан «ийрек» берилсе, анан «куш канат» сайылса, «секиртме сайма» (сирке төктү) жарашат. Белдемчиге берилген көркөм көчөттөрдүн жалпы эки беш элидей (7—8 см) келип, анын четине бир-эки элидей кундуз карматуубуз наркка жатат. Булуңчасына жашылдан сайылган «кош мүйүз» оюмунун элементи жалпы кооздукту өзүнө оодарат.

Уздар белдемчи жээгине «милте» коюшат. Мунун боосу чалма болот. Бүчүлүк жасоо үчүн кездемени тешкенде, албетте, кийим бузулат. Натыйжада, кемселдин үч жеринде, белдемчинин бир жеринде чалмасы болот да, анын төрт учу «топ чачы» менен чоктолот. Белдемчинин бешманты болот. Ал туюк жака, тегерек жака келет. Демек, жеңинин учуна гана көркөм көчөттөрдү саюубуз тийиш.

Илгери аялдар өпкө-боорун, белин жылуу кармай турган белдемчини киер эле. Белдемчинин белине карышка жакын кийиз коюп, этегин өтө кеңири кылып бычып, атка мингенде тизени жаап турган.

БЕТ ААРЧЫ (жүз аарчы, кол жоолук) — «Бет аарчы бердин белегин, Бетинди тосчу өбөйүн, Жоодурап карап турбачы, Жолумдан калбай жөнөйүн» (Жоомарт). Жүздү ачуучу, белек катары бирөөлөргө берилүүчү «тандай сайма», «басма сайма», «көптүрмө сайма», «жөрмөмө сайма» аркылуу көркөм көчөт келтирилген төрт бурчтуу сайма буюм. Ал (30—30 см) төрт четинде тандайлашкан саймалары болот. Уздар жигиттерге сунуучу жүз аарчыда кусалык сырын, сезимин төкпөй-чачпай атайын арзуу менен айлакердикте көчөт аркылуу чагылта турган. Аны колуна алган жигит кыздын жүрөгүндө чөгөрүлгөн сүйүүсүн, болгон дилин «ачып окуй» алат.

БЕЛЕК— (Белек-бечкек, сувенир) — «Дагы берген белек» деп, Зумурут көздүү бир шакек» (Сарынжы-Бөкөй). Бирөөдөн бирөөгө арналган сыйлык, эстелик катары сак алуучу буюм. Ал жалаң гана башкалардын сунган белеги менен эле чектелбейт. Кызыктуу кишилерге жолугушуусу, спорттук мелдештер, декада, көргөзмө, фестиваль, кароо-сынак өңдүү купулга толгон көпчүлүк орундарында катышкандыгы жөнүндө эскерип жүрүүгө өзүнө-өзү белек, эстелик катары алган чактары да болот. Белек-бечкектерди чырмак, сайма, оймо аркылуу кармоо азыр укмуштай өнүгүүдө. Алар көбүнчө өнөр жайдык негизде чыгарылууга мүмкүнчүлүк алууда.

Булардын жердиги адими чийден да, кийизден да, кездемеден да, таардан да, териден да болуп, өнөр жай өндүрүшүнөн жана чеберлердин буюмдарынан түшкөн калдыктарынан да тандалууда. Ооба, буга биринчи ирээт элдик саймачылык, оймочулук, чырмакчылык, түймөчүлүк өнөрү чоң себепкер болууда. Аларга: «баштык», «календарь илгич», «телевизор жапкыч», «туштук» өңдүүлөр менен кошо үйдүн ичине көркөмдүктү өзүндөй ыроолоочу чакан жасалга — утилитардык буюмдары да кошулат. Элдик белек-буюмдарынын көпчүлүгү түймө өнөрү аркылуу кошумча кооздолот жана көркөм оюм-көчөткө жуп катары милдет аткарат.

БЕЛ КЫРЧОО — боз үйдүн туурдугунун ортосунан тегерете курчалган узун жип. Ал жүндөн да, кылдан да болот. Кыл же жүн таралып, түйдөк кылынат. Кол менен катталып, аркан менен чылбырдай эшилүүчү жиптер оңго чыйратылат да, толгоосу солго имерилет. Үч адам толгойт, бирөө эшилип жаткан бел кырчоолук аркан — жипти түрөт. Муну жасоо — эшмечиликтин татаал түрү. Бул тогуз — он эки жиптен турат да, бел кырчоонун узундугу боз үйдүн аянты менен өлчөнөт.

БЕРМЕТ — «Шуру, бермет, аралаш, Тагындың мончок чачыңа» («Эр Табылды»), Зергерчиликтин жердиги, дүр, мончок, асыл таш. Кыз-келиндердин асем буюмдарына: желбирөөч, бойтумар, чолпу, күбөк, чачкап, чачпапик өңдүүлөргө тизилүүчү, кийим-кечектерине бастырылуучу, моюнга тагылуучу жана башкаларга колдонулган. Бермет

таза, нарктуу нускаларды жаратууда пайдалануучу кымбат баалуу мончок, асыл таш.

«БЕШ КАШКА ӨРҮМ» — жөнөкөй өрүмдүн бир түрү. Чеберлер муну беш тал кайыш менен жүзөгө ашырышат. Же болбосо, өрүм үчүн жуп сан кылбай чеберлер 5—7—9 тал тилинет да, төрт талдын, тогуз талдын ортосунан бир тал аркак болуп жүрөт. Мында беш тал көктүн экөө бир жагына, үчөө бир жагына оңду-солду болуп отурат. Айрым чеберлер «беш кашка өрүмүн» жети талдан тилет. Ал үчтөн алып басылат да, бирөө «аркак» болуп түшөт. Аны чеберлер көбүнчө басмайыл үчүн колдонот.

БЕШИК — «Ардактап энем төрөгөн, Ак бешикке бөлөгөн» (эл ыры). Бул — жыгач буюмдарынын бир түрү. Наристени терметип уктата турган жыгач керебетче. Буюм кайың, арча, тал, тыт өңдүү жыгачтардан кармалат. Билектей жумуру бир кулачтайын кыйып, как жара бөлүп, эки алкак ийилет. Бешиктин төрт бутуна көзөнөк оюлат. Же ал көзөнөктөргө карыштай чабактар (таякчалар) бекитилет. Ага узун-туурасынан сызма тартылат. Ал эми жыгачтын ошондой түрлөрүнөн эле

(узундугу бир жарым метр, бийиктиги 0,5 метр) күлтүк үчүн тешик калтырат да, сызмалардын ордуна туташ таякчалар кагылат. Мунун эки алкагы дого сымал ийилген жазы жыгачтардан болот. Эки таманына ашталган карскан жаа өңдүү жыгач анын термелишин жеңилдетет. Бешиктин сабы жумуру жоон жыгачтан тандалат. Муну айрым аймакта «Жорго бешик» дейт. Бул чебер муунакталып, усталар жүк тактадай, сабаа тактадай, боз үйдүн босого таягындай көркөм оюмдарды түшүрүшөт. «Термеле бер, термеле бер, Биз бөлөнгөн арча бешик» (Б. Абакиров). Арча бешик ата-бабадан бери ардакталат, ал жер-жерлерде арбын жасалат.

Оштук чеберлер кармаган бешиктерде анын жаа сыңары ийилген эки алкагын бириктирип, туташтырып турган капгал жыгачы — кооз оюктарга ээ. Ар бири өзүнчө бөлөк-бөлөк түстөгү боёктор менен боёлот.

Бешик көчкөндө өңөрүп жүрүүгө шартташкан. Усталар буюмдун андай сын-сыпаттарын сактап, өзүнүн чеберчилигин натыйжалап, үлгүнүн жаңы түрүн ойлоп, аны чыгармачылыкта андан ары өнүктүрүүгө жетишүүдө. Чынында жыгач бешик эч качан сырдалбайт. Ал жалаң жыгачтан жаралып, жердик өзүнүн жекече касиетин өзү гана дааналап көрсөтөт.

Айрым бешиктердин башкы бөлүгүндө тартмасы болот. Ал бир нече кутучалардан турат. Ага наристенин упчусу, оюнчуктары, жүз аарчысы, чүкөсү, татымалдары жана өздүк буюм-тайымдары сакталат. Бешиктин аяк-баштарында

атайын көркөмдүк үчүн чырмак чий кынаптай түшүрүлөт. Акылмандуулукта ойлоштурулуп жасалган бул асыл буюм — бир гана чебердин чыгармачылык түйшүгүнөн жаралган табылгасы эмес. Атадан балага, улуулардан урпактарга сынбай-бүлбөй табарикке, көөнөрбөс белекке берилип келе жаткан нуска.

Бешик — көпчүлүктүн биргелешкен чыгармасы. Ал жыгылса сынбаган, өңөрсө тең салмакты сактаган, көч үстүндө термелген...

Бешикке бөлөө салты — элибиздин мыкты каадаларынын бири. Бул расми да ата-энеге кубанычтуу окуяларды күбөлөндүрөт. Төшөнчүсү, жамынчысы, жаздыгы, күлтүгү, шимеги, мончогу, шылдырак оюнчугу — баары толугу бойдон даярдалып, таянеси тарап алып келген. Ымыркай уул болсо «уста болсун» — деп устачылыкка керектүү майда буюмдарды, «билимдүү адам болсун» — деп, калем-кагаз, а кыз болсо «уз болсун» деп ийне, жип, кайчы сыяктуу буюмдарды бешиктин жаздыгына коюшкан. Боорсок, ар түркүн канттан чачыла чачылып, андан соң «көп жашаган, боору бүтүн» байбичелер кемпир баланы бешикке бөлөгөн. Расми бүткөн соң көңүлү агарып, ыраазы болуп кетсин деп байбичеге ак жоолук салышкан. Ушундан улам «Бешик ыры» чыккан.

Бала бешикке салынган соң ата-эне мүмкүнчүлүктөрүнө жараша айлын чакырып, той берген. Жону жукалар мал союу колунан келбей калса, жакшы тамак жасап, кошуналарын чакырган. «Баласын бешикке салып, бата алды» деп айтылган.

БЕШ КЕШТЕ — «Беш кеште жыйдың жүгүнө, Береке кирди үйүнө» (Жеңижок). — Бул — өрмөчүлүктө буюмга көркөм түр түшүрүүнүн бир ыкмасы. Өрмөк согуп жатканда жипти сыйдалап илип кетүү. Жүндөн жипти ичке кылып ийрип, чыйрак чыйратып, түрдүү түскө боёп алат. Өрмөктү болсо, адаттагыдай эле курат. Анын эни жасалуучу буюмга карай ар кандай келет. Мында өрмөктүн «эришин» актай согуп баратканда уз түрдүү жиптин бирөөсүн үстүңкү эриш жипке илип-чала тыкан байлай барат. Бул кадимки «көптүрмө сайма» менен бүткөндөй көрүнөт. Мында «адыргыны» көтөрүп, «кылычты» согуп, «аркакты» кайра өткөрүп туруп, берки түр жиптерди үстүңкү жипке байлап турат. Өрмөкчүлөр боз үйдүн боо-чууларын, куржунду, ат жабууну, туштукту, шалчаны жана башка ушул өңдүү жасалга буюмдарын аруулата кармай алышат.

Беш кеште, бул — өрмөкчүлүктүн саймасы. Мындай үлгүнү Түштүк Кыргызстандын Ноокен, Базар-Коргон, Ноокат, Баткен, Кадамжай, Алай, Алай-Куу,

Кетмен-Төбө, Жаңы-Жол, Ала-Бука, Чаткал тарабында жашаган уздар арбын жасашат.

БИЛЕРИК— «Кош билерик, кош шакек, оң колуна сала кет» (Тоголок Молдо). Бул — зер буюму. Мунун эни ар кандай көрүнөт. Дегинкиси, жазыраак билерик көркөм көрүнөт. Билериктин да шакектей өзүнүн калыбы бар. Андан муунак-муунак болуп чыккан күмүш билерик түспөлүн жараткандан кийин мунун эки башын атайын чарчылап, төрт кырдап, ага тиешелүү чапкылар менен «көзчөлөп», «жылдызчалап» кооздук түшүрүлөт. Мындай билериктин жалпы айланасына чапкылар аркылуу толкун сызыктарды, же «айчык», «тоок көз» жылдызчаларды сейректете чабат. Ал эми атайын чапкы менен из түшүрүлгөн ушундай эле үлгүдө да калыңыраак зомдолгон билериктин ортосуна өзүнчө төрт бурчтуу таман чыгарып, ага «тумарча», «ийрек» сыяктуу оюмдарды жарашыктуу берет.

«Сыя төгүп», оюм-чийим түшүргөн билерик жукаараак, бирок, эндүү болушу зарыл. Мунун таманы тегерек келип, ага түшкөн оюмдар шакектикине, чолпунукуна окшошот. Бермет, акак таш, айнек өңдүү асыл жана ага тете заттарды чөгөрүп, тегерете торчолоп кармалган билериктер айыл арасында көп кездешет. Кыз-келиндердин кооз зер буюмдары менен ат жабдыктарын «тогуз төбөлөөдөн» мунун кооздугу анча айырмаланбайт. Мындай шөкөттөөлөр бул буюмдун эки башында болот. Эни чоң, экиден төрт кичине, асыл таштарды куткундап чөгөрсө, буюм жүзүнө чыгат.

Жердиги жука билерикти жазы алып, жалаң чапкылоо менен кооздук берүүнүн түркүн сырлары бар. Аны майдалап көркөмдөп отуруу килем көчөттөрүнө окшошуп кетет. Алсак, анын четине «көбөйтүү» (XXX) түрдү кош сызып кайталай түшүрүп, анан «айчыкты» айкалыштырып, арасына «тоок көзчөнү» берип, кайрадан «көбөйтүү» белгилери («XXX») келип, «айчык», «көзчө» кайталанып, мурунку көркөмдүктөр алмаша берилет. «Колунда күмүш билерик, Колуктум болсон түбөлүк»...— Уз колдогу жумуру билерик билекти ого бетер көркөмдөйт.

Жез билерик жасоодо адегенде жезди тазалоо үчүн сууну шарактата кайнатып, ага туз менен ачык ташты салуу зарыл. Көк жашыл бөтөлкөдөн майдалап алган «заркун» деген менен сүртө баштаганда жез билерик өзү эле жүзүнө чыгат.

БОЗ ҮЙ — «Төрт колдоп уук улаган, Дөбөдөн үйүн сынаган. Берметке шуру кынаган, Белгиси жакшы байбиче, Белестен үйүн сынаган» (Калык). Бул — кыргыздын турак жайы. Элибиздин улуттук мүлкү.

Кыргыздын боз үйү — элдин сергек акылынан чыккан, чебер колунан тамган, тендешсиз өзүнчө өнөр. Ал — укмуштай айлакердик көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмакка ээ. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган эл каалаган жерге: мейли тоодо, мейли түздө жашоого бирдей оңтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо-тиричилиги өзү мүмкүндүк берген. Калк жашаган жайларда керектүү жыгачтар чыккан. Кыргыздар боз үйдүн мына ушундай түрүн жаратышы үчүн турмуштук тажрыйбаларын, талантын, акыл-ойлорун жана кол өнөрчүлүгүн жумшаган.

Көчүүгө жеңил, каалаган жайга кондурууга ылайыкталган, жаан суусун тез агызган, табияттын ар кандай таасири-күчүнө туруктуулук кылган боз үйдүн ичине от жагууга жана жылуулукту сактоого да оңтойлоткон.

Кыргыздар жашоо-шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн кабыл алышкан. Алачыктардын көчүрүп жүрүүгө ылайыктуу түрлөрүнүн андан аркы өнүктүрүлгөн түспөлү катары каралат. Боз үйдүн жыгач тулкусуна узанган усталар — чыныгы архитекторлор. Жайып тиксе, тең салмакты сактап, кыз такыясындай келишимдүү, бүктөп койсо, бир төөлүк жүк, көчүп-конууга ылайык, тоолуктардын сыймыктуу бул мүлкүнүн көлөмү, албетте, ар кандай болот.

Үйдүн жыгачы «он эки канат», «сегиз канат», «алты канат», «төрт канат», же «жүз баштуу», «сексен баштуу», «жетимиш баштуу», «элүү баштуу» деп айтылат. Чоң-кичинесин далилдеген үйдүн башы сайылган ууктун саны менен өлчөнөт. Тигип-чечүүгө жана көчүп-конууга, ички эмеректеринин орун алышына 55—65—75 баштуу үйлөр арбын жасалган. Боз үй «тигилиши мыкты», «бүркүттүн томогосундай», «топтой келип», «такыя түндүк», «жыгачтын маталышы мыкты» жана башка ушул сыяктуу жалпы элдин калыс сынынан өтөт. Ак өргөөнү көтөрүүдө көөрү төгүлгөн зергердин, жыгачынын, кайкач бармак оймочунун, саймачынын, өрмөкчүнүн, токуучунун, эшмечинин, түймөчүнүн, чырмакчынын, бычмачы-тикмечинин колдору катышат. Мунун эң чоңу «ак сарай» деп аталат.

Боз үйдү жасоодо, тигүүдө, чечүүдө, жүктөөдө, сактоодо көркөм кол өнөрчүлүктүн ар бир түрү табы менен кармалат да, тери - жүн, сайма, таар, жыгач, таш буюмдары боз үйдүн ички колдонмо-жасалгаларына катыш жасайт. Узчулук: оймочулук, саймачылык, чыгармачылык, өрмөкчүлүк, килемчилик, түймөчүлүк, бычмачылык, зергерчилик, кайышчылык, жыгаччылык, мүйүзчүлүк, таш чегүүчүлүк боз үйдөн көрүнүп, элдик буюм катары таанып-туюлат. Эстетикалык ыракат берет. Эгер өнөрдүн бирөө болбосо, үйдүн бир татым тузу кемийт. Боз үй көтөрүүчүлөр жогоруда санап кеткен узчулук (аялдарга таандык өнөр) аракеттерин бүтүндөй өзү эле бир колдон чыгарууга жетишкен. Ким зергер аталса, ал боз үйдүн устачылыгын түгөл кармаган.

Боз үй азыр ак өргөө катары тигилүүдө. Анда коломто жок. Үйдүн эни менен бирдей шырдак, ала кийиз, шалча салынат. Боочулары, тегиричи, кылдыроочу кадимки терме болот. Боз үй тигүүдө айырмачылыктар бар. Жасалга буюмдарында жашыл түс арбын пайдаланылса, ички жасалгалар жашыл болуп көрүнүп, аны «жашыл үй» дейт. Мына ушундай боекторуна карай «сары үй», «кара үй», «кызыл үй» деп айтылышы ыктымал.

БОЗ ҮЙДҮН НЕГИЗГИ ЖАБДУУЛАРЫ — узанылуучу жана узданылуучу көркөм буюмдардын жалпы аталышы. Мында үй жыгачка негизинен уук, кереге, түндүк, босого-таяк, каалга жана бакан кирет. Үзүк, туурдук, түндүк жабуу биригип келип, боз үйдүн өрө кийизин түзөт. Боз үйдүн эшик чийи, канат чийи чыгдан чийи болот. Үйдүн жип-шууларына эшме, сызма болору кирет да, ансыз боз үйдүн жабдуулары бекитилбейт.

БОЗ ҮЙДҮН ИЧКИ ЖАЙЛАНЫШЫ — «Ыпчада» туруучу эркектин, Ат жабдык, куралы, жарагы. «Эпчеде» болуучу аялдын, Чыгданы, сабаасы, табагы» (Г. Момунова). Бул — эмеректердин үйдүн ичинен орун алышы. Эгер боз үй тегерек болбосо, шамалга байымсыз көрүнмөк. Мында шамалдын таасир эткен күчү аз болсун үчүн айлакер элибиз боз үйдүн цилиндр формасын тандап алышкан. Бул үйдүн ичин көркөмдөөгө, эмеректерди ирээттүү жайлаштырууга ойдогудай жагдай түзөт. Казан-аяк, ашканадан өйдө көшөгө (уул-келин тартып жата турган жай) жайлашат. Төр, жүк, кийим-кечек, ала бакан үй ээсинин жайынан кийин ээр-токум орун алат, анан эшик, ортодо коломто-тулга турат.

Боз үйдүн ичинин ашкана тарабы «эпче», эр бүлө жайлашкан тарабы «ыпча» деп бөлүнөт.

БОЗ ҮЙДҮ ТИГҮҮ — Элибизде үйдү тигүүнүн да өзүнчө жол-жобосу сакталган. Үйдү тигүүдө конуштун шартына карай орун тандалат. Үйдү сууга жакын, жол тарапты беттеп, шамалга каршы келбегендей түз жайга тиккен.

Илгери үйдүн эшигин чыгышты каратышкан. Жайдын күнүндө бир нече үй бир короо айыл болуп конуп, көбүнчө үйлөрдү короого тегерете тигишкен. Эшиктерин короонун ортосуна каратпай, жогоруда айтылган эреже так сакталган.

Боз үйдү тигүүдө оболу төр керегеси жайылат. Анын канаттары оңго жана солго керилет. Бири-бирине ашталган кереге саканак ортолору атайын сызма жана эшме

жип саканак таңгыч аркылуу арчындалып бекем тартылат. Канат керегелердин бир жак учу, боз үйдүн босого-таягы да босого таңгычына ушундайча бекитилет. Тегеректеле канат керегелер жайылгандан кийин, кереге чалгыч салынат да, эки жагындагы жел боолорунун башы бакан (алтүндүк бакан деп аталат) менен кошо түндүктүн чок ортосундагы чамгарагынан ачасына аштай бир адам кармап, үйдүн чок ортосуна туруп, өйдө көтөрүп берет. Түндүктүн көзчөлөрүнө ууктардын адегенде ар кай жерине туш-туштан сая башташат. Бир нече уук сайылып, уук боолор кереге баштарына байлангандан кийин түндүктү ошол ууктар көтөрүп калат.

Ууктун учтары түндүктүн көзчөлөрүнө буралып, имериле сайылса, үй өчөйүп, сынын бузуп, бөйрөктүү болбой калат. Ошондуктан, үй тигүүчүлөр уук баштары менен кереге учтарын кайрадан карап, түздөп чыгат да, түндүгү ортодо туура турганын байкагандан кийин, уукту ар бир кереге башына аштай байлайт. Эгер бир тарабынан уук көбүрөөк тизилсе, түндүк ошол жагына көтөрүңкү көрүнөт. Бул учурду кыргыздар «түндүк чыгып кетти» деп коюшат. Мындай убакта түндүк чыгып кеткен жактын карама-каршы тарабындагы керегенин бооруна жел боону алып барып, катуу тартып, байлоо керек.

Боз үйдүн жыгачы турган соң, эшик тыштын чий чырмакталган узун учунун атайын керилген сызмасы түндүктөн илинип, түндүк босогого казык бош чалынат. Андан кийин жабык башты, тегиричти жаап, кереге таңгычты керегенин белинен жүгүртүп, эшик таякка курчай чымырата таңып алат. Канат чий керегеге курчалат. Боз үйдүн канат чийи экөө болот. Анын аралары кереге көздөрүнө, учтарындагы эшме чыйрак жиби эшик босогого бекитилет.

Үйдүн кош туурдугу (тутуусу) да кадимки канат чий өңдүү керегеге жабылып, туурдуктун бел кырчоосу курчалат. Туурдуктун сызма, терме, букары болоору ууктарга артылып келип, кереге көздөрүнө байланат.

Үзүктү жабууга үч киши керек. Обогу анын боолору ичине келтирилип, үзүк тумарча кылынып, үч бүктөлөт да, ортосундагы адам бакан менен орто белинен өйдө шап көтөрөт. Үзүктүн үстүңкү жээктери түндүктүн түбүнө такалат. Анан четки экөө үзүктүн эки этегин ылдам жайып кетет. Үзүктүн сырткы эшме боолору уук-кереге көздөрүнөн арта салынып келинип, бел кырчоо жипке илме тартылып, кайра керегенин түбүнөн ичкери карай өткөрүлүп, керегенин төртүнчү көзчөсүнө илмектүү байланат.

Түндүк жабуу сыртын карай эки бүктөлүп, боз үйдүн артынан бир адам эле так өйдө көтөрүп, бакан менен жабат. Анын төрт боосунун бирөө үйдүн артына, экөө эки капталына бел кырчоого байланат. Алдыңкы жиби түндүк жабууну алга-артка тартууга жана түрүлгөн эшикти байлап коюуга ылайыкталып, беркилерден жоонуураак келет.

Ошентип, үйдүн бардык жабуусу жалаң ача бакандын жардамы менен жүргүзүлөт. Жаз жана күз мезгилдеринде үйдү тигер замат сыртынан сол жана оң капшытына казык кагып, аркан менен бастырат. Бул шамалдан сактайт. Төргө казык кагып, ага эки жел боону катуу тартып байлаган учурлар да болот. Үйдүн ортосунда коломто жайлашат да, төрдөн улагага жакын келет. Коломто чок ортодо болсо, түтүн жакшы чыкпайт. Ошондуктан боз үйдүн алдыңкы үзүгү арткы үзүгүнө караганда тез карарып кетет.

БОЗ ҮЙДҮН ЖАСАЛГАЛАРЫ — боз үйдүн кооз жасалгаларынын бири — жабык баш. Анын этегине тегирич улай тигилет. Тегирич менен түймөсү бар жабык баш: төркү (арткы), алдыңкы (маңдайкы) болуп экиге бөлүнөт. Көркөм көчөт түшкөн эшик чий, канат чий, чыгдан (ашкана) үйдүн жасалгасына кирет. Боз үйдүн ички көркү өрмөкчүлүк аркылуу жүзөгө ашат. «Кажары» (букары), «беш кеште», «сызма» деген түрлөрү бар. Кереге таңгыч, саканак чалгыч, кереге чалгыч, үзүк боо, туурдук

боо, жел боо (түндүк боо) өңдүүлөр кирет. Мунун ичинен «эки жүздүү терме» жана «бир жүздүү терме» деп бөлүнөт.

Боз үйгө туш кийиз (туштук) тартуу — эзелтен берки салт. Анын боолору ууктун билегине тагылат. Боз үйдүн кире беришиндеги оң ыптада аяк кап кереге көзүнө илинет. Андан ары чыгдан тартылат. Керегеге, же аш алабаканга көөкөр, көнөчөк, көнөк, чыны кап улай илинсе, жакшы жарашат. Күзгү кап-текченин илиниши үйдү ого бетер көрктөндүрүп жиберет. Азыр коломто болбогондуктан, үйгө шырдак менен ала кийиз салынат. Көрпө көлдөлөң, курак, сайма төшөктөр төшөлөт.

Боз үйдүн жүгү да өзүнчө кооздук берет. Жүк жыя билүү кыз-келиндердин чеберчилигин айкындайт. Жүктүн астындагы такта, ага жабылган терме таар, калы килем, сандык, жагдан, күмүш ала бакан, андагы ат жабдыктар, улуттук кийимдер элдик узчулук менен зергерчиликти таасын көрсөтүп турат.

Боз үйдүн ички жасалгасына коюлган андай чакан буюмдардан биз ширелишкен композициялык байлыкты, оюм менен көчөттүн диапозонунун өтө кеңдигин, геометриялык сызыктардын тууралыгын жана улуттук колориттин укмуштай чагылышын көрөбүз. Элдик буюмдардан көркөм чыгармачылыктын чыныгы жемишин, эстетикалык күчүн, жергиликтүү өзгөчөлүгүн, улуттук мүнөзүн баамдайбыз.

БОЗ ҮЙДҮН ЧЕЧИЛИШИ — Оболу түндүк жабуу сыйрылат. Боолорун кырчоодон чечип, төркү (арткы) үзүктү, анан алдыңкы (мандайкы) үзүктү сыйрат. Үзүк үч бүктөлүп коюлат. Мындан кийин жабык баш тегиричи менен түрүлүп (томолоктоштуруп) алынат. Бел кырчоо алынып, эки туурдукту сыйрып, аларды төрт бүктөйт. Канат чийлердин боолорун чечип, өзүнчө түрөт. Түрүлгөн чийлер өз боолору менен арчындалып таңылат. Эшик чий кошо сыйрылып, бул өзүнчө оролот. Эми уук тизгичти түрүп, ууктарды аттап чечүү керек. Он чакты уук чечиле электе ала бакан (түндүк бакан) аркылуу жел боосун каттай кармап тиреп, түндүктү так көтөрүп алат.

Чакан үйдүн уугу, керегеси экиден бөлүнүп таңылат. Уук жыйналары менен кереге чалгыч, кереге таңгыч, саканак чалгычтар катар түрүлүп алынып, кереге канаттарын бириктиребиз. Керегенин канатын жыйноодо саканактарын кынаптап бастырып, аны саканак таңгыч же кереге чалгыч менен тыкан байлайт. Ууктар да өзүнүн боолору аркылуу байланып, уук учтары сынбаска ага уук учтук кийгизилет.

БОЗ ҮЙДҮ ЖҮКТӨӨ — Боз үйдүн туурдугу төрт бүктөлүп, үзүк үч бүктөлүп, унаанын белине коюлат. Эки бөлүк жүктөө мезгилинде унаанын бели талыбашы үчүн иреттүүлүк сакталат. Бир унааны адегенде эле сылай артып койбойт, үй эмеректери бир эле чакта кезеги менен бардык унааларга артылып кетет.

Көчтү жүктөөдө аягында идиш-аяктарга кезек келет. Алардын үстүнөн казан көмкөрүлөт да, түндүк жабуу менен чүмкөлүп, унаанын бели тартылып, тулга бастырылып, аягында түндүк көмкөрүлөт.

БОЗ ҮЙДҮ САКТОО — Мурун босого-таякка таштан, дөңгөчтөн же кыштан бут кылып, үстүнө керегелерди жаткызат. Анын үстүнө ууктарды кынаптайт. Үстүнөн канат чий, ашкана чий, эшик чий коюлат. Эми туурдук менен үзүктүн арасына үйдүн жип-шуулары, ички жасалгалары орун алат да, үстүнө түндүк көмкөрүлөт.

Боз үйдүн жабууларын жана жабдууларын күбөдөн сактоодо кургак жайга кармап, кез-кез күнгө жаюу, желдетүү зарыл. Азыр оролгон кийиздин араларына нафталин сээп коюп да жүрүшөт.

БОСОГО-ТАЯК — «Кайындан түндүк ийдирген, Каалга, таяк босого, Канча түрдөп чийдирген» («Манас»). Бул — боз үйдүн жыгачынын бир бөлүгү. Үйдүн эшигинин жана каалгасынын жыгач кашеги. Ал уук-кереге менен түндүктүн тең салмакта тигилишин аныктайт. Үйдүн босого-таягынын узун болжолдо 1,4 метр, туурасы 1,0 метр, жазылыгы 25 см. келип, ал «таяк-босогого», «баш босогого», «каалга» болуп, үч

бөлүктөн турат. Бири-бирине ашталат да, кереге саканактары менен сызма же эшме жип аркылуу бекитилет. Баш босогонун үстүнөн үч-төрт эшик уугу орун алат. Босого-таяктын жазылыгы 10—12 см. калыңдыгы 3 см. бийиктиги жана кенендиги боз үйдүн көлөмүнө карата аныкталат. Эшик менен босого-таякка ич ара үндөшкөндөй «табак», «кыял» оюмдарын арбын түшүргөн чеберлер бар. Ага жыгаччылыкка таандык оюк ыкмасы пайдаланылат.

БУЛ ГААРЫ — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн жердиги. Көркөм буюм жасоонун, иштетүүнүн ийкемдүү түрү. Бул азыр заводдон чыгат да, жаралуучу буюм-белектин кагазга эскизин (үлгүсүн) түзүү шарттуу көрүнөт. Илгерки чеберлер терини сыйрып, жыдытып, же жүнүн алуудан баштаса, мында булгаарынын бир нече түрү болуп, булар ич ара көркөмдүктү түшүрүүгө өтө оңтойлошот. Ошого карап, чийилген эскиздеги кооздук түшүрүлөт. Натыйжада, эскиздердин негизинде булгаары бычылат. Элдик чеберлер тери бетине түрдүү кооздуктарды дароо эле чийим шибегелери менен түшүрүүгө маш болушса, булгаары буюмдун абалы, анын үлгүсү келтирилип тигилет. Ал колдонмолук эмес, көбүнчө белектик-жасалгалык мааниге ээ болот.

Азыркы булгаары ашкана идиштеринин милдетин аткара албайт. Алсак, чеберлер даяр заводдон чыккан булгаарыдан чыны кап, түрдүү түспөлдө кутуча өңдүүлөрдү кармап, ал белек-бечкекке берилет.

Булгаарыны иштетүү — мындан чыгарма жаратуу. Буюм жасоо. Кол менен басып, басма кылуу менен көркөмдүк түшүрүү. Демек, мында элдик ыкманын аздыр-көптүр бөтөнчөлүктөрү сакталат. Бул «басма ыкмасы» деп аталат. Мында чийим шибеге колдонулат.

Чеберлердин экинчи бир узануусу — бир сызык аркылуу чийим түшүрүү. Бул түр да элдик мүнөзгө эгедер көрүнөт.

«Чаптама ыкмасы» бар. Бул «басмарлап түшүрүү» деп аталат. Алдыңкы булгаары тилинип коюлуп, анын үстүнө башка булгаарыдан оюм-чийим түшүрүлөт. Демек, бастырылат.

«Булгаары бетине боёк жабуу» ыкмасы азыр да көп колдонулат. Булгаарыны «кайып тигүү» ыкмасын чеберлер кол учтарынан аткарат. Ал кадимки эле «көктөө жолуна» окшойт. Мында чырашталып тигилет.

Булгаары карамган чеберлер — жарым-жартылай зергер. Булгаары бетине күмүш, назильберь, мельхиор, датчалбас, жез, мис, коло сыяктуу түстүү металлдарды чабуу чеберчиликтери азыр жанданууда.

Буюм бетин «тогуз төбөлөө» (айнек, асыл, таш, пластмасса чөгөрүү) сыяктуу салттуу нускаларды кармай баштоо — узануунун кан жолун нарктуу тутуу.

Булгаарыга көркөмдүк түшүрүүдө анын бетин жылтыратуу зор мааниге ээ болот. Аны үчүн чеберлер момду (аары балынын чөбөгүсү) пайдаланышат. Ал суу өткөрбөйт. Теринин касиетин узакка сактайт. Мына ушул менен таза теринин бетин сүртөт.

Булгаарынын бетине «чийме сынпос» түшүрүүдө чеберлердин узануулары үчүн эн мүнөздүү ыкма — пресске басуу. Мында темир клише колдонулат. Аны жасоодо цинк темирдин бетине типографиялык боёктор аркылуу оюм-чийим түшүрүлүп, анан азот кислотасына салынып, темирди жедирүү жолу менен жүзөгө ашат. Темирдин боек бар жери өйдө чыгып, боек тийбеген жери азот кислотасына сүртүлүп жоюлуп калат. Мына ошонун негизинде рельефтик (бетине түшкөн кооздук) «чийме сынпос» пайда болот. Андан кийин пресс белгилүү өлчөмдө ысытылып, алдына жумшак резина төшөлөт. Буюмга ченеп бычылган тери коюлат да, үстүнө клишени катуу кысуу менен бастырылат. Ысыктыкта бир нече секунд тургандан кийин булгаары бетиндеги көркөм оюмдар кашкаят.

Чеберлер аппликация ыкмаларында колдонушат. Мунун да үлгүсү кагазга түшүрүлөт. Аппликация — курандылоо, кол өнөрчүлүктө бул — «курак». Мында түрдүү түстөгү терилер кесилет да, ирээти менен чапталып чыгат. Бул — булгаарынын өөн-бучкактарын кайра иштетүүнүн сыйда жолу. Өнөр жай өндүрүшүнөн чыккан калдыктарды кайра иштетүү жөнүндөгү программалык негизги багыттарындагы көргөзмөлөрүнө ылайыкташтырып, буюм жасоо жагына айкалыштыруу — бүгүнкү кол өнөрчүлөрдүн милдети. Чеберлер бул жөнөкөй ыкма менен «китеп тышын», «куттуктоо папкасын», «кыздардын кол баштыктарын», «кур» өңдүүлөрдү арбыныраак жасоодо. Булгаары чеберлеринин негизги аспап-куралдарына чийим шибеге, шибеге кирет.

Булгаарыга — «наар» түшүрүүдө чеберлер «мүйүз», «бармак бооч», «кыял» оюмдарын негиз тутушат, булгаарынын табияты кабыл алгандай оюмду майда үзүл-кесилсиз берүүбүз керек. Мында оюмдан оюм жаралып, чөптүн сабактарын, гүлдөрдүн бутактарын жана таажыларын, бак-дарактардын жалбырактарын символдоштурууга болот. Албетте, булгаарыга түшкөн кооздукту башка жердиктер кайталай албайт. Төтөн, күрөн, сары булгаарыга өң сиңирүү — чеберчилик. Чеберлер жердиктин негизги касиеттерин таанып билет.

Булгаары боеонун бөтөнчөлүктөрүн алар билишет. Азыркы боектордун жугушуна, теринин сырткы бетин тазалоого өзүнчө майы болот. Демек, булгаарыга шавельевой кислотасы пайдаланылат. Булгаары күйүп кетпеске өз өлчөмүн билип турушат. Боелгон теринин үстүнөн жылтыратыш үчүн мом сүртүлөт. Ал боекту актайт, суу жугузбайт.

БУТ КИЙИМДЕР — Аяк кийимдеринин жалпы аталышы. Булардын жердиги териден болот. Аны колдоо иштетүүнүн негизги бир түрү — малмага салуу.

Бут кийимдердин негизги жердиги күдөрү. Андан сый бут кийимдер, мээлей, намиян сыяктуулар жасалган. Күдөрү ары көрктүү, абдан бышык болот, тез оңбойт, суу өтпөйт. Ултаруу — өтүк, маазы, кепич, мөкү, кете, чарык өңдүү элдик бут кийимдерине узануу-уздануу.

БУЮМ — «Устасы жакшы келишсе, Сынган буюм оңдолот» (Осмонкул). Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө жасалуучу, турмуш-тиричиликте колдонмо-жасалга катары пайдаланылуучу нерселер, мүлктөр, эмеректер. Уста-усталардын жекече чыгармасы, чеберчиликте узанып - узданып жараткан нускалары жана үлгүлөрү.

Көркөм буюм жаратуу — ал өнөр. «Буюм-тайым», «буюм-терим» деп айтыла берет да, ал (утилитардуу колдонмолук-жасалгалык жана уникалдуу (өтө көркөм, чында көрүнө турган) мааниге ээ болот. Демек, буюмдун жупунусу колдонмо, коозу жасалга катары жашап жагат. Ушундан улам колдонмо-жасалга өнөрү келип чыккан. Азыр бирикмелерде жана турмуш-тиричилик комбинаттарда эки максатты тең көздөп, утилитардык мааниге ээ болгон буюм - сувенирлер чыгарылууда.

Бир эле буюмду көркөмдөп да, жупунулап да кармоого болот. Андай бөтөнчөлүктөр устанын жана уздун өнөр дараметине байланышат. Ал эми азыркы курулуп, архитектуралык өзгөчөлүктөрү бар бөлмөнүн ичинен белекке берилген буюм-тайымдар өзүнө-өзү орун табат да, ошол эле тапта ал кооздукту да ыроолоп турат.

БЫЧАК — «Бычакка саптуу уулуң жок, Кайгырып жашым төгүлдү». (эр Төштүк). Бир жак кыры миздүү, кармоого эпиндүү, металлдан, мүйүздөн, сөөктөн, жыгачтан жумуру сабы бар бирдемелерди кесүүчү аспап-курал. Бычактын сабына чеберлер «сыя төгүү», «чапкылоо» сыяктуу зергерчиликтин түрдүү ыкмалары менен элдик көркөм оюм-чийимдерди түшүрүшөт. Асыл таш, айнек аркылуу «тогуз төбөлөйт». Бычакты пайдалануу да адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө карата болот. Сабына ар кандай акак таштарды, айнекти чөгөрүлүп жасалган «бычактар» күлгүн жигиттерге

таандык болот. Мунун чоңун «шамшар» деп аташат. Мүйүз сап, жыгач сап, металл сап бычактарды улгайгандар атайын кын жасатып, жанда алып жүрүшчү.

Депкир сабына күмүш жалатып, ага оюм-чийим түшүрүшкөн.

ДӨӨТҮ — Төкөр уста Бөлөкбай, Дөөтү менен дос болгон» («Сейтек»), Ал — уламыш түрүндө айтылып келе жаткан усталардын атабашы, «усталардын колдоочусу», «темир-тезектин пайгамбары», «темирчиликтин пири».

Металлга кооздук түшүрүү көркөм кол өнөрчүлүктүн кыл чокусу делингендиктен эл арасында да ар түрдүү уламыш-болумуштар бар. Мисалы, «Дөөтүнүн кырк шекити болуптур. Дөөтү аларды өнөрдүн кырктан ашык түрүнө үйрөтмөкчү экен. Өзү кырк биринчи Дөөтү оттогу темирди кычкачсыз эле кармап турган. Бир курдай анын шакирттеринин бири «кызыл жалын темирди кармайм» — деп мактанып, «Кудайдын каарына калып», колун күйгүзүп алат. Анда Дөөтү: «Антип түк мактанууга болбойт. Итке барчы, эмне кылып жатканын көрөсүң, ошондо билесиң. Айыкканда келип узан» — дейт. Итти караса, эки колу менен эптүү кармап, сөөктү кемирип жатат. Ошондон улам алиги шекит кычкач жасап узанат.

Дөөтү эч кимге көрүнбөй узануучу экен. Аны шекиттери (көөрүкчүлөрү) да көрүшпөйт. Күндөрдүн биринде чыдамы кыстаган көөрүкчүлөрүнүн бири дүкөндүн кичинекей жеринен тырмап тешип, жылчык чыгарып, шыкаалап караса, Дөөтүнүн колунда кызыл жалын темир. Шекитинин антип көрүп жатканын байкаган ал аны дароо «калакайлап» таштап жиберет. Анан шекитине «Ата, а, бир аз чыдай турсаң эмне, колум күйүп калбадыбы» — дейт. Көрсө, Дөөтү шакирттерине кызыл жалын темирди кычкачсыз эле кармап, кантип узануу керектигин үйрөтмөкчү экен. Аспап жасап, ошондон кийин чоктуу темирди кычкач аркылуу кармап калышыптыр.

Эл арасында мыкты усталарды «Анын Дөөтүсү бар, Тегин уста эмес», «Дөөтүсү колдогон», «Дөөтүнүн жолун жолдогон», «Дөөтүнүн изин баскан», «Дөөтүнүн жайында жаткан» деген ишенимдер айтылат. Алар Дөөтүнүн шакирттери (шекиттери) болуп саналат.

Айлакер усталардын өнөр дараметине адамзат баш уруп, анын өнөрүн ыраазы кылышка эч нерселерин аяшпаган. Акыйкатта, ушунун өзүндө «сырттан кандайдыр зор күч бар», «имишке» анча ишене бербегени» биз менен улуу усталардын өнөрүнө баш урабыз, таазим кылабыз, таң калабыз. Демек, Дөөтү жана Дөөтүнүн шекиттеринин бара-бара легендага айланып калуулары мына ушундай усталардын жекече касиеттеринин молдугунан болот.

Күмүштү күлдүргөн, кара темирди камырдай жууруган усталардын ниетинде Дөөтү бөтөнчө күч катары сакталып, алар узанганда «Дөөтү кошо узанып жаткандай» туюшкан. Мындай шартта усталар күндүр-түндүр чаалыкпай чарчабай узанган — деген ишенимдер бар.

«Дөөтүнүн кырк шекити аралашып, кармашып-термелишип, улуу устатына дайыма ич-ара акыл-кенеш берип турчу имиш. Антпесе, «уста аттуулар унутчаак, көңүлү бир жайда болбойт» — деген да уламыштар айтылат. Дөөтү кызыл чокко колун салса да күйүүчү эмес экен. Шекиттерине минтет: «Эч убакта мактанбагыла, эгер мактансаңар усталык өнөр ачылып калат да, оттогу темирди колуңар менен кармабай каласыңар» — дейт. Шекиттеринин баары устанын айткандарын эске тутушат. Ошентсе да алардын ичинен бирөөнө бир кары адам: — «Балам, усталыгың кандай, бардыгын үйрөнүп калдыңбы?» — дептир. Анда шекит ала көөдөктөнүп: «Дөөтүдөн да өтүп кеттим» — дейт. Дүкөнүн ачып, отко темир салып, көөрүгүн басып, темир кызыганда кармаын десе, колуна ысык темир жабыша түшөт. Ал ошондо гана мактангандыгын билет. Билет да: «Аттиң» — деп, оозун карманат. Ошол чакта Дөөтү бүт ааламды кыдырып, шекиттерин көрүп жүргөн кези болот. Бул шекитине кезигип: «Балам, иш кандай?» — дейт. Дөөтү уста иштин чоо-жайын айттырбай түшүнүп көздөн кайым болот.

Бир күнү Дөөтү уста тегирменин чегип бүтүп, суу жыгайын деп жатса, чатырында бир ителги отурган болот. Дөөтүгө салам берип, келүү максатын айтат. «Сиз менен мелдешейин дедим эле. Эгер тегирмениңиздин ташын жара тээп берсем, мага алтындан текөөр салып бересизби?» — дейт. Акыры мелдеш башталат. Ителги асманга атып чыгып, типтик куушурулуп келип, тегирмендин ташын жара тээп, кайра асманга атып чыгат. Дөөтү уста ителги кайра имерилгенче ташка кадоо салып, сууну жыгып, жүргүзүп жиберет. Дөөтүнүн айлакердигине ыза болгон ителги ыйлап жиберет. Андан бери Дөөтүгө ителги кайрылып келбептир. Эгер келсе, тегирменди токтотуп, чын эле эрдигин көргөзмөк, ызасын басмак имиш. Дөөтү зергер да ушул күнгө чейин ителгини «келип калабы» деп күтүп жүргөн имиш.

Мукамбет пайгамбарга жумура-журту жапырт даттанышат: «Дөөтү алеки саламды жоготуп жүрөбүз. Анын шекиттеринин бир да бирөө тийбейт. Узантаарга уста таппай калдык» — дешет. Анда пайгамбар: — «Уста аттуулар көмүр тепсебейт. Ким көмүр терип жүрсө, Дөөтүнүн шекити, устанын дал өзү. Кармап алып узанта бергиле? — дептир... «Жандоочу кийик аттырат» дейт. Мыкты усталарга шекити менен көөрүкчүлөрү кеңеш берип турары шексиз. Мына ушундай касиеттер азыр да көп усталарда сезилип турат.

ДӨШҮ — Усталардын негизги куралы, үстүнө металлды жаткызып таптоого, сомдоого, чыңдоого ылайыкташылып, атайын куюп жасалган моюндуу келген чулу темир. Анын моюну чокчоюп, темирди ийүүгө шартташкан. Кара устакерчиликте чоктонгон темирди барскан менен уруу үчүн дүкөндөрдө көрүк, күжүнүн жанында жайлашат. Ага коюп, ар түрдүү шаймандардын тетиктерине чейин кармоого болот.

Дөшү көлөмдүү келет. Ал эми зергерчиликте Дөшү ителгинин жемсөөсүндөй сыйда жана чакан болуп, көчкөндө ала жүрүүгө шартташкан. Ага күмүш, жез, мис, коло, калай жана башка буюмдун жердиктерин коюп чабууга оңтойлошот.

ДҮКӨН — (өнөркана, устакана). 1). Көркөм кол өнөрчүлүктө усталардын узана турган жайы. Анда асма көөрүгү, алаа көөрүүгү, күжүсү, көмүркөйү, көмүрү, түрдүү аспап-куралдары болот.

МТСТе, РТСТе, колхоз-совхоздордо айыл чарбасынын ар кандай өнөктүктөрүнө карата шаймандарды ондоочу, анын айрым бөлүктөрүн колдон кайра кармоочу жайды да «дүкөн» деп атайт. Анда така, мык да жасап, ат такалайт. Ал — кара усталар узануучу жай. Мында асма көөрүгү, таш көмүрү, ар кандай аспап-куралдары, темир-тезектери, атайын көөрүкчүсү болот.

2). жыгач буюмдарын кыруучу кол механизм;

3). өрмөк согуучу (өрмөктү), килем токуучу (станокту) жайды айрым аймактарда дүкөн дейт.

ЖАБЫК БАШ — «Жабыш башы кундуздан, жана токсон үй болду» («Манас»). Бул — көбүнчө кийиз оюм менен жасалып, боз үйдүн ички уугунун билегине тегерете тосулуучу көркөм буюм. Боз үйдүн көрүп отура турган ички жасалгаларынын эң негизгилеринин бири. Анын түрдүү үлгүлөрү бар. Мисалы, четине шырдактыкындай эки кат кызыл жиптен чалынып, «жээк» коюлат, «Бычак учуна» жана эки четине дейре көбүнчө ак менен кызылдан сөөм-карыштай «кыял», «жарым кыял», «бадам» оюмдарынан «ак этек» берилет. Жабык баштын ортолугуна көбүнчө шырдакка таандык «табак оюмунун жана «түр оюмунун» бирин ирээти менен көчүрүлөт. Жабык баш, адатта, кадимкидей шырдактык шырык аркылуу шырылат. Боз үйдүн аянтына карата тегерете бычылган бул буюм эки же төрт бөлүктөн турат.

Айрым учурда ак өргөөлөргө илгери кош жабык баш да тартылган. Бул бир эсептен ал үй ээсинин дөөлөтүн жана даражасын көрсөтсө, эң негизгиси ошол боз үй тиккен чебердин узчулук дараметин айкындайт. «Жабыгын ачык ойдурган, Жабыгынын жээгине, Жалпы кундуз койдурган» (Жеңижок) — дегендей уздар жабык башты жасоодо көркөм үлгү катары мына муну пайдаланууда.

Адатта, «жабык баштын» четине кызыл менен карадан «жээк» түшүрүп алат. Анан ак-карадан «ара тиш», «бычак учу», «ит куйрук» оюмдары берилет да, кызыл-карадан кош «бадам оюмун» келтирет. Кайрадан кара-актан жогорудагы оюмдардын бирөө түшүп, андан кийин эки-үч элидей кызыл жана кара өңдө «жээк» берилет. Эми берилүүчү «аламычы» кызыл-көктөн болот да, ак-көктөн «бадам оюму» анан кайрадан «аламычы» түшүп, ал кызыл өңдө жээктелет. Мында оюмду айырмалоодо, аны кооздук даражасына ойдогудай келтирүүдө жеке эле «араа тиш» (бычак учу) сыяктууларды арбын бербей, «ит куйрук оюмун» да, «бармак боочу оюмун» да, «кыял оюмун» да, «бадам оюмун» да ортолук оюмдун ыңгайына карата пайдалана берүүнүн зарылчылыгы бар. Кийизден оюм түшкөн көркөм буюмдарды шыруу, ак-кара, көк-кызыл өңдөрдү ирээттүү колдоно билүү буюмдун жүзүн ойдогудай ачат.

Кийизге чымкый кызылдан жээк берип туруп, кызылкөктөн «жүрөк оюмун» же «табак оюмун» түшүрүп, астына кайрадан кызыл өң менен жээктеп, ак менен чымкый көктөн «бадам оюмун» берип койсо, андан бетер жакшы көрүнөт.

Жабык башка көк менен кызылдан «капкан оюмун» түшүргөн уздар кездешет. Ал табакча сыяктуу тегерекче-тегерекче келет да, ар бир тегерекче өзүнчө курчалып, кудум кош жаактуу капкан сыяктанып, үзүл-кесилсиз улаштыра берилип кетет. Бул да «жалпы оюм» аркылуу жүзөгө ашып, шырдак оюмдарынын нукура үлгүсүн билгизет. «Капкан оюмдун» ортосу төрт мүйүзчөдөн турат. Мунун четтик оюму «бычак учу», «ит куйрук», «бадам» оюмдардан болушу ортолук оюмун ого бетер кооз көрсөтөт. «Тиштиш» өңдөнтүп аламычтантып берген «ортолук оюмдун» табакча-табакча болуп көрүнүшү, буюмдун өзүнө таандык көркөмдүгү белгилүү чекте ача алат.

Жабык башта азыр жашыл-кызыл өң арбын беттешүүдө. Анда «кыял», «мүйүз», «кочкор мүйүз» оюмдарынын элементтери ич ара ширелишип, мындайынан караганда көркөм буюмда «ийрек», «ит куйрук» оюмдарынын негизги элементтери элестеп кетет.

Боз үйдүн ички жасалгасынын жалпы танабын «ак этек» ачат. Ал көбүнчө ак, кызыл өңдө берилет. Адатта, боз үйгө баш баккан адам шырдак оюмдарын өзүнө камтыган «жабык башка» үнүлөт. Эгер «табакча оюму» аркылуу берилсе, мунун ичинде «мүйүз», «кош мүйүз», «сыңар мүйүз», «кочкор мүйүз», «бадам» оюмдарын кыялдантуу керек. Анда табакча-табакча болуп түшкөн ортолук

оюмдун аралыктарын «бадам оюму» бириктирип, ал көк менен кызылдан беттешсе, кооздуктун элдик мүнөзгө эгедер наркын билгизет. Анда ак-карадан кыялданта берилген «ак этек» түшөт да, ал буюмдун башындагы «бычак учуна» үндөшүп кетет. Буга «жүрөкчөлөнгөн» көркөм оюмдун четтерине «ит куйрук оюмун» кыйыштырып, анын четине «бадам оюмун» берсе, ал «ак этек» болуп көрүнөт. Жабык башта «табакча оюмунун» ичинен «мүйүз оюмун», «бармак боочу оюмун» жарым кыялданта берүүбүз туура болот. Табакча-табакчалардын араларын «бадам оюму» бириктирип турса, ал көк-кызыл менен беттештирсе, андай буюм сөзсүз кооз көрүнөт.

Кийизге «жүрөкчө» болуп түшкөн көркөм оюмдун четтерине «ит куйрук оюмун» кыялдантып, четтик оюмга «бадал оюмун» берсе, ал «ак этек» болуп саналат.

Оймочулук — сулуулукту күндөлүк турмуш менен айкалыштырып, кылымдардын кыйрын кыркып, элдик чыгармачылыктын жемиши. Элибиз көчмөңдүү жашоо мезгилинде эле натуралык чарбачылыктын астында көркөм табит салттуулукта өнүгүп келүүгө жана калыптанууга мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

Кутмандуу кыргыздар өзүнүн оюм-чийимдерин ар кандай шарттарда жараткан. Демек, ала тоолор, арсак-арсак зоолор, арстан тиш аскалар, күмүш өзөндөр, гүлдүү өрөөндөр, торгой көз булактар, карагай черлер, көз кыйкыткан мейкиндиктер, мал

жайыттар, алакандын отундай адыр белестерди курчаган кыйма-чийме жолдор буларга шыктануу аркылуу жаратышканы баамдалып турат. Оюмдун жүзү кийизде ачылат. Чебердикте «кочкор мүйүз оюму» ар дайым четтик оюмдун ордун ээлейт. Буюмга өзөк болот да, буюмдун ортолугу бүтүндөй «мүйүз оюмдардан» да болушу шарттуу көрүнөт. Жалаң «мүйүз оюмдарын» көркөм каражат кылып, кийиз кармоодо анын «аламычын», «бычак учулап», «чагармактап», же «жарым кыялдантып», ак-карадан жупташтыруу гана буюмга кооздук ыроолойт. Мындай кылдаттык кызыл-көк беттешкен көркөм оюмга укмуштай жагым берет.

Уздар айрым учурларда «мүйүз оюмдарынын» ортолорун сары-көк түстө тиш-тиш кылып да көрсөтө алат. Анда төрт «кочкор мүйүз оюму» табакчаны түзөт да, алардын четтери «араа тиш» (бычак учу), «жарым чагармак оюму» аркылуу курчалат. Мында «табак оюму» оюмдун бир нече элементтеринин туундусу болуп көрүнөт. Анткени, төрт-беш эле табакча көзгө толумдуу бир оюмду жарата алат. Бир эле табакчадан бир чакан үлгү жаратууга да болот. Мында чеберлер оюм баштарынан оюм чыгарууга да уз келишет. Көпчүлүк чеберлер «кочкор мүйүз оюму» өңдүүлөрдүн баштарына «карга тырмак оюму» сыяктууларды берип жүрүшөт. Көркөм оюмдардын түпкүлүктүү наркын сактаган жана улап жаткан уздар жердиги манатка да, ноотуга да кооздуктардын өзүнчө кыялданган жакшынакай формаларын сактайт.

Кээ бир аймактарда жабык башка да көркөм сайма көчөттөрүн түшүрөт. Мунун четине кадимкидей туш кийиздей эки кат кызыл жиптен чалынып, «жээк» коюлат. Эки четине ак менен кызылдан сөөм-карыштай айырмалана турган сайма көчөттөрү берилет. Бул боз үйдүн аянтына карата тегерете эндүүрөөк бычылып тартылат. Жабык баштын «аламычын» «бычак учтантып», «чагармактатып», же «жарым кыялдантып», ак-карадан жупташтыруубуз буюмга кооздук берет. Мындай уздук кызыл-көк беттешкен көркөм оюмдарга таандык.

Айрым учурларда «мүйүз оюмдарынын» ортолорун сары-көк түстө тиш-тиш да көрсөтүүгө болот. Анда төрт «кочкор мүйүз оюму» бир табакчаны түзөт да, алардын четтери «араа тиш» (бычак учу), «жарым чагырмак» аркылуу курчалат. Мында «табак оюму» оюмдун бир нече элементтеринин туундусу болуп көрүнөт. Анткени, төрт-беш эле табакча көзгө толумдуу бир буюмду жаратат. Бир эле табакчадан бир чакан үлгүнү жаратууга да болот. Мында чеберлер оюм баштарынан өзүнчө оюм чыгарууга да уз келишет. «Кочкор мүйүз оюму» өңдүүлөрдүн баштарына «карга тырмак» сыяктууларды берип, көркөм оюмдардын түпкүлүктүү наркын сактаган жана улап жаткан уздар жердиги манатка да, ноотуга да кооздуктардын өзүнчө кыялданган жакшынакай түрлөрүн сактайт.

Жабык башка да көркөм сайма көчөттөрүн түшүргөн аймактар бар. Мунун четине кадимкидей туш кийиздей эки кат кызыл жиптен чалынып, «жээк» коюлат. Эки четине дейре ак менен кызылдан сөөм-карыштай айырмаланган сайма көчөттөрү берилет. Мында да жээк (четтик) жана борбордук көчөттөр түшүрүлөт. Бул боз үйдүн аянтына карата тегерете эндүүрөөк бычылат.

ЖАГДАН — «Баштык-үштүк, жагдандын, Чечилип баары чачылды» (К. Жантөшев). Бул — көн буюмдарынын бир түрү. Теричилик менен зерчиликтин күчү менен көз уялта кооздолуучу буга кымбат баалуу буюмдар, адими жана кийим-кечектер салынат. Жагдан жүктүн астына коюлат. «Кырмалуу жагдан кырк килем, Кыргыздын жайын мен билем» («Семетей»). Үкөк, сандык, абдыра — деп да айтылган ар кандай көлөмдө жасалат. Анын ичи жыгачтан үкөк өңдүү келип, сыртынан кол булгаары менен капталат.

Же кол булгаарынын өзүнөн бүткөрүлгөн жагдан да салттуу болот. Анын мындай бети зергерчиликте бай чегеленип, күмүш бөрктүү гүл мыктар урулуп, куйма кооз топчулар чөгөрүлүп жасалган жагдандар бүгүнкү чемодандарды элестетет. Мунун да

кадимки үкөктөй, сандыктай кулпу салгычы болот. Үкөктөй тактайдын жасалган жагдан да сырткы оңтоюна карата капталат.

Жалаң кол булгаарыдай жасалуучу жагдан бычылып, ичи шири идиштериндей кептелип, ийине келет. Ага чөгөрүлгөн шөкөттөрдүн түрү көбүнчө куйма келет да, кемерге, көөкөргө, чыны капка түшүрүлгөн көркөмдүктөргө аябай үндөшүп, «мүйүз», «кыял» оюмдарынын элементтерин ич ара айкалышканын элестетет. Чиймесынпосту дагы даанарак көрсөтүү үчүн зергерлер күмүш зымчаларын имерип, атайын из калтырышат. Жагдан сандыктын кооздугу түрдүү формада түшөт. Анда көнгө түшүүчү кооздук ыроолонот. Жашык темирге күмүш жалатылып, ошол күмүш топчуларга майда көркөм оюм-чийим түшүлүп, ага «себет төгүү» жүзөгө ашат. Көбүнчө жагдандын маңдайкы бети гана мыкты көркөмдөлөт. Анын төрт бурчтуу жана бекитүүчү илгичтерине да зер жалатылат. Же күмүш жалатылган темирлер кесилип, ал оймолонот-чиймеленет.

Жагданга да айнек, акак, жакут, зумуруд, инжи жана башка асыл таштарды чөгөрүшкөн. Мындай «тогуз төбөлөнгөн» анын тегерек четине улуу зергерлер «сиркелетүү» (бул — конок, таруудай майда-майда тоголок күмүш) коюшкан. Буюмга чөгөрүлгөн андай көркөм шөкөттөр көбүнчө төрт бурч тегерек көрүнөт, «күн карама», «жылдызча» өңдүү чабылат. Алар өз ара түшүрүлгөн кооздуктарды бири-биринен айырмалап турат.

ЖАЗДЫК (балыш) — «Куш жаздыкта жазданып, Кыбыланы баштанып» (эл ыры). — Бул — сайма аркылуу бүткөн жүк буюму. Сайма өнөрүнүн жүзүн ачуучу жаздык (балыш) башка жаздалат. Жүктүн үстүнө же өзүнчө катар жыйылат. Сайма жана курак аркылуу бүткөн мунун кичинекейин (30x45 см), «балыш» узун келип, эки адам жазданууга шартташса (110x50 см), аны жаздык деп айтат. Буюмдун маңдайкы бетине «илме дос» саймасы менен «тикме сайма», «тогуз төбө», «ай кеште», «кайкалак», «тескери кайкалак», «допу талаа» өңдүү көчөттөрү жупташа түшүп, жөнөкөй кездемелер менен тышталып, ичине көбүнчө кебез салынат.

Илгери жаздык бөз жана таар менен да тышталып, ичине саман, чөп да салынган. Саймачылар муну жасоодо үлгүлөрүн колдон-колго арбын өткөрүшөт. Алар буюм бетиндеги көчөт өңүн байчечекейдей ача билүүгө өтө чебер

келишет. Буга көбүнчө кызыл, көк, сары, кара өңдөр ич ара такай катышат.

Түштүк Кыргызстандын (Лейлек, Баткен, Ноокат, Алай өңдүү («ичкиликтер» жашаган жакта) аймактарына бөтөнчө мүнөздүү бул кооз буюм азыр да мыкты өнүгүп, жүктүн жарашыгын берип турат.

Балышка (жаздыкка) көчөт түшүрүүнүн бөтөнчөлүктөрү көрүнөт.

Биринчиден, буюм үч табакчадан турат да, анын саймалары жыш берилет. Табакча четтерине ак жиптен «суу» түшүрүлөт. Анын ичине «кой* кайкалак», «сынар мүйүз», «ит куйрук» көчөттөрүн берүү салтка айланууда.

Экинчиден, ар бир табакчада курак өнөрү менен «илме дос» эриш-аркак катышкан кездери бар. Андан «каркыра курак» ак-карадан түшөт да, анын ичине «суу» чуркатып, төрттөн эки көчөт айкалышат да, ортосунда өзөктөн өзүнчө «карга тырмак» көчөтү орун алат. Эгер «каркыра курактын» ордуна ак-кызылдан ошого окшош көчөттөр түшсө, ал «бычак учу», «араа тиш» болуп өткөрүлөт.

Түштүк саймасынын жердиги жана ага түшкөн кооздуктар түп тамырынан бери бөтөнчөлөнүп турат. Ал майда туштуктардан, балыш менен жаздыктардан мыкты баамдалат. Мында «илмедос» саймасы зор орунду ойнойт. Мындагы көркөм көчөттөрдүн негизин «кайкалак көчөтү» түзөт. Бул — ушул аймактагы элдик көчөттөрдүн ата башы. Анын элементтерин ичине-сыртына кайталай саят. Көркөм көчөттүн жердиги чий макмалдан (чий баркут) болот да, ага мулина жипти көбүрөөк пайдаланышат. Ал эми түк макмал (момосуй) анын ортолугуна эндейлене түшөт.

Сайма көчөттөрдүн көркүн түс чечет. Мында уздар жашыл, ачык кызыл, кочкул кызыл, сары өңдөрдү бири-бирине билгичтик менен жупташтырат. Жашыл өң көчөттүн элементтеринин жалбырагы болсо, ачык кызыл анын үстү жагына берилет да, жалбырактын асты көлөкөлөнө түшүп, күүгүм жашыл көрүнгөндүктөн ага кочкул кызыл өңдү берет. Эгер уз «кайкалак көчөтүн» тандаса, буюмдун жердигин карадан алат. Ага кызыл өң айкалышат. Кызыл жердикке кара жип да так ошондой шартташат. «Топ гүл» көчөтүм түшүрсө, мунун өзөгүнүн ортосун сары жип ачат. Гүлдүн так өзүн көркөм көчөттөрүнө берүү саймачылык өнөрүнүн салтына анча коошо бербейт. «Кайкалак көчөтү» бир гана жип менен жүзүнө чыгат. Ал тарам-тарам бутактанып, көчөт элементтери уламдан-улам уланып кете берет. Мында сыртында «кайкалак көчөтүнүн» канча элементи чыкса, ичинен да так ошончосу пайда болот.

Чеберлер сайманын «илме дос» ыкмасын курак өнөрү менен жупташтырып, буюм жасоого өтө уз келишет. Бул көркөмдүк жаздык менен балыштан баамдалып турат. Анда «кайкалак көчөтү» башкы мааниге ээ. Жаздыктын саймасы табакча-табакча болуп келет. Муну «топ гүл» деп да коет.

Ал эми «кайкалак көчөтү» бир нечеге бөлүнүп кетет. Аларга «сыңар кайкалак», «кырк шак кайкалак» (биринен кийин бири улаштырылып отурат), чөмүч сабы кайкалак», «иймек» (биринин артынан бири иймек болуп, тегеренип түшөт). Алсак, жаздыкта «алты көз» (алты табакча), ал эми балышта «үч көз» (үч табакча) түшүрүү салттуулукту аныктайт. Көркөм көчөттөрдү кыйыштырууда жалпы окшоштуктар жана өз ара уздук чыгармачылык изденүүлөр боюнча бири-биринен окчун айырмаланган жагдайлары баамдалат.

Уздарда «тогуз дөбө» көчөтү, адаттагыдай, табакча-табакча болот. Мисалы, бир жаздыкта үч көчөт түшүп, анын өзөгүн «тогуз дөбө» ээлеп, четтерине «мүйүз оюмдары» берилип, алардын үстүнөн «карга тырмак көчөтү» өзүнчө бутактанып кетээрин көрүп турабыз.

Мында «тогуз дөбөнүн» айланасына төрт «кочкор мүйүз» менен «кош мүйүздү» айкалыштыра берүү аркылуу уздар сайма буюмдарын жүзүнө чыгарат. Үч «жүрөкчө көчөтү» бир табакча түзүп, анын ар биринде төрт жүрөкчө болот. Мында түшкөн табакчалардын араларына «суу» жүргүзүлүп, көчөт ортолорунан өзүнчө көчөттөрдөн көчөт элементтери туундуу катары чыгат.

Буюмдарда көркөм табакчалардын ичинен төрт «кочкор мүйүз» төрт «карга тырмак» көчөтү биригип, өзүнчө өзөк болот. Мындай көчөттөрдүн сыртынан ичке жээк (четтик көчөттүн берилиши үчүн өзүнчө жол) түшүп, ортолорунан бычак учуланган, араа тиштенген, толкун сызыктанга «суу» берилет.

Баткендик уздардын жаздыктары бир серепчеленген адамдарга баары бири-бирине окшоштой туюлат. Мында жалпы колорит бар. Бирин көрүп бири узангандай, бирине-бири үлгү бергендей, ич ара таасир алгандай, өзүнчө изденбей эле жапырт тууроо адаты биринчи планда тургандай сезилет. Айтсак, оюм-көчөттөрдү кыйыштырууда түс чоң роль ойнойт. Аны тандоодо уздар эч кандай жаңылышпайт. Кайра алардын уздук татымы бири-бирине өтөт. Бул керемет өзүнчө жасалга үчүн тигилген балыш-жаздыктардын көркөм көчөттөрдөн даана таанылат. Ушундай бөтөнчөлүктөрдөн улам жалпы мүнөздүү уздук белгилер келип чыгат.

Эгер көчөттүн коозу жана көлөмдүүсү «тогуз дөбө» ак түстө болуп, табакчалардын өзөгүн түзсө, анын тегерегине төрт «карга тырмак» менен төрт «кочкор мүйүздү» алмаштырып берүүгө болот. Бул аймакта «жылдыз көчөттөрү» да арбын пайдаланылат. Андай кезде булардын ичине кичине «ала мончок» берип, кызылдан «күн карама көчөтүн» жыш толтуруп, алардын араларына «суу» жүргүзүү аркылуу буюмдун жүзү ачылат. Демек, балышта-жаздыкта өрмөк согуу, килем токуу,

чырмакчылык көчөттөрү өз ара катыш жасайт да, аларды айкалыштырып түшүрүүдө уздардын кыялы кайда жетелесе, ошол тарапка бурулуп турулат.

Бир эле жаздыкта беш табакча көчөт түшөт да, ал «мүйүз көчөтүнөн» туруп, арасынан «жарым чагармак» орун алат. Ошол ар бир табакчалардын арасын «аламишек» бөлүп берет. («Аламышек» бизче саймада «суу» дегенди түшүндүрөт. «Аламыч», — «Ала мончок» да саймада «суу» дегенди түшүндүрөт. «Аламыч», «Ала мончок» деп атаса да болот. Көчөт араларын бөлө турган, чуркатылган «сууну» Баткен, Лейлек тараптагы уздар «Аламишек» дейт). Мындай көркөм көчөттөр жеңдин учунан алынган. Илгери жеңдин жарымына мына ушундай мүрзөк коюла турган. Бул «жеңинин теңи сайма экен» деген түшүнүктү берет. Мында «көптүрмө сайма» боюнча узануунун бөтөнчөлүктөрү да байкалат. Мунун белге байлана турган жоолукка-оромолго, жаздыкка көркөм түшкөн четки (жээк) саймасы (күнүрө) деп айтылат. Ал бир аз жоонураак берилет да, көчөт «суу» катары көрүнөт. Аны жогорудагыдай «алмишек» деп атаса да болот.) Анын ортолук көчөтү үчүн «кызгалдак». өңдүүлөрдү уздар арбын берет. Далпы алганда берилүүчү сайма кооздуктарынын ич ара айкалышынын эни тайкыраак келет.

Жаздыкта «Чекас саймасын» уздар учукту ийнеге жипти жоонураак кылыңа өткөрүшүп «кеште» түшүрөт. Ал «аламишек» болуп көрүнөт. Албетте, мындай саймалар аз жолугушат. Мындай сайманы «секиртме сайма» десе да болот. Анда негизги сайма көчөттөрү берилбейт да, бир гана жиптер ирээти аркылуу түшүп, өңдөрү ачылып турат.

Буюмда басма сайма менен «жүрөк көчөттү» шартташса, мында «чагармак көчөтү» мүнөздүү келет. Анда беш көчөт табакчалары бир буюмдун жалпы кооздугун түзөт да, араларына ошол көчөттөрдүн жарымы бурч көчөтү болуп түшөт. Андагы «аламишек» (суу) ак-кызылдан ар кандай өңдө берилип, көчөттөр сайма түрлөрүнө ич ара алмаша берилет. Биринен-бирине өтөт. Анткени менен аларды саюу, көчөт-оюм түшүрө аракеттери ар башкача болуп, уздун уздугу аларды жогорку чекке көтөрөт.

ЖАМБЫ — «Алты миң жамбы, миң кундуз, Алым алып турганы» («Манас»). Бул — элдик зергерчиликте колдонулуучу уютулган накта күмүш. Жамбы илгери соодасатыкта ар кандай салмакта уютулуп, кадимки акча катары наркка өткөн. Ал «тай туяк жамбы», «бөйрөк жамбы», «төө көз жамбы», «уй көз жамбы», «чүчпара жамбы», «шаңшур жамбы» деп көлөмүнө жана түспөлүнө карата бир нечеге бөлүнгөн. Жамбыны темир бетине жалатып, ага оюм түшүрүүдө гана баркы-наркы артылган.

Илгери табигый алтын-күмүш да «жамбы» деген. Жалаң жамбы урунууга анча нап бербей, бара-бара жешилип, жоюлуп, жок болуп кетет. Ошондуктан, аны зергерлер «темирдин боегу» дейт да, темир бетине жалатышуу аркылуу баасын көтөрүшөт.

ЖАН АЯК — Жыгач буюму. Ал — чөйчөк сыяктуу тегерек, же сүйрүлөнүп, ичи ичтүү жасалат. Кармоого эптүү жумуру сабы бар тамекинин жалбырагын назыбай кылып ийлей турган идиш. Мунун узуну бир жарым карыштай, жалбыракты ийлөөгө оңтойлуу чункурчалуу торчолонгон жумуру таякчасы болот. Ана жанаяктын «баласы» деп коет.

Жанаяк жасоо үчүн чебер талды, тегеректи кырма идиштердей көлөмдө кыйып келип, ичин оё баштап, көлөкө жайда кургатат. Муну да бир кайнатып алса, сары суусу чыгып, тарамыштай бышык, узакка урунууга оңтойлуу болот.

Айрым аймактарда жанаяктын ичин ошон үчүн кол механизм — дүкөндү да колдонушкан. Чеберлер көбүнчө буга ийги менен бычакты эле пайдаланышат. Кезегинде жанаяктан кештелеген жана ага жыгач оюмдарын укмуштай берген чеберлер да кездешкен.

Жанаяктын сабы менен таякчасынын учун ысыган шиш аркылуу жешип, кайыш өткөрүп, боо башын «чүкүрттөп», чачылап кереге башына илип коюшкан. Аны азыркы тапта өткөндүн эстелиги катары тарых музейлерден гана көрүп калдык.

ЖАРГЫЛЧАК — «Керектүү таштын оордугу жок» (макал). Таш буюму. Жаргылчак — кичинекей кол тегирмен. Ал кол менен чуркатылат. Жаргылчак менен арпа, буудай, жүгөрү, конок, таруу сыяктуу дандарды кууруп да, куурубай да майдалап, андан ун, талкан, шак, угут кылып алат. Туз майдаланат, илгери эжигей-курутту кургатып, кадимки талкандай тарткан. Андай тамак-аштар күлазык болгон.

Жаргылчак бар жерде буркураган жарма болот. Көбүгүн черткен бозо ачылат. Талкандан кошкон май даярдалат. Жаргылчакка тарткан талкан өтө жагымдуу келет. Ток келип, баланы бат ирдентет. Анын аш болумдуу болушунун себеби, азык мында нукура даамын сактап, өзүнүн касиети менен ичилет.

Таш мында бирдеме майдалоого жарай тургандай элпек тегереткендей чакандала чегилет. Аны көчмөңдүү турмушта элибиз унаага арта салып, кайда болсо да кошо ала жүрүшкөн. Мунун үстүңкү ташы, астыңкы ташы болот да, астыңкы ташы тегеренбейт. Анын так ортосунда көзөнөгү бар. Анда тегирмендикидей кагылган катуу жыгачтан же темирден «шимеги» орнотулат. Бул үстүңкү ташынын ортосуна келип, аны бир окто айланып турат.

Тартылуучу дан ошол шимектүү чуңкурчага (көзөнөкчөгө) уучталып салынган. Үстүңкү ташын бир жак чети көзөлүп чуңкурчага, ага кагылган жыгач тутка аркылуу жаргылчак эки кол менен оңдуу-солдуу айландырылат. Тартылган дан анын алдына салынган супурага түшөт. Жаргылчактын үстүңкү кырбуусу тегерек тартпай, жайпагыраак болгондо ал элпек айланат.

Жаргылчак чегүү — тегирмендикидей астыңкы-үстүңкү бетинин чуңкурларын жик-жиги боюнча чукулдук аркылуу чукулдатып, секиртип-секиртип чыгуу. Ошондо дан майда тартылат. Ансыз бети жылмаланып калат.

Жаргылчакка көгүлтүр чаар кайрак сымал таштарды таап, ошону чексе болот. Орточосу үчүн анын горизонталы 30—40 см, жем түшө турган чуңкурунуку 5—6 см, тутка кагуучу чуңкурунун тереңдиги 2,5—5 см. болот. Ал эми туткасынын узундугу 8—12 смге барабар. Мында үстүңкү таштын калыңдыгы 5—7 см. келип, томпогураак көрүнөт. Алдыңкы таштын калыңдыгы 6—7 смге барабар. Таш чеккичтердин буюму чоң-кичине кылып жасашы анын чуркашына, данды майда тартышына шартташат. Мындан «кичине жаргылчак майда чыгарбайт» — деген түшүнүк келип чыкпайт. Ал жаргылчак жана тегирменди кез-кез чегип туруусуна байланышат.

ЖЕЗ — «Алтын, күмүш, жез, калай, түрдүү нефти кенге бай» (Калык). Бул — зергерчиликтин жердиги, сары түспөлүндөгү металл. (Сары жезди зергерлер даана «жез», кызгылт сарыны «мис» дешет. Жез дегенде сары жезди түшүнөбүз.) Ат жабдыктарынын бөлүктөрүн (жүгөн, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, үзөңгү, камчы), салттуу буюмдарга (ала бакан, жагдан, сандык), ашкана буюмдары (чыны кап, көөкөр, көнөчөк, көнөк) жана башкалардын беттерине чаап, шөкөттөөдө жез арбын колдонулат.

Сары жез — таза жез. Күмүштөй чоюлуп, бирдемелерге пайдаланууга ийкемдүү келет. Үзөңгүнү туюк куюуга да жез бирден-бир жердик катары тандалат. Илгерки самоор, чылапчын, чайнек сары жезден болгон да, аны эритип, уютуп алып, күмүштөй чайкоого (темирди жабуу) жана жалатууга да өтө ийкемдүү келген. Жез бат эрийт, бат муздайт. Мисалы, бир тегерекче жасап туруп, сары жез чоюлуп сынбайт, коло сынып кетет.

Чеберлердин үзөңгүнү такай сары жезден уютуп жатышы — таза жездин нарктуулугу. Муну эритүүнүн табын усталар билет. Алсак, «жез өзү эле эмне болуп баратканын шыбырап турат». Жез эрий баштаганда жашыл түтүн чыгат. Бул заттын чала эригенин баамдатат. Ал даана эриген кезде анын үстү ак күлгө (карагайдын

күлүнө) окшошот. Мына ошол тапта «чий көбүгүн» (үстүндөгү ыпласын) алат. Ошондон кийин кайра ак күл чыгат. Мына ошол боюнча ысык калыпка куят. Эгер калып муздак болсо, эритинди бытыроондой чачырайт.

Сары жез азыр шартка байланыштуу күмүштү алмаштырууда. Өтүмдүү жана иштетүүгө ийкемдүү аны салттуу, нарктуу, алгылыктуу жердик катары карайбыз жана баалайбыз. Жез күмүштөй жашыбайт, эрийт, чоюлат. Аздыр-көптүр анын касиетин сактайт. Бул «күмүштү кармоочулар жезди да так ошондой даражада кармоого болот» — деген ишенимди берет.

ЖЕЛ БОО (түндүк боо) — таар, эшме жип буюму. Ал боз үйдүн боо-чокусун кирет. Түндүктүн эки жагына тагылат да, азыр көбүнчө термеден болот. Үй тигүүдө — түндүк көтөрүүдө боо башы менен кошо кармалат. Бул көбүнчө уук-керегеге кыстарылып коюлат. Оң-тетири тарабы дайыма көрүнүп туруу үчүн аны эки жүздүү терме кылып согуу максатка ылайыкташат. Жел боо жөнөкөй эле сызмадан же эшме жиптен деле жасалат.

Эшик боо түндүк боого окшош согулат. Көркөм көчөттөрү аркылуу кооздук берген. Эшик боо түндүктөн арта салынып, баш босогого байланат. Мунун да «жел боодой» (түндүк боо) оң-тетири тарабы көрүнүп турат. Натыйжада, эки жүздүү терме кылып согулат.

Же мунун жөнөкөй эле сызмадан, кара таардан, эшме жиптерден бүткөрүлгөн үлгүлөрү да болот. Буюмдун эки четине экиден бир-төрт жип кетет да, «ургаачы» (астыңкы жип) 26 тал болот. Анын көк жиби алты жип экиден саналат. «Эркеги» (үстүңкү) да жыйырма алты тал жип келет. Көк жип экиден алты жип да экиден жупталат. Мында такай көк жип терилет. Демек, «аркакты» салбай туруп, кол менен астына кете турган бирөөн үстүнө чыгарат. Анан үстүңкү бир жипти астына түшүрүп, аркак салып согот. Муну курганда эриштин эки башына каалаган көчөттү түшүрүп, «күйөө чыбыкка» терилүүчү көк жип экиден чалынат. Эркек жип күзүктө түшөт.

ЖЕЛБИРӨӨЧ — моюнга тагынуучу зер буюм, (чачык сыяктуу желбиреп, ушундан улам желбирөөч деп аталат). Бул — сөйкөнүн бир түрү. «Сөйкөнүн желбирөөчтөрү» деп да аталат. Азем буюмдардын эң негиздүүсү. Шөкөттөлгөн желбирөөчтүн кадимки сөйкөнүкүндөй илмегинде эки канаты болот да, анын бетине асыл таштар чөгөрүлүп, мунун эки учу күмүш зымдар менен чынжырланат. Ошондой эле торчолонгон бир нече сеңселген тал-тал чачылары төгүлүп турат. Ага жумурулган сүйрү жука темир илинип, анын сырты ипичке эшилген күмүш зымдар менен жиксиз торчолоно кынапталат. Мындан да жогорудагыдай кайрадан күмүш зымдар чынжырлана чыгып, анын араларына шуру тизилет. Андан төмөн учтарына сүйрүлөнгөн жука күмүш кулакчандар түйүлүп турат. Ушундай аземделип бүткөн желбирөөчтүн эки канатынын ортосунда да төрт бурчтуу, үч бурчтуу, же жүрөкчө түрүндөгү зер жасалгасы ошол эки канаттын чынжырланган күмүш зымдары аркылуу биригет.

Мында күмүш бетине из түшүрүүгө, акак таш, айнек өңдүүлөрдү чөгөрүүгө да ойдогудай мүмкүнчүлүк болот. Ага «кыял», «жарым кыял», «мүйүз», айчык», карга тырмак» сыяктуу оюмдун өз ара ыргактуу элементтеринен турган кооздуктар кылдат берилет.

Желбирөөч ар кандай түрдө жасалып келинген. Анын көйнөктүн сыртынан моюнга тага турган чаканыраак, башкалардан айырмаланган түрдө кармалган түспөлдөрү да бар. Мындай буюмда чыны шуру басымдуулук кылып, анын жүзүн ачат. Тал-тал бөлүнгөн бул шурулардын араларын бөлүп, беттери өтө майда-майда жылбырчыктата «чегелеген», «сиркелетилген» жана «тогуз төбөлөнгөн» кооздуктар менен тутумдашат. Кызыл шуру менен зер биринин кооздугун бири толуктап, ого

бетер кулпунтат. Буга катар бой тумардын бүтүндөй бөлүктөрү түшөт. Анда тиш чукур, искек өңдүүлөрү болот.

ЖЕЛДИК — «Желдиги жок ат минсең, өркөч, бели жоор болот» (Осмонкул). Бул — ээр токумдун бир бөлүгү. Тердиктин үстүнө коюлат. Ал — ээрдин эки каптаргасына кынала өлчөнүп жасалган кош кийиз. Муну чеберлер эки-үч каттай катуу шырып жасайт. Анын кайыштан кошогу болот. Бышык болушу үчүн мунун сыртына көбүнчө булгаары капташат. Көчмөндүү турмушта кыз-келиндер токулуучу желдиктин бурчтарын жылдызчалап чегелеп, ээрдин астынан жалтылдап көрүнүп тургандай кылып койгон. Ал «музтердик» деп аталат. Муну айрым жерлерде «ээрдин жаазы» дейт. Анын оң жагы ээрдин оң актасына, сол жагы ээрдин сол актасына кынаптала түшө турган белгилери болот.

ЖЕРДИК — Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө буюмдун түпкүлүгү, чыккан негизи, үлгүнүн материалы. Жердик — буюмдун туруш-турпаты. Буюм жердикти тандайт. Жакшы жердик кандай буюм кармоону өзү эле айтып турат. «Жердиги мыкты экен» — деген сөз мына ошондон калат. Кардар адамдар абалы дал ошол жердикти карап, мамиле кылышат. Демек, буюмдун чыккан башаты ошол жердик ойдогудай болсо, чебердин өзү да кызыга кармайт. Анткени, узанган жана узданган сайын кереметтүү сырлар ачылып, аны улам каалагандай өзгөртүүгө ийкемделет да, чебердин чыгармачылыгын арттырат.

Начар жердик чебердин иш-аракеттерине шек келтирет. Көңүлдү кайт кылып таштайт. Аны адамдар да көңүлдөрү чөгөт кабыл алат. Мисалы, сынпостоо үчүн ээрди каптап, ага наар түшүрүүдө сөзсүз кара булгаары керек. Ат жабдыктарына кайыш, шөкөттөөлөргө күмүш, жез, нейзильбер, мельхиор, датчалбас өңдүү түстүү металлдар, оймочулукта кийиз, саймачылыкта баркут, үй жыгачтарына тал, терек, токуучулукта, түймөчүлүктө, өрмөчүлүктө жип, бычмачылыкта кездеме, чырмакчылыкта чий, эшмечиликте кыл, көн-шири буюмдарында тери жасалуучу буюмдун жердиги болуп саналат.

«ЖЕТИ КАШКА ӨРҮМҮ» — жөнөкөй өрүмдүн бир түрү. Чеберлер муну жети тал кайыш менен өрүшөт. «Жети кашка» өрүм менен «беш кашка өрүмдү» «жалпак өрүмдөр» дейбиз. Муну «жети өрүм» деп да аташат.

ЖИП — элдик көркөм кол өнөрчүлүктө жүндөн ийрилип, буюм-тайымдарды тигүүдө, согууда, түйүүдө, эшүүдө, жөрмөөдө, байлоодо, артууда пайдаланылуучу буюм. Муну койдун, төөнүн жүнүнөн ийрүү нарктуу болот. Ал ийрилүү, чыйратылуу, эшилүү аркылуу жүзөгө ашат. Аны менен кийиз шырылат. Андан өрмөк согуп, килем токуп, көчөттөр түшүрүлөт, чий чырмалып, тор буюмдары түйүлөт.

Мунун бош жип чыйратылган жип, челденген жип, эшилген жип, шоона жип өңдүү түрлөрү бар.

ЖОН ӨРҮМ (үч кыр өрүм) — жөнөкөй өрүмдүн бир түрү. Жалаң гана кайышты тилүү аркылуу буюмду жүзөгө ашыруучу өнөр. Чебер 12—14—16 талга чейин жазы да, ичке да тилет. Өрүмдүн бул ыкмасында көк астыңкы бетинен каз таңдайлашып, бири-биринен шарттуу өтүшөт. Анда талы үзүлүп-кесилип калса, өрүм түк жанбайт. Себеби, «жон өрүмү» үч кырдуу, кайыштын ар бир талы үстүңкү кырдан кезек-кезек өтүшүп, алдын карай айланып турат. Бул өрүм кооз да, бышык да болот. «Жон өрүмү» менен жүргөн, көмөлдүрүк, куюшкан, чабалон жасалат.

Чеберлердин өрүмдөрүндө ич ара өзгөчөлүктөрү байкалат. Жон өрүм он-он эки талдан да турат. Буюмду ого бетер сыйдалатуу үчүн жука кайыштан он эки талды тилип, жүгөн өрсө, анын жому (жону) экиден, он талдан жону бир-бирден кетет. Аны Ат-Башы, Нарын тарапта «Балык жон өрүмү» деп да айтышат. «Балык жон» өрүмүнө он эки тал кайышты алат. Ал алтыдан экиге бөлүнөт. Ошондо ортодон баштап өргөндө аягы өйдө төртүнчү, тал кайра башынан ылдый үчүнчү болуп түшүп, ал жон үстүнө чыгат. Ошол эле тараптан четки талды алып, экөөнүн үстүнө чыгарат да,

үчөөнүн астына кайра түшүрөт. Анда бир жагы жети, бир тарабы беш тал болот. Ал жети талдын үчүнчүсүн ондон солго оодарат. Ошол эле он жактагы эң четки талды алып, эки талды басып, үч талдын астынан өткөрөт. Мына ушул ыкманы өрүмчүлөр таасын аткарганда гана өрүмдүн асты жалпак, үстү жон болуп калат.

ЖОШО — «Боз үй тиктик жасалгасы келишкен, Жыгачтарын жошо менен сырдаган» (эл ыры). Бул — көркөм кол өнөрчүлүктүн жердиги. Жыгаччылыктын боегу. Ал кызгылт, күрөң, же кочкул кызыл түстүү топурак, чопо кейиптенген минерал зат. Чеберлер көбүнчө боз үйдүн уук-керегесин, түндүгүн, босого-таягын, каалгасын, үкөктү, чарпаяны, жүк тактаны, сабаа тактаны, бешикти жана башка жыгач буюмдарынын өңүн ачуу үчүн такай колдонушкан. Жошо жыгачтын касиетин сактап, буюм бара-бара жүзүнө чыгат. Жыгачты жошолоонун өзүнчө жол-жоболору бар. Таштардын боорунан орун алган «жошо» өңдүү топуракты алышат да, аны сууга эритет. Аны абалы чүпүрөккө жугузуп, жыгачка жук сүртөт. Сүртүлгөн жошонун үстүнөн койдун боору, көк боору же жылуу каны менен жылмаласа, ал жыгачка жошону сиңиртет да, колго жукпай, жыгач жалтырап калат. Буюм бара-бара жүзүнө ого бетер чыгып отурат. Андыктан, жошолуу жайга атайын аттанып барып, кат-кат болуп катып жаткан аны казып алат.

Жошо — жошолуу булактарда да болот. Бул минералдык топурактын сырткы каткан бетин казып таштайт да, ички тазасын өзүнчө алат. Аны упулатып, сууга салып, ага эки чыны ун, жарма кошуп, күнү-түнү коюп ачытат. Үй жыгачын кийиз менен муну сүрүп жошолойт. Демек, жыгач буюмдарынын түпкү боегу — жошо.

Элде «жошолоп койгондой» деген сөз бар. Өзүнчө түс берип, жыгач буюмдарынын бара-бара бир жагымдуу өңүн арттыра турган бул минералдык заттын өзүн жармага кошуп ачытып, анан жыгач бетине сүртөт. Андан кийин койдун боорун (көк боору, каны да жарайт) жаап буюмдун өңүн ачат. Ал кийин эчтекеге жукпайт да, буюм түбөлүктүү түскө ээ болот. Муну менен босого-таякка, каалга өңдүү буюмдарга да көркөм оюм түшүрүү жана аны урунуу салттуу көрүнөт.

Же мурун үй жыгачтарын түрпүгө копшоп коюп, өзүнчө катмар болуп турган бул топуракты бычак менен чукуп, тоголоктоп баштыкка салып келип, куруттай кургатып алышат. Четинен эзип, койдун боорун кошуп, аябай ийлеп, ошону менен боз үйдүн жыгачтарын сырдайт. Жошонун өзү маламык келет, боор кошуп сырдаганда кара кочкул болот.

«ЖӨРГӨМ ӨРҮМ»— (уй мурун өрүм). Бул уйдун таноосуна окшоштугунан ушундай аталат. Төрт-төрттөн төрт кыр болуп түшөт. Өрүмдө өзөктү чыңай керет. Аны бир-эки күн коюп, өзөктү катырып алып, өрүшүбүз зарыл. Эгер көгүбүз узун болсо «түшкүнүн» өзү менен кошо тилип бекитет. Эгер көк кыска болсо, кошумча көк улаштырылат. Түшкүн негизинен үч эли (5 см) болот. Эгер 8— 12 тал көк тилинсе, көктү төрттөн же алтыдан экиге бөлүп, анан бир жак четинен бир көктү алдынан орой үстүнө карай ордуна келгиче бири-бирине бастырып алып кетет. Демек, көктүн бирөө астына, бирөө үстүндө келип турат. Өрүм оң жагынан башталса, сол жагына барат. Сол жагы оң жагына келет. Ошентип, бири-бирин басуу аркылуу алмаштыра өрүм түшөт.

Өрүм аракетин көккө байланышат. Буга кийиктин териси табылгыс жердик. Ал тегиз да, бышык да келет. Анан торпок менен тайдын терисинен көк жасалат. Тайдын териси тегиз болгону менен андан торпоктуку бышыктык кылат.

Терини чылгый кезинде чиритпей жыдытып алат. Теринин узунун чыгарып (илгери түз жерге, азыр тактай бетине керет), катуу керип, ошол боюнча кургатып коет. Мында теринин туурасын катуу чойбой тегиздеп алат. Көктү тиле билүү, аны сыдыргыга салуу, кыртышын кыруу — мына ушулар өрүм талдарынын кынаптала түшүшүнө өбөлгө түзөт. Ансыз өрүмдөгү көк менен кайыш алжайып калат. Көктүн майдараак болушу өрүмдү кооз көрсөтөт. Эң мыкты эски үлгүлөрдү таасын жасоонун

өзү чоң чеберчилик, ал бирөөлөрдүкүн кайталоого жатпайт. Демек, шарттуу кайталоо да оңой кылдаттык эмес.

Камчы өрүмүн «Суйсалма өрүм» кылып өрүүдө сегиз тал кайыш тилип, талдары сыйда алар экиден басылып, бири үстүнө чыгып отурат. «Түшкүн» аягын «чаян» түйүм кылып, өрүмдүн учу беш см. калганда тал көктөр бирден астына калып, бирден үстүнө чыгып, «суйсалма өрүм» башка түспөлгө өтөт. Андай ыкма кийин түшкүн жанып кетпөөсү үчүн болгон чеберлер ойлоп тапкан айлакердиги.

ЖӨРМӨМӨ САЙМА — ийне сайманын бир түрү. Чебер бул саймада бир нече майда таякчаны оңго карай жантык сайып чыгат. Анын узундугу жана бири-биринен аралыгы 1—1,5 смдей болушу зарыл. Муну кайрадан сол-

го карай так ошондой жантык саят. Сайылган сайма көчөтү үч кошкон түрүндө көрүнүп калат. Жөрмөмө сайма да майда сайманын катарына кирет.

ЖУУШАҢ — кайчынын бир түрү. Майда жандыктардын жүнүн кырка турган курал. Ал ак болоттон жасалат да, жаагынын узундугу болжолдо 40—45 см, калыңдыгы бычак сырты болот. Жүндү кыркууда оң колдун сөөмөйү менен бармагы кенен баткандай кайчы өңдүү тегерек шакекче көзү чебер жасалат. Жуушаң учу аркылуу теридеги жүндү текши жиретип алып, сол кол жуушаңдын эки учун бүктөй капшыра кармаганда жүн таза жана арымдуу кыркылат.

ЖҮГӨН — «Укурук салбас азоолор, жүгөндөп минсең көнүгөт» (Токтогул). Бул — ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Жылкынын башына катылат. Ат жабдыктарынын өлчөмү ар кандай болот. Орточо жүгөндү колдон чыгаруу үчүн анын тумшугунун эки жагы 16 смден — 32 см, эки «ооздук» келүүчү жери 6 смден 12 см, жүгөндүн «оң жаагы» 33—35 см., «сол жаагы» 80—82 см., «сагак» 40—42 см, «сагакты илүүчү жери 14. см. болушу тийиш. Мында ат жабдыктык кайыштын жазылыгы көмөлдүрүк, коюшкан үчүн да бирдей 2—2,5 см. болуп тилинет.

Күмүш чабылган жабдыктарындагы (көмөлдүрүк, куюшкан үчүн да) кайыш, булгаарынын жазылыгы менен жез, мис чөгөрүлгөн жабдыктардын эни бирдей эмес. Мисалы, азыр чеберлер жүгөнгө, көмөлдүрүккө, куюшканга жез чөгөрүүдө. Ошондо орточо жүгөндүн жаагы 52 — 54 см. мунун тумшугу 42—44 см. болушу керек. Кайык да, өрүм да ыкмасы менен бүткөн ат жабдыктарынын негизги бөлүктөрүнүн (жүгөн, көмөлдүрүк, куюшкан) жазылыгы үч см. ден ашпоого тийиш.

Ооздук эки бөлүктөн турат да, эки чагамагы «жүзмө» аркылуу кайышка тутумдашат. Чагарактын айланасы 260° болуп, ооздуктун жагалмай канаты 9 см. келет. «Жүзмө» бекиген ушундай чагармагы бар шакекче аркылуу бири-бирине илише бекип, ойдогудай элпек кыймылга келип турган кош темир. Жүгөндүн башынын өлчөмүнө карай узартылып жана кыскартылып турат.

Кыз-келиндер токуна турган ат жабдыктарынын бөтөнчөлүктөрү өзүнөн-өзү кашкайып турат. Андай өзгөчөлүктөрдү атка катылган жүгөндөрдөн айрыкча баамдайбыз. Азыркы усталардын колунан тамган ат жабдыктар негизинен эркектерге таандык болуп эсептелет. Жүгөндөрдүн маңдайында «купасы» (көрчөгөсү) анын астында чачылары бар. Бул ушул эле жөнөкөй көрүнүшү аркылуу купулга толот.

Илгери көчмөңдүү турмушта кыз-келиндерибиз катынуучу жүгөндөрдүн тумшугу кадимкидей конус кейиптенген кичинекей күмүш калакчалары менен майда зымчалардан турган чачылары бар элечектин кыргак сымал шөкөттөрү тартылат. Аны ар бир зергер өзүнүн учкул «кыял» чабыттары менен таң калаарлык даражага жеткендей көркөмдөгөн. Жүгөндүн мындай көркөмдөлгөн тумшугу аттын чекесинен кыргакталып, эки кулактын ортосу аркылуу кежиге менен бириккен.

Шөкөттөргө айнек, асыл таштар чөгөрүлөт. Күмүш «топчулардын» беттерине «себет» төгүшөт. «Чапкылоо ыкмасы» менен из түшүрүшөт. Ал кооз оюм-чийимдер кайберендердин сөлөкөттөрү кейиптенет. «Бугу мүйүз», «марал мүйүз», «кулжа

мүйүз», «куш канат», («ит куйрук»), «түлкү куйрук» өңдөнүп, күмүштү көркөмдөө өнөрүнүн жогорку четине жетет. Жүгөндүн маңдайында, эки жаагындагы купа томпоктоло кыр чыгарыла чабылат. Буюмдун маңдай «купасынын» төмөнкү четинде 6,5—7,5 см, чачы үстүндө үч см. «жүрөкчө» болот.

Жүгөндүн эле өзүндө бир нече бөлүктөрү бар. Тумшук, сагак, эки жаактан турат. Өрүмчүлөр буларды бири-бирине тутумдаштырууда «Тээк» (эки жыгач) коюп, өрүп кетет. Буга «тээк» коюп отурбай, өз ичинен эле өрүм чыгарып, өрүп кетүүгө да болот. Булардын ортолоруна «Тээк» коюлгандыктан катуу кайыштын өрүм аралары бошураак көрүнсө сүткө же сууга салып өрүлгөн. Муну кургак өрүүгө болот. Себеби, антпесе заводдун кайыш өрүмү өтө катуу болуп калат.

Тизгин — «Окуроо түйгөн ак тизгин, Кош колунда карышып» («Манас»). Бул — жүгөндүн бир бөлүгү. Мингичти башкаруу үчүн ак кайыштан эни 1,5—2 см дей, узуну 225—240 см дей тилет. Анын учтары ооздуктун эки жагындагы чагаракка «чаян түйүштөлө» байланат.

ЖҮК — «Алган жарым Көксулуу, Алдын карап жүк жыйдың, Артын карап үй тиктиң» (Жеңижок). Бул — үй эмеректеринин бир бүтүмү. Төргө үстү-үстүнө бүктөлүп жыйылган ала кийиз, алтыкат, жууркан, төшөк, жаздык. Жүк жыюу мурун негизинен боз үйгө шартташкан. Анын эң алдына жүк такта орнотулат. Буга чачылуу кара терме, кажары терме таар же килем жабылат, анын үстүнө жагдан, сандык орун алат. Алардын үстүнө ала кийиз, килем, алтыгат, көлдөлөң коюлат. Чекелери саймаланып жана кыюуланып, кертимделген жууркан менен төшөк жыйылат. Үстүнө саймалуу куш жаздыктар кыркаланат. Аны килем же таар же сайма жабат.

Айрым жерлерде сайма балыш, жаздыктар өзүнчө кертимделет. Жүктүн жакшынакай жыйылышы үйдүн ичине өзүнчө ажайып кооздук тартуулайт. Кыз-келиндер жүктү кынаптап жыюусу аркылуу кирип-чыккандарга өзүнүн үйдү таза тутуусун, адептүүлүгүн, чеберчилигин жана табигый маданиятын көрсөткөн.

ЖҮН — «жүнүн сабап, чийин чырмап ар кимдин, сен элең го бир кезекте эзилген» (Жусуп). Бул — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн түбөлүктүү жердиги. Уздардын кооз буюм жаратуудагы негизги материалы. Муну менен оймочулук, саймачылык, чырмакчылык, түймөчүлүк, өрмөк согуучулук, килем токуучулук, бычмачылык-тикмечилик, куракчылык өнөрү жүзөгө ашат. Жүндөн уютулуп кийиз, ийрип-эшип жип жасалат. Мында «жүн кыркуу», «жүн сабоо», «жүн кылдоо», «жүн тытуу», «жүн боео», «жүн жуу», «жүн түйдөктөө», «жүн чабактоо» өңдүү аракеттер аркылуу буюм-тайымдар жүзөгө ашырылат. Жүндүн кылчык, жарым кылчык, уяң жарым, чала уяң өңдүү түрлөрү бар. Көркөм кол өнөрчүлүк үчүн кылчык, жарым кылчык жүн өтүмдүү болот.

ЖЫГАЧ — Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө буюм-тайым кармоонун жердиги. Күнөстүү кыргыз жергесинде жыгачтын түрлөрү арбын. Аларга: арча, карагай, кара жыгач, кайың, тал, терек, ак чечек жана жемиш бак-дарактары: өрүк, жаңгак, тыт, алма, алча өңдүүлөр кирет. Булар ар кандай көркөм буюм-тайымдарды жасоо үчүн чеберлерге укмуштай бай негиз боло алат.

ЖЫГАЧ УСТА (жыгаччы) — Жыгачтан ар кандай салттуу буюмдарды жасоочу чебер. «Уукчу», «Керегечи» боз үйдүн уук-керегесине, босого-таягына узанат. «Түндүкчү» жалаң боз үйдүн түндүгүн кармайт. «Ээрчи» — эр ээрин, айырмачты, ыңырчакты, «Кырмачы» — табакты, чараны, аякты, челекти, сузгуну, чөйчөктү, кашыкты, сокуну, чыны кутуну, бишкекти, «Тактачы» — сандыкты, үкөктү, жагданды, жүк тактаны, саба тактаны, чанааны, чийнени, чарпаяны, «Комуз уста» — комузду, кыякты, чоорду, тактекени, добулбасты, жыгач ооз комузду, темир комуздун кутучасын жасайт.

Европа элдеринде жыгаччыларды «ак жыгаччы», «кызыл жыгаччы» деп даңазалап, чеберчиликтерин дааналап бөлөт. Кызыл жыгаччы — өнөрдүн эң

жогорку чеги. Мындай мамиле чыгармачылыкты, өнөрдүн өсүшүн, ага жасалган камкордукту далилдейт. Биринен бири үлгү алып, устасынан ашып түшкөн шекирттери жыгаччылыктын суусун ичкен айлакер чеберлер болуп саналат.

ЖЫГАЧЧЫЛЫК — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Ар бир жыгачтын өзүнүн өзгөчөлөнгөн касиеттерин чеберлер мыкты билишет.

Алардын ичинен өрүк жыгачы катуу келет. Бул темирдин болоту сыяктуу чорт сынма болот. Жыгачтын курчу ушул өрүк бычакты да майтарат.

Эгер ошондой жоондугу бирдей алма жыгачын эки таштын ортосуна коюп урса, ал чорт сынбай, узунунан жарака кетип, кайыштай толгонуп, былчыйып туруп алат. Кыймылда турганда түбөлүктүү, чыдамдуу келгендиктен андан суу тегирмендин барасы жасалат.

Кайың да катуу жыгачтардан болот. Анын сырткы кабыгы кадимки тери менен резинага окшошот. Бирок, алма менен өрүк жыгачтарына караганда мындан кылган колдонмо буюмдар жана идиш-аяктар үч эсе оор келет.

Тал орточо катуулуктагы жыгач. Бутактары аз болуп, ага көркөм оюм-чийим түшүрүү да оңой.

Өрүк-жыгачтын эң көркөмү. Бетине чабылган алтын-күмүш шөкөттөрүнө өзүнүн жердиги айкалыша түшөт. Өрүктүн өз өңүн буруш үчүн илгери чеберлер чекенди, арча, четинди сыяктуу түтүнү «ачуу» өсүмдүктөрдүн күлүн сыйпоочу. Адегенде кургак күлдүн өзүн да, анан аны сууга чылап чайкап, өрүктүн өңүн бурушкан. Азыркы чеберлер ага акиташ сыйпайт. Ошондой эле өрүккө май сыйпап, отко койсо, ал кызарып, улам майды сиңирген сайын өрүк каракочкулдана, күрөң өндөнөт. Бирок, комуздун үнүнө мындай ыкма тескери таасир этет.

Шилби өтө катуу болот. Анын жекече касиети анча байкалбагандыктан мындан чүлүк, үзөңгү сыяктуу гана аз санда буюмдар жасалган.

Табылгы-жыгачтын эң катуусу. Даана кургаган ага бычак да, араа да өтпөйт. Өзүнүн атайын боеп койгондой, такыр өзгөрбөгөндөй түбөлүктүү өңү бар. Ошондуктан, табылгыдан камчыга сап, кыяктын жаасы жасалат.

Жыгачтын касиеттерин чеберлер бөлүп карашат. Жыгачты кургатууда жана сактоодо табигый түрдө (жак боюнча) кургатуу, кыкка көмүү, кайнатуу, кабыгы менен, кабыгын аарчып кургатуу, күндө жана көлөкөдө кургатуу өңдүү жолдору бар. Жыгачтарды жик боюнча жарууда анын түндүк, түштүк, батыш, чыгыш тараптарын чеберлер эске алышат. Чеберлердин жыгачтардын морттугун, борпондугун, чымырдыгын, катуулугун, чарымдуулугун, бутактуулугун, чайырдуулугун, майлуулугун карап, ошого карата буюмдар жасалат.

Ооба казык учтайбы, ийикке сап кылабы, сабоо кыябы, токмок чабабы, түпкүч ийеби — баары бир жыгаччынын колунан өтөт.

Жыгач буюмдары жашоо-турмуш ыңгайына карата: боз үйдүн жыгачы (сөөгү), тиричилик эмеректери, ашкана жана аземдүү буюмдар болуп төрткө бөлүнөт. Ар бир жыгачтын өзүндө жекече иштетүү касиети бар. Мисалы, карагай, кайың, липа, алма, кара жыгач, өрүк өңдүүлөр ич ара айырмаланышат.

Карагай, кайың сыяктуулардын табияты иштетүүгө жеңил болот. Булардын бетине оюм-чийим түшүрүү да оңойдой туюлат. (алма, кара жыгач болсо күйгүзүү аркылуу кооздук түшүрүүгө оңтойлуу жердик.) Алма менен өрүк жыгачынын структурасы мыкты болот. Жыгачты чабуу менен кургатуунун сырларын да чеберлер мыкты билишет. Кургатуу — жыгач буюмдарынын табы, кеминде жыгач эки-үч жылы көлөкө жайда жатуусу. Ошондо аны иштетүү шарттуу келет. Төрт жыл жаткан жыгач андан бетер жакшы болот. Мында буюм баштапкы абалын сактап турат. Кээде эки-үч ай кургаса эле иштете баштайбыз. Мындай шартта бара-бара жыгачтан шек кетпей койбойт.

ЖЫГАЧ ОЮМДАРЫ— Жыгач бетине элдик көркөмдүк берүү.

Жыгачтын ар кандай шартына карап, кооздукту берүү өнөрү кыргызда байыртан бери келген. Анткени, жыгаччылык элибиздин турмуш-тиричилигине кирип, жеринен карым-катыш алып келгени менен анын адамды имерчиктете турган эски нускалары азыркы муундарга эң эле аз санда жетүүдө. Айыл арасынан азыр мындай мурастарды чала-чарпын гана кездештиребиз. Көбүн эсе мунун айрым үлгүлөрүн эмки муундар музейлерден учуратууда. Жыгачтан көркөм буюмдарды жасоо салттарын, айрыкча, жемиш-дарактарынын чордону Түштүк Кыргызстандын аймагынан бир аз табууга болот.

Жыгач оюмдары элибиздин кол өнөрчүлүгүнүн көркөмдүктү көздөгөн башка чыгармачылык түрлөрү менен бөтөнчө байланышта көрүнөт. Мындай үндөштүктөр, төтөн, кийиздин, темирдин беттерине түшкөн оюм-чийимдерден даана көрүнөт. Жыгачка гана таандык кооздуктун өзүнчө касиети бар. Мында чебер менен жыгачтын, адамзат жана жаратылыштын бири-биринен ажырагыс мыйзам ченемдүүлүгү бар. Жыгачты иштетип жатканда буркураган аромат жыт уруп, кандай оюм-чийим түшөөрүн өзү айтып турат.

ЖЫЛААЖЫН — «Желенин орду аңгырап, Желге айтып сырын жалдырап, Жылаажын үндүү кулундун, Жүргөнүн эстеп кайгырат» (Байдылда). Желпинүү аркылуу үн чыгарып, көбүнчө алгыр куштарга тагылуучу кичинекей коңгуроо. Адатта, уук учтук боз үйдүн эшигин ачып жабууда эпкин менен термеле түшөт. Ошол эпкин менен жагымдуу үн берген жылаажынды жасоо үчүн курч темир керек. Анын ичинде тил салынат да, төбөсүнө бүлдүргө тагынат. Коңгуроо түбү ачык болот. Ал эми тай-кулунга, алгыр куштарга тага турган коңгуроонун түбү туюк келет да, кичине тешигинен жел кирип, ал үн берет.

ЖЫЛААН БООР ӨРҮМҮ — «Чокусунда чогу бар, өзөгүнүн ичинде, сомдоп койгон огу бар» («Манас»), Бул — камчы өрүмдүн негизги түрү. Буга көбүнчө жыйырма төрт тал көктү тилип, ич ара алмаштырат. Акыйкатта, татаал өрүмдү жүзөгө ашырууда өрүмчүнүн ашкере кылдаттыгы айкындалат. Жылан боор өрүмү биринин кооздугун бири арттырып турат. Эгер татаал өрүмдөрдүн бир талынан эле өрүмү жаңылса, өрүм таптакыр тескери жакка кетет. Демек, үзүлгөн тал улаштырылбайт. Жылан боор өрүмүндө он алты талдан өрсөк көк сегизден экиге бөлүнөт. Анда экиден көктү бирден көк басып отурат. Буга сегиз сай түшөт да, ал өтө кооз көрүнөт.

Ич ара салыштырып айтсак суйсал өрүмү, жылаан боор өрүмү сыяктанганы менен айырмасы үч көктү бир басып отурат да, ага алты сай түшөт. Буга 10—12—14 тал кылып тилүүбүз керек. Жылаан боор өрүмүнө 16 тал көк тилсе, сегизден экиге бөлүнөт да, экиден басылат. Эгер он эки тал көк тилинсе, ал талдар алтыдан экиге бөлүнөт. Экиден басылып бир талы — «аркак» болот.

Терме өрүмү, суйсалма өрүмү, жылан бооруму 12 талдан тартып, 24 талга дейре төп басылат. Жылан боор өрүмү менен терме өрүмүнүн түшкүнү он бир тал менен бекитилет. Түшкүн — тал-тал көктүн камчы өрүмү болуп түшүшү. Айрым өрөөндөрдөгү чеберлер он бир талдан котур өрүмдү жана он алты талдан нокору өрүмдү, сегиз талдан төрт кыр кылып, камчы өрүмүн бергендер да бар.

Мыкты өрүмчүлөр 16 тал көк аркылуу бир эле камчыга өрүмдүн беш түрүн: жылан боор өрүмүн, терме өрүмүн, каз таңдай өрүмүн, суйсалма өрүмүн жана жарым суйсалма өрүмүн табышмактанып кете берет.

ЖЭЭК (ыскыт милте) — шырдак оюмдарын беттөөчү жип. Мунун бирөө онго, бирөө солго чыйратылат. Ал мындай караганда таңдайча болуп түшөт. Жээк жүндөн ийрилип, ар кандай жасалат. Айрым чеберлер муну сары-көк боекко сугара боеп да алышат.

Жалаң кат кара кийизге жээк басууда да бөтөнчөлүк бар. Анда жип ошондой онду-солду ийрилип, аны үч кабаттап, чыйрак чыйратып, өзүнчө жип кылып алат, ошондой эле чыйратылган үч кабат жипти жанаша кылып, аны чууда жип аркылуу

кийизге басат. Шырдактык жээк үчүн «ыскытты» эки өңдө чыйратып, көркөм оюмга «ала мончок» кылып басуулар бар.

ЗЕРГЕР (зергер) — «Эл кадырын эл билет, зер кадырын зергер билет» (макал). Бул — алтын-күмүш устасы. Түрдүү түстүү металлдардан (алтын, күмүш, мельхиор, нейзильбер жез, мис, датчалабас, болот) кыз-келиндердин азем буюмдары: шакек, билерик, сөйкө, желбирөөч, иймек,

Сөздүн төркүнү зер жасалгалары жөнүндө бара жатат. «Кулактары куйма алтын» — Мында сөйкө-сырганы айтууда. «Куюлуп түшкөн мурду алтын» — адатта, элечек, кеп такыянын кыргагы зерден болот да, анын калакчалары мурундан түшүп көрүнөт. «Ак үйүнүн куту алтын» — мында үй ичиндеги: алабакан, сандык, жагдан, ат жабдыктары, кыз-келиндердин жасалгалары өңдүүлөрдүн жалпы көрүнүшү көз алдыга тартылат. «Аккари кийген буту алтын» — аккари — ургаачылардын адими бут кийими. Ал көң булгаарыдан (кол булгаары — колдо иштетилген булгаары) тигилет. Буга да чеберлер алтын-күмүш жана башка ага тете түстүү металлдарды чабышкан да, бут кийимдин маңдай бети жалтылдап турган. «Оромол салган башы алтын» — оромол жасоолук. Негизи кыргак элечек, кеп такыя өңдүүлөрдүн жээгинде болот. Мында баш кийимдерге да алтын-күмүш тагууга болот — деген түшүнүк бар. «Олоңдой кара чачы алтын» — чачка чачкап, чач кап, чолпу, күбөк, учтук өңдүүлөр тагылат. Алар сөзсүз зер менен шөкөттөлөт. Мындагы акындын «алтын» деген кайталоо сөзү күмүш менен да алмашылышы тийиш, анткени, кыргыздар үчүн алтынга караганда күмүш нарктуу жана салттуу болгон. Мындан биз элдик зергерчиликтин бир учурда укмуштай өнүккөндүгүн билебиз.

Кээде жабдык шөкөттөрүнүн (кайыш бетине чабылуучу темир кооздук) формасы сөлпү да узунураак да келет. Мында элдик эски салттуулуктун мүнөздүү белгилери болот. Мунун эки-үч түрүн усталар пайдаланып жүрүшөт.

Айрым зергерлер шөкөттөргө оюм түшүрүүгө, ага «сыя төгүүгө» — «зооткерлөөгө» бөтөнчө умтулушат. Арийне, жездин табияты антип оюм-чийимди түшүрүүнү анча жактырбайт. Экинчиден, жез үчүн шөкөттүн өз формасы оюм-чийимсиз эле көркөм көрүнөт. Демек, томпогураак, казанкөмкөрүк шөкөт, «колдун салаасындай, кыздын баласындай» сыйда жана шарттуу көрүнөт.

«Сыялоо», «зооткер түшүрүү» — күмүштүн гана касиетин арттырып, анын жаны катары сезилет.

ЗУМУРУТ (Измурут) -Зумуруттан токсон бар, Көрүп барып билип ал» («Семетей») Бул — зергерчиликтин жердиги, Ачык жашыл түстүү асылзат. Аны менен кыз-келиндердин асем буюмдарын, эр кемерин, ат жабдыктарын жана салттуу нускаларды кооздойт. Бул зер буюмдарынын жүзүн ачат. Зергерлер муну кармоодо көркөм нуска, табылгыс жердик катары баалашат.

ЗЫМ ТАРТКЫЧ — Зергердин куралы, аспабы. Бул — күмүш, жез сыяктуу ийилгич заттардан ар кандай жоондукта зымдарды чоюп жасоо. Зергерлер муну жасоонун төмөндөгүдөй ыкмаларын жүзөгө ашырышат.

1. Күлбото болуп ийленген чопо топурактан жан аяктай чакан калып жасалат. Анын түбүндө ар кандай кеңдикте тешиктери болот. Күмүш зымды тартууда бир гана тешиги калтырылып, калган тешиктери чопо менен бүтөлөт. Көөрүктүн чогуна эриген зым тарткычтагы күмүш тешиктин көзүнөн көзгө илээшпей куюла баштаганда ага кайра күмүштү тийгизип тартканда күмүш зым такыр үзүлбөй, ичке болуп созула берет.

2. Зым тартуучу атайын темир калып болот. Анын ар кандай кеңдикте 15—20дай көзөнөгү бар. Мурун мунун жумуруланган күмүш көзөнөгү кененирээк калыпта чоюп-созуп алуу керек. Андан соң андан тарыраак көзөнөктөн күмүш зым өткөрүлөт. Мына, ушинтип, жыйырмадай тешиктүү калыптардан өткөрүлгөн күмүш зым аттын туу куйругундай ипичке болот да, ал он беш-жыйырма кулачка жетет.

Мында адегенде зым сомдолот да, анан учун ичкертип алат. Көзөнөкчөлөргө саптап алып, «чымчыкооз» аттишке кыпчып, эки буттун ортосуна коюп, өйдө тартканда, зым сыдыргыга салгандай тегизделет. Аны «кыргыга салуу» деп айтат. Мындай күмүш зым менен элдик зергерлер кыз-келиндердин желбирөөч, сөйкө, билерик, шакек, төөнөгүч сыяктуу асем буюмдарын «тордоо», «эшүү», «чыйратуу» ыкмалары менен кооздошкон.

ИДИШТИ ЧАЙКОО — кара темирдин бетине жезди сүртүү. Металлды кызартып алып, ага ак данакерди сээп, анан жезди жука кесип алып, көмүргө кармайт. Жез эрийт да, темирге таралат. Мында данакер темирдин желими катары милдет аткарат.

ИЙДИ (ийги) — «Көөкөрчө кылып ийдирген, Кыл кыяк чаап чийдирген» (Тоголок Молдо). Бул — жыгаччылардын аспабы. Аны чеберлер курч темирден тууган айдай кылып жыгачтан жумуру саптуу жасайт. Ал жыгач идиштерин оюп-жонууга жана кырууга шартташат. Иштегенде эптүү болушка 30—40° ийип, атты такалоо учурунда туякты тазалап, өсүп кеткен жерин тегиздөөдө да колдонулат. Анын мизи бир эле жагында болот да, калыңыраак кара болоттон кармалып, кабелтең келип, сабы темири менен чалгы сымал ашталып, кармоочго колго токтомдуу келет.

ИЙИК — жүндөн, кебезден жип ийирүүчү аспап. Анын сабы катуу кургатылган талдан жана тобулгудан тандалат. Ал сап төмөн карай ичкертилип, узуну 30—35 см, жоондугу 7—10 мм. болот. Тегерек таштан, коргошундан, оор металлдан же карападан ийик башы көзөлүп, сабынын жогорку учуна кийгизилет. Ийик саптын жогорку учу көзөлүп, ага ичке чий, же катуу жыгач өткөрүлөт. Ал ийиктин «буйласы» деп аталат. Ийрилип ийик баштын алдына тоголок түрүлгөн жип салмактанганда ийик баш алынат да, тоголок жип чыгарылат. Муну «бир баш алмай жип» деп айтат.

ИЙИК ИЙРҮҮ — Ийик менен көзгө илээшпей чимирилтип, жүндү ичке-жоон бурап толгоо. Көркөм кол өнөрчүлүктө шырдак шыруу, милте (жээк, ыскыт) чалуу, өрмөк согуу, килем токуу жана түймө түйүү өнөрү жалаң ийрилген жүн аркылуу гана жүзөгө аша алат. Оң-тетири ийрилген жалаңкат жипти кайра каттай ийирсе, мында бирдемелерди жамоо үчүн жип чыйрак түшөт.

ИЙНЕ — «Саптай албаган учук тандайт, сая албаган ийне тандайт» (Макал). Бул — чеберлердин куралы, учу учтуу, башында учук саптай турган көзү бар, мунун ичке, жоон, орточо түрлөрү болот. Анын жоонун темене жейт. Ийне жасаган, сынган ийнени кепшердеген усталар да чыккан. Анын жердиги ак учук — ийненин көзүнөн өткөрүлгөн жип. Ийне курч темирден тандалат.

ИЙНЕ САЙМА — «Беши жубан, беши кыз, Мелдешип ийне сайышкан, Беш жубандын ичинде, Беш манжасы майышкан». (Калык) Бул — сайманын бир түрү. Ийне сайма — жөрмөп саюу. Ичке ийне менен сайма сайса, сайым элпек кетет да, түшкөн көркөм көчөт ошончолук сыйда көрүнөт. Мыкты саймачылар учуктук жипти кыска сапташат. Бул ийнени сайып, учукту тартууда анча чубалжып чачышпайт. Адатта, жипти оң кол менен уч жагынан кармап, учуктун учун чыйратып, ийнени сол колдо учунан тутуп, өйдө маңдайга көтөрүп, ийне көзүнөн өткөрөт. Бул — учукту саптоо.

Сайма саюуда оң колдо учуктуу ийне болот. Сол колго жердикти кармоо зарыл. Ийнени оң колдун үч манжасы (башбармак, сөөмөй, ортон) менен эптүү кармайт. Ал эми сайманын жердиги эине карата тизеге басып, сөөмөйгө ороп, атайын «алкакка» керип туруп да саюуга болот. Мына ушундай жолдор «сайма саюу» деп аталат.

ИЙЛӨӨ — «Булгаары ийлеп, шым кылса, Өңү сонун кулпурса, Уздун чери жазылат» (Токтогул). Бул — терини колдо иштетүү. Тебелеп, ушалап, жумшартып, талкууга коюп, бодонун, жандыктын терилерин ийине келтирүү.

Ийлөөнүн эки түрү бар. Майда жандыктардын (кой эчки) жана кайберендердин терилери кол учунда эле ийленет. Бодонун, бугу-маралдын терилери атайын талкууга түшөт. Терини ийлөө жолу менен кол булгаары (көн), кайыш (ак кайыш), чанач жасап, ат жабдыктарынын бөлүктөрүнө узанышып, каада-салттуу буюмдарды жана элдик кийим-кечектерди тигишкен.

ИЙРЕК — Теринин бетиндеги челин, этин, майын ала турган аспап. Аны чеберлер өзүлөрүн эки башын жумуру

жыгачтан саптап (50—60 см), ортосуна быдырлуу тишин чыгарып, оюндагысындай кылып, жасап алышат.

Ийрек — териге көркөм оюм-чийим түшүрүүчү аспап. Ал жыгачтан жумуру сапталган шибеге сымал болот. Чеберлер — ийректин ичке жана жоон түрүн колдонушат. Аларды ар бир чебер өзүлөрүнүн көөнүнө жаккандай жасап алышат. Кандай болгондо ойдогудай оюм-чийим түшөөрүн акыл таразасынан алар кылдат өткөрүп, аны абалы ичке ийрек аркылуу чийип көрүшөт. Жоон ийректи болжолунан тайдырбай ысытып туруп, ошол оюм-чийимдин үстүнөн катуу бастырат. Ошондо көркөм оюм-кашкая түшөт. Аны чеберлер териге тырмак изи түшкөндөй кургаган чакта жүзөгө ашырышат.

ИЛМЕДОС — ийне сайманын бир түрү. Саймачы мында саюучу учукту жердиктен ичке алат. Эки башынан (аралыгы бир см. дей) илмек өңдөнтүп улам илип,) улам улаштырып тартып отурат. Муну ар нече курдай кайталаганда сайманын чети «жөрмөмө саймадай» болуп, ортосу «кереге көз» өңдөнүп калат. Аны менен Түштүк Кыргызстандын аймактарында жашаган элдер «балыш», «жаздык», «текче», «туштук» өңдүү жүк жана жасалга буюмдарын такай саюуну салтка айланткан. Бул сайма берилген көчөт чийимдерди толтурууга өтө эле ийкемдүү келет.

ИЛМЕ САЙМА — (шибеге сайма) — элдик сайманын нукура түрү. Анын аспабы — жыгач керме жана илме шибеге. Мында уздун колунда илме шибеге кергичтин алдынан сол колун алып, жибек жип шибегеге илинет да, кездемеден тырс-тырс өтөт.

Сайманын жаңы аспабы бар. Бул илме сайма машинасы (тамбарный шов) деп аталат. Ал тигүү машинасына окшошуп, тигиш кездеменин сыртына калкып, түшкөн сайманын өзү кадимки шибеге саймадай болот. Андан сырткары «килем сайма» бар. Мындай караганда муну жүзөгө ашыруу ыкмасы украиндыктардын элдик саймасына үндөшүп кетет. Анткени менен уздар элдик көчөттөрдү кандим көрсөтүүсү аркылуу ачык айырмаланат. Айрым аймакта уздар туш кийизди так ушундай ыкмада кармап жатышат.

Сайма шибегесин усталар жасап беришет. Ал тигүү машинасынын шибегесине окшош болот. Демек, буюмдун жердигин кермеге керет. Ошол кездеменин ич тарабын керип алып, анан шибегенин көзүнөн жипти өткөрүп, кадимкидей тырсылдатып саят. Сайма бети түктүү көрүнөт да, жүн килемди элестетет. Муну менен элдик көркөм көчөттөрдү түшүрүү ошончолук кооз да көрүнөт.

ИСКЕК — «Адамды койдой кердирген, Искектеп чачын тердирген» (Барпы). Бул — кыз-келиндердин өздүк буюму. Кашты тууган айдай кылып терүүгө ылайыкташкан кичинекей кыпчуурду зергерлер асем нускаларга кошуп жасап, септин ичине кирге тиш чукур, айры өңдүү зер буюмдарынын катарында турат да, бой тумардын жанына тагылган.

ИЧМЕК — Аттын белин жумшактоо үчүн тердиктин алдына коюлуучу чакан жумшак кийиз.

Ичмектөө — тердиктин алдына ичмек коюу. Ичмек болжолдо (70—70 см) төрт чарчы кийизден болот.

ИЧИК — «Көчкөндө көчү жылдыздай, Көрпө ичиги кундуздай» (Жеңижок). Бул — элдик салттуу сырт кийим. Ал кездемеден тышталат, кара саксактан ичтелет. Мунун

сырты өзүнчө, ичи өзүнчө тигилет. Шартка жараша ичиктин ичи ар кандай өңдөгү терилерден болот. Ичиктик жакага кара көрпө ойдогудай шартташат. Кийинчерээк бүйүрмө ичик да тигилүүдө. Ага топчу ордуна илгич кадалат.

Жердиги жашыл болсо, кийимдин өзгөчөлүктөрүн өзү эле баамдатат. Жең менен жака ойдогудай коюлса, кийим көрктүү көрүнөт.

КАДОО — «Казан кадаган уста, Калк ишине жараган уста» (макал). 1. Бул — катуу буюм-тайымдарды, шаймандарды оңдоо, керекке жаратуу. Демек, кадоодо устанын бөтөнчөлүктөрү билинет. Сынган, бүлүнгөн, жарылган, тешилген, көзөлгөн нерсени же буюмду жиксиз кынаптап бириктирүү. Көбүнчө жыгач, темир, калай, жез буюмдарды септөөдө кадоо чеберчилиги колдонулат. Анын ар кандай ыкмасы бар. Оор, калың жана жоон нерселердин эки жагына бирдей шакшак сымал кадооч нерсе коюшат. Сыйда буюмдардын ички же сырткы кадоосу билинбегендей, жымсалыраак көрүнгөндөй бөрк менен бекитет. Мындай нерсенин кадоосу чыкпасы үчүн бөрктөөдөн мурун анын астына эбелек коюшат. Кээде кадоонун учун кичине гана кылтыйтып чыгарып, аны балка менен билинер-билинбес бөрктөп да коет. Буга оңтойлуу жумшак темир, жез, мис, калай көбүрөөк колдонулат.

2. Эки жагына бөрктөлүп урулган мык. Ал жарыгын, же капталган катмарын эпкелиштирип кадаш, бекитиш үчүн колдонулат.

КАЖАРЫ (БУКАРЫ) — «Кажары согуп түр кылдың, Кармаган үйүң гүл кылдың» (Жеңижок). Бул — өрмөкчүлүктүн бир ыкмасы. Терменин түрү. Түштүк Кыргызстандын Жаңы-Жол, Ала-Бука, Чаткал, Ноокат, Алай-Куу тарапта кажары-букары терме таарлары арбын кармалат. Анын өңдөрү ачык, көчөттөрү төп, көркөмдүгү так келет. Мында жип түгөйсүз күзүктөлөт. Ал түгөйлөнбөгөн жалгыз жиптин бирөө кара, бирөө кызыл болсо буга ким кайсы «кештени» (көчөттү) кааласа, өзү билгендей сого берүүгө болот.

Ат жабуу үчүн уздар «кыйдым» деген кештени арбын түшүрүшөт. Анда көркөм көчөт кыйгач кетет да, ага беш жети тал жип керектелет. Муну шартка жараша шалча катары согуп, дубалга тартууга болот. «Керебет жапкыч», «диван жапкыч», «жүк жапкыч» өңдүүлөр жасалат. Жерге төшөйт. Буюм жалаң жүндөн ийрилип согулуп урунууга бышык келет.

Кажары термеде таардын үстүндөгү жүзү (берки бети) кара термедей көчөттөрү жылма болот. Ал эми астыңкы бетинен (арткы бети) жиптери калкып калат. Ойдогудай кооздолуп жасалган терме таарлар үйдүн ички жасалгалары үчүн да өтө ажардуу болот.

Кажары таарынын бир үлгүсүн согууда абалы өрмөк четине көбүнчө тумарча көчөтүн берип, ал, адатта, ак карадан -болсо, анан «чычкан изи» жүргүзүлөт. Андан соң «тарак көчөтү» (кадимки чөп жыйнай турган төрт илик) «тумарча», «жарым тумарча» түрлөрүн терип, кайрадан «чычкан изин» берүү менен сарыдан жана карадан «сыңар мүйүз көчөтүн» жарым тумарча көчөтүнө айкалыштырат. Булардын ортолорундагы «чычкан изи» ажыратып турса, буюмдун жүзү байчечекейдей ачык маанайды берет. Андай согулган таарга жалаң «чычкан из» түшүрүү аркылуу да көркөмдүк тартуулоого болот. Ошондой эле көркөм көчөттөрдүн четине кызыл «жээк» берип, алардын ортосуна да «суу» жүргүзүлсө, буюмдагы кооздуктар ойдогудай шартташат.

«КАЗ ТАҢДАЙ ӨРҮМҮ» — эски өрүмдүн бир түрү. 7—9—11 тал көк тилет. Муну менен басмайыл да өрүлөт. Мисалы, жети талдан тилип өрмөдө ортосуна кобул (жик) түшпөй, туташ өрүлүп, «жылаан боор өрүмүнө» окшош жалпак түшөт.

КАЙМАК БЫШКЫЧ — жыгач идиштеринин бири. Түспөлү челектен бөлөкчөрөөк, бою сокудан да, челектен да узун болот. Анын бийиктиги 80—100 см дей жасалат. Бул ашкана буюмунун үч-төрт жеринде муунагы, бел куру (алкагы) бар.

Ал темирден, көбүнчө талдан ийилет. Чабактары кудум челектей бекитилип, ичкелиги менен андан айырмаланат.

Идиштин бишкеги сабаа бишкегине түспөлдөшөт. Анын узундугу 80—90 см, диаметри 13—15 см келет. Сүт сыртка чачырабагандай кылып, идиштин капкагын жаап, күпүлдөтө бышат. Муну Түштүк Кыргызстандын айрым жерлеринде «күү-күү» деп атайт.

КАЙЫ — жердикти (кездемени, таарды, булгаарыны, кайышты ж. б.) бири-бирине каттап тигүү. Мисалы, кездемени, таарды терс кайып тиксе, булгаарыга ак кайышты беттеп коюу.

КАЙЫК — ат жабдыктарына узануунун бир түрү. Тигилген тигиш. Бул — жүгөнгө, көмөлдүрүккө, басмайылга, куюшканга булгаары кайышка ак кайышты жана ак кайышты ак кайышка беттеп, чыйратылган тарамыш же кебез жип менен кайып жасоо. Каптаган ээрди да кайып бүткөрүүгө болот. Өтүк, маасы, көк жеке, мөкү, кепич өңдүү бут кийимдерди, жагдан, чыны куту, көөкөр, көнөчөк, көнөк, сабаа, көңдөөл өңдүү тери, шири идиштерин тигүүдө да кайык өнөрү көп колдонулат.

КАЙЫКЧЫ — кайышты беттеп кайыган чебер.

КАЙЫШ — «Сылап-сыйпап үйрөттү, Кайыштан чылбыр сүйрөттү» (Тоголок Молдо). Бул — малдын, кайберендин терисинин ийлеген түрү. Ат жабдыктардын негизги жердиги, жүнү алынып, же ашатылып ийленген тери. Чабылган ээрди каптоодо чылгый тери керек. Жүгөн, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, канжыга, тердик, желдик, чылбыр, үзөңгү боо, камчы өңдүүлөрдүн бөлүктөрү бүтүндөй териден турат. Үй жыгачтарын көктөөдө, чарык, кепич, маасы сыяктуу бут кийимдерин тигүүдө, кур, бычакка кын кылууда жана башка буюмдарды кармоодо кайыш керек.

Кайыш жасоодо «терини жыдытуу», «терини малмага салуу», «терини ашатуу», «терини талкууга алуу» өңдүү ыкмалар колдонулат. (Булар китепке өзүнчө термин болуп түшүүдө.)

Кайыш «ак кайыш», «күдөрү кайыш» деп эки түргө бөлүнөт да, муну жасоо аракеттери бири-биринен айырмаланат. Айрым чеберлер кайыш өрүмдөрү үчүн кунаажындын терисин тандашат. Өгүздүн териси өрүмгө анча жарабайт. Мунун өркөчү менен соорусу калың, калган жерлери жука болот да, тилими бирдей түшпөйт. «Эки эли кайыш кур менен, Досунун белин курчады» (Осмонкул).

КАЙЧЫ — 1). Чеберлердин уздук жана устачылык куралы. Күмүштү жана күмүш ордуна колдонуучу жезди, мисти, колону, калайды, нейзилберди, мельхиорду, датчалбасты жана башка заттарды кертүү-кесүү үчүн колдонулат. Анын эки жаагы калыңыраак темирден тандалат да, бир аз катуу келип, ал элпек кайчылоого шартташкан. Кайчынын кармай турган жагы баш бармак менен сөөмөйгө илингендей шакекче келип турат. Муну зергерлер «күмүш кайчы» деп да коюшат.

2). Узчулук куралы. Жумшак нерселерди (кийиз, кездеме, тери, таар) кесүүчү кайчылардын жаагы элпегирээк келет да, сыйдараак жасалат. Кайчынын кармай турган жаагы тегерек шакекче болуп, баш бармак менен сөөмөйгө илинет. (Кайчы жаактарынын карама-каршы тургандыгынан «кайчыла» дегенден ушундай аталышы мүмкүн).

КААЛГА — (боз үйдүн каалгасы) — Үй жыгачынын бир бөлүгү. Бул топтоосуз, мыксыз эле баш босого менен аяк босогого ашталып бекитилген эки бөлүктөн турган тактайча. Түндүк босого менен бут босогодогу тегерек чункурчага каалганын баш-аяккы эки-үч элидей уурчугу өзү эле элпек кирип, элпек ачылып-жабылат.

Эшик каалгага, босого-таякка түшкөн көркөм оюм-чийимдер үкөктөн, сандыктан анча айырмаланат. Үкөккө «мүйүз», «кыял», «бармак боочу» оюмдарын беттеп «табак оюмду» берүү шарттуу болсо, каалгага «мүйүз», «ит куйрук», «карга тырмак» оюмдарын үзүл-кесилсиз «жалпы оюм» кылып чийүүбүз көрктүү көрсөтөт. Боз үйдүн

каалгасына үкөктөй эмес эле тактайдын бир учунан баштап эч жеринен өөн чыгарбай узун чийип алып, ага көркөм оюмду кынаптап түшүрүү салты сакталган. Ага түшкөн кооздуктар босого-таякка үндөшөт да, жыгач оюмунун бир бүтүмүн түзөт. Босого-таякка жана каалгага заводдон чыккан химиялык боекторду сүртүүгө болбойт. Коюу тартылган сыр үйдүн ички жасалгасын өзүнө жутуп алат. Дегенкиси жыгач буюмдарынын — үй эмеректеринин өңүн өзгөртүү оюм-чийим түшүрүүдөн кийин гана жүзөгө ашат. Эгер мүмкүн болсо оюм-чийим түшкөн жыгач буюмдарына кичине жошону сүртсө болот. Жошо жыгач улам эскирген сайын жүзүн ачат. Каалганын ортосунда үкөктүкүндөй кулпу салгыч болот.

Жыгачка көркөм оюм түшүрүүдө көбүнчө шырдакка түшүрүлүүчү элдик оюмдар көрүнөт. Чыныгы чеберчилик абалы — оюмду тактай бетине чийип алуу. Буга оюм түшүрүүдө чебер өзү жасаган аспаптарын колдонот. Мында жыгачтын ички касиеттерин тааный билүү зарыл. Жыгач оюмдарына терек мыкты болот. Карагайдын жаш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу муунактары, сызыктары бар. Чайырдуу келип, бутактары арбын аны иштетүү татаал. Тактай беттери темгил-темгил келет. Натыйжада, ага көркөм оюм түшүрүү дааналанбайт. Терек бети аппак, ойдогудай иштетүүгө жумшак, чеберге шык берип турат. Азыр жергиликтүү теректер арбын пайдаланылууда.

Жүк такта, сабаа такта, үкөк өңдүү салттуу буюмдардын түп нускаларына назар ташталып, чанда гана жыгаччылардын колдорунан тама турган мындай үлгүлөр азыр эки максатты тең көздөп, колдонмолук да, жасалгалык да мааниге ээ болот.

Бул буюмдарга «кыял», «табак», «мүйүз» оюмдарынын элементтерин табакча-табакча жана жалпы оюм менен так

жана төп түшүрүү менен боеп-сырдоонун эски элдик ыкмалары пайдаланылат.

КАЛАЙЛОО — «Жалгыздын куюшканын калайлап, Мен куда болуп мал айдап» («Саринжи-Бөкөй»). Бул — бир эсептен данакерлөө. Күч келүүчү буюмдар калайланбайт. Ташкалай анча эрибейт. Усталар мындан көз-көз ат жабдыктарынын шөкөттөрүн, чач тарактарын кармаган.

Илгери ачуу ношотур Кашкар тараптан келүүчү. Чоюн казандын сыныктарын чогултуп, көрүккө коюп эритип, калыбына салып, андан буурусунга тиш куя турган. Бул — зергерчиликте колдонуучу күмүш түстүү жука, жумшак, каңылтыр металл. Калайлоо — муну менен буюмду же идишти чайкоо, «Жылтыраган калайлуу, Сандык сатты кайран эл»» (Ысак Шайбеков).

«КАЛМАК ӨРҮШ» — жөнөкөй өрүмдүн эң эски ыкмаларынын бири. Ага он эки көктүн үстү-астына бирден тал «аркак» болуп түшүп отурат да, бир кыр чыгат. Мында «куюшкандын кошундусуна» чеберлер жыйырма төрт тал тилет. Анын кандай жупталып кеткени жиксиз болот. Өрүмдө тал кайышты тоголок кылыш керек. Андыктан сууга салып, «сыдыргыдан» өткөрүлөт.

Калмак өрүштүн экинчи түрүндө аны эки талдан алты кыр чыгарып өрүүгө болот. Ат жабдыктарына кайышты бир метр 30 см. кылып тилсек, өргөндө токсон см. ге кыскарат да, ал орточо токулгага чак келет. «Калмак өрүмдөн» «калмак байлоо» деген келип чыгат.

Чебер тилинген көктү жумурулап, тоголок эшип алат. Аны өткөрүштүрүп байлап отурат. Мындай караганда «чаян түйүштөй» буга «түйүм өрүм» окшошот. Ал — «өткөрүп түйүп» өрүү. Мунун көгү эки бүктөлүп, бири-бирине каршы өткөрүлүп түйүлөт. Булардан «калмак байлоо» түйүмү татаал келет. Буга, үндөш «жарым өрүмгө» тогуз тал кайыш тилинет да, буюмга карата ал жазы да, ичке да болушу тийиш.

Ат жабдыктарынын жүгөн, куюшкан, көмөлдүрүк, басмайыл, чаболон өңдүү бөлүктөрүн жалпысынан «калмак өрүм» деп да атайт. Анткени, өрүмдөр жазы болот да, бир бүтүмдү түзөт. Бирок, калмак өрүмдүн камчы өрүмгө таандык түрү да бар.

Өрүмчү кайыштан сегиз тал тилет да, өрүмү төрт кыр болуп түшөт. Аны айрым жерлерде «казак өрүм» деп аташат. Чынында мындай көркөмдүктү нарындыктар, ат-башылыктар «суйсал» дейт. Өрүмү даана көрүнүп, урунууга бышык болот. Андан сегиз тал төрттөн экиге бөлүнөт да, өрүмү ондон-солго эки четинен башталат. Эки тал каттай түшүп, бир талы кайра үстүнө чыгат. Өрүмчүлөр «суйсалды» көбүнчө өзү ийлешкен ак кайыштан өрүшкөн. Ал кезек-кезек өтүшүп, камчы өрүмдү да элестетет.

КАЛЫП (куйма калып) — металл буюмдарынын үлгүсү, кеп. Ар бир устанын өзүнчө куйма калыбы болот. Элдик зергерчиликте, бул — буюм-тайымдарды көркөмдөөнүн өзүнчө бир ыкмасы. Ал — эритилген затты (күмүштү, колону, мисти, жезди) куюучу жатак. «Чоко» (Чоко топурак — бозомук, кызыл минералдык зат. Тон районунун Кажы-Сай аймагында «Чопо-Булак» деген жерге усталар атайын барышып, казып алышкан) деп аталган чопо сымал топуракты күл майдалап, анан торко электен өткөрөт. Ага жүндү, тыбытты жана кылтакты кошуп, аябай ийлейт. Ийлөөсү жеткенде чөйчөкчө кылып кургатат. Ал идишке зергерлер жердикти эритишип, ага каалагандай оюм-чийимди түшүрүп алышкан.

Эми эритиндини калыпка куюу үчүн эритинди затты эритүүчү чөйчөкчөсүнө салып, тапка кармаганда ал бат эле көлкүлдөй түшөт. Ошол көк жашыл түс чыккан күмүштүн, жездин үстүнө ак данакерди себет. Эритинди бир аздан кийин кара күрөң түскө айланат. Мында бөлүнүп чыккан ыпыласы үстүнө калкыйт. Эритиндинин температурасы өзгөрүлө электе калыпка тез куюу зарыл. Антпесе, калыптын ичине аба боштугу пайда болсо, чуңкурчалар чыгып, куюлуучу көркөмдүк сыйда түшпөйт. Ошондо эритиндинин үстүндөгү ыплас калдык чөйчөктүн бетине жабышып калат.

КАНАТ ЧИЙ — «Килем көчөт» келтирип, чырмак салган чийне («Манас»). Бул чырмалган же эндей чийден токулган боз үйдүн сыртынан калануучу жабуу. Анын узундугу боз үйдүн аянтына карата аныкталат. Ал эми бийиктиги чыгдан (ашкана) чийдей келет. Эки башында үчтөн алты боосу болот. Алар ыңгайына карата уукка, керегеге жана босогонун таягына байланат. Канат чийдин баш-аягы ийректелет. Эгер көркөм оюм түшүрүлсө, анда чийдин баш-аягы кара жүн менен чыбыкталат. Керегенин сыртынан калоочу чийди үйдүн чоң жана кичинесине карай эки бөлөк согот. Канат чийди кызыл, көк, жашыл, сары, ак ж. б. ар түрдүү түстөгү жүндөн түр салып чырмайт. Ал «чырмак чий» деп аталат. Чийди жибек менен да чырмашкан. Өткөн мезгилдерде 10—12 канат ак үйлөргө тасма чийди да колдонушкан. Бир кылка ичке чийди «тасма чий» деген. Анда көркөм көчөт түшүрүшкөн. Жалаң ичке чийди тандап алып, түрдүү жибек менен чырмап, кооз көчөт берген. Тасма чийлерди чырмоо — татаал көрүнүш. Эки канат чийди минтип чырмап бүтүрүүгө эң кеминде 4—5 чырмакчы болжолдо 5—6 ай убакытты сарптаган.

Канат чийди көркөм оюм-түр түшүрбөй, түрдүү түстөгү жип менен жыш эле чырмактап да жасашат. Аны «чыбыктоо» же «тап бердирүү» деп атайт. Канат чийге «мүйүз оюмун» бериш үчүн ар бир чийдин эсеби алдын-ала такталат. Чырмалуучу ошол бир талдын аяк-башынын чени да узга белгилүү болот. Эгер муну төрт өңдө берүүгө тийиш десек «мүйүз оюмунун» башын же анын чеке-белин так көрсөтүүдө кайсы түстөгү жүн канчанчы тал жүн аркылуу кошулат. Оюм менен ак чийдин аралыгы кандай берилет, оюмдун кылда учу менен аягы кандайча кошулат, ошондо узун-туурасы метр-бир метр сексен см. бийиктиги бар буюмдун жалпы аянтына канча тал чий, жүндүн түрүнөн канча өлчөмдө кетээрин чырмакчы баамдайт. Ар бир чырмалган тал чий белгиленип турулат.

Канат чийди чырмоо жана согуу үчүн буюмдун мыкты үлгүсү катары узданууну мындан баштоо керек. Чийдин аяк-башы, адаттагыдай, кара жүн менен чырмакталып, ал «ийректелет». Эми түшүүчү көчөттүн фонуга кызыл өңдү тандообуз керек. Анан көктөн «мүйүз оюмун» бергенде, буюмдун ортосу үч бурчтук

келет. Анын ичине сарыдан көчөт түшүрүп, жогоруда айткан ушул шарттуулук дал өзүндөй кайталанат. Кызыл менен көктүн айрым жерлери сары өң аркылуу жээктелет. Ал андан бетер жүзүн ачат. Адатта, чий буюмдарына түшүүчү көркөм оюм-көчөттөр бурч чыгарылып, сындырылып түшкөндүктөн «мүйүз уюмдарынын» башы «бармак боочу оюму» баштанып калуусу да ыктымал. Мына ушундай канат чийдин өзүн жогорудагы үч өңдү айкалыштырбай эле ак-кара аркылуу да берүүгө болот. Мындай бири-бирине карама-каршы эки өң өтө «алачакмактанып» калат.

Болбосо, кара ийректен кийин канат чийдин жээгин сарыдан берип, буюмдун четтигине кызыл-кара «бадамча оюмун» түшүрүп, анан «салбай оюмун», «табак оюмун», «омуртка оюмун» келтирүү салтка айланган. Мындай көрүнүш Нарын аймактарында кулач жаюуда. Мында оюм көчөттөрдүн ортолору омурткаланып, өз ара шуруланып, «тап бердирилип», төрт бурчтук, тумарчаланып, кошуу (+) белгиси өңдөнүп, «ала мончоктолуп» турат.

Көркөм буюмга «ала мончок» берүү көбүнчө чий чырмакчылыкка, өрмөкчүлүккө жана килемчиликке бөтөнчө таандыктай туюлат. «Тап бердирүү» — буюмдун өңүн буруу жана ачуу, айрым жерлерине өзүнчө өзгөчөлөнгөн ачык белги берүү. Маселен, чийди чырмап чыбыктап, аны ак чийге аралаштыра токуу, өрмөктү эндей таар согуп баратып, айрым жерлерине түр түшүрө чалып кетүү, токулуп жаткан килемдин бир өңчөй жерлерине башка өң келтирүү жана башка ушул өңдүүлөр — тап бердирүүнүн ачык далили.

Жоон чийди жүн менен чырмоо тасма чийге караганда оңой болгон. Жалпы эле көчөтү бар чий үйдүн ички жасалгасына кошумча кооздук берип, жайдын күнү үйдүн ичин чандан коргоп салкындаткан. Кыштын күнү сууктан сактаган. Үйдүн эптүү тигилишине шарт түзгөн.

Чий чырмалса, чырмалбаса да кыргыздар чийсиз боз үй тикпеген. Анткени, чийсиз боз үй коолдоп, ички көрүнүшү жоголуп, ысыкты да, суукту да өткөрө берет. Кыргыздарда «Кереге чийдей болбойт, келин кыздай болбойт» — деген кеп бар. Үйгө калана турган чийдин бийиктиги орто эсеп менен 1,50—1,70 см. болот.

КАНЖЫГА — «Канжыгасы кабат», «Куу канжыга» (эл сөзү). Бул — ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Ат үстүндө ар кандай нерсени байлануу жана бөктөрүү үчүн ээрдин арткы эки чагаракка «чаян түйүлгөн» жарым кулачтай ичке кош кайыш. Аны ийленген кайыштан тилет да, кез-кез майлап турат. Көчкөндө бешикти, же баланы өзүнчө өңөрүүдө аялдардын ээринин эки капталынын алдыңкы четине да атайын жазы кайыш тагылган. Олжолуу адамды «кош канжыгалуу» деп айтат.

КАНДОО — Күмүштөн, калайдан, жезден, мистен жана ушул өңдүү металлдан жасалган идиштердин, буюмдардын жыртык, тешиктерин калай, коргошун аркылуу данакерлөө. Бул — калайды да арбын пайдалануу, чайнек, чака, чөөгүн, самоор, топчунун сабагын, оймок, шакек өңдүүлөрдүн кошунду жерлерин жаракалатып карматуу. Муну карматуунун алдына ачуу ношотур — кислота менен тазалайт. Ал металлдын кирлерин жеп кетет. Демек, зергелер ширетүүдө, калайлоодо, чоюн, коргошун, коло өңдүүлөрдү колдонуу сырларын мыкты билишет.

Ширетүү — темир менен темирди кошуп бекитүү. Кандоо — темир менен темирдин ортосуна ак данакер менен сүртүп жез коюу.

КАМЧЫ — «Булуттай учкан тору айгыр, Бучкакка камчы салганы» («Манас»). Бул — ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Унааны бастырууда (камчылануу) колдонулуучу курал.

Камчы: тобулгу (табылгы) сап камчы, элик сап камчы деп айтылат. Камчы сапка көк да, күмүш да, жез да, мис да, калай да курчалат. Аны «бел көк» же бел шакекче дейт. Ал төрт-алты курдай сапка имерилет. Камчынын камчылана турган жагына түрдүү түстөгү булгаары каптап, анын башына, түбүнө төкмө чачы чыгарылат. Жез, күмүш өңдүүлөр менен чүкүрттөлөт да ал 7—9 талдан болуп, нукумдай жеринен

көзөлүп, ичке кайыштан «бүлдүркөн» (25—30 см.) өткөрүлөт. Ат үстүнө камчы түшпөскө бүлдүркөн, адатта, ортон колго илинет. Ал демейде мыкка, же боз үйдүн керегесинен.

Камчы башына калай же күмүш кадалат. Аны камчы бөрүк же «бөрүктүн калайы», «бөрүктүн башы» дейт. Камчынын алаканына көбүнчө кара жана күрөң булгаары капталат. Мунун узундугу 25 смге барабар. Анын да узундугу үч смдей 9—11 талдан чачысы бар. «Алаканы күмүштөн, Жылаан боор камчы алып» (Эл ыры). Чакан камчынын сабы 42—45 см. болушу тийиш. Камчы саптын ортосунда да узуну беш см дей төкмө чачысы болот.

Камчынын алаканы менен белине күмүш чегелеп, «жылдызча», «куш тырмак», «мүйүз», «ийрек», «кыял» сыяктуу элдик оюмдардын элементтерин түшүрүшкөн. Ат жабдыктарына узанып жаткан азыркы чеберлер көбүнчө жезден, калайдан «тумарча» же «төрт бурчтук», же «тегерекче» «көрчөгө» уруп коюшат.

Камчы жасоодо өрүмү, сабы жана алаканы үчөө сындан өтөт. Алакан түспөлү ар кандай болушу шарт. Аны чыгаруу жөнөкөй, бирок, көркөм көрүнүү керек. Бышык да болот. Алакандын маңдайына көрчөгө чаап, анын учу түшкүн менен бекитилет.

Эликтин шыйрагын, табылгыны (тобулгуну), ыргайды, текенин мүйүзүн камчыга сап кылат. Текенин мүйүзүнүн маңдай жагын араалап, анын узунун камчы сапка ченеп, дагы узунунан тилип алат. Араа аркылуу аны жумурулайт. (Сууга салып кайнатып жашытып, асты-үстү катуу немеге жаткырып, оор нерсени үстүнө бастырып коет). Эгер мүйүз жакшы катпаса, кайра мурунку нугуна түшүп, ийрейип кетет.

Камчынын кооздугу анын алаканын берүүдөн жана чегелөөдөн билинет. Ага эки кат калың булгаарыны тандап, өзүнчө үлгүдө салынып бычылып, четтери кайылып, ортосунан камчы өзөгү өткөрүлүп тагылат. Камчы сапка алакан шакекчелер, же көк аркылуу бекилет. Аны кандай түрлөнтүп жиберүү — ал устанын чеберчилигине байланышат.

Табылгы табыш кыйын. Камчы сап үчүн бук жыгачын пайдаланабыз. Бул жыгач бышык келет да, эч качан өңүн өзгөртпөйт. Азыр белек катары чыгып, дүкөндөрдө сатууда турган камчылардын сабы жоон жана кыска. Бүктөй кармаганда камчы өрүмү саптан беш-жети см. ашып туруусу керек.

КАП — «Кара каптын кагынчык, Андыгандын жаны чык» (Элдик оозеки адабияттан). Бул — таар буюму. Мунун жердиги жүндөн болуп, идиштик милдет аткарат. Эндүү курулган өрмөктүн эриши ак менен кара жиптен эле күзүктөлүп, аркак салынган да жөнөкөй согулган. Мындан кара ала кап пайда болгон. Идиш төрт чарчылана бычылып, жээктери кыюуланат. Каптын ооз жагынын эки жагына өрмөктүн эриш жибинин калдыгынан өрүлүп же эшилип жасалган эки кулакчыны тагылат. Мунун бирөөнө чыйрак чыйратылган буугуч жип байланат.

Каптын чаканын дорбо деп атайт. Ал ат үстүнө өңөрүүгө, атка жая же арта салууга ылайыктуу.

Буюмдун өтө ичтүүсүн зумбол деп атайт. Ал эгинди төөгө жана башка күч унаага теңдеп жүктөөгө оңтойлошкон.

КАПКАК — Казандын үстүнө жабылуучу тегерек буюм. Ал тактайдан кынапталып, ак чийден токулуп жасалат. Жыгач капкактын үстүңкү бетинде жумуру жыгачтан туткасы, чий капкактын чыйрак чыйратылган шоодан, ичке кайыштан боосу болот.

КАПКАН — «Күмүш жаак капканың, Күндө күмүш тапканым» (Эл ыры). Бул — аңчылык куралы. Карышкыр, илбирс, аюу, кулжа, теке сыяктуу жапайы айбанаттардын ички мүнөздүү жагдайларына карата усталар көлөмдүү капкандарга көп узанышкан. Мындай капкандардын жаактары катуу болгондуктан, эки-үч адам араң басат. Усталар капкандарды чаптырып көрүп сынашат. Анын ийи сугаруудан

билинет. Капкандын тышкы катмарын жашык, ички катмарын курч бойдон сугаруу үчүн көрүктүн жалынына тышкы бетин бир аз кармап, аны жашытып, сыртын кургак бетеге менен жоруптап сүртүшөт. Темирдин табына келген кези устанын баамында ал бетеге чала күйгөн убак деп божомолдонот.

Капканды жасаган адам аны салуунун ыкмаларын да мыкты билет. Капкан салуу учурунда бул да чоң өнөр болгон. Буга атайын аттанып түшкөн капканчылар учурунда бир айыл элди баккан.

Капкан көбүнчө темирдин ак курчунан жасалат. Капкан чарасынын жумурусун 0,2 дм. тереңдете ийет. Анын серперин жети смдей жука темирден өз өлчөмүндө жасайт. Мунун жаагы жарым болоттон тандалат. Адатта, буюмдун тээги жыгачтан жасалуучу. Бирок, түшкөн жырткыч чайнап кое тургандыктан айрым чеберлер темирден жасап жүрүшөт. Аны ысытып иет да, өз өлчөмүндөгү курч темирден кесип туруп, жаакка бекитет.

Капкан жырткычтардан тартып кемирүүчүлөргө чейин өз-өзүнчө салынат. Темир капкан үч бөлүктөн турат: жаагы, түндүгү жана серпөөрү делет. Жырткычтарга текөөр берүүчү бул куралды жасоодо чебер анын темирин тандайт. Мунун жээк жаачасы менен түндүгүнө жашык темирди, ал эми серпөөлөрүнө курч темирди керектейт. Ал болоттон жасалып, пружинадай шамдагай серпилип турат.

Уста абалы темирди сомдойт. Серпөөрдүн калыңдыгы үч мм. келет. Эгер сугаруусу жетишкен капкан чапкан чакта бир карыш (10—15 см) өйдө секирет. Анын биринчи сугаруусу катуу болот. Жаакты сугарууда он беш градусча ысытат да, аны суу тал менен улам жышып сугарат. Анан улам эки кычкач менен ийип, күчүнө келдиби, же жокпу көрүп турат. Темир сынбай турган болгондо сууга ширетип, мелүүн муздатып алат.

Сугаруу бул — курчутуу деген түшүнүк. Тап жылдырбай сугарган капкан узак убакытка чейин айбанаттарга салынат. Ал бир жаак, эки жаак тиш-тиштүү да болот. Эки жаак капкан өтө катуу келет. Муну такай карышкырга, аюуга, илбирске салат. Бир жаак капкан менен түлкү, суур, коён өңдүүлөр кармалат. Эки жаак капкандын тишине кийиз коет. Антпесе, курч капкан жырткычтардын сөөгүн талкалай кыя чаап, айбанат бутун жулуп кетет. Ошондуктан, капкандын кандай чабышын кандим аңчылар байкашат. Капканда тээк, күлтүк, (тегерек кийиз, бул капкандын түндүгүнө чак келет) чынжыр, казык, сойгок болот. Мунун чарыш жиби менен кийизинин үстүнөн аң келип басканда тээк тайып, жаактын серпилгич күчү менен кош серпөөрү кыймылга келип, тарс чаап калат. Куралдын чарасын 0,2 кумурулап тереңдеп ийет. Серпөөрүнө 7 смдей жука темирден тандап, өз өлчөмүндө карыш болоттон жаагын жасашат. Айрым капкандардын тээги темирден да болот. Жыгач тээкти карышкырлар чайнап ташташы мүмкүн. Ошондуктан, муну курч темирден өз өлчөмүндө кесип туруп, жаакка катар бекитет.

КАРГЫ— тайгандын моюнуна тагылуучу кур. Чеберлер аны булгаарыдан же кайыштан узундугу 30—35 см, туурасы 3—5 см, эки учуна тегерек темир же чагарак, же дөңгөлөк бекитет. Кыраан тайгандар үчүн сырткы бетине ар түрдүү күмүш чөгөрүшөт. Оюм-чийим түшүрүп, ар кандайча кооздойт. Учулар жетелеп жүрүүгө кыргынын чагарактан ичке кайыш боо-тартма (сыдырма, жүгүртмө, танап) өткөрүп, алгыр тайганды кыраан куштардай көпчүлүк тааныгандай көркөмдөө өнөрү да болгон.

КАРСЫНАН — Сайма буюмдарына көркөм көчөт түшүрүү үчүн жердикти кере турган жыгач алкак. Карскан — электин алкагы. Карскан менен карсынан бири-бирине үндөшүп турат. Кээде мындай керилген алкакты кергич деп да жүрүшөт.

КАШЫК — «Кашыктап жыйган мүлкүмдү, Чакалап чачып отурат» (Эл ыры). Бул — жыгач идиштеринин бир түрү. Узуну 10—15 см, ичтүүлүгү 25—30 грамм кашык сабынан кармап, тамак ичүүгө ылайыкталган. Сузгунун (чөмүчтүн) кичинекей түрү.

Буга узанууда бир аз айырмачылыктар бар. Чеберлер сузгуну керки, байтеше аркылуу чапса, кашыкты жасоодо бычак, өзүнүн кичинекей ийгиси керек. Кол башындай бул идишти бычак жана ийги аркылуу жапырактатып кырат. Сузгунун да, кашыктын да башынын ичин карай иймекей сабы болот. Муну усталар этияттап жасап чыгарса, колго эптүү, көзгө көркөмдүү көрүнөт. Усталар өзүлөрү да көчүрүп өстүрүп алышкан тал-теректерди көбүрөөк керектейт. Кырма идиштерин бүтүндөй бир колдон чыгаргандар жыгачтардын ич ара айырмачылык бөтөнчөлүктөрүн айра тааныйт. Башкалардай эле ак тал, кара тал, турпан тал, эчки тал, жер тал, сары тал, бака терек, кайың, арча, карагай, жаңгак жана башкаларды кашык, сузгу жасоого негизги жердик катары бааланат. Булардын ички касиеттерин билип-туюп узангандыктан урунууга бышык келет.

КАШЫК КАП — Чакан сайма буюмдарынын бири. Анын кооз саймасы жана оюму болот. Буюмдун жердиги көбүнчө кийизден, таардан, кездемеден тандалат. Ал көркөмдүк үчүн «аяк кап», «күзгү кап», «кайчы кап» сыяктуу эле кереге башына илинет. Кээде кашык капка ара туулган козунун, улактын, чаарчыктын терилери пайдаланылат. Ага да көркөм сайма көчөттөрү түшөт. Мына ушундай майда буюмдан улам «кыргыздын үйүндө кырк баштык бар» деген сөз бар. Кереге башы сайын баштык илинип, алардын ар биринин турмуштук мааниси жана ич ара кооздуктары бар. Кайчы капка деле көркөм көчөт түшүрүүдө ушундай кооздуктарды пайдаланат.

КЕМЕНТАЙ — «Ак олпогун жамынса, Кийгенине жарашкан, Астындагы Аккула, Мингенине жарашкан» (Жеңижок). (Ак олпок — кементайдын бири. Жоокерчиликте кийилет.) Бул — элдик сырт кийим. Мунун жердиги кийиз болот. Ал орточо калыңдыкта бышырылат. Ар түстөгү кийиздерден чепкендей узун жасалган бул сырт кийим кементайдын учасы менен өңүрүнүн бириктирилген жерлери жана бардык тигиштеринин арасы тон жана ичиктей «милтеленет». Анын жээктери көбүнчө айланта өңдөш кездемелер аркылуу кыюуланат. Мунун кийизинин жүнүн кылдап, ойдогудай бышырып бычат. Андай кементай бышык болот. Суу өткөрбөйт, кийин кирип-тарып кетпейт. Тикесинен койгондо да кадимки ноотудай жыгылбайт. Ак кементайдын жакасы, жең учтары, өңүрү менен этеги карыштай түрдүү түстөгү баркуттар менен кыюуланат.

Кементай кийинчерээк көбүнчө ак кийизден жасалгандыктан мындай үлгү болоорлук бөтөнчө түрүн эске тутуу зарыл. Кементайдын ичиктики өңдүү кайырма жакасы болот. Бул кара, көк, көрүң баркуттардан тандалат да, жаканын этегине топчулук, бүчүлүк тагылат. Кийимдин жакасына тегерете көркөм көчөткө «бадам оюмун» келтирип, «илме сайма» аркылуу кызыл жип менен кыялданта берип, анын ортолорун эндей калтырып, четинен ак же сары өң менен жээктеп сайса, түшүрүлүп жаткан көчөт кашкаят. Жеңи да сөөм карыштай баркут менен кыюуланган кементайга жогорудагы көркөм көчөттөр дал өзүндөй кайталанат. Кийимдин өңүрүнүн өзүнчө этегине тегерете кара жиптен «ала мончоктоло» «көбөө» (жээк) түшөт. Аралыгы карыш-сөөмдөй ага жүрөк тушунан, этек үстүнөн карадан «секиртме сайма» менен «суу» берилет.

Жаштарга ылайыктуу кементайларга кур курчоого да болот. Ал бир, бир жарым эли (2—3 см) колдо чалынган чааралекей ич курга (ычкырга) окшош келет. Анын төрт, алты жеринде ак жүндөн ийрилип, чыйрак чыйратылып, челденип, барпайган «топ чачыктары» төгүлүп турат.

Кийимдин үч түрү бар. Сөөлөттүүлөр кие турган кементайдын ичи ичтелет. Этек-жеңи адими кездеме аркылуу кыюуланат. Ага бир бүтүм кылып, окшош бөрктүү кыюусу менен ак калпак тигилет.

Жылкычынын кементайы аттанып-түшүүгө элпек тизе шыйрактарды жабууга, оронуп жатууга этек-жеңи кең, жаан өтпөгөндөй кийизден жасалат.

Койчулардын кементайынын жылкычылардын кементайынан айырмасы бешмант өңдүү болуп, тоо-таштарда, адыр-белестерде жөө жүрүүгө шартташат. Натыйжада, эл оозунда «Жыргал менен жылкы багат. Кокуй менен кой багат» — деген кеп калат.

КЕМЕР КУР (Эр кемери) — «Күндөй бетин нур чалган, Күмүштөн кемер курчанган» («Семетей»). Бул — азем буюм. Зергердин зиректигин айкындай турган нускалардын бири. Кадимки курдай белге чактала булгаары, кайыштан жазы тилинет да, каттай тигилет. Анын бетине түркүн түспөлдө жазы жашык темир чабылат. Кемер тогоосу маңдайынан караганда берки шөкөттөрдөн калкандуу келет. Ал ичинен темир илгич менен курчалат. Буга чабылган темирди шөкөттөөдө калдырган күмүш жалатылат. Ошондуктан, ал күмүш кемер болуп калат. Буга берилген оюм-чийимге «Сыялоо» (себет төгүү) жана «чапкылоо» (из түшүрүү) аркылуу жүзөгө ашырат.

Кол булгаарыга чабылган шөкөттөрдөн өзүнчө кооздукта болгон мунун биринен-бири өткөн бир нече түрлөрү бар. Андай көзгө дароо урунаарлык кооздук кемердин тогоосуна бөтөнчө таандык. Бул төрт чарчы тегерек болот. Абалы кара темирден формасы алынат да, ага да жука күмүш жалатылат. Төрт башына жылдызчаланган көрчөгө (тегерек кооз шөкөт) урулат. Анын ортосуна жатак жасап, акак таш жана ага тете асыл заттар чөгөрүлөт. Анын тегереги майда күмүш зым жипчелери менен торчолонот.

«Тогуз төбөлөө» (акак чөгөрүү) кемер курдун тогосунун экинчи учуна да так ошол шөкөт өзүндөй кайталанат. Кемердин кайышына тегерете урулган шөкөттөр тегерек, төрт чарчы, сүйрү келип, ал жыш да, сейрек да чабылышы ыктымал. Мында шөкөттөр кадимки сайма көчөттөрү сымал ирээти менен кайталанат.

Кемерге калкан кейиптенген жазы чөгөрүлгөн күмүш шөкөттөр жарашык ыйгарат. Ага көбүнчө «себеттөө» («сыя төгүү») ыкмасы мүнөздүү. (Атагы таш жарган зирек зергерлер ойдон-ой жаратат, жоктон бар кылат. Алардын күлүк ою кайда барса, ошол тарапка бурулуп, кыял чабыктарынан зор чыгармачылык шыктануу алып, күтүүсүз кооздуктар ошондо жаралат. Азыр атайын кемер кур курчануу салты жоюлууда. Аны кармоочу зергерлер да суюлууда). Артисттер, өздүк көркөм чыгармачылыктын мүчөлөрү гана муну кастарлоодо. Асыл буюмдарды кармаган айлакер усталардын көзү өтүп, алтын колдору жер астында да, керез катары калган буюмдары эл арасында, коомдук маданий орундарда, тарых, этнографиялык, сүрөт музейлеринде түбөлүккө сакталууда.

КЕМСЕЛ — «Кыздарын кызыл кийгизип, Кызыл кымкап этегин, Кыйгачтап жерге тийгизип» («Манас»). Бул — адими калың кездемеден, таардан тышы, жука кездемеден ичи бар элдик кийим. Муну бешмант, күрмө деп да коет. Ал тизеге дейре бычылып, жеңи узун да, чолок да болот. Мунун жалаң каты, жүн, кебез ичтелип (астарланып) жасалган түрү бар.

Кемсел чепкендин ичинен кийилет. Көркөм көчөттөр менен саймаланат. Анын жаш өзгөчөлүккө байланыштуу жердиги кызыл, кара, көк, күрөң баркуттан жана чий баркуттан тандалат. Муну жөнөкөй кемселдердей тик жака кылып тигет да, түшкөн көркөм көчөттүн элементтери негизинен «бармак боочудан» турган «кыял оюмунун» араларын «сегиздик» (88888) формасы бөлүп турат. Кемселдин эки өңүрүнүн учунан эле эмес, жүрөк тушунан ылдый этекти тегерете жээктей жазылыгы бир жарым, эки элидей (3—4 см) көчөт көрүнөт.

Бул кооздук кийимдин тик жакасына, жең учтарына да тегерете берилет. Адатта, кемселге кемер кур курчалат. Мындан тик жака кемселдин кездеме курунун энине жана түшкөн көчөтүнө жогорудагы кооздуктар дал өзүндөй кайталанышы керек.

Жакасы тик, бели кыз-келиндердикиндей кыпчараак келген кемселдер да тигилүүдө, буга топчу же илгич гана тагылат. Жакасына көркөмдүк берүү анча

салтка айланбайт. Жаканын түбүнөн ылдый жээктей бадырайта сайма көчөттөрүнүн жана кийиздин «мүйүз», «ит куйрук», «бычак учу», «бармак боочу», «кыял» өңдүү оюмдарынын элестүү элементтери кара күрөң, же көк жердикке ак өңдө берилсе, мунун эки жагынан жарыш жээк чыгаруу жарашык ыйгарат.

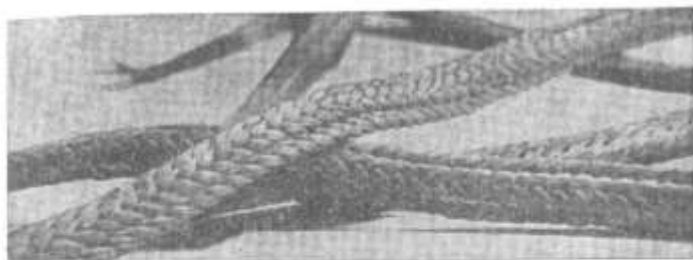
Кемселдин бир аты «бешбел». Анткени, ага чөнтөк салынат. Бешбел — колтуктан чөнтөктүн оозуна чейин кынала тигилген тигиштер. Мында чөнтөк түз салынат. Кыйгачыраак кылып, кемселдин тик жакасы келет. Аны өзүнчө бычып алат.

Кийимдин топчулуктары ичилик менен кошо жасалат. Ичилик — «ичинен ичтөө», «ичинен тордоо» деген түшүнүктү берет. Кемселдин этеги менен, бели-белге кыналышы зарыл. Кемсел эки жеңден, жакадан, үч бойдон турат. Үч бой, бул — эки капталы, бир бели. Мында үч бойду бириктирип тигип, жака салып, анан жеңдери тигилип, чөнтөк тигиштери болот.

Танап коюу — курсакка ылайыктап, кынап тигиш түшүрүү. Ансыз жаканын түбү калдайып, кийим бойго чакталбай калат. Кемсел ичи көбөө менен кошулуп, үч бойго биригет да, буга жукараак ийин коюлат. Кыз-келиндер кийүүгө өтө көрктүү кийим кемселди «Беш бел» деп да айтат. Себеби, этеги төгүлүп, бели кыналып турат. Мындай беш жеринен бел кыналып, этеги жайылып турган кийим тизеден беш эли узун болот. Ага кийүүчүнүн жаш өзгөчөлүктөрүнө карай сайма көчөттөрү түшүрүлөт. Мунун байбичелерге куп жарашкан үлгүлөрү да бар.

Кийимдин жердигине карай ага берилүүчү көркөмдүктөр аныкталат. Эгер буюмдун жердиги кара, күрөң өңдөрдөн турса, анын өңүрүнө түшүүчү көчөт үчүн ак менен кызылдан «суу» салып, ортосуна жашыл өңдү чуркатат. Ошондо «суу» түшүрүлүп жаткан көркөм көчөттөрдүн араларын ачып, ажарына чыгарып турат. Анан сары өң аркылуу «чабалекей канат көчөтүн» берип, андан кийин анын учуна көк жана кызылдан «суу» жүрөт. Кийимге кайырма жака ордуна сайма көчөттөр түшүп, анын булуңчасына келтирилген кооздуктан белдемчи жана чепкен сыяктууларга түшкөн көчөттөрдөн анча айырмаланбайт.

КЕП ЖЫГАЧ — Кете, нөкөрү, көкжеке, кепич, өтүк, маасы жана башка бут кийимдерин ултарууда кеп катары колдонулуучу үлгү. Чеберлер аны арчадан, кара жыгачтан, кайыңдан бут түспөлүндө жасашат. Ал кийүүчү буттун көлөмүнө жараша ар кандай өлчөмдө жонулат. Азыр өтүк, маасыдан башкаларды ултаруу аракеттери калып баратат, элдик форма катары бут кийимдердин түркүмүн көбөйтүү үчүн жогорудагыдай үлгүлөрдү кайрадан жаныртып кармоо чеберлердин асыл милдети болуп саналат.

Жон өрүм

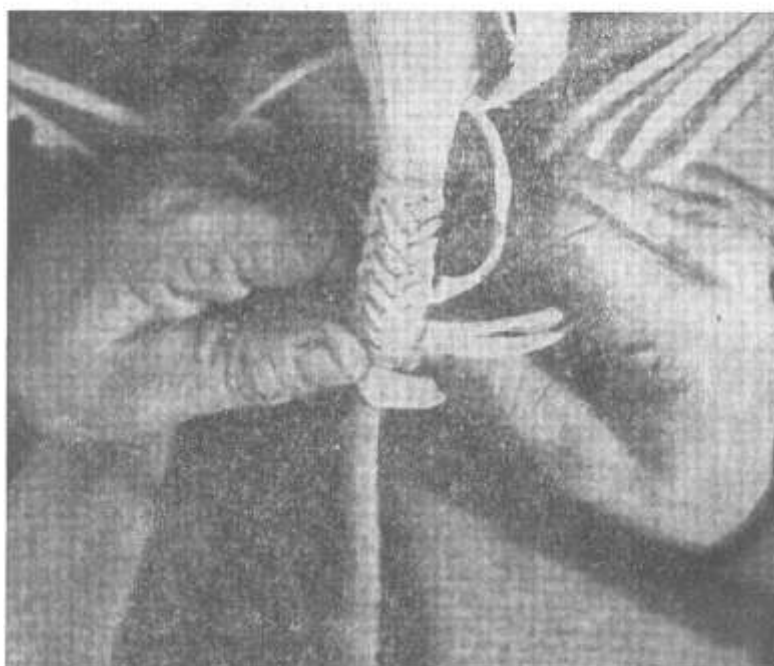
Жүгөн

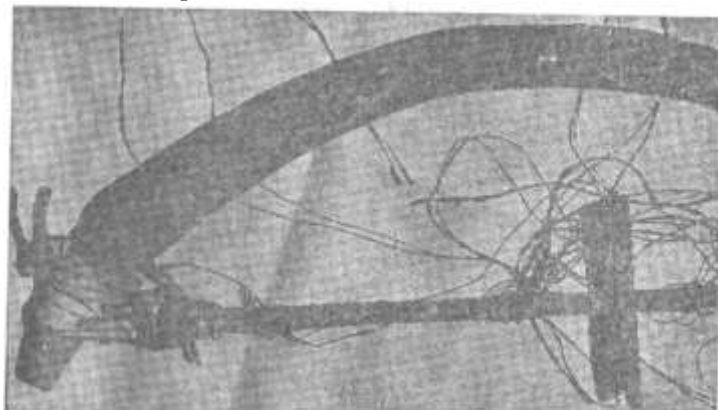
Жук

Жыгач уста

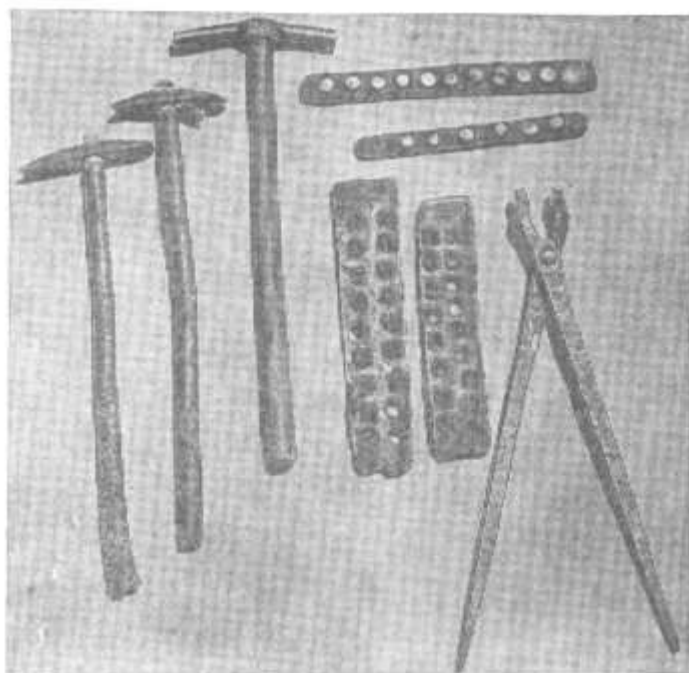

Жылаан боор

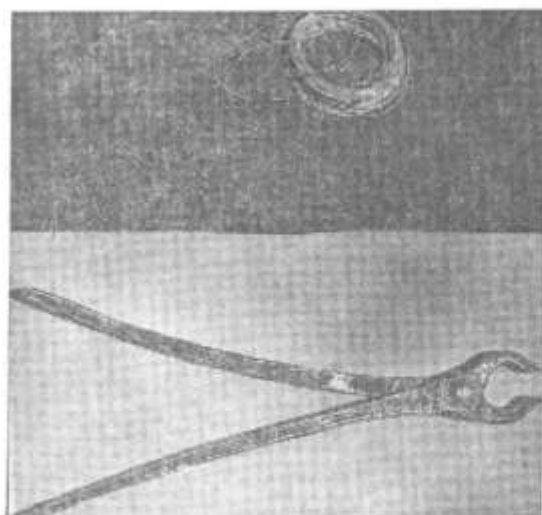
Жаа
Зергер
Мамбетов
Таалайбек

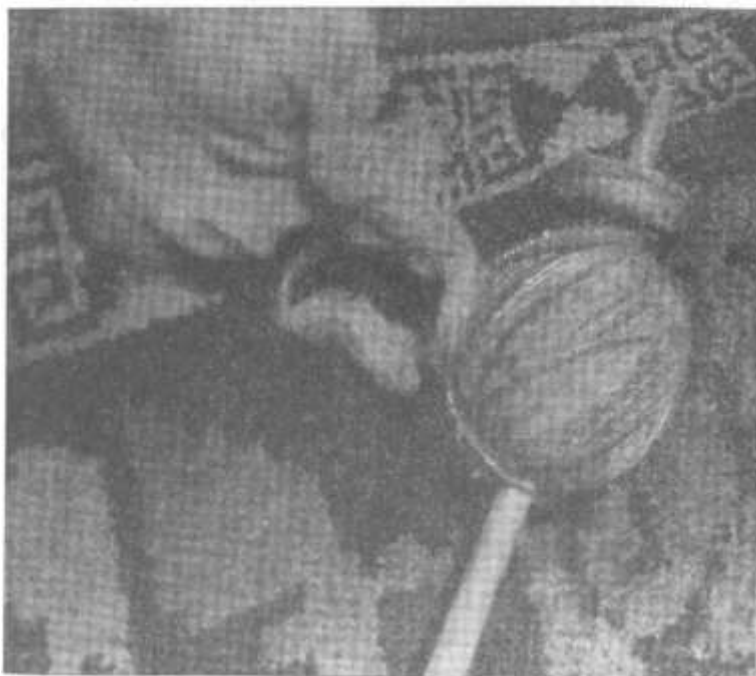
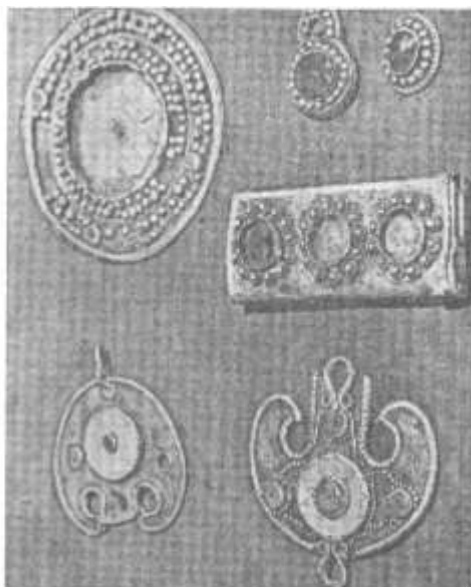

Зым тарткыч

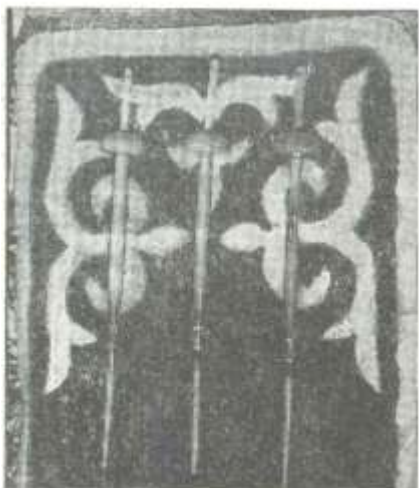
Зым

Зер буюмдары

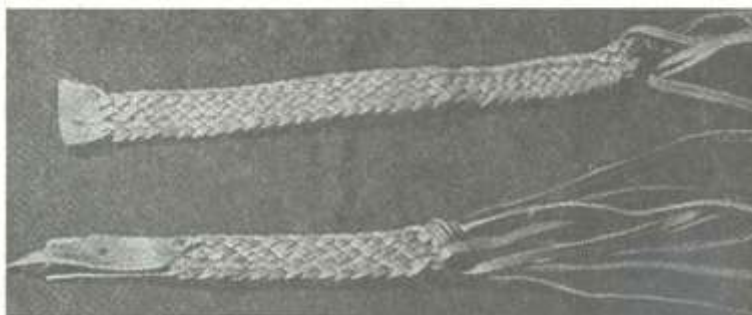
Ийик

Ийик

Қажары

Каз таңдай

Каалга

Қалып

Канат чий
Канат чий

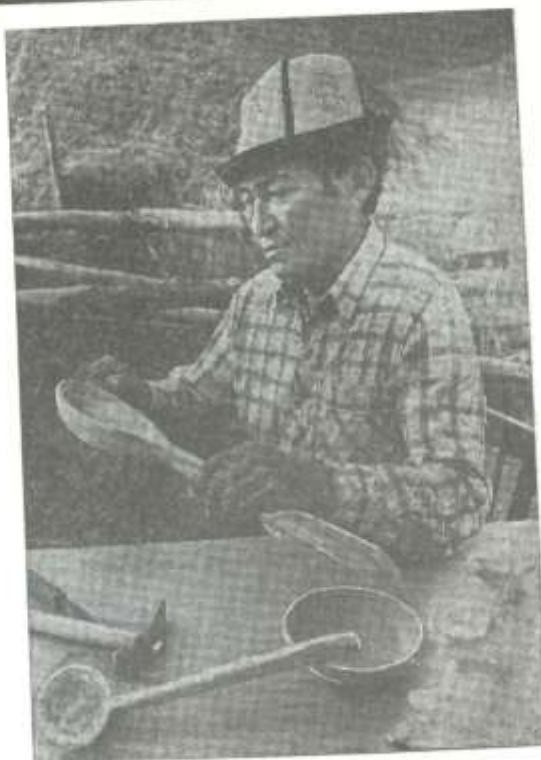

Калпак уз Ибадат Илиясова

Кемсел

Камчы

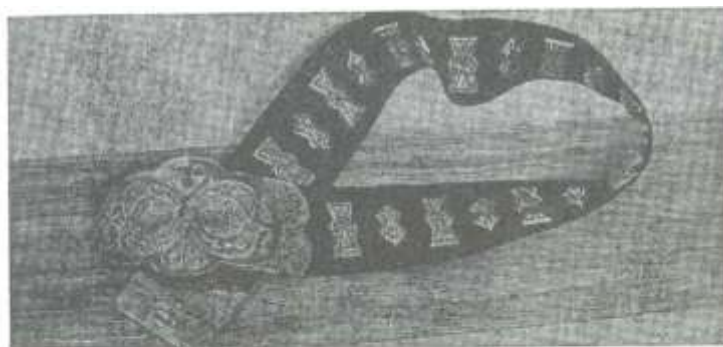
Кашык.
Уста Молдожон

Кементай

Күмүш кеперлер

Кемер

Кеп такыя

Кеп такыя

Кереге таңгыч

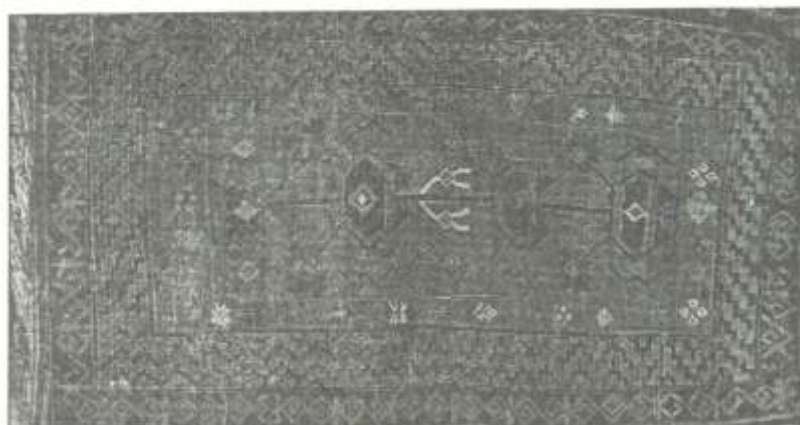
Килемчилер

Килем

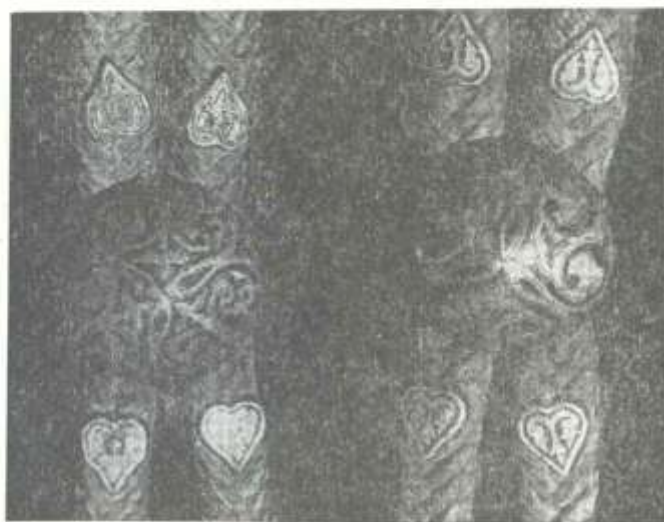

Килем

Килем

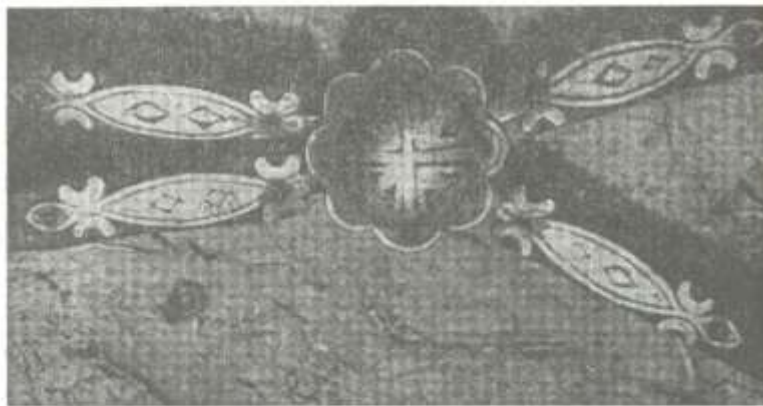
Кош этек

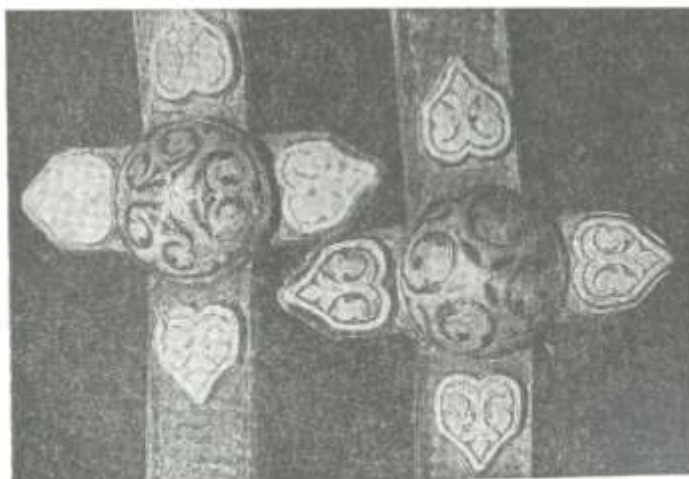
Куюшкан

Курак (мүйүз курак)

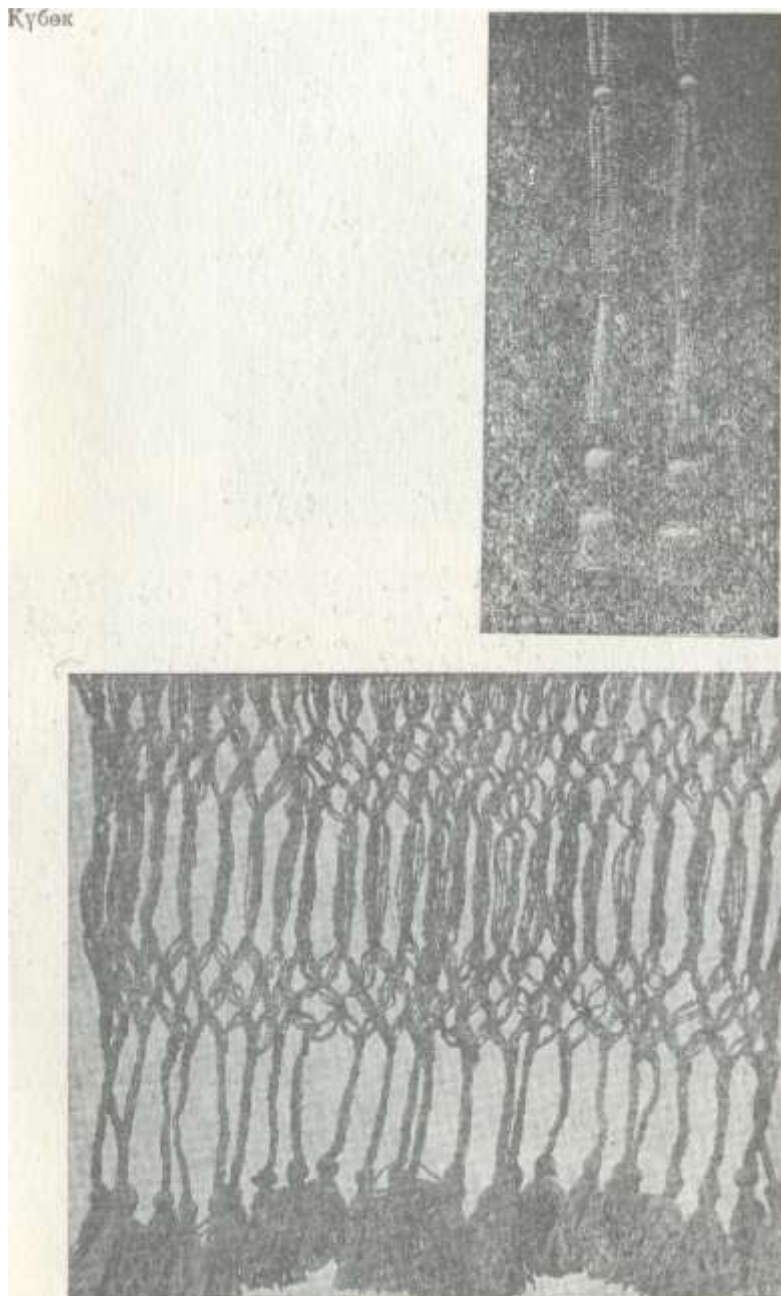

Куюшкан

Көмөлдүрүк

Күбөк

Кылыч байлоо

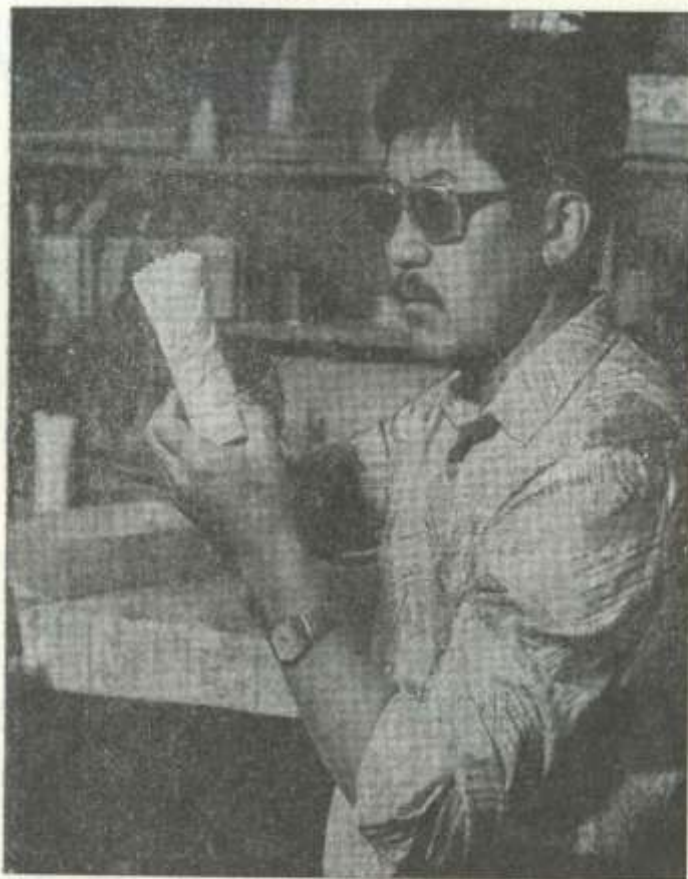
Күзгү кап

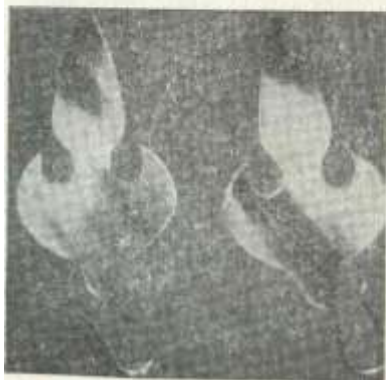
Кылдырооч (Боз үй)

Кырмачы Кочкоров Календер
Мончок

Мүйүз (сөзгө). Уста Таллайбек Сатыбеков

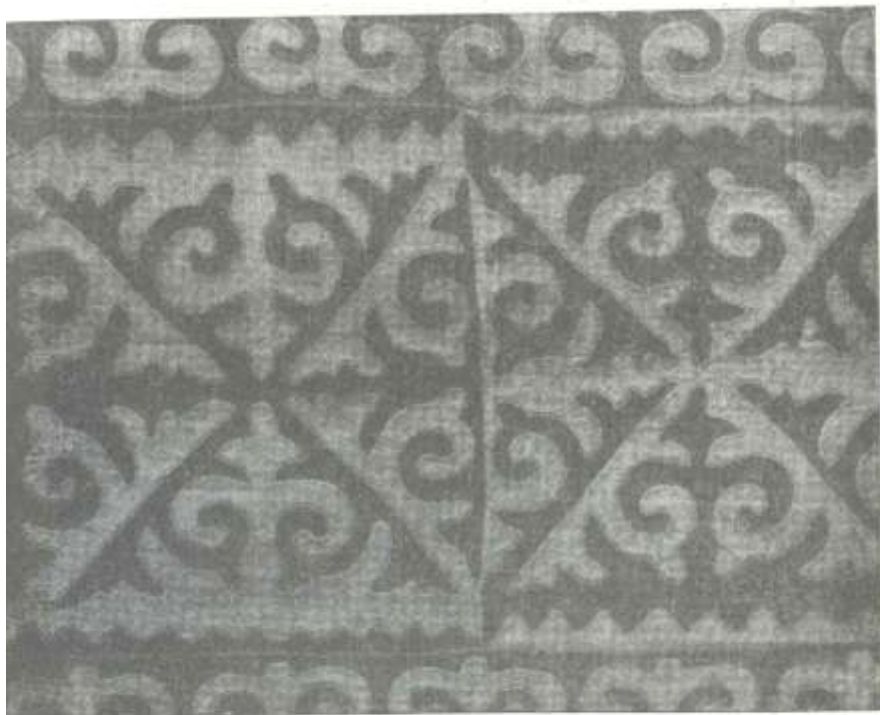

Мүйүз сөйкө

Мүйүз чакча

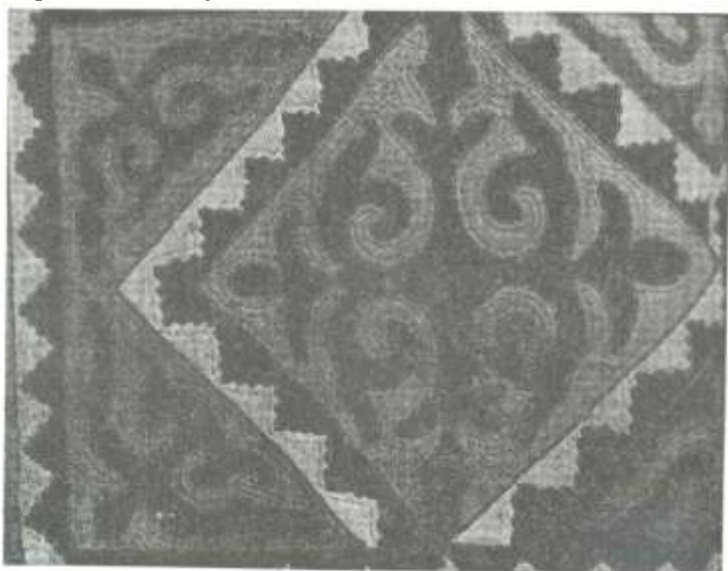
Оттук

Керкем оюм

Көркөм оймочу Осмоналиева Сылый

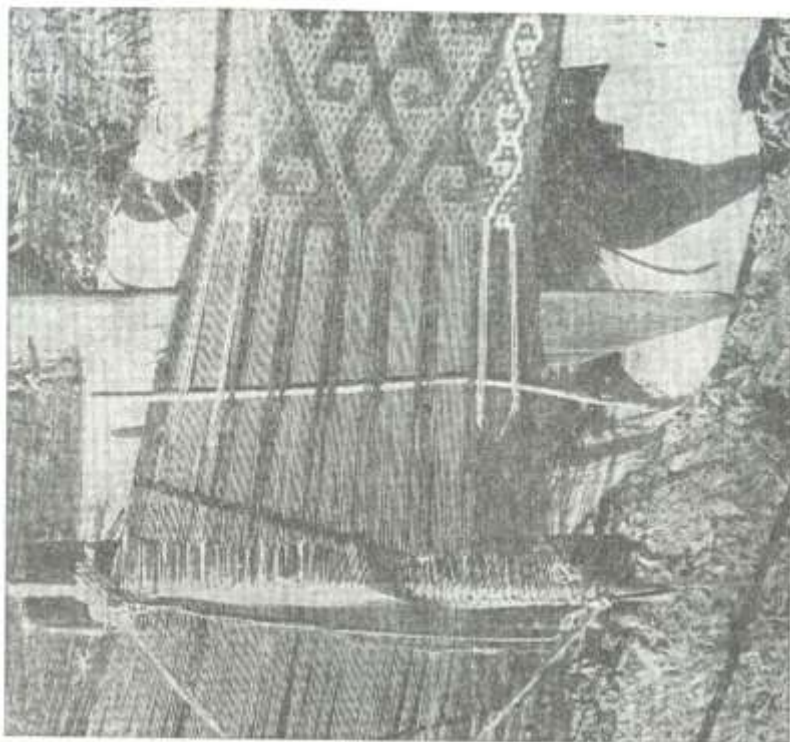
Көркөм оюм

Оймочу Мәеркан Өмүрзакова

Өрмөчү
Мырзабек
Жакыпбеков

Өрмөк

Өрмөкчү Сопубекова Дүйшөкөн Асанбек кызы

Өрмөкчү

Саймачы
Байглылова
Батыя

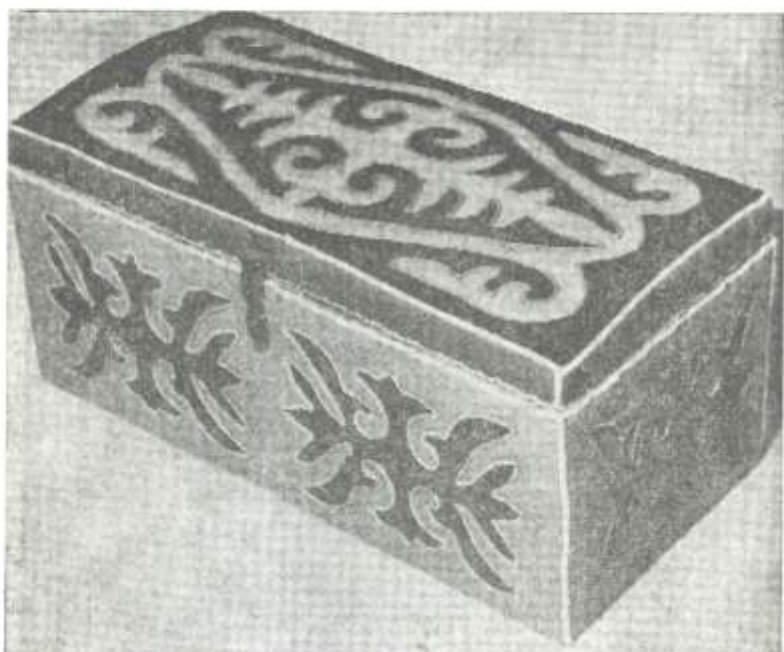
Саймачы

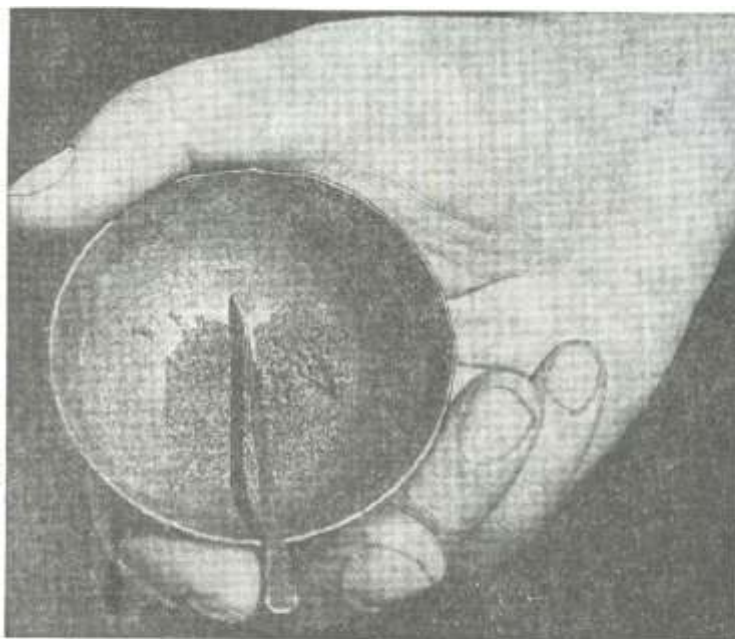
Саймачылар (илме сайма)

Сакарак тоңмуч

Кийиз сандык

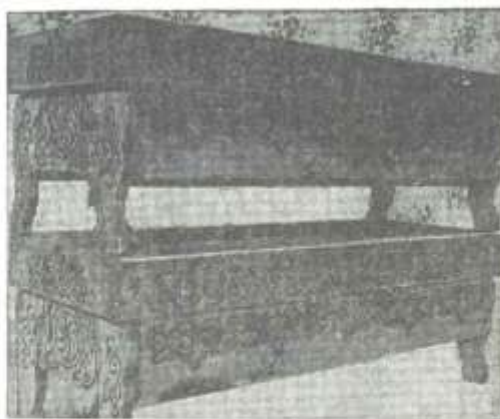

Себет жасоо

Сузгу. Кырмачы Исаев Болот

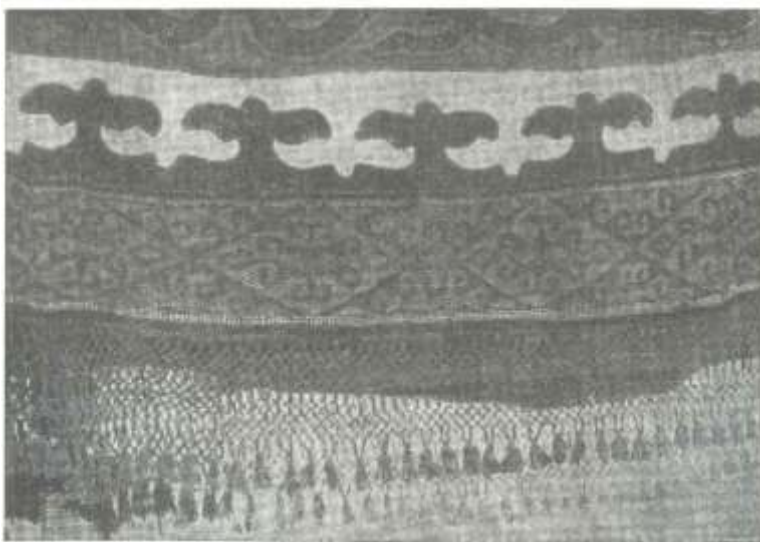
Жүк талкы

Талкуу. Чотонов Абдыракман

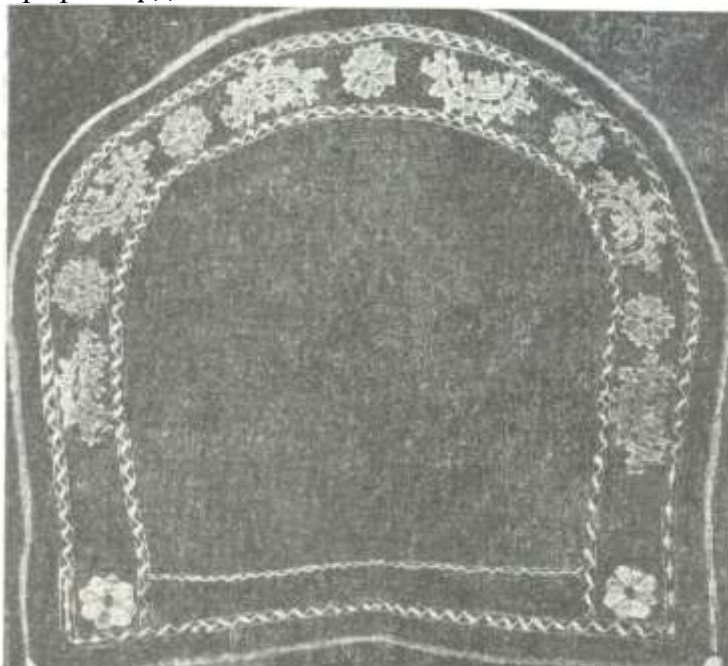
Тебетей

Тегирич
Текче

Күмүш тердик

Сайма тердик
Тери буюмдары

КЕПТАКЫЯ — «Калем тарткан сыядай, Кашынды бирпас ырдайын, Кеп такыя жарашкан, Башыңды бирпас ырдайын» (Эл ыры). Бул — ургаачылардын баш кийими. Ал башка ылайыкталып, элечектин четинен этеги чыгып калбагыдай бийиктикте ак жердиктен шырылып жасалат. Аялдар мойну талыганда элечегин алып, жеңил-желпи кеп такыясы менен жүрө берет. Ал элечекти алууну жана кайра аны кийүүнү жеңилдетет. Элечекти терден сактап, шырылган ак болотнай чыккан терди сиңирип алат. Ошондо элечек сарала болбойт, бат-бат жуулбайт, өңү өчпөйт. Кеп такыяны кийүүдө аймактык айырмачылыктар бар.

Күйөөгө аттанаарда кызга кийгизүүчү кеп такыянын эки жагындагы кызыл жердикке сайма көчөттөрү айрыкча «терс кайык» саймасы менен так жана өтө майда берилет. Анын ажарын «ала мончоктолушу» ачып турат.

Түштүк Кыргызстандын Алай, Совет, Ноокат тарабында жашаган уздардын жасаган кептакыялары баш кийимдин даана үлгүсүн түзөт. Мында кептакыянын жаак учтарындагы тор чачыктарына шуру, каухар жана башка асыл таштардан «акак мончоктолот», «конгуроо» дечү кулакчындын учтарынын жээктерине зер тартылат жана берметтелет. Кийимдин маңдайы сөзсүз «кыргакталат» да, кийимдин «куйрулчулугуна» (чач жапкычына) өзүнчө «жээк» түшөт. Анын учтары тор чачыкталат жана шуруланат. Кийим жердиги, ага түшүрүлгөн көркөм көчөттөрүнүн түрлөрү, боегу жер бөтөнчөлүктөрүнө карабай, бири-бирине айкашып жана үндөшүп турат.

Мындан эки кулакчындан төмөн карай эки жаакта 16— 18 тал түрдүү шурулар төгүлүп, мунун төрт-беш жеринен төрт бурчтуу жалпак тактачаларга күмүш

тоголокчолор илиштирилип, шурулар менен бириктирилип турат. Ал зер тактачаларга «чапкылоо» («иш түшүрүү»), «сыялоо» (зооткерлөө) жана «сирке төгүү» (таруулатуу) өңдүү көркөм зергерчиликтин бүтүндөй ыкмалары колдонулат. Анын чокторунун сабактары дүйүн гүлдөр байчечек сыяктанып өтө кылдат кармалат. Жаак мончокторунун учуна жарым тегерекче муунактуу-муунактуу күбөктөр биригип, андан барпайган төкмө чачылар чыгат. Ал эми кептакыянын тор чачыланган саймалуу куйрулчугунун учундагы «чаян түйүшкө» сүйрү жана жарым тоголок күбөктөр «төкмө чачылана» түшөт.

Кептакыянын шөкөттөрү менен саймалары ар кыл, түрдүү түстө майда болот. Зер менен кездемеге түшкөн көркөмдүктөр ич ара ширелишип, буюм шаңдуулукту жана асемдүүлүктү тартуулап турат.

Кептакыя кулакчындарынан кудум уштуктай шуруланган, зери бар төрт-үч бурчтуу үч канат төгүлүп чыгат. Алардын аралары бөлөк зер шөкөттөрү менен кооздолот да, учтары тегерек, сүйрү зер же кол чачыктары төгүлөт.

Кептакыянын куйрулчугу сайма аркылуу өтө кооз болот. Анын чачыктарына күмүш зымчалар оролот да, «карга тырмак», «байчечек» өңдүү көркөм көчөттөр «илме сайма» менен сайылат. Мында кызыл өң үстөмдүк кылат. Албетте, сайма өнөрүндө бир көчөт көңүлдүн борборуна алынат да, калган кооздуктар ага жардамчы көчөттүк милдетти аткарат.

КЕРЕГЕ — «Керегесин кынадың, Керүүдөн туруп сынадың» (Жеңижок). Бул — үй жыгачынын негизги бөлүгү. Кереге боз үй жыгачынын уук бекитилүүчү төмөнкү бөлүгү. Мисалы, талаптагыдай боз үйдүн керегесинин дм 2,6—3,7 см, узундугу 235—305 см, баш-аягы бирдей жумуру (52—62-даана) саканактардан (таякчалардан) турат. Алардын баары бир аз ичин көздөй ийилип, уук байланчу баш жагынын 15—20 см. жери сыртын көздөй кайкалай маталат. Саканактардын ар бири 14—15—15—19 см. аралыкта бири-бири менен кайчылашкандай кылып, эки жагы түйүлгөн көк менен бекитилет. Кереге жайылганда саканактардын кайчылашуусунан төрт жагы бирдей көзчөлөр пайда болот. Саканактардын баш (жоон) жагынан 70—80—72—82 см. жеринин ички бети алакандалып (жалпайтылып), ага 6—12 издүү сай салынат. Керегенин ар бир канаты — узуну боюнча 18—20 көздөн, бийиктиги (туурасы) боюнча 10 көздөн турат. Жыйылган керегенин бийиктиги эки метрдей, эни 75 см. болот. Жазганда бийиктиги кичине төмөндөп, эни 2—2,5 метрге жетет. Керегенин уук байланчу жогорку ачакейлери — «кереге башы», анын карама-каршы төмөнкү бөлүгү — «керегенин аягы» деп аталат. Кереге канаттарын бириктиргендей, алардын четки саканактары бири-бирине дал келип ашталгандай, «канат боо» менен орой чалып байлайт.

Канат боо — жайылган керегени тыкандап байлай турган эшме жип же сызма. Боз үйдүн чоңдугу кереге канаттарынын санына, уук баштарына жараша болот. Айрым жерлерде «арзан көз» кереге деп аталат. Бат жайылып тигилип, тез жыйналып, жазылышы үчүн «жел көз» керегелер да болот. Ал көчүп-конууга жеңил да, оңой да келет. Жыгач аз чыгымдалат. Илгери кышында «тор көз» керегелер тигилчү. Анын көзүнөн муштум араң батат. Кенендиги сөөмгө да жетпейт. Калын кар түшкөн кезде ошол керегелер чыдамдуу келген.

«Уук-кереге» деп эгиз айтылат. Анткени, ал ар бир гана адамдын колунан жаралат. Айрым чеберлер керегелерди үчкө бөлүп узанышат. «Тор көз» керегенин көктөлгөн көктөрүнүн аралыгы 16 смге, «Орто көз» керегеники 18 смге, «жел көздүкү» 20 смге барабар. Ал эми кереге бүктөлгөн чакта — үчөөнүкү 32—30—40 см болот. Керегенин талынын жазылыгы үч см, туурасы эки жарым см, дм 11 см, керегенин жыйылгандагы узундугу — 75 баштуу үйдүкү эки метр 10 см, 65—66 баштуууку эки метр болот. Керегенин башы ортосуна чейин 20 см. бүкүрөйүп турат. Башы болсо 50 см. чалкалайт. Кереге башы-аягы 10 см, кереге кайчысынын

аралыгы 8—10 см ди түзөт. Кереге аягы да 8—10 смге барабар. Мында керегени босого-таякка аштоодо эки кереге кыйгач кесилип, бирөө босого-таякты түз олтургузат.

Айрым аймакта үйдүн жыгачтарын сырдоодо жошого май кошуп кайнаткан да, ал эки жолу боелгон.

Боз үйдүн ушундай формасында үй эмеректери сыйымдуу келет.

Усталар керегенин жыгачынын ийриликтирин аныктоо үчүн анын жыйылып жана жайылып калышкандагы мыйзамченемдүүлүктү даана билишет. Ошондуктан, бөйрөктүү болгондуктан, «Боз үй тигели, эл көп батат» дешип, боз үй тигүүбүз да бекеринен эмес. Чакан боз үй үчүн керегенин жыгачтарынын ийрилигин усталар атайын өтө чоң кылып маташат. Ушундан улам боз үйлөрдүн симметриялуулугу (төптүгү), көркөмдүгү (тактыгы) келип чыгат. Натыйжада, чоң боз үйдүн жыгачын кичине боз үйгө тигүүгө болбойт. Усталар жасалуучу боз үй чоң келсе, анын жыгачынын ийрилигин кичине, ал эми кичине боз үйдүн жыгачынын ийрилигин чоң кылып жасашкан.

Кереге эки жерден, уук бир жерден маталат. Демек, ууктун билегин төрт кере карыш кылып койсо, үй көрктүү да, көптүү да тигилет. Өйдө жагы түптүз болсо, кийиз тегиз тиет. «Учаарыңды жел, коноорунду сай билет» дегендей устанын кармаган үлгүлөрүн эл тааныйт да, эл калыс таразалайт. Жыгачтардын бири-биринен айырмаланган ички касиеттерин, ал эмнеге жарактуу, кайсы жыгачтан кандай буюм жаратууга болорун чеберлер так, ачык жооп бере алышат.

КЕРЕГЕ КӨКТӨӨ — Матоодон чыккан талдарды бириктирүү. Керегени көктөө үчүн көзөлүүчү жерин темгектеп чыгат. Көктөөгө чеберлер кийинчерээк жылкынын терисин да колдонуп жатышат. Буюмду чүпүрөк менен кайрадан сүртүп чыгат. Усталар мунун бир жерин он жолу кармоого туура келет. Аны туташ көктөөдө кереге баштарын эсептеп чыгат. Башынан ылдый ийри-муйру саканактарын кескен чакта бири-бирине аштала калат. Айрым зергерлер илгертен бери карай түйүлгөн кереге көгүн көрсөтпөө үчүн ага атайын кооздук келтирүүдө жука жез менен күмүштөн көрчөгө урат. Андай ар бир көрчөгө — топчунун калыптары болот да, ал көк арасынан өткөрүлө кагылат.

Илгери төө тери үй жыгачын көктөөнүн негизги жердиги болгон. Азыр уй териси менен көктөлөт. Кереге көктөөдө беш-алты адамдын колу тиет. Боз үйдүн жыгачтарын кармоодо, төтөн, керегенин көгүн жапырт көктөй коюу үчүн атайын «ашар» чакырат. Алты-жети адам келип, анын экөө эпилдете көктү тилип, калгандары керегени көктөй баштайт. Демек, уста көк үчүн уйдун терисин жыдытып, жүнүн бычак менен кырат, аны көктөө учурунда кайрадан жибите коет.

Чеберлердин өзү көктү жасап, аны тилип даярдап, жардамчыларына үйрөтүп турат. Көктү көзөнөктөн өткөрүп, күч менен басып тартып, өзүнүн жекече ыгы менен көктөлөт. Көктүн түп жагынын орто ченинен бир смдей тешик кылып тилинип, ошол эле түп жагы имерилип түйүлүп жасалат. Анан көктүн учтуу жагы керегенин тешигинен өткөрүлүп, чирене тартылып, кайрадан тешилип (1 см) түйүн чыгат. Көктүн түгүн устара аркылуу кырып алат. Андыктан, аны түздөбөй туруп, бетине улпакты калың төгүп, жылуу жайга ороп коюп жибитип, сууга таза жууп, араларындагы ширелишкен чаңдарын кетирип, анан түгүн кырып алат.

Жерди чункур казып, көлчүккө жаңы сыйрылган төөнүн терисин көөмп таштап, жүнү жыдыры менен көк тилген чеберлер да бар. Кереге Көктөөгө жаш өгүздүн териси да аябай бышык да, ийкемдүү да келет. Тал ордуна карагайдан тилип, алкактап, үй жыгачын матагандар да кездешер. Мында бутагы жок жерин ийге салып, жоон-ичкесин жонуп-кесип алат.

Кереге үчүн бардык эле көк жарай берген эмес. Көк төөнүн, өгүздүн терисинин боор жаккы бөлүгүнөн жана жылкынын баш терисинен алынган. Терини чийкилей

жүнүн жыдытып алып, жазылыгы бир смдей көк менен көктөйт. Көктүн эки жаккы тарабы топчу сыяктуу түйүлөт.

Тор көз кереге майда (төрт чарчы) келип, уук жыш уланат. Отуруктуу үйдүкү тор көз, жайлоо үйлөрүнүкү жел көз болуу максатка ылайыкталат. Айрымдар төө тери эмес, уйдун терисинин соорулуу жеринен көк тилишет. Кереге карыш келсе «жел көз», сөөмгө жетпесе «тор көз» деп аталат. Көк тегиз тилинүү керек. Мунун үшкүсүн бир метр «үшүп» (көзөп), бир адам көктү тилип, бирөө көктү көзөнөктөн өткөрүп, бери болгондо үч адам аракеттенет.

КЕРЕГЕ ТАҢГЫЧ — Жайылган керегенин белинен курчала турган буюм. Ал көбүнчө өрмөк согуучулук жана килем токуучулук ыкмасы аркылуу пайда болот. Буюмдун эни 70 смге чейин жетет. Түштүк кыргыздын айрым аймактарында чеберлер мына ушундай энде өрмөк дүкөнүн жана килем дүкөнүн куруп, килем жана өрмөк ыкмасы аркылуу «кереге таңгыч» токушууда.

Мында терменин ортолук көчөтү үчүн адатта, түгөйлүү жүз жипти кара-кызыл өңдө күзүктөйт. Анын четине «кырк шак көчөтүнүн» бир жагы түшөт. Анда түгөйлүү он алты жип болот. Ал эми мунун экинчи тарабы да он алты жиптен турат. Анда көркөм көчөттү ич ара бири-биринен аттын кашкасындай айырмалай турган «чычкан изине» (ала мончогуна) эки четине үчтөн алты тал жуп жип кетет. Анан ак жип менен кара жиптен «секиртме» түшүрөт. Мындан сырткары буга көбүрөөк согуучу мүнөздүү көркөм көчөттөр «тээкче» (кулундун ноктоосунун учуна тагуучу мүйүз того), «сынар ийин» (түгөйү менен бирдей эле жип бир из менен терилет) өңдүүлөр кирет. Ал эми «жээк көчөтү» жана «бото мойнок көчөтү» үчүн он үчтөн жип тандалат. Кереге таңгыч «тегирич» энинде да согулат.

КЕРЕГЕ ЧАЛГЫЧ — өрмөкчүлүк аркылуу бүткөн боз үйдүн боочуларынын бири. Жайылган кереге баштарына чалына оролуп, тегерете курчалган сызма. Мунун эни «үзүк боо», «жабык баш боо», «туурдук боо» өңдүүлөрдөй келет. Өрмөктүн эриши ошолордой күзүктөлөт да, аларга түшүрүлүүчү көркөм көчөттөр терилет.

Кереге чалгычка «чатыраш» деген көчөттү согуу үчүн үстүңкү жип (19+19) астыңкы тал жип да (19—19) болот. Өрмөктүн четиндеги төрт кара жип терүүгө-чалууга кирбейт. Дагы төрт тал кызыл жип «чычкан изи» (ала мончок) болуп түшөт. Эми терүүгө түшүүчү ошол 19 жипти гана алабыз. Алар кара жана ак жиптен болсо адегенде үстүнөн он ак жип, анан эки кара жип териле баштайт. Анан беш ак, алты кара, сегиз ак, кайра беш кара, андан соң ак жиптин баары терилет. Эми тогуз кара, эки ак жип, тогуз кара, жети ак, алты кара, жети ак жип терилет да, кайра жети кара, алты ак — ушулар төп жана так терилери менен көркөм көчөттүн жарымы пайда болот. Ошондо жогорудагыдай терүү-чалуу дал өзүндөй кайрадан кайталанат.

Терменин кара — ак аркылуу согулушу аттын кашкасындай ачыктыкты көрсөтөт. Ошондой эле кызыл-көк көчөт түшүрүүдө элдик наркка эгедер көк жиптен үчөө, кызыл жиптен үчөө түшөт, көк жиптен төртөө келгенде кызыл жип илинбей калат. Көк жиптен кайра бешөө түшөт. Мына ушундай ыкма менен кереге чалгыч үчүн «жарым бадам» көчөтү пайда болот. Мунун эки четинде эки талдан төрт кара жип терилбей ошол бойдон түшөт. «Кереге

чалгычтын» чети кара-көктөн болуп, 27—30 жуп тал жиптин ортосундагы кызылы экиден бир күзүктөлүп, өрмөккө аркак салынып эле жөнөкөй согулат. Үзүк боо, туурдук боо, жабык баш боолорго деле муну пайдаланса болот.

КЕПИЧ — кол булгаарыдан ултарылган бүчүсүз, боосуз бут кийим. Маасынын сыртынан кийилгенинен башы ичтелет да, четтери тарамыш менен кайылат. Ал бут кийимдерди ултаруу, үй буюмдарын тигүү үчүн малдын, көбүнчө, жылкынын жибек тарамышынан колдо чыйратылган жип керек. Жаны союлган малдын тарамышы кургагандан кийин эки жыгачтын ортосуна салып, жанчып жумшартат да, бирдей таралып, тигилүүчү буюмга жараша жоон же ичке чыйратыла эшилет. Кээде буюмду

тигүүдө тарамышка төөнүн чуудасы кошулат. Кийимдин апкыты катуу болсун үчүн арасына жука жыгач салынат. Таманы анча бийик эмес өкчөсү жыгач мык менен ич таманга бекитилет.

Өтүкчүлөр кепич жеңил болсун үчүн такасынын ичин көңдөй кылып да ултарышкан. Жигиттердин жана кыз-келиндердин кепичтери шири жана көн буюмдары сыяктуу ар кандай оюм-чийим менен кооздолгон. Кепич өтө бышык бут кийим болуп саналат.

КЕРГИЧ— Жыгачтан төрт чарчы же тегерек кылып жасалып бетине сайма сайылчу жердик кериле турган алкак. Ал төрт кыр жана жумуру жыгачтардан болот. Бирине-бири кийгизиле тургандай сырткысы чоңураак, ичкиси кичирээк эки алкактан да жасалып, алкактын ортосуна кездеме кысылып бекитилет. Чоң кергич (40x75 см) бир гана жыгачтан туруп, кездеменин четтери ага чырашталып бекитилет. Сайма кездеменин керилген бөлүгүнө түшүрүлгөндөн кийин анын четиндеги чыраш сөгүлүп, улам жылыштырылып, кайра жөрмөлүп, бекитилип турат.

КЕРКИ— Жыгач устанын аспап — куралы. Чеберлер муну ыргайдан, кайыңдан, четинден, талдан саптап алат. Аткарган милдеттерине карата анын «чот керки», «аталгы керки», «байтеше» жана «аштама керки» деген түрлөрү бар.

КЕРМЕ (жаа) — өрмөчүнүн өрүмдү жүзөгө ашыруучу кол куралы. Ал — жарым айлана түрүндөгү жыгач. Чебер өрүмдү баштоодо кермеге (жаа) кайыш өзөктү керип алат да, аны суулап, анан ак самындап, (илгери мал майы менен) жибитип, сыдыргыга алып, күч менен кырдырганда, керилген өзөк жылмаланат. Анан тилинген көктүн талдарын өрүү башталат. Мыкты чеберлер отуз-кырк тал көктү көз алдыда бирдей калыпта тиле да, өрө да алат. Тоо текенин мүйүзүн алып, аны сууга кайнатып, түздөп, жаа формасын берип ийишкен. Ал бир калыпта катып, урунтулуктуу болгон. Өрүмдүн өзөгү үчүн мурун пайдаланылып калган эски кайышты алып, (анда өрүм өрүлүп бүткөндөн кийин да, камчылануу учурунда да өзөк чоюлуп кетпейт өрүм аралары ачылбайт) өзөктүн бир башын жаага бекем бекитет. Эми жаанын экинчи башын күч менен катуу басып туруп, атайын жасалган илгичине илет. Айрымдары өрүм жаасын ат тырмоонун тишинен жасап жүрүшөт. Болот темир ийилгич келип, өзөк менен өрүмдү керүүгө оңтойлуу келет.

Жыгачтан да жаа жасалат. Теректен тал бышыктык кылат. Талды суу кезегинде кыйып келип, эки-үч күнү күнгө коюу зарыл. Ойдогудай кургаган тал кийин жарылып кетпейт. Улам баскан сайын ийилип турган жерин сууга салып коет. Сууга салынган жыгач жибип, жарылуудан сакталат.

КЕСТИК — көбүнчө кийиз бычуудагы, ага көркөм оюм чыгаруудагы жука, учу учтуу, өтө курч, кармоого эптүү уздардын маки сымал бычагы. Азыр айрым чеберлер кайчы менен да кийиз кайчылап калышат. Бирок, ал бат эле колду талытып жиберет. Кийиз калың болгондуктан, кестик оюмдун бурчтарын төп чыгарууга оңтойлуу келет.

КЕПШЕР (кепшердөө) — «Курама темир курч болот» (Макал). Бул — чорт сынган темир буюмдарын карматуу. Усталар кепшер жасоодо бири-биринен ич ара айырмалары болот. Алсак, болжолдоо, күмүштөн эки эсе, ыроодон (цинктен) бир эсе, же анын ордуна жезден кошуп, өгөөлөп аларды аралаштырып, уютуп алат. Аны пайдаланаарда четинен кетип, кайра өгөөлөп майдалап, ага ак данакерди (бураны) кошуп, оттун табына кармайт. Муну менен тең бөлүнгөн темир-тезектер жиксиз ширетилет. Металл башка жеринен чорт кетсе да экинчи жолу ал жеринен түк сынган эмес.

КИЙИЗ БУЮМДАРЫ — ала кийиз, шырдак, аяк кап, жабык баш, үзүк, туурдук, эшик тыш өңдүүлөрү. «Кыргыз кийизге туулган» деген сөз бар.

Бул «Кыргыз кийизге жан киргизет» дегенди туюндурат. Андай кооз буюмдарыбыз кылымдарды кыдырууда.

КИЙИЗ — «Кийиз кимдики болсо, билек ошонуку» (Макал). Бул — элдик көркөм кол өнөрчүлүктө жүндөн уютулган жердик. Боз үйдүн жабуусунун, шырдактын, жабык баштын, ала кийиздин, кементайдын, калпактын, өрө кийиз, ала кийиз, шырдак (шырдамал, оймо теке) жана башка буюм-тайымдардын кийизи болуп бөлүнөт.

Кийиз уютуу үчүн чеберлер кылчыктуу күзгү жүндү тандашат. Уютулуучу жүн кыска болушу зарыл. Узунун кырчып-кырчып кыскартат. Талпакта аябай сабалган жүндү токулган чийдин үстүнө белгилүү өлчөмдөгү калыңдыкта тарамдап жаят. Кайнак сууну текши сээп таптап, чий менен орой түрөт. Дагы кайнак суу сээп, аркан-жип менен аябай чырмап таңат да, бир топ адам тепкилейт. Чийдин арасынан күрсүйүп жүн чыга баштаган чакта гана кийизди тепкилөөнү токтотот. Кирген кийизди чийден алып, ага кайрадан ысык суу сээп, үч-төрт адам катар чөгөлөй отуруп, кайта-кайта имере тоголоктоп билектейт.

Билектөө — кийизди колдо ийлеп, ийине келтирүү. Айрым элдер муну «талдырма» деп аташат. Мында уюткулуу жүндү кичине киргизип, аны боеп туруп, оюм берип, анан кайра алдына жүндөн коюп, алиги оюм берген кийизди анын үстүнө жаткызып, кийизди кайрадан киргизе басышат. Ошентип, уздар мындай караганда буга шырдак оюмдарына окшош кооздук беришкени байкалат.

Кийиз уютуу бир эле адамдын колунан келбейт. Ал эми шырдактык кийизди уютуу үчүн да күзгү жүн пайдаланылат. Мында да жүндү өтө майдалап тытып, анан сабоолойт. Жүндү чийдин үстүнө көп калың кылбай тегиздеп жайгаштырат да, кылчык жүнгө ысык сууну чени менен себелейт. Эгерде жүн уяңдуу болсо, анда көп ысытылбаган жылуу суу гана керектелет. Себеби, ысык суу мындай жүндү эзип, жараксыз кылып коюшу же билектеп баскан чакта ал жакшы кирбей, көпшөк кийиз болуп калышы мүмкүн.

Жабыкбаш, шырдак болуучу кийиз даяр болгон соң аны ырандуу кылып боёйбуз зарыл. Адатта, шырдак жасалуучу кийиз ачык кызыл, көк, сары, жашыл түстөргө гана боелот. Аны муздак суу менен эрикпей жууй билиш зарыл. Качан кийиздин ысыгы толук катып, колду күйгүзүп албагыдай болгондо жана боек эч жукпай калган учурда гана бир топко чейин билектеп басып, кайра дагы жылуу суудан сээп, акырында он-он беш минута гана басуу сунуш кылынат. Мында кийиз мурдагыдан да бышык чыгат да, кийин соң көпшөктөлбөй, чыйрак сезилип калат. Кийиз оюм — түшө турган буюмдардын түбөлүктүү жердиги. Анын жасалуу ыкмасын башынан аягына дейре билгичтик жана кылдаттык менен иштөө ар бир уздан талап кылынат. Муну жасаарда абалы ага ылайыктуу жүндү тандап алган жакшы. Азыр ага күзгү жарым уяң жүндү уздар арбын пайдаланууда.

КИЙИТ — Эки куда катташкан убактарда кийилүүчү кийим. Илгертен келе жаткан сый. Кызын берип жаткан кишилерге ыраазылык билдирүү, алардын көңүлүн алуу, жөн эле жарашпаган бир майда-чүйдө кийим-кече Менен эмес, алардын бойлоруна чак, купулуна толорлук кийим

тигилген. Ырас, кыздын ата-энеси да жооп ирээтинде уулдун ата-энесине кийим кылышат.

Кийит даярдоо — узчулукту билдирет. Кийитке ичик, чепкен, чапан, кемсел, бешмант, тебетей, калпак, кош этек өңдүү элдик кийимдер кирген да, алар куда-сөөктөрдүн жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша атайын арналып тигилген. Кымбат баалуу кийим «баш кийит» делген. Ал кан куда-кудагыларга, аксакалдарга кийгизилген. Кийит үчүн эндей кездемелерди да коюшкан. Азыр даяр кийим-кечектерди сатып алууга бөтөнчө көңүл бөлүнүүдө.

КИСЕ— («текмат») — оттук, кын, окчонтой, баштык, кылыч кезтик өңдүү мергенчилик, жоокерчилик аспап — куралдар кыстарылуучу жазы кур. Илгерки көчмөн, жоокерчилик заманда кисеси жоктор эр бүлө катары эсептелбеген. Бул буюм да чебер кооздолуп жасалган. Киселер баалуу мүлк катары атадан балага мурас катары өткөн. Мыкты кесе жана ага илинген ар түрдүү буюмдар ээсинин турмуштук абалына жараша алтын, күмүш, жез сыяктуу асыл заттар чөгөрүлүп кооздолгон.

КИЛЕМ ТОКУУЧУЛУК — «Килемди согуп түр кылган, Кирген үйүн гүл кылган» (Жеңижок). Бул — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Түштүк Кыргызстандын эл чыгармачылыгындагы эң сыймыктанар өнөр. Элибизде таандык көркөм мурастардын ичинен бул өткөн кылымдарда эле укмуштуудай тез өнүгүүгө арымдуу мүмкүнчүлүк алган. Өзүнө гана тийиштүү өзгөчөлүгү, кооздугу аркылуу ал Түштүк Кыргызстандын көркөм мурасынын мерчемдүүсү болуп саналат. Андан кыргыз элдик гармониясы, стилдик мүнөздөрү, боектордун түстөрүнүн жалпылыгы даана көрсөтүлгөн.

«Ичкиликтер» деп аталган элдер жердеген Лейлек, Баткен, Кадамжай, Алай, Ноокат жана Тажикстандагы кыргыздарда килемчиликтин өнүгүшүнүн санжыралуу салттары бүгүн да ойдогудай улантылууда. Ал Түштүк Чыгыш, Түндүк Батыш аймактарына акырындап тарала баштаган.

Кыргыздын кызыл калы килеми тууралуу жакшынакай тарыхый маалыматтар бар. Мына ушундай килемдер менен катар (жазылыгы өрмөктөй 80—90 смдей) таңгыч (боз үйдүн керегесинин тышынан тарткыч»), «эшик тышы» (боз үйдүн эшигинин сыртын кооздоо), аяк кап, кайчы кап, күзгү кап, баштык, чавадан, жапсар, туткуч, куржун, уук кап, кереге кап (уук керегенин учтарына кийгизүүчү баштык), жайнамаз, жабык баш, тегирич өңдүү боз үйдүн ички-сырткы жасалгаларынан сырткары ат жабдыктарына тиешелүү көпчүк (көрпөчө ордуна ээр үстүнө жаланкат салынуучу, эни тайкы килемче), тердик, басмайыл, куюш-

кан, көмөлдүрүк сыяктуулар да илгери арбын токулган. Түштүк чеберлери биз санап кеткен мындай түктүү буюмдарды токуу менен бирге муну түксүз (таар) ыкмасында да согушуп, турмуш-тиричиликке ушундай эле наркта жана салтта пайдаланууга укмуштай узданып келишкен.

Килем токуучулук — көркөм кол өнөрчүлүктүн массалык мүнөзүнө эгедер түрү. Мында нагыз чыгармачылыкка караганда бирөөдөн таалим алуу, бирөөгө үйрөтүү, мурдатан берки элдик адаттагы көчөттөрдү түшүрүү басымдуулук кылат. Ошондуктан, килемчиликте оймочуларга, саймачыларга жана зергерлерге салыштырганда ойдон нагыз оюм-чийим түшүрүп, уздун стилин айкын көрсөтүп берүү анча салтка айланган эмес. Чеберлер өзүнчө оюнан оюм-көчөт түшүргөнү менен көрүнбөй, ошол буюмга элдик килем көчөттөрүн аябай аяр бергендиги аркылуу бааланат.

Килем көчөттөрүнө такай уздануу түйшүгү кыз-келиндердин баарына таандык сапаттардан болот. Кыз бала эс тартканы өз себин (биз жогоруда санап кеткен буюмдар) өзүлөрү кармап бүтүрүүсү эбактан бери адатка айланган. Ар бир жаш ынтызар Дүкөн четинде тып отура калып, көкүрөккө жат көчөттү (оюмду) түшүрүүдө түк жаңылбайт.

Башаты эл ичинен келип чыккан көркөм өнөрдү азыр атайын килем токуу цехтерде бүгүн калк мүдөөсүн канааттандырып, кыргыздын кооз килемин көп санда чыгарууда. Мисалы, Ош Бирикмесинин Өзгөндөгү филиалында орточо алганда айына кырк беш, элүү чарчы метр килем чыгууда.

Элдик чеберлердин чоң тобун бириктирген мындай өнөрканалар Лейлекте, Ноокатта райондук турмуш-тиричилик комбинатында бар. Аларда килем токуу

узкана иштеп жатат. Мындан дагы аянты ар кандай килем атайын өтүнүч боюнча токутуп алууда.

Азыр килемчиликти мындан ары карай арымдуу өнүктүрүү максатында жарым кылчыктуу агыш-көгүш жүнү жана тегерек куйругу бар «алай» тукумундагы койлордун жаңы тукуму негизделип, анын продуктуулугу артылууда. Ошондой эле килем үчүн жүнү кылчыктуу өздөрү өстүрүшкөн куйруктуу койлорду кыркышат. Килемге кылчык жүндүн жазгы кыркымы жакшы болот. Анткени, кылчык жүн узун келип, түйдүктөөгө, ийиргенге жана чыйратканга, сокконго аябай шартташат.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин өнөрдүн бул түрүн кайрадан колго алуу аракеттери жанданат. Кыргыз килемдери базарларга арбын чыгып, айыл арасына кенири тарайт. Мурунку чеберлер жаштарга уздук камкордугун үйрөтө баштайт.

КИЛЕМ ТОКМОК — «Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет» (Макал). Бул — темирден, же жыгачтан аркагай 12—15тей тиши бар, төрт бурчтуу, колго токтолдуу, жумуру кыска саптуу, сокмоктуу курал.

Килем токмок менен эришке чалынган жиптерди уз салмактуу урганда, «түк» (жүл) жыш кынапталат да, анан килем түгү кол кайчы аркылуу тегизделет.

КИЛЕМ — «Байчечекей жайнатып, Алтын жиптүү зор килем» (оозеки адабият). Түктүү көркөм көчөт салынып, колдо токулган үй ичин жасалгалоочу буюм. Кыргызда негизинен жүл (түк) жана Араби килем токулат. Килем аркагы өрмөктөй эле кадимки жүндөн жана мурунку эриш жиптердин калдыктарынан ийрилет.

Араби килем түксүз болот. Анын өзүнчө көчөтү салынып, ал жеңил, бир эсептен бышык жана кооз.

Килемге негизинен койдун жазгы кылчык жүнү, эчкинин, топоздун кылтагы, төө жүнү пайдаланылат. Буюмду токууда күзүк, адыргы, күзүк көтөргүч, токмок, бычак, кайчы, күйөө, салык, жазгыч өңдүү аспаптары бар. Муну 4—5 адам токуйт.

Кыргыздын кызыл калы килемин согууга үлгү даярдоодо муну эске алуу зарыл. Килемдин ортолугу төрт бурчтанып табактанып, туура тушу «үч тиш», ортоңку узуну «ашкана көчөт» өңдөнөт да, татаал көчөттөрдөн «өрөжө» жана «мүшкүл» түшөт. Буга «Нампарды» (нан жабуучу кымкап калкандын элеси), андан ары «теке мүйүз», «ит таман», жана «ара тиш», «жолборс таман», «ийрек», «жарты шак» сымалданган көчөттөрдү ирээти менен берүүгө болот. Лейлек, Баткен, Ноокат тарапта жүн килемди токууда төрт тарабына кыркалекей «саамал» түрүн түшүрүшөт. Муну өзү «өзөк», «эки карын», «эки колдон» турат. Саамал көчөтү көбүнчө кызыл-кара түстө болот. Эми килемдин негизги көчөтү «кочкорек» берилет. Муну «путев кочкорек» жана «сыңар кочкорек» деп да аташат. Андан ары карай чыйратылган жиптин өңүнө жараша «күлкөптө», «эчки туяк», «бет мубурчук», «туура мүйүз», «карагай бутак», «нампер көчөтүн» келтирет. Килем көчөттөрү ич ара татаалдашып отурат. Килемчилер муну жатка жупташтырууга машыккан. Көчөт түйүндөрүн чечүүдө: «эки жагына он чыгарылганы «эки жүздүү кайкалак», бир аз из болуп сайылса, «сыңар кайкалак», түгөйлөштүрүлүп сайылса, «кош кайкалак» — деп айтып туршат.

Кыргыз килеминин аянты ар кандай. Килем аркагына кой-эчкинин жүнүн аралаш колдоно берүүгө болот. Демек, тытылган жүн түйдөктөлүп, өрмөктүкүндөй килемдин эриши үчүн ийрилип, чыйратылган жип сууга кайнатылып, аны эки казыкка жүгүртө керип, ортосуна жарым кулач жыгачты салып, алиги жипти аны менен күч келтире бурап алат. Ал «чантуу» деп аталат.

Өрмөктүкүндөй эриштин ар бир талынын аралыгы жүгөрүнүн даны баткандай болууга тийиш. Мында өрмөктөй эки аркак өткөзүп, эки курдай байлайт. Бул килемди токуунун башталышы болуп саналат. Килемде да аркак өткөрүүгө өрмөктөгүдөй эндүү «адыргы» колдонулуп, бирде өзүн көздөй, бирде артын карай тартып турат.

Уздар эстетикалык өзүнүн татымын аркалап, ар бир буюмдун мүнөзүнө карай боек сары саптоого умтулушат. Элдик килемчиликте көбүнчө кызыл-көк түс берүү наркка жатат. Кызыл, кочкул кызыл, сөзсүз көк өң менен жымдашып турат. Ошондой эле көк-карага кара-кызылга деле жупташа берет. Килемдин «ала мончогуна» ак, кара, сары өңдөр бири-бирине айкалышат.

Мурун уздар өсүмдүктөрдүн тамыры менен шактарынан атайын боек даярдашкан. Килем аянтына карата базарда анын баасы бычылат.

Килемдин аябай аянттуусун «ордо килем» дейт. Бул өтө эле чоң, кирип отурган бөлмөнүн энинен да ашып түшөт.

Ал эми «калы килем» болсо көбүнчө ысык үйдүн дубалына жана боз үйдүн керегесине тартууга жарашат.

«Төр килем» да аянттуу келип, дайыма жерге гана төшөлүп, өтө бышык болуп, кыйла жылдары урунууга болот.

Уздар көргөндүн көзүн тайгылтып, элдик шаан-шөкөттү айгинелей турган каркыралуу көчтө төөнүн жүгүнө атайын жабууга ылайыктуу килемдерди да токушкан. Мындай анча эле чоң эмес буюмду «төө килем» деп аташат. Көчүп-конууда урунууга чакан «жайлоо килеми» да өтө кооз көрүнөт.

Буюмдун орточосу 3,5—2,5 м. келсе, күзүгү үчүн бир кг. дай эле кебез сарпталат. Килемде жүндүн арбыны анын түгүнө (жүлүнө) чыгымдалат. Буга элүү — алтымыш килодой жүндү ийрип-чыйратат. Ал эми бир килемди бүтүрүү үчүн анын челдөөсүнө, чыйратуусуна, чыңдоосуна, тазалоосуна, ийрүүсүнө жана түктү тегиздеп кыркындысына бир аз жүн таштандыга чыгат.

Кыргыз килеми союздагы жана чет өлкөлөрдөгү ири көргөзмөлөргө жана жайма базарларга дайыма катышып, этнографиялык музейлерге экспонатталууда. Эгер аянтты 5X8 метр килем токутсак, анда буга баары биригип сексен килодой жүн даярдообуз зарыл. Муну чеберлер төмөндөгүдөй бөлүп жумшашат. Килемдин «эришине» эчки жүнүнөн («кылтак») он килодой, анын «аркагына» кой эчкинин жүнүнөн дагы он кг. дай жумшалат.

Килемдер геометриялык элестерге жоомарт келет. Төтөн, килемдердин ортосу, чатыраш, же ромб, болбосо сегиз бурчтук түрүндөгү көчөттөргө толот. Килемдерде кызыл түс көк менен беттешип, ак жана карадан «ала мончогу» түшөт. Кызыл килем өзбек, тажик базарларында үстөмдүк кылып турган. Боекторунун ачыктыгы, көчөттөрүнүн бири-бирине шайкеш келгендиги, койдун кылчык аралаш жүнүнөн болгондугу жана аянты көрүүчүлөрдү, алуучуларды, өзүнө тартып, буюмдун баасын жогору көтөргөн.

Килемге кыргыз көчөттөрү так түшүп, бир бүтүм ойду туюндурган. Килемдин четине «тумарча көчөтүн» берип, андан кийин «кайкалак көчөтүн» көчүрүп, анан калган түрлөрүн ич ара ирээттүү келтирип, алардын араларын эндей эле жүл калыбында калтырууга да болот. Мында кара-кызыл өңдөр ич ара жупташат да, кызыл-көк айкалышса, кызыл түс өзүндө оодарып турса, кара-кызыл өңдөрдө кара түс буюмдун жалпы жердигин чечип коет. Эгер кызыл-ак менен беттешсе, кызыл бөтөнчө таасир берет. Көркөм үлгүнүн ортолук көчөттөрүн табакча-табакча өңдөнтүп берүүлөрү уздардын чеберчилик жүздөрүн баамдатып турат. Анда ар бир табакчага «нампар көчөтүн» негиз кылып, алардын араларына «ийрек» түшүрүп отурат. Ал эми анын четтерине табакчанын жарымын келтирүү аркылуу кооздук жаратат.

Айрымдар көркөм көчөттөрдүн четине жашыл өңдү да жүргүзө коет. Бул кызыл менен кара өңдүн араларын ачат. Ал сарыдан да, актан берилет да, «ала мончок» сымалданып түшөт. Андай кара-кызыл түстөн турган килемдердин көркөм көчөттөрү көк менен кызыл өңдү көбүнчө айкалыштырган Баткен, Лейлек аймактарда арбын учурайт. Анда көчөттөрү эң эле майда көрүнөт. Жүл килеминин

четине «казан кулак», «чөмүч сабы», «тайлак таман» (анын ичинде тогуз дөбөсү бар), «кыйкач» (бул суу ордуна берилет), «калит (кулпу) көчөтү» ирээти менен түшүп турат да, борбордук көчөттөн (негизги көчөт) «бычак учу», «козу тиш», «шапат» (көөкөр өңдүү) кооздуктар түшөт. Анан табакча көчөттөр башталат, анын ичинде «мандалак баш», «козу тиш», «омуртка оюму» өзүнчө кооздук катары түшүрүлөт.

Жөрмөмө килем — өзүнчө нукура үлгү. Мунун оң-тетири тарабы бирдей көрүнөт. Демек, кажары, терме таарлардан бул айырмаланат да, анын четине «кабырга көчөт» түшүп, ал өзүнчө өрмөк аркылуу согулуп, буюм жээги болуп көрүнөт. «Катар кайкалак көчөтү» берилип, табакчаларынын ичиндеги түрлөр жөрмөмө килемдегиден бөлөкчө көрүнөт. Бул килемдин кооздуктары да башкачараак болот.

КИЛЕМ БУЮМДАРЫНЫН КӨЧӨТҮ — Буюм бетине түшүрүлгөн кооздук, түр. Буюм — көркөм көчөттөрү аркылуу даңазаланат. Мунун салттуу көчөттөрү көркөм кол өнөрчүлүктүн берки түрлөрүнүн оюм-көчөттөрү менен мыйзамченемдүүлүктө жалпы үндөшүп турат.

Килем буюмдарынын төрт жүздөн ашуун көчөтү кездешет. Алар өрмөкчүлүктөгү жана чырмакчылыктагы көркөмдүктөр менен айкалышат. Мисалы, «мүйүз оюму» («кочкорек», «кайкалак») килемчиликтеги оюм-көчөттүн негизин түзөт. «Кабырга», «ашкана көчөт», «тогуз төбө» көчөт өңдүүлөрдү азыр арбын учуратабыз. «Ит таман», «тайлак таман», «жолборс таман», «мышык таман», «машаты» — айтор айбанаттардын изи эски жүл килемде көп кездешет. Алардын ордуна элет жерлеринде «кош кайкалак», «машаты», «казан кулак», «бычак учу», «нампар» жана «шапалак», «кырк шак», «жарты кырк шак», «бото моюн», «пашайы», «кыңыр моюн», «ала мончок», «нокто башы», «тамаша көчөт», «кытай көчөт», «күйдүм көчөт», «кызгалдак көчөт» бар.

Окчун айырмаланган көчөттөрдүн эски-жаңы форумдарын бир эле килемге ритмдүү жана ажардуу пайдаланып жатышкан уздар арбын кездешет. Ушундай адаттан тышкаркы жөрөлгөлөрдү Ноокаттык, Лейлектик, Баткендик килемчилер ынтызардуулукта пайдаланышат.

Көркөм көчөттөрдө жырткыч айбандын же канаттуулардын элеси, диндик касиеттер да чагылдырылат. Килемге кызгылт, чыйкандай кызыл, кырмызы түс фон болсо, көк, жашыл «аламыч», же аралаш өңдөгү жип көчөттөрдү улам өзгөртүп отурат. Килем беттериндеги көчөттөрдү дааналап тирмийсең, мында бир түр — айбалтырканды, тигиниси — куузан кумай жерди, беркисиниси кумай өтөктү, аркынысы көк канатты, тияктагысы — ковлоч чөмүчтү, айтор, тиктеп отурсаң сыр кашыкты элестетесиң. Килем беттеринде «чаян», «кош кулак», «ала күлүк», «дагыра», кетмен куйрук (бүркүттүн түрү) «көк кашка» (өсүмдүк), көрө (өрүк), алманын жаш түйүлгөнү, «зарынза» (өсүмдүк)... Айтор, айта берсек анын аягы түгөнүп койбойт. Кайсы бир килемдердин чачылары төгүлүп, көчөтү төөнүн коюу жондорун, самсаалаган чуудасын, кучак, кучак мамык, мөңгү күнгө жаркылдаган, асманда калкыган сур булуттарды элестетип кетет.

Килем токуучулукка жана өрмөк согуучулукка бирдей таандык «кайкалак» башы беш жиптин жүгүрүшү менен баштап, улам бир талдан терилип, андан соң ичине бир жиптен чалынып, анан да ичине бир жиптен жылдырылып, туташтырылып согулат.

Жаратылыштагы тигил-бул элестер чагылышат да, ошол көрүнүш көчөткө негиз болууда. Маселен, «топчу баш» деген өсүмдүктөн улам «топчу баш кайкалак» пайда болот. «Мышык таман», «чөмүч», «тал барки», «сегиз писте», «өнөр көчөт»... Мындай көчөттөрдү айта берсек арбын да, ал жалаң элестөөлөрдөн пайда болгон. Ал эми «аркар туяк», «кой көзү», «кой шыбак», «кылыч көчөт», «кыйгач көчөт», «кыңыр моюн», «бото моюн» көчөттөрү менен килем токуу кийинки кездери ушунчалык

ургалдуу өнүккөн. Булар өз ара бири-биринен кичине-кичине айырмаланбай койбойт.

Килем көчөттөрү көркөм кол өнөрчүлүктүн башка түрлөрүнүн оюм-түрү сымал мезгил талабынын коштоосунда өзгөрүү-өнүгүү жана жаңыруу касиеттерине тушугуп турат. Мындай килем токуучулукта элдик салттуу жагдайдан четтеп, карандай сүрөт тартуу аракеттери ийгиликтен баш аламандыкта алып барууда.

Килемдин ортолук көчөттөрүнө «каз аякты» (каз таманды) уздар арбын түшүрүшөт. Анын алдына «кош мүйүз» берилет. Буга «каз аяк көчөтү» таажы сымал көрүнүп кетет. Мындан «карга тырмак көчөтү» айырмаланып турат. Төрт бурчтук өзөктүн төрт тарабынан кадимки «карга тырмак» түшөт. Ал килемге эң эле ичке берилет.

Килемчиликте «кочкор мүйүз» («кочкорек», «кайкалак») бир эле табакчаланган көчөттөрдүн төрт жеринен «кочкор мүйүз», «кочкорек», «кайкалак» ич ара жупташа чыга келет. Мунун татаал элементтери бар. Эки «кочкор мүйүз» же «жарым кочкор мүйүз» тутумдашат. «Кош мүйүз кайкалак», «илмек кайкалак», «кайкалак» — булар бири-биринен айырмалана алат. Бир табакчада ичке төрт «илмек кайкалак» болот.

Уздар килем үчүн «омуртка көчөтүн» арбын пайдаланышат. Анын ортосу тандай саймадай төрт бурчтанып, чакмак сызыктанып кетет. «Омуртка көчөтү» мына ушундай жагдайдан келип чыкканы туюлуп турат. Мунун төрт бурч эң майда элементтери бар. «Жылдыз көчөтүн» сегиз үч бурч түзөт. Мындайынан алып караганда анын ар бири «бычак учу» болуп көрүнөт. Анын тегерегине «суу» түшөт да, өзүнчө кадимкидей жылдыз сыяктуу көрүнөт. Бул таарга, кездемеге түшкөн «тогуз дөбөгө» окшошуп кетет.

Килем бетиндеги «тай туяк» көчөтү таар буюмдарына түшкөн ушул түрдөн айырмаланбайт. Бирок, көркөмдүктүн аяк-башы «карга тырмак» өңдөнүп кетет. Килем бетине сегиз элементтен «тогуз дөбө көчөтү» берилет. «Тай-

лак таманда» сегиз үч бурчтук тайлактын кадимки таманы сымал төрт тарабынан чыгат.

Адатта, уздар көчөттү айлана-чөйрөдөн алаары түшүнүктүү. Мында «чыт көчөтүн» кездеме бетине түшүргөнү белгилүү. Анткени, анда чыттарга түшкөн ирээтсиз кооздуктар орун алат. Анын аяк-башында «кош мүйүз көчөтү» бар. «Орус көчөтү» да кайдан келгенинин өзү эле айтууда. Көчөт элементтери жоонураак берилгени болбосо элдик «кайкалак көчөтүнө» окшошуп кетет. Кийинчерээк таасирленүү аркылуу бул орус элинин туштук (панно) сайма, түймө өңдүү буюмдарынан алынганы туюлат. Мында төрт бурчтуктан төрт кайкалак орун алат. «Кыңыр моюн көчөт» четтери «араа тиш» (бычак учу) болуп көрүнөт. «Пашайы көчөт» болсо төрт бурчтуктун ичи-сыртынан «араа тиш» (бычак учу) сымалданган түрлөр түшөт. Ал болжолдо буюмдун борборуна: ортолугуна табакча табакчаланып кетет. Анын минтип, төрт чарчы келип, эки капталында сөйкөнүкүндөй иймеги бар көчөт элементи түшкөн түрү да кездешет. «Калкан көчөтү» килемчиликке мүнөздүү келет. Бул төрт чарчы келип, анын ичинде төрт жеринде «ала мончогу» болот. Ичи такта-такта болуп көрүнөт. «Чаян» — «чаян куйрук» көчөттөрү кудум «беш кештедегидей» сезилет.

Татаал көчөттөрдүн бири килемчиликке «Кытай шак» болуп саналат. Болжолдо, уздар Кытай элдик оюм-чийимдеринен көчүргөнү баамдалат. Оң жана сол жагында ар кыл, анча деле көркөмдүгү жок сегизден он алты элемент бутактанып турат. «Кош мүйүз», адатта, мунун төрт бурчтукка берилүүчү төрт элементтери бүкүрөйүп кетет да, өрмөк буюмдарында да мына ушул түр арбын кездешет. Кош мүйүздүн бири-бирине түшкөн бөлөк түрлөрү бар.

«Пашайы көчөтүн» — бүгүн килемчилер буюмдарына арбын пайдаланышат. Анын эки түрү бар. Биринчиси, төрт чарчы крест формасында түшөт да, ичтери

тегерекчелер аркылуу толтурулат. Анын ортолорунан төрт үч бурчтук бөлүп турат. Көчөттүн экинчи түрү жыбырчык көрүнөт. Мунун биринчи түрүн уздар арбын колдонууда. Мындан сырткары килем буюмдарынын бетинде «кара калпак көчөтү» (коңшулаш элдин үлгүлөрүнөн алынган), «туткуч» кадимки эле туткучтун өзүн көчүрүү сыяктуу көчөттөрдү түшүрүү салттары азыр кенен жайылып баратат. Кажары (букары) таарындагы «багжай» көчөтү так ошондой эле килемде да четтик көчөт катары килемчилер таасын түшүрүүдө. Мындан сырткары «кабырга көчөтү» кездешет. Ал төрт чарчы элементтен үч бурч курактай түшөт. Төө өркөчтөнүп, «толкун» болуп көрүнөт да, бул «арабы килемде» негизги көчөт болуп, курактай билинет. Мындай бөтөнчөлүктөрдү биз Түштүк Кыргызстандын килем токууга аябай куштар аймактары: Лейлек, Баткен, Ноокат, Алай, Өзгөн тараптарынан даана баамдай алабыз.

КИЛЕМ БОЕО — элдик килемчиликтеги түс берүүчү ыкма. Кызыл, кочкул кызыл, сөзсүз көк өң менен өңдөшөт. Ошол көк — карага да, кара — кызылга да жупташат. Буюмдун «ала мончогуна» ак, кара, сары өңдөр бири-бири менен айкалышат. Ал эми жашыл өң кызыл, көк кара өңдөр менен анча коошо бербейт. Илгери уздар өсүмдүктөрдүн тамырынан жана шактарынан атайын боек даярдап алышкан. Албетте, жүндү боео аны керектүү ыраңга келтирүү машакаттуу келет. Жергиликтүү өсүмдүктөрдүн тамырынын (ышкын, чөөл, боёо, чүкүрү ж.б.) же кабыктардан (анар, жапайы тал, карагай ж.б.) даана кирүүчү боёктор даярдалган. Мисалы, анардын кабыгы менен кермектин тамырын кошуп жанчып, ага сапардын гүлүн кошсо сапары боек келип чыккан. Ышкын түп менен чүкүрүнүн жалбырагынан чыккан боек көк түспөлдө болот. Чыны жана бөрү карагаттын мөмөсүн жаңгактын көк кезиндеги кабыгына аралаштырса, жашыл өңгө айланат.

КОМУЗ — Чебердин тийсе кол учу, Чер жазган мукам добушу, Чертилип келдин, байыртан, Чечен тил кыргыз комузу. (Байдылда.)

Бул — ак калпак кыргыз элинин байыртан берки чертме кылдуу үндүү аспабы. Ал өрүк, жаңгак, ак чечек, алмурут, тал, терек, карагай, арча сыяктуу мөмөлүү жана мөмөсүз токой жыгачтарынан чабылат. Комуз чабууга чеберлердин көмүркөйүндө көбүнчө керки, бычак, ийги, үшкү, түрпү, өгөө өңдүү жөнөкөй куралдары болот. Мүмкүн катар сууга кайнатылып, сары суусу, чайыры чыккан жана ыштатылган жыгач бек да, добуштуу да болот. Аспап ар кандай формада чабылып, анын моюну ичкерип кетет. Комуздун жалпы узундугу болжолдо 75 смдей келет. Комуз башы, тулкусу, чарасы, моюну, капкагы, куткуну, тепкеги (тээги), үч кулагы (өрүктөн, арчадан, мүйүздөн), анан үч кылдан турат.

Жалпы түспөлү көрүнгөн комуздун эми ичин оюу керек. Аны ченөө үчүн өзүнчө үлгүсү «искенени» (бул да жыгач устанын жалпак, бир башы курч куралы) колдонулат. Элдик аспаптын жалпы бетине капкактык жука тактай жабылат. Мындан кийин моюн чыгарып, эми үч кулакты тагууга да ченебегендей чеберчилик зарыл.

Комуз тээги тыкан коюлуп, кылын керип тагаары менен «кылдар» добуш берет.

Кыргыз ССР Театрлар коомунун өнөрканасынын комуз

жасоо бөлүмүндө бир метрден ашуун «эмендин» кесиндисинин сыртын сыйдалап сүрүп, аны комуз «үлгүсүнө» коюп, карандаш менен чиет. Анан колго жазылыгы сегиз гана мм келген «змейка» деген кичине араа аркылуу айланга араалап чыгат. Мында чеберлер комуздун үн тембрин таба билишет. Негизги үндү комузда капкактын ичи, айрыкча, тээктин алды берет. Аспап кооз, колго кармоого эптүү, сыпаа болушуна көңүл бурулат. Бир колдон биротоло чыгарылып жаткан үндүү аспаптын урунттуулуктуу болушуна да назар ташталат.

Комуздун жаны — жыгач жана кыл. Жыгачка кыл кайыш менен мыксыз тартылбайт. Аспап капкагы желимделет. Азыр ошол өнөрканадан жасалып жаткан

комуз лак, же палитурa менен жалтырайт да, кылы үчүн жасалма тарамыш (жилька) колдонулууда. Мунун чарасынын жана көөдөнүнүн өлчөмү да, калыңдыгы да бирдей болуп турат. Андан соң жыгачтын жик-жик сызыктарынын аралыктары жарыш жатат.

Комуз бетинин жиги ушундай сызык-сызык түз келиши — үндү бийик өткөрүүчү касиетке эгедер. Үн ар кандай таралат. Боз үй коолдоп үндү өткөзөт. Эмеректүү үй үндү өзүнө жутат. Ээн үйдө кош жаңырык болоору шексиз. Айталаада үн чар тарапка кетет. Жыгач жиктери кыйшык болсо, үндүн толкуну такалары бышык.

Кеп комуздун көлөмүндө эмес, жыгачтын касиетин жакшылап билүүдө.

Комуз чабууда абалы анын жыгачы тандалат деп айттык. Демек, жарыш түз сызыктары жыш чыгып, үндүү келет. Эгер жыгачтын жарыш сызыгынын аралыгы кең көрүнсө, анын артын этият жонуп, жукартуунун зарылдыгы бар.

Айрым усталар өрүк жыгачын декабрь айларынын ортосунда (кыргызча айтканда «Токсон түшкөндө») кыят. Мында өрүк жыгачы боюна тартып, өсүшүн токтотуп турган учуру болот. Узанган учурда да, пайдаланган кезде да ал жыгач жарылып кетпейт. Анын кабыктарын аарчып, сомдоп, жерди чуңкурча казып, ага суук түшкөн чактагы ат тезегин салат. Ошого жыгачты көөмп, үстүнө тезекти төгө берет. Ал бир кезде өзүнчө бууланып түтөп, комуздун ширесин тартат. Жыгач жазга дейре жатып, ойдогудай кургайт. Муну да чабылуучу ээрдей, «каныктырыш» үчүн солидол шыбап, ошол бойдон шамал тийбес жайда бир жыл жатат. Ошондон кийин чебер чаба баштайт.

Эгерде тоо карагайы болбосо Сибирь карагайынын чайыры жогун тандап, ошондон комузга капкак даярдоого да болот.

Азыр элдик үндүү аспаптын ата башы ушул комуз болгондуктан, муну жасоо тууралуу чеберлердин арасында да ар кандай пикирлер бар. Деген менен алардын кармаган аспаптарынын устакерчилиги бирдей эмес. Чоркок усталар ондой турган нерсени сомдоп коюшу да ыктымал. Өнөр боюна ырды да, ыйды да, үшкүрүк менен мунду да топтоп, адамзаттын кайгысы жана кубанычынан куралган күүнүн добушу Ала-Тоосу, ак калпагы менен көкөлөп жаткан доордо торгой тил комуздун сапаттуу жасалышына ар бир адам күйөрман. Таамай айткандай, муну «чечен тилин» даана тапкандар азыр жергеде аз. Анткени, комузчунун өзү комуз уста болгон. Аспапты жасоо үчүн өнөрпоздун угуму, добушту ажырата алышы, жердигин тандай билиши бөтөнчө бааланат. (Тоо булбулу Токтогулдан тартып Кара Молдо Орозов, Ыбрай Туманов, Чалагыз Ыйманкулов сыяктуулар комузду өзүлөрү чаап алышкан. Аспабынын ички сырларын өзүлөрү гана билип, бирөөлөргө карматпай, кыраан шумкардай таптап, кол тийгиздирбей асырап жүрүшкөндүктөн алардын комузунун тили «буудай кууруп туруучу».) Бул аспап чакан болгон. Ат үстүндө, чепкен ичинде колтукка катып жүрүүгө шартташкан. (Мисалы, Токомдун комузунун узундугу алтымыш үч гана см келип, төрт дубан элде шаңшыган.)

Комуз өзүнүн формасы менен бирге үнү да сыбызгып, назик келип, адамдын сезимин ойготуп, жүрөгүн кытыгылагандай болот. Башка жыгачтарга караганда өрүктөн чабылган комуз нарктуу. «Адамды сүйлөткөн тил болсо, комузду сүйлөткөн кыл». Табы менен жакшы кургатылып чабылган, карагайдын тармалынан капкак жабылган, кара койдун ичегисинен өтө жоон эмес, өтө ичке эмес, орто кыл тагылган өрүк комуз дуулдап, үндүү да, чечен да келет.

Мурунку чеберлер комузга капкакты көрүнгөн эле карагайдан жасай беришпей, адырга, кайкыга, белеске, тумшукка, шамалдуу жерге өсүп, аягы бойдон кургаган карагайлардан жасашчу.

Комуз чабууда өрүк жыгачынын чайырын чыгаруу үчүн сууга кайнатып эле ары-бери чаба салууга түк болбойт. Өрүк комузду чапкандан кийин аны кызартуу үчүн

акиташ менен аябай сүртө шыбап же пахтанын майы менен чылпылдата майлап таштаган чеберлер да бар. Мында комуз өз үнүн жоготкону байкалат.

Айрымдары өрүктүн жыгачын туш келди мезгилде эле кыя бербейт. Аны боюнан суу качып калган мезгилде, боюна суу тарай элек мезгилде кырка турган. Аны кыкка көөмп, анын чайырын алып, сомдоп туруп, белгилүү бир температурада коюп кургатуу керек. Комузду жакшы чапкан чеберлер мыкты комузчулардын алыска учаар канаты болгон. Анткени менен жеке эле комуз эмес, башка үндүү аспаптар: кыл кыяк жасап тартуучулар, темир комуз жасап каккандар, чоор жасап, анда ойноочулар, азыр абдан азайып кетти. Бул өкүнүчтүү абалды түзөт. Кылымдан-кылымды басып, белден-белди ашып, ата-бабаларыбыз колдонуп жана пайдаланып келген аваздык аспаптарыбызды өзүнүн үнү менен сактап, улам кийинки муундарыбызга өткөрүп берүүбүз күн тартибиндеги маанилүү милдеттерден.

Жакшы кургатылбаган комуз бир жылга жетпей ийрейип-мыйрайып алдын карай ийилип, же артын карай чалкалап кетет. Ошондой эле аны жакшы кургатпай капкактоого да болбойт. Бул аспапты түбөлүктүү кылыш үчүн анын үнүн, тембрин, колоритин, ыргактуулугун, элпектигин сактап калышыбыз керек. Чындыгында аны иш жүзүнө ашыруу өтө татаал процесс. Мындай болуунун көп калыс да, жекече да себептери бар.

Жыгачтан мукам үн чыгарып жаткан кыл кокусунан үзүлүп калса, аны бири-бирине улаштырып койсок, анда комуздан эч кандай аваздык добуш чыкпайт. Илгерки айрым комузчулар өз комуздарына кысыркалды кыргыз коюнун же аркардын ичегисинен кыл ийрип тагышкан. Ал кылды бат-бат алмаштырып турушкан. Себеби, кыл бир аз түлөгөндөн кийин аваздык так үн бербей калат.

Тикенек оттобогон кылчык жүндүү койду соеру менен муздак сууга салган ичегисин сыдыргы менен тазалап, аны оңго ийрип, анан керип кургаткан. Азыркы комуздардын кылдары дээрлик «леска» деген балык кармоо үчүн жасалган нерсе аваздык мааниге анча ээ эмес. Атактуу комузчуларыбыздан тартып балдарга чейин ушул «леска» кылын чертет. Анын үстүнө айрым жерлерде кылчык жүндүү кыргыз коюн табыш да кыйындоодо.

Бирок, буга «лесканын» бардык эле түрү жарабайт. Анын өңү берки лескалардан айырмаланып, ак түстө болуп, кол менен кармаганда жумшак сезилип, андан кыйчылдаган үн чыгат. Туура кесилиш аянты 0,25 мм, бул лесканы үч каттап комуздун кулагынын тешигинен өткөзүп, учун катуу түйүп, экинчи учун дагы ошондой түйүп, карандашты кылдын илмегине киргизип, аны толгоп чыйратабыз. Анан комуздун кайышына бекитебиз. Үч кыл тең ошондой тагылып, кыл быдырлуу болуп, кооз көрүнүп калат. Анын антип быдырлуу болушу кошумча тондорду (үндү) чыгарууга жөндөмдүү касиет берет. Физиканын тили менен айтканда «обертондорду» пайда кылат. Мындай кылдарда эч кандай фальш болбойт. Мисалы, дистирленген таза суу организмге жакпаган сыяктуу, таза аваздык үн дагы угуу сезимине терс таасирин тийгизээри билинет. Эгер «ЛЯ» — 440 г. камертонун үч минута тынбай уксак, анда башыбыздын айланганын сезебиз. Ошондуктан бир кат жылмакай леска эч качан уккулуктуу тембр бере албайт. Анткени, анда обертондордук жагдайлар өтө аз.

Өрүк жыгачынын ичинен да абдан жакшы үн берүүчү өрүктү тандай билүүбүз керек. Кээ бир чеберлер мисалы, ноябрь, декабрь айларында өрүктү кыйып, аны келерки күзгө чейин кой короодогу кыкка көөмп ташташат. Ошондо өзүнчө ысып жатып, сары суусу, чайыры чыгат да, жаткан жеринде кургап калат. Анын капкагы үчүн карагайды керектешет. Буга бака теректин бутагы жок жылмакайынан пайдаланса да болот.

Мында комуздун узундугу орто каршы аркылуу өлчөгөндө төрт-төрт жарым (70—75 см) келет. Ошондо чарасын карыш кылат. Комуз кылынын ичегиси жоон ийрилсе, долдурак үн чыгат. Ичке ичеги кыл чыңкылдап калат.

Илгерки кыргыз комузу көбүнчө боз үйдүн ичинде чертилүүчү. Ырчылар аны менен ат үстүндө жар чакырган. Ошондо комуздун үнү өз чөйрөсүндө жакшы милдет аткарган.

Кийин чоң залдарда мунун үнүн кантип жогорулатуу милдети келип чыкты. Жыгачты тандап, аны чаап, кайрадан ойлонуп, утуру чаап коюп, айрым усталар жекече байкоолорун жүргүзүүдө.

Экиден кылды түгөйлөп тагып, алты кылдуу комуз чыгаргандар да бар. Анда алты кулакты тең бурап туруу керек. Мунун чарасы кенен, көөдөнү терең. Моюну болсо ажырама келип, бул алып жүрүүгө оңтойлуу жана жеңил көрүнөт да, кылды жогору көтөрүшкө, же төмөндөтүшкө да зарыл.

Улам жекече байкоолордун жемиштүү натыйжасында кылдары ичегиден электро комуз жасаган чеберлер да бар. Аны «эки тембрлүү комуз» деп атайбыз. Бул чыгарылган элдик аспаптын артыкчылыгы:

- биринчиден, мында алты тембр (мукам үн) бар;
- экинчиден, биринчи тембри боюнча атактуу комузчулардын залкар күүлөрү дал өзүндөй чертиле алат. Экинчи тембри менен чертме күүлөрү чертилет.

Үчүнчү тембри менен шаңдуу күүлөрдү чертүүгө болот.

Төртүнчүсү — аккордеонго көп үндүүлөр үчүн да бул өтө керек. Айрымдар мындай комуздун капкагын пластмассадан кылат да, ал черткен убакта тактай бетиндей тарсылдап кетпейт.

Өрүктүн өзүнө соода кошуп, сууга кайнатса, андагы составдык бөлүктөрү бөлүнүп чыгарылып, жыгачтын өзүн тазартат. Ал дагы экинчи кайнатууну талап кылат. Ошондо аны акиташтын суусуна кайнатуу зарыл.

Комузга чабыла турган жыгачтардын төрт тарабы (чыгыш, батыш, түндүк, түштүк) болот. Себеби, түштүк тараптын жылдык өсүш катмары жыш сыяктуу көрүнөт. Муну батыш-чыгыш ыңгайы боюнча гана жарыш керек. Ошол түштүк тарап бөлүмүнүн жарыш сызыктары майда келип, үндү мыкты берет. Ушундан улам жиктери түз жарыш кеткен жыгачтар комуз үчүн тандалат. Бул ачык үн берип, комуздун тулкусунун резонансын — термелүүсүн күчөтөт. Ал эми комуздун моюнунун жиги да дал ошондой болушу керек. Мында аспапты туюк чаппообуз тийиш.

Комуздун бардык тулкусунун түз сызыктары жарыш, жыш жана жиктүү болушу баарынан зарыл. Мунун капкагы болсо карагайдын түрлөрүнөн тандалат. Баарынан буга «Тянь-Шань карагайы» жакшы болот. Анткени, анын чайыры аз, резонансы — термелүүсү өтө күчтүү келет. Алардын көбү кыранда, таштак жайда өсөт да, аны «мары карагай» деп аташат. Ал урунууга андан бетер чыдамдуу келип, черткенде комуз капкагы башкалардай түлөп кетпейт.

Мунун жарыш сызыктары менен бирге туура кеткен билинер-билинбес майда сызыктары да көрүнүп, ошол аваздык үндү ойдогудай берүүгө шарт түзөт. Үнүнүн талаптагыдай чыгуусун текшерүү үчүн айрым усталардын атайын аспаптары бар. Бул калып-аспап резонансы — термелүүсү күчтүү жыгачтарды тандоого колдонулат.

Ошентип, бир топ бөлүктөрдөн турган комузду эми желимдөө керек. Желимди колдонуунун да өзгөчөлүктөрү билинет. Желимдөө учурунда мунун да мерчемдүү өлчөмүн чебер билүүсү тийиш. Эгер ботала кылып желимдесең, анда жыгачтын термелүүсүнө ал өзүнүн залалын сөзсүз келтирет.

Аваздык аспаптарга темирди түк жолотпоо керек.

Желимдин да ар кандай түрлөрү бар. Илгери муну колдо жасай турган. Мүйүздөн да желим болот. Чеберлер айрандан да, сүттөн да желим чыгарган. Арык малдын

этине, туягына талпак өңдүүлөрдү кошуп, бир кайнатып, илээшме желим жасашкан. Жыгачтардын чайырлары да желим катары колдонулган.

Азыр «Мездробный» деген жыгач желими керектелет. Аны кайнатуунун да табын билүүбүз тийиш. Буга эски талпакты, мүйүздү, туякты аралаштырып, аябай кайнатуу менен желим кылып алышат. Комуз бөлүктөрүн бири-бири менен аштап кыноодо албетте өтө кылдаттык талап кылынат.

Комуздун чарасы см менен өлчөнүп, ал үчкө бөлүнөт.

Мунун туптуура үчтөн бир бөлүгүндө комуздун тепкеги турушу керек. Ал эми үчтөн эки бөлүгүндөгү чекитте комуздун тешиги — капкактагы көзөнөгү келет.

Тепкектен баштап моюн босогого чейинки (кыл өткөн жери) аралыкты комуздун жумушчу бөлүгү деп атайт. Бул да өзүнчө мыйзам ченемдүүлүктү сактаган касиетке ээ. Демек, мындан комуздун моюну узун, же кыска деген пикирлер тууйт. Мунун да өзүнүн жекече белгиси көрүнөт. Ушундай комуздун жумушчу бөлүгү аваздык нота боюнча алганда 19 бареке (ладка) барабар. Ошондо гана аваздык мыйзам туура сакталат.

Комузду көп өчөйтпөй, бир градуска (1° ка) жакын, тактап айтканда, жети мм кайкалап туруусу зарыл. Бул жолжобону сактаган чакта аспаптын жыгачы 50 процент үнөмдөлөт. Комуздун чарасынын капталдары кийинчерээк ийрейип, баштапкы абалын жоготпосу үчүн атайын аны калыпка салып, белгилүү градуستا ысытылып, ал ойдогудай ийилип кургатылат.

Айрым чеберлер өрүк жыгачын чилде айларында кыят. Мында чеберлер айткандай, өсүмдүктүн өзөгүнүн суусу качкан, жылуулукту араң сактаган, ал кургатууга жана жарууга ыңгайлуу абалда болуп турган учуру.

Дегинкиси жыгачты башка мезгилдерде кыюуга түк жарабайт. Анда балта тиери менен жыгач нуксуз бүт жарылып, ал буралып түшүп калат. Кыйылган ошол өрүктү салкын жайга тигинен тургузуп коет. Бул «табигый кургатуу» деп аталат.

Үч-төрт айдан соң анын өзөгүнүн тең ортосунан дааналап жарат да, өзөк бетин жана сырткы бетин этиеттеп чаап алат. Ушундан кийин комуздун өз үлгүсүнө салып, жалпы түзөлүшүнө келтирет. Аспаптын чарасына керектүү калыңдыктан өйдө өлчөмдө ашык калтырып коюп, эми ичин оюп кирет. Ушул абалында дагы үч-төрт айча көлөкө жайга коюп кургатат. Ошондон кийин гана комузду таккесе чаап бүткөрүүгө болобу, жыгачтын нымдуулугу кандай, же дагы кое турабызбы, мунун өлчөмүн усталар өздөрү айкындайт.

Өрүк жыгачы табына таасын келген тапта комуздун моюнун, сырткы түзүлүшүн өз кейпине келтире башташат. Демек, сырткы-ички жактары толук бүткөндөн кийин комуз кулагын жана тээгин коет, кайышын тартып, Лад (кылды көтөрүп туруучу жоондугу ширеңкенин чийиндей, узундугу анын жарымындай — 2,5 смдей неме, ал үч кулактын алдында болот) коюлат.

Комуз капкагына Тянь-Шань карагайынан («мари карагай»), Чоң-Кеминдин Баш-Кайыңдысындагы, Жети-Өгүздүн Чоң-Жаргылчагынын башындагы көп жылдар бою өскөн, өтө жоон, карт (80—90—100 см) карагайлар ойдогудай капкак боло алат. Алардын дагы бутагы жогу, шоолдоп түз өскөн жери керектелет.

Мында чебер жыгачтын узундугун элүү смдей кем эмес кылып араалайт. Бутактарын жайланышканына карата уюлдан жарылган таза жерин бөлүп алат. Аны кайрадан кадимки тактай сыяктуу сүртүүбүз тийиш. Капкактын калыңдыгын беш-алты мм кылып, кыры менен тилет да, аны табигый кургатууга коет. Капкакты комуздун тулкусуна жабыштыруу үчүн бүгүн жыгач (столярдык) желимди колдонуп жатат.

Илгерки бул аспаптын бети көбүнчө айнек же бычак менен кырылуучу, тоң майды жука сүртүүчү. Эми болсо шлифовка (сыртын жылмалоо) берет да, анан үнүн текшерет. Өрүк комузду лактабоо зарыл. Лакты ал жакшы кабыл албайт.

Айрымдар чапкан аспаптарынын көөдөнүн-көкүрөгүн кененирээк алат да, ал кандайдыр үндүү чыгат. Мына ушундай бөтөнчөлүктөрдөн улам ага кардар адамдардын эч кандай дооматы болбойт. Коомдук комуз өнөрканаларында шарттын болбогондугунун натыйжасында, адатта аспаптын жердиги ойдогудай эмес. Бүгүн үндүү аспаптык материалдар базарларга аз түшөт. Алардан деле талаптагыдай аспапты чаба албайсың. Ошол колдо бар жыгачтардан кармалган комуз, албетте, биз ойлогондой жарала албайт.

Комуз капкагы үчүн берилген карагайлар чирик, бутактуу, мындайча айтканда, отундук жыгачтар болуп саналат. Келип жаткан бук жыгачынын калыңдыгы эле беш см көрүнөт. Чеберлердин кээде сегиз-тогуз см букту иштетүүлөрү материалды ашык чыгымдоого учуратат. Демек, ал жердик өзүн-өзү актай албай калат. Арийне, мындай өксүктөр элдик үндүү аспаптын кендирин кесет.

Комуздун тилин табууда — жердик (жыгач), уста, комузчу — үчөө бириксе гана аспаптын таасын үнүн таба алышат. Мындайча айтканда, эки комузчу, эки уста — төртөө өнөктөш отуруп, бирөө чертип берсе, бирөө байкап, кемчиликтерин устага айтып туруусу зарыл. Андыктан республикада атайын көркөм байкоо өнөрканасы болуусу тийиш.

Ошондой эле кыргыз чеберлери союздагы жашаган элдердин улуттук үндүү аспаптарынын жердигин байкап чыгуулары зарыл.

Комуз жасоодо бир эле жыгачты же форманы эмес, ар түрдүү жыгачтарды жана форманы тандап, ага карата изилдөө-иликтөө иштерин жүргүзүү максатка ылайыкташат.

Комузду эл кадырлап чертет, муундан муундарга чейин чертиле бермекчи. Бирок, азыр элге тарап жаткан комуздардын ондон биринде, же жүздөн үчөөндө гана нак комуздук касиет бар. Кыл ордуна «жилка» тагылгандыктан, үнүндө, тилинде анча тактыгы жок. Бул кимдир бирөөнүн ышкысын өзүнө буруу эле эмес, кайра анын көңүлүн суутуп таштайт.

Кылдын үнүн жакшыртуу мүмкүнчүлүктөрү бар экенин билүү үчүн айрым чеберлер байкоо жүргүзүшүүдө. Атайын кылдуу аспаптар үчүн «капрон», «нейлон» сыяктуу сапаттуу жана үндүү кылдар бар. Ошондон комузга ылайык жоондукта кыл кылгандар бар. Демек, кадимки кылга ичеги капрон, нейлон же жибек жиптеринен бир аз кошуп синтездешүүдө. Анда жалгыз ичеги берген үндөн да бийигирээк, тазараак, угумдуураак, сапаттуураак үн пайда болот.

Бут кийимдер цехтериндеги жибек же капрон жиптерин алып, тийиштүү жоондукта каттап чыйратып, (ийикке салып ийирет), комузга тагып чертсе, «жилкага» караганда үнү жумшак да, так да угумдуу да болоорун баамдаган усталар жана комузчулар жолугат.

Албетте, кыл менен тээк эриш-аркак. Бирок, кылы ичегиден жасалган комуздарда тээк анча көп жылышып кетпейт. Ал эми жылбышууга ийкем келип, тээктин жылып кетүүсүнө кайсы бир деңгээлде түрткү болот. Комузду жасоодо капкактан чыгып тургандай 1 —1,5 мм дм деги катуу нерсени (мисалы, пластмассаны) тээк келүүчү жерде капкакка киргизе чаптап, бекитип койсо да жарайт. Мында тээк өзү бош болуу менен алдыга жылып кетпейт.

Тээк адатта, өрүк менен дубдан жасалуусу тийиш. Эгер жарылбай турган катуу жыгач табылбаса, пластмассадан жасап коет.

Дүкөнгө чыккан комуздардын кулактары жыл айланып айланбай жешилип, токтобой калат. Мында кулактары да, кулак бекитилүүчү тешиктери да түптүз. Демек, кулактын түп жагы саал жоонураак тартып, уч жагы бир аз ичкерүү менен көзөнөкчөлөрү да ошого карата конус формасында жасалышы керек.

Конустук ичкерүү жана таруу бир, бир жарым мм дей гана айырмада болот. Ушундай учурда буроодон улам шыкалып, кулак кылды жандырып жибербей, бекем кармайт.

Айткандай, комуздун татаалдыгын, артыкчылыгын, сонундугун, чертилишин (позициясын) беренесин так таба билүү керек. Бул:

— биринчиден, үндүк туюмдун күчтүүлүгүн айгинелейт;

— экинчиден, үйрөнчүктөрдү, жаш комузчуларды ошого тарбиялайт. Ошондуктан, үйрөнчүктөргө жеңил болсун үчүн ички бөлүгүн конструкциялоо ылайык.

Комуз башынын ички көндөйүнө, же асты жагына, болбосо аркасына сайлуу тетиктер орнотулуп, кулактардын буралышы ошолор аркылуу кыймылга келсе, (мисалы, гитара, домбралардыкы сыяктуу) ошондо алдына чыгып жанып кеткен кылды күүлөп, кулакка түкүрүп туруу зарылчылыгы болбой калат. Үйрөнчүк комузчуларга жеңилдик болушу үчүн экинчи чертилиштин ортону, төртүнчүнүн сөөмөйү, бешинчинин ортону келе турган мерчемдүү гана үч жерге кичинекей седеп шакекчелери чөгөрүлүп коюлса, жетишээрлик болот.

Комузду жасоодой эле аны сактоо жана урунуу күлүктү таптаган саяпкерге, куш асыраган мүнүшкөргө барабар. Аны кургак жайда ыйык катары тутуубуз тийиш. Комузду чалкасынан же көмкөрөсүнөн жаткызбайт. Ал жүккө, дубалга жөлөнөт. Башынан, кулагынан алып, мыкка илип койбош керек.

Эки жакка чыкканда жылаңач алып жүрбөй, анын комуз кабы болушу зарыл.

Экинчиден, комуздун мойну көөдөнгө кирген бөлүгүнүн аркасына (шилисине) тогоо бекитип, чачыланган жиптен боо тагылат. Комуз кабына салынбай турганда дал ошол илгичтен үйдүн көрүнүктүү жерине мыкка илинет.

Үчүнчүдөн, комуз менен көркөм тигилген комуз каптарын кошо жасатып, аны комузга кошуп камдоо зарыл.

«Кыргыз музыкасынын тарыхы узак мезгилди камтыйт. Тан (династиясы) доорунда Батыш өлкөлөрдүн (Орто Азия, Түркстан) жана түндүктөгү уруулардын музыкасы «хуме» (Хулардын музыкасы) деп аталган. Кыргыздардын музыкасы анын бир бөлүгүнө таандык. Тан (династиясы) доорундагы хан сарайында ойнолуучу он түрдүү музыканын үчөө Синьцзяндыкы (Түркстандыкы). Бул үч музыкага: «Гаоган юе (?)», «Цюцы юе(?)», «Шули Юе (?)» кирет. Кыргыз музыкасы — «Гаочан юе» музыкасынын бир бөлүгү. Синьцзяндагы Турфан шаарынын батышындагы «Чжао ха чун гае чан» (?) өрөөнүнөн IX кылымдын башталышына таандык байыркы бир сүрөт табылган. Сүрөттөгү кичине бала чертип жаткан аспап — кыргыздардын комузу. («Жэнь мэн ин юе чубаньше» — «Эл музыкасы басмасы» чыгарган «Майда улуттардын музыкалык аспаптары жана жекече ойнолгон салттуу күүлөрдүн жыйнагы» деген китепти караңыз.) Комуз «муцин» — «жыгач комуз» деп да аталат. Комуз бүтүндөй жыгачтан жасалып, ага тагылган үч кылды кагуу аркылуу үн чыгарылат. Ал кыргыз элинин эң байыркы жана кеңири тараган музыкалык аспабы... Байыркы заманда эле (комуз) башка улуттар жашаган аймактарда, ал түгүл, чет элдерге да тараган. Тан (династиясы) доорунда кыргыз эли Тан падышасына белек катары бир комуз беришкен. Кийин, Тан падышасы ал комузду япондорго сыйлык катары тартуулаган. («Бүгүнкү Китай авторлору байыркы кыргыздар жөнүндө») Илим. далил жана божомол («Кыргызстан маданияты», 23-июль 1987-жыл.).

Айрым аваздык чеберлер комуз чабууда өрүк кыйып, ал элешем кургаганда (орточо кургаганда) сомдойт. Ичин оюп коет. Аны солидол же алиф менен майлап, көлөкө жерге таштап койсо 20—30 күндө жыгач ойдогудай кургайт. Комуз капкагы үчүн башкалардай эле жергиликтүү карагайларды пайдаланат.

Азыр комуз оркестрде да ойнолууда. Мында комуздун коштоосунда жаралган комуздун нукура үнүн, колоритин уга-көрө албай жатышат. Анткени анын да өз таржымалы бар. Оркестрдеги эң негизги аспап комуз болгондуктан ага чоң роль таандык.

Бирок, ошол комузубуздун үнү нукура ата-бабаларыбыз чертип келген комуздун шынгыр үнүнө окшобойт. Кадимден бери залкар комузчуларыбыз кол ойнотуп келген комуз таптакыр башкача күүлөнөт. Ал абалкы касиети жоголуп, аны күүлөө принциптери караманча кыл келбеген эрежеге түшүрүлүүдө.

Балалайканын күүлөнүүсү менен комуздун күүлөнүүсүн бир эрежеге баш ийдирүү албетте, туура эмес. Мунун өзү комуздун абалкы күүлөнүүсүн жокко чыгаруу. Анын кийинки «реконструкцияланган» калыбын пайдалануу одоно көрүнүш болуп саналат. Комуздун чыныгы күүлөнүшү эстен чыгууда. Абалкы нукура добуштун, ыргактын, күүнүн, чертүүнүн ыкмалары өзгөрүлүүдө.

Азыр оркестр улуттук бирден-бир көзгө басар болгон аспабыбызды мурдагы калыбына келтирүүгө аракет жасап жатканын акыйкатта, жакшы жөрөлгө катары баалоо керек. Демек, буга дейре өзүбүздүн улуттук аспабыбызга (комузга) салкын көз карашта болуп, анын нукура күүлөнүшүн балалайканыкына жакындаштырганбыз, залкар комузчуларыбыздын ойлонуп чертип калган комуздун нака улуттук көрөңгөсүн тар кызыкчылыктан улам жогорудагыдай абалга туш келтирип алганыбыз да албетте жакшы жышана эмес. Эми комузду адепки нукуралыгына жетүүнүн өзү да машакаттуу иш. Себеби, оркестрдин чыгармачыл ишин түп тамыры менен өзгөртүп, комузга мурдагыдай экинчи планда, же болбосо түс (фон) катары ойноп келген жосунун биринчи баскычка чыгаруу, бул чоң машакат болуп саналат.

Комузда кооз, мукам үн чыккандыктан анын жасалышы илимий көз карашка физика мыйзамы менен да байланышы бар. Ооба, комузчулар физика илими менен тааныш эмес. Бирок, көкүрөк тунук, баамдоолору жана чеберчиликтери мына ушул илимге шайкеш келип турган. Муну бүгүнкү күндөгү иликтөөлөрдө даана байкалып отурат.

Айрым усталар комуз чабылып бүткөндөн кийин айнек менен сүрөт. Андан кийин майда кум кайрак кагазы жана нооту менен сүртөт, анан жаңы бышырылган акиташтын 70—80 процент эритмеси менен актап, анан ал кургагандан кийин кургак чүпүрөк менен сүртүп, техникалык вазелин менен бир аз майлап коюшат.

Мында өрүк комуз кыпкызыл болгон түскө келет. Комузга лактай эле сырды пайдалануунун кереги жок. Алар комуздун үнүн да, тембрин да өзгөртүп жиберет.

Комуздардын көлөмү ар кандай келет. Узуну 70 см, экинчиси — 65 см, үчүнчүсү — 60 см болот. Бул өлчөмдө комуз жасоого ниеттенгендер комуздун чарасы менен моюнун өлчөгөндө тең ортосунан алыш керек. Мисалы, 70 см комуздун моюнунун узундугу 35 см, чарасынын узундугу 35 см; 65 см комузда 32,5 см ж.б. Мындай комуздарды, адатта, бала комуз жана чоң комуз деп бөлөбүз. Физикалык жагынан алганда комуздун ортонку кылын күүлөгөндө кайсы нотадан резонанс кубулушун берерин аныкташыбыз керек.

«Резонанс» деп комуздун өздүк жыштыгы менен кылдын термелүү жыштыгы бирдей болгон учурдагы комуздан так жана катуу үн чыгарышын айтабыз. Резонанс кубулушу бардык эле аваздык аспаптарда колдонулат. Мисалы: гитара, мандолина, балалайка, рояль ж.б. (Бул аспаптар физикалык жактан жетишээрлик даражада изилденип бүткөн.)

Эгерде комуздун кылы катуу чыңалып калса, үндүн аваздык жагынан бузулуп калаарын байкайбыз. Чындыгында комуздан уккулуктуу үн чыкпай чыйылдайт. Биз комуз жасоодо кандай жасалганда анын мукам үнү сакталып калаарына кызыгышыбыз керек.

Эгерде комузду чоң өлчөмдө 80—90 см узундукта жасап, терең ойгондо катуу үн чыгарат деп ойлосо, ал чоң жаңылыштык болот. Мындай комуздан күңгүрөмө, мыңкылдаган уккулуксуз үн чыгарын иш жүзүндө аныкталган. Илгерки комуз жасоочулар мындай комуздун үндүүлүгүн, анын физикалык жактан болгон кубулуштарын өздөрүнүн жекече байкоолорунан улам билишкен. Эгер комуз өтө эле чакан жасалса, (60 см ден кичине) анда дагы комуздун үнү өтө эле чыңкылдап, уккулуктуу үн бербей калуусу да ыктымал.

Комуздун уккулуктуу үн чыгарышы температурага, басымга, нымдуулукка жараша болот. Эртең мененки жана кечки салкында комуздан абдан уккулуктуу үн чыгат. Себеби — абанын температурасы, басымы, нымдуулугу күндүн мезгилине жараша алмашып турат.

Комузду сактаганда да бирдей температурадагы бөлмөдө боосунан илип коюш керек.

Аваздык аспаптын чарасын же көндөй бөлүгүн калыңыраак чапканда, үн өтө эле пас чыгып калат. Жукараак чапса, күңгүрөмө угулат. Ошондуктан, жогору жагы жукараак — 0,6 см, анан улам калыңыраактап барып, комуздун көчүгү 0,8 см болот. Андан кийин анын чарасынын көчүк жагы, жогорку жагынан да бир аз калыңыраак келиши керек. Мындай ыкмалар мурунку усталардын чапкан комуздарынан бөтөнчө байкалып турат. Комуз күүлөрүнүн сыйкырдуу сырлары канча болсо, аны жасоонун машакаты да ошончо болот. Комуздун мойну (же грифи) өтө эле түптүз болсо, чечен комуз аталат. Бир аз эле эңкейип же иймейип турса, ал күү келтирүүгө чоң залакасын тийгизет. Ошондуктан, комуз жасай турган өрүктү койдун кыгына түтөтүп же сомдолгон комузду сууга, салидолго эки саат чамасында кайнатса болот. Себеби — комузду чаап жатканда ийрейип же кажып кетпейт.

Колдон чыккан аспаптардын бардыгы эле бирдей үн бере бербейт. Музыкалык аспаптын эң башкы касиети добушун мындай коелу, сырткы көрүнүшү, кооздолушу эле эчен изденүүнү, убарачылыкты талап кыларын унутпоо зарыл.

Тал, терек, кара жыгач, жаңгак, алча, алма, алмурут, тыт... айтор, жергебизде өскөн дарактардын бардыгынан үндүү аспаптарды кармап келишти. Атам замандан элибиз комуз үчүн көбүнчө өрүктү тандап келгени да бекеринен эмес. Чеберлер тыт жана алмуруттан чабылган комуз да жакшы «сүйлөөрүн» билишет. Кээ бир аспап чабуучулар өрүктүн сөңгөгүн тең бөлүп, жок эле дегенде эки жыл какшытып коет. Адатта, ал көлөкөдө шамалдап кургатылат. Күн жерге койсоң какжырап жарылып кетет.

Тамдын чатырынын ичи бул үчүн өтө ыңгайлуу жай. Мынчалык мөөнөттө кургабаган жыгачты «куу чеке» мезгилге жетпептир деп коюшат. Ал эми жыгач какшыган сайын толгонуп ийилет. Демек, ал курук болбосо, андан чабылган комуз кийин жарылат, же ийрийип калат.

Сөңгөктүн бутаксыз болгону да маанилүү. Эски үйдөгү отуз жылдай түркүк болуп турган торсун жыгачы чеберлер үчүн өзүнчү эле табылга. Жыгач канчалык жакшы кургаса, чабылганда айныбай, эң башкысы добушу бийик чыгат.

Комуз үнүнүн шаңкылдап чыгышы кобулдарынын тегиз оюлушуна, ичи-сыртына тегиз жылмаланышына да көп байланышат. («Темир комуз» макаласы. «Зергерчилик жана темирчилик» аттуу бөлүмдө берилди).

КОЛО — «Алтынбы, жезби, колобу, Акындын жайын эл билет» (Байдылда). Ал — зергерчиликти иштетүүдө буюмдун жердиги. Жездин, коргошундун, калайдын аралашмасынан пайда болуп, аны колдонуу ийкемдүү келет. Колонун эки түрү бар. Ал сары жана ак саргыл түстө көрүнөт да, бул жезге караганда тазараак, анча дат чалбайт. Андан ат жабдыктарына, салттуу буюмдарга шөкөттөрдү, аялдардын кооз нускаларын жана идиш-аяктарды, салттуу буюмдардын, кишен өңдүүлөрдү жасайт. Бул чоюлбай катуу, сынма келет. Ошондуктан, ал айыл чарба, өнөр жай

техникаларында аз колдонулат. Колодон үзөңгүнү бир да бөлүп-бөлүп куюуга да болот. Коло жездей кепшер боло албайт. Ал эми күмүштүн, жездин аралашмалары аркылуу бирдемелер карматылат.

КОҢГУРОО — Конус формасында металлдан жасалат да, ички көңдөйүндө термелип кага турган тили болот. Муну кербенчилер көп колдонушат.

КОРГОШУН — «Залкарын, бирок, аз таптым, Салмагы жактан коргошун» (Байдылда). Бул — устакерчиликте пайдалануучу зат. Салмагы оор, оңой эритиле турган кара көк түстүү металл. Муну «ыроо» деп да коет. Ал себет жасоодо, буюмду кепшерлөөдө пайдаланылат. Усталар бир топ буюмдарда колдонушат. Андан өгөө жасоого атайын калып кылат. Өгөөнүн майтарылбасы үчүн улам бир тарабын коргошунга чаап турат. Мындан кыт куюлат. Салмактуу болушу үчүн чоң бычактарга толто жасалат. Ийик баш куят, мергенчилер бараңга ок-бытыроо жасаган. Ал ок — бытыроолор салмактуу келип, алыс учуп, мээлеген бутасына түз барып тиет. «Кан деп учат, жан деп учат коргошун» (Мидин).

КОШ ЭТЕК — «Кокту-кокту кокту бел, Коктулай соккон шамал жел. Короолош жүрүп билбепмин, Кош этек кийген бураң бел» (Эл ыры). Бул — улуттук мүнөздү айкындаган, ак, сары, көк жибектен тигилген, кыргыздын кыз-келиндери кийишкен элдик кийимдин бир түрү. Бычылган көйнөктүн жакасынын кылда учу бир элидей бүйүрмөлөнөт да, төшү туюкталып, топчусу артына кадалат. Белине чак чыпталган анын этегинин учу жарым элидей кайрыла тигилет. Этегинен өйдө сөөмдөй, жазылыгы беш элидей бүйүрмөлөнгөн эки жеңи басса-турса желпилдеп, жарашыктуу көрүнөт. Илгери кош этек көйнөктүн этек-жеңдерин кызыл-тазылдоого айрыкча көңүл коюлган.

Бүгүн Кыргыз театрлар союзунун өнөрканасынан маданий мекемелердин атайын тапшырмалары боюнча кош этек чыптамасы менен тигилүүдө. Анда улуттук бул форманы бычып-тигүүнүн элдик жол-жоболору ойдогудай сакталган. Үч-төрт кийимди бат кие коюш үчүн бир эле тигип, бир бүтүмдү түзгөн элдик кийимдин өзгөчөлөнгөн формасын тиккен уздар да бар. Ошондо шым, кемсел, чыптама өңдүү эркектердин формасын же кыздардын кош этегин, чыптамасын жана кемселин өз-өзүнчө чечпей, өз-өзүнчө кийбей, бир эле курдай үстүгө салып кетүүгө мүмкүнчүлүк болот. Андай кийим-кечелер мурдагы Москвадагы эл чарбачылыгынын жетишкендиктеринин Бүткүл союздук Көргөзмөсүнө коюлуп, күмүш медалына татыган.

КОШУНДУ — куюшканга чабылуучу кооздук. Ал — узуну 6—7 см, туурасы эки см «Н» тамгасы формасындагы кош шөкөт. Анын ортосунун узундугу эки смге, туурасы бир смге барабар. Чынында, «кошунду» деген термин мына ушундан калат. Муну кайышка алты мис мык аркылуу чаап бекитет. Ал эми «сүзмө», «солондор» эки «купа» бир эле жеринен чабылат. Куюшкандын аттын эки соорусуна түшүп, тогоого кирип-чыгып турган кайышка эки жерине чабыла турган сүйрүлөнгөн шөкөттү «солондор» дейбиз. Мунун, узуну болжолдо 5 смдей, туурасы 2,5 см дей болот.

КӨБӨӨ — баш жана бут кийимдердин жакасынын, жеңинин, тегинин, багалегинин: талаасынын, кырбуусунун, кончунун жээгине, ошондой эле жууркан, төшөк, төр көрпө, көлдөлөң, кийиз күзгү кап, аяк кап, баштык, тердик ж.б. буюмдардын четине бастырылып тигилген башка түстөгү кездеме, таар, көрпө, кийиз. Көбөөнү кыйык деп да коет. Жасалган буюмга ылайыкталып айрым көбөөлөр атайын саймаланып, «ала мончоктолуп» да тигилет. Көрпө, териден жасалган буюм кечектер кездеме менен көбөөлөнөт. Элде: «Көбөө келсе көйкөлөт, жака келсе жайкалат» — деген кеп бар.

КӨГӨН — эки казыкка керилип, козу-улак, кой-эчки байлануучу эшме аркан. Ортосу кежигенин арасына кыпчылып кармалган, бир учу көзөнөктөлгөн, экинчиси,

томпоюп чоң түйүлгөн эки кат эшме жип «буурчакка» жандыктар каршы-терши тизилет. Бир көгөндөгү буурчактын саны болжолдо 50—60 ка дейре болот.

КӨЗӨӨЧ — Устачылыктын куралы. Чеберлер металлды, сөөктү, мүйүздү теше турган бургу сыяктуу аспаптарды өзүлөрү жасап алышкан. Анын жердиги кара курч темирден тандалып, көбүнчө сабы темирден болот.

КӨК — өрүм (өрмө) буюмдардынын жердиги. Жүнү жылытылып, челденген чылгый тери жана андан тилинген талдар. Ал — тери буюмдарын көктөйт, бекитет. Камчы көгү жалпысынан «тасма» деп айтат. Көк тилүү — өрүмдү баштоо аракетин. Татаал өрүмдөрдүн жердиги көбүнчө кийиктин терисинен болот. Ал камчы өрүмүнө бир өңчөйлүк кылат да, мунун тилинин текши келет да, өрүмү таасын түшөт.

Чеберлер тайлактын, кийиктин, торпок-музоонун жана эчкинин сыйрылган терилерин нымдуу жайга коет, же шар сууга үч күндөй бастырат да, жүнүн бычак менен шыпырат. Тегиз жерге тоборсутуп керип, суу бүркүп жумшартып тилсе, «көктүн талы» делинет. Көк менен кайыштан жасалуучу буюмдарды тигүүнү «көктөө» дейбиз.

Көк камчы өрүмдөй эле «эшик чий» согууда, керегени, бут кийимди көктөөдө да кадимкидей колдонулат. Бодонун терилеринин бир жери калың болот. Бир жери жука көрүнүп, текшилиги бирдей эмес. Илгери өрүмчүлөр даакысы түшкөн арык тайдын терисин камчы өрүмдүн негизги жердиги кылышкан.

Айрымдар көк үчүн жаңы союлган кулундун, жабагынын жана музоонун терилерин алат. Негизги тайдын териси калыңдык кылат. Анын боорунан тилип алса болот.

Көккө керектей турган терини жылуулай бойдон жылуу сууга салуу зарыл. Же терини шар аккан сууга байлоо керек. Ал бир жумага жетпей, колго келбей жыдыйт. Муну түз жерге кергенде тери калдайып, тегиз кургап катат.

Мында көктү тилүүнүн эки ыкмасы бар. Адегенде жөнөкөй эле бычак аркылуу тал-тал тилип алат. Анан аларды сындырыкка салып өткөрүү керек. Мында көк текшиленип, көк талдары сыйда келет. Ошону үчүн анын өрүмү кооз көрүнөт.

КӨМӨЛДҮРҮК — «Көмөлдүрүк, куюшкан. Көркүм үчүн жарашкан» (Эл ыры). Бул — ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Ээрдин алдыңкы эки актасына бекитилип, чагарак менен туташып, аттын омуросуна тартылуучу каттай кайылган кайыш же өрүм. Ал өр таяна бастырганда ат токулгасын артка жылдырбаш үчүн тагылат. Көмөлдүрүктүн бир учу чагаракка бекитилип, экинчи жагы сагак менен биригет. Мунун да жүгөндүкүндөй «сүзмөсү», «балдагы» менен «олоң тили» бар. Көмөлдүрүктүн учундагы чачылуу «жүрөкчө», «сүзмөгө» чагарак аркылуу байланышкан. Анын чеке-бели да кайыштан чачыланат. Үлгү катары жасала турган көмөлдүрүктүн оң капталы 48—50 см болсо, аттанаар сол тарабы 40—45 см, ошондо илгичи артык башы менен 18—20 см болот.

Көмөлдүрүктүн көркөмдүгү анын «жүрөкчөсүнүн» ар кандай формада шөкөттөлүшүнөн көрүнөт. Ал шөкөт тегерек, томпогой да келет. Демек, асыл таштарды чөгөрүп, анын тегерек-четтерин күмүш торчолоп, ага өзүнчө көзчөлөрдү чыгарып, кудум төөнөгүч, тамандуу шакек, куткундуу билерик кейиптенип кеткен формасы да бар. Күмүш жалаткан көмөлдүрүктүн «жүрөкчөсүнө» атайын «зооткер» түшүрүү да салтка айланган.

Ат жабдыктарынын бүтүндөй бөлүктөрүнүн шөкөттөрүнө акак таш жана ага тете заттарды чөгөрүп, «тогуз төбөлөө» чеберчилиги күмүштү күлдүргөн зергерчиликтин доорунда мыкты өнүгөт. Аларга «сыя төгүү», «чапкылоо» ыкмасы аркылуу түшүрүлгөн элдик оюм-чийимдер «мүйүзчөлөнүп» да, «кыялданып» да берилет.

Азыркы чеберлердин кармаган көмөлдүрүгүнүн узундугу бир метр 40—50 смден кем болбоо керек. Ээрдин алдыңкы актасына урулуучу шакекче алты см, учтуу мыкча аркылуу бекийт. Ал жүзмөгө чакан эки чагарак менен туташат.

Көмөлдүрүктүн жүрөкчөсү да кош сүзмөлүү чагарак аркылуу бекийт. «Жүрөкчөнүн» узундугу 5,5—6 см, туурасы 2,8—4 см келет. Ал кайышка үч жеринен чабылып, жүрөкчө бекиген кайыштын учунда 5—7 смдей сеңселген беш-жети тал чачысы болот.

КӨН БУЮМДАРЫ — Бодонун терисинен колдо иштетилген булгаары. Андан салттуу буюмдар: жагдан, чыны кап, ат жабдыктары: жүгөн, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, тердик (кичим) жасалат. Кепич, мөкү, маасы, көк жеке өңдүү бут кийимдер тигилет.

Эңдейлене жана каттала тигилип, ал күмүш, жез, мис, калай, коло сыяктуулар аркылуу шөкөттөлөт. Көндү «кол булгаары» деп айтабыз.

Чеберлер төөнүн, топоздун, уйдун, бугунун, булбулдун терисин жыдытат. Же тери сыйрылаары менен туз сээп туруп, төрт бүктөп коет. Кээде муну кадимкидей эле шар сууга бастырышат. Теринин өңүн буруу үчүн казанга чыланган сууга салынган темир «кузат». Анын өңүн өзгөртөт. Ошол терини он беш, жыйырма күнчө ышка коет. Ачуу ыш ичине жедеп сиңген терини сууга шапшыйт да, кайрадан ыштайт. Мында тери мурунку абалын таптакыр өзгөртүп, калыңына тартып, кадимки булгаары өңдөнүп, буржуюп калат.

Көндүн ийи — сууга салуу менен ышка коюу. Анан тери ийленет. Бул — буюм-кечектерди жасоого жердик даярдоо иш-аракети.

Мында ийлөөнүн эки түрү бар: майда жандыктардын жана кайберендердин терилери кол учунда ийленет. Бодонун, бугу-маралдын терилери болсо өз талкуусуна коюлат. Көн кургатылат. Даяр андан көбүнчө кепич, маасы, өтүк өңдүүлөр ултарылып, кемер кур, жагдан, чыны куту өңдүү буюмдар жасалат. Ээр, тердик, желдик тышталып, ага «чийме сынпоос» түшүрүлгөн.

Көн булгаарыга мунайым темир чөгөрүлүп, күмүш жалатылат. Акак, айнек, каухар, жакут, зумурат коюп, «тогуз төбөлөйт». Азыр элдик чеберлер көн жасоого, анча кызыгышпай калды.

Ак кайышты көнгө (кол булгаары) айлантуу үчүн жаз айларынан мурдараак тоо талдын кабыгын алып келип кургатып, жаргылчакка тартып, аны кайнатат. Чыгарып, тери күйбөгөндөй сууганда ал кайнатманы анын бетине төгүп ороп коет. Аны анан талкууга бир аз ийлейт. Ошондо териге кол боек сиңет да, мала кызыл өң берет. Ал жаанга калса да, күндө турса да, эч качан катпай, иштетүүгө өтө ийкемделет. Муну кара өңгө айландырыш үчүн ага ачыган кара жарманын үстүңкү тунган суусун куюп алып, дат баскан темирди буга салат. Чеберлер айткандай, «темир кузат» (темир жарманын суусун өзгөртөт). Мында тери көк-кара өңгө бурулат. Муну да бир аз талкууга алат. Мындай жол аркылуу өтө көмүрдөй кара болбосо да, өңүн өчүрбөгөн кол булгаары (көн) пайда болот.

Көн жасоонун көп түрлөрү болушу керек. Бул көп ыкмалардын ичинен бир ыкмасы болуп саналат.

Уйдун терисин сыйраары менен бетине акиташ сээп, жүнүн жыдытат. Эгер бычакты тийгизсең, теринин кыртышы да, жалпы сапаты да бузулуп калышы ыктымал.

КӨНӨК — Бул шири идиштеринин бир түрү. Бээ саачу, кымыз куюучу, кыскасы, актын касиетин узакка ойдогудай сактоочу шири идиш. Муну көркөмдөп жасоодо көпчүлүк чеберлер анын орточо бийиктигин жана диаметрин 26, 32 смден ашырышпайт.

Чакан көнөктүн сыйымдуулугу он-он эки литрге барабар. Түп жагы оозунан бир аз кененирээк келет. Идиштин чоргосу 18—20 смдей (болжолдо сөөм, карыштай) болушу тийиш. Көнөктүн оозуна эки элидей (үч-төрт см дей) коюлган жыгач алкак кайрылып кайып тигилет. Көнөк көчмөңдүү турмушта чакалык милдет аткарган. Ага суу, сүт, айран, жарма, бозо сыяктуу суюктуктар куюла берген.

Нооматы келип турган күр жайлоодо боз үй тигилип, окчун жайда желе байланып, кыз-келиндерибиз көнөктү карууга илип, желени карай кыялай басуулары кыргыз элинин салтын, маданиятын, жайлоо келбетин көрсөтүп турат.

Көнөктүн ичтүүлүгү менен катар анын жасалуусу түрдүү формада болот. Айрым көнөктүн чоргосу чайнек менен чөөгүндөй түбүнөн моюну узун келип, өйдө караса, кээ бир көнөктүн чоргосунун көзү төмөн карайт. «Үч ийдирип сааганда, көнөк толо сүт алдың» (Тоголок Молдо) — деп сүрөттөйт.

Кээ бир көнөктөрдүн түбү менен оозу бирдей кеңдикте болот. Түбүнөн оозу бир аз куушураак көнөктү да чеберлер кармашкан. Бул идишке «кочкор мүйүз оюмун», «кыйма оюмун» көбүрөөк түшүрүп келишкен. Көөкөргө, көнөккө, сабаага, көнөчөккө түшкөн «чийме сынпостор» ич ара бири-бирине катыш жасай беришет. Шири буюмдарынын көркөмдүгү белгилүү болуп турат. Ал бардык идиштерге бирдей түшөт.

Көнөк бээ сааганга өтө ыңгайлуу, колго токтомдуу, денеге жумшак. Ошондой эле калдырап, саан берип жаткан бээни чочутпайт. Ал эми бир чочуган же үрккөн мал экинчи жолу аягына адам жолотпойт, саадырбайт, чалпоо болуп калат.

Башка көн идиштердей эле терини ийлеп, ыштап, кептеп жасатат. Ага бээ саайт, кымыз куят, куюлган актын касиети ойдогудай сакталат. Чакан көнөктүн сыйымдуулугу 10—12 литрге барабар. Түп жагы оозунан кеңири келип, чоргосу 18—20 см болот. Чоргонун жоон түбүнө чыпка коюлган. Көнөктүн оозуна 3—4 сантиметрдей (эки элидей) жыгач алкак кайрылып тигилип, эки жагынан өрмө кыл боо тагылат.

Маселенин дагы бир жагы — шири буюмдарыбыз турмуш-тиричиликке гана байланыштуу сөзсүз эле керек эмес. Бул — элдик кол өнөрчүлүгүбүздө өзүнчө кайталангыс түрү. Аны нарктуу нуска катары сактообуз, кайрадан өөрчүтүүбүз үчүн да маанилүү жагы бар. Тери буюмдарын, ага түшүрүүчү көркөмдүктөрдү азыркы муундар көрбөй да, түшүнбөй да калышты.

Илгерки чеберлердин уздануу жана узануу аракеттеринде да көп кырдуулук, терең сырдуулук болгон. Алар жараткан көркөмдүктөр биринен-бири өтүп, ошондой эле окчун айырмаланган бөтөнчөлүктөрүн эми кимдер үйрөнүшөт? Мына ушул жагын чечүү зарыл. Бул идиш улуу «Манаста»: «Көөдөндөн жулуп чөп берип, Көнөк менен суу берип» — деп айтылат.

КӨӨКӨР — «Көөкөрүм кооз болсун — деп, Көп жубанга бычтырган, Көк жибек менен тиктирген» (Жеңижок). Бул — шири идиштеринин кооз түрү. Атайын кымыз куюуга колдонгон. Аны жасоо үчүн чеберлер уйдун, төөнүн терисин тандашкан. Калың жеринен (эки капталынан) алешем кылып кургатып алып бычышкан. Көөкөр кармоодо аймактык айырмачылыктар бар. Мисалы, жаңы сыйрылган уйдун терисинин жүнүн кырып алып, аны шилтеге салат. (Шилтеге салуу — комуз кактын түбү менен чиенин карагандын бир түрү түбүн казып келип, аны казанга кайнатып, ошого терини салуу.) Ал үч-төрт күндөн кийин аябай былпылдап жумшап калат. Аны казандан чыгаргандан кийин ошол жумшак боюнча бычып тигет. Ичине кум салып, анан тоборсуп калаар чакта ага өзүнүн мүйүз сындырыгы аркылуу (чийим шибеси) көркөм оюм-чийим келтирилет. Тери ичиндеги куму боюнча кургайт. Көөкөрдүн ийинин, моюнун жана түбүн көркүнө келтирүү үчүн шиши болот. Демек, кептөөдө шиш, кум зарыл. Ал буюмдун кебин ойдогудай келтирет. Ага оюм-чийим батырыла түшөт. Кумду төгөөрү менен ал дандайган көөкөр болуп калат.

Төө тери калың болот. Жибитүүдөн чыккандан кийин муну негизинен кол күрөк менен челдейт. Көөкөр болуп бычылган теринин сырткы кыртышын өзүнчө, ички эт жагын өзүнчө шибеге-темене менен тигет. Ал көөкөр кейпин бергенден кийин теринин ичине топуракты, кумду, көбүнчө кум аралаш топуракты шыкайт. Көпчүлүк

көөкөрлөрдүн формасы — оозу кууш, моюну узун, түбү кенен, жалпак жана ийиндүү келет.

Чеберлер көөкөрдүн көлөмүн ар кандай жасашат. Анын чоңунда алты-сегиз литр суюктук сыят. Идиштин бир, бир жарым литрдик эң кичинеси да тигилет. Көөкөрдүн ийинин, моюнун, булуң-бурчтарын атайын ийри шиш аркылуу көркүнө келтирип, шыкалган топурак тоборсуур менен ага көркөм «чийме сынпос» түшүрүлөт.

Буга түшкөн оюм-чийимдердин же көркөм көчөттөрдүн элементтери негизинен «ийрекке», «мүйүзгө», («кочкор мүйүзгө») «кыял», «жарым кыял» оюмдарына окшошот. Ушундай эле кымыз куя турган шири кумарага (чайдөш түзбөлүндөгү чорголуу идиш) да «кыйма», «карга тырмак» мүнөздүү келет.

Тери кийимге — көн тердикте «кыял», «мүйүз» оюмдары шарттуудай сезилгени менен булардагы кооздуктарды жаратуу ыкмалары окшош болгондуктан бири-бирине өтүшүп отурат. Орточо көөкөргө төрт-беш литр суюктук куюлат.

Зергерлер көөкөрдүн булуң-бурчтарына, ийинине, моюнуна күмүш, мис, жез, коло, калай өңдүүлөрдү да чөгөргөн. Ал түшкөн шөкөттөрдүн формасы ар кандай көркөмдүктө болот. Көөкөрдүн кепкегине да түстүү металлдарды чөгөрүп, адатта, жезден чагарак салынган. Анын кайыш боосу болгон.

Көөкөрлөр ар кандай формада жасалып, кыз-келиндерге арналган көөкөрлөр андан бетер сыйдаланат да, «чийме сынпос» менен аруу кооздолот. «Токту берип ыштаткан, Торко менен тыштаткан» — деп, идиш ышталып турган. Көөкөрдү тыштап да коюшкан. Ал көчтүн сынын чыгарган. Тарых жана этнографиялык музейлерде көөкөрдүн ондон ашуун түрү бар. Андагы түшкөн «чийме сынпостор» бири-биринен айырмаланат.

Эки ийинсиз эле узун тал моюндуу, тегерек келип, ийин ордуна боо тагылган көөкөр да жасалган. Буга түшкөн көркөм оюм-чийимдер жалпы алганда «байчечекей» өңдөнүп, чийим ичинен кайра «чийим сынпос» чыгып, ортолору «тоок көздөнүп» кетет.

Адатта, көөкөр кош ийиндүү болот. Моюну узунураак келип, койкоюп турса, ошол көркөм көрүнөт. Мунун муунак-муунак сызыктардан туруп берилген «табак-табакча» оюм-чийимдер үч бурчтукту түзүп, алар чийим шибеге аркылуу «ийректелсе» анда да . буюм кооз болот.

«Көк шибери жайкалган, Көөкөрдө кымыз чайкалган» (Т. Үмөталиев) — деп сүрөттөлөт. Көөкөрдүн мейман дастарконунун четинде койкоюп турушу, андан тандайды тарткан ынак кымыздын куюлушу элибиздин сыйкордугунун күбөсү болгон. Демек, элдик кол өнөрчүлүктүн салтында түркүн буюмдун бетине көөкөрдү элестеткен көркөм оюмду берүү жөрөлгөлөрүн чечмелей келгенде ал токчулуктун символун туюндурат.

Желини булактаган бээни «көөкөр эмчек» деген турмуштук салыштыруулар бар.

Ыштоо менен шири идишке айланып, дайыма катуу абалын сактайт. Шири идишти жылына бир-эки жолу ыштообуз зарыл. Зергерлер мындай көөкөрлөрдүн булуң-бурчтарына, ийини жана мойнуна да күмүш, жез, мис, коло, өңдүү асыл заттарды чаап, көрчөгөлөрдү чегелей турган. Андай көөкөргө чөгөрүлгөн шөкөттөргө да элдик оюм-чийим беришкен.

Мыкты көөкөрлөр көлөмүнө карата кош ийини «кочкор мүйүздөнүп» түшкөн оюмдары таза жана так, моюну койкоюп узун да, кыска да болуп, жалпы көрүнүшү жыйнактуу келип, көргөндүн көөнүнө толгон.

Албетте, мал чарбачылыгы бар жерде көөкөр сөзсүз керек. «Көөкөрдөн куюп кымызды, Көк бөрү тартып жаткан эл» (Манас) деп айтылат. Андан ардактуу меймандарыбызга кымыз куюп сунуп, кыргыздын каада-салтын туюндуруп туруубуз тийиш.

Сыйымдуулугу төрт-беш литр көөкөр жасоодо уйдун терисин жибитип, жүнүн кырып, ички челдерин алып, эки бөлүктөн турган кеп жасап, ошону жатак алдырып, көөкөр түспөлүн берүүгө болот. Мында эки беттүү жыгач калыпты алганда тери кургаары менен көөкөр формасын сактап калат, ыштоо үчүн карагайдын таарындысын пайдаланса жарайт. Мунун кепкеги чөйчөктүк да, кепкектик да милдет аткаргандай кармалса болот.

КӨНӨЧӨК — «Кадымдан али кете элек, Карагай терген көнөчөк» (Байдылда). Бул — шири идиштеринин бир түрү. Муну да чеберлер көнөктөй, көөкөрдөй эле ыштап, бычып, кептеп өзүнүн формасына келтиришет. Көнөчөктүн көлөмү — сыйымдуулугу ар кандай болот. Бирок, көнөктөй анча ичтүү эмес, чаканыраак келет. Ага орточо үч-төрт литр суюктук сыят.

Адатта, каймак жыйноочу, ак куюучу, карагат терүүчү идиш болуп саналат. Идиштин оозу түбүнөн бир аз кууш келет да, ашканадагы ала баканга илүү үчүн кылдан же кайыштан боо тагылат. Көнөчөк уйдун желининен да жасалат. Буга кооз «чийме сынпос» түшөт. Андагы көркөмдүк берки шири идиштерден анча айырмаланбайт. Тактап айтканда, биринин кооздугун бири толуктап тургандай туюлат.

Айрым чеберлер терини союлары менен жылуулай жүнүн алып, чиеге кайнатып, кан жылымык кылып туруп, терини ага боеп, түнөтүп коет. Эртесинде керип, кургатып туруп, аны бычып тигет. Анан ичине топурак шыкап, кептеп, тырмак изи түшкөндөй кургаган чакта сыртынан темир шиш менен чийим түшүрүшөт. Анан идиштер ыштоого коюлат. Андан кийин тери челекке салынат. Мундуктан ун, айран, улпак — үчөөнү кошуп, «малма» жасалат. Бул «малмага» салуу деп аталат. Ал кадимкидей ачып, жыттанып чыгат. Ага салынган тери өзү эле калыңдалат. Малма жылуу жайда болот да, аны чебер улам байкап турат.

Убактысы жеткенде (20 күндөй) алып, көлөкөдө эки күнчө сергитет (Күн көрсө, ал дароо курушат). Эки күнчө тери талкууга алынат. Ийине канчалык келип, тери жумшак болсо, аны пайдалануу ошончолук жеңил.

КӨМҮР — «Көмүрүнө чыдабай, көп токойлор кыйылды» («Манас»). Бул — күйгөн жыгачтын өчүрүлгөн чогу. Көмүрсүз көрүк үйлөнбөйт. Зергерлер жыгач отундун чогу этиттеп, гүлгө айлантпай өчүрүп алуунун сырларын да укмуштай билишкен. Демек, чок болуп күйгөн отундун өчүрүлгөн ал кара күйүгү устакерчиликте иштетүүнүн эң зарыл каражаты болот.

Көмүрдү өчүрүү аракети жана орду суу жээгине ылайыкташтырылат. Аны өчүрүүдө кургак жыгач додо үйүлүп, от улуу жагылат. Күйгөн чакта чок күл болуп калбагыдай, аны улам четинен атайын оюлган чуңкурка көсөө аркылуу шилеп, дароо топурак менен жылчыксыз көөмп турат. Карды текши сээп, же сууну текши бүркүп да, көмүр өчүрүп алууга болот. Өчүрүлгөн көмүргө аба кирсе, күйүп калат.

Четин, шилби, кайың, чычырканак сыяктуу катуу жыгачтардан өчүрүлгөн көмүр шыңгыраган дабыш берип, чогунын өңү аппак келип, таптуу болот. Мындай көмүр менен көбүнчө кара темир эритилет. Арчанын, карагайдын, талдын, теректин көмүрүнүн чогу кызгылттанып, табы мүнөздүү келгендиктен зергерлер күмүш, жез, мис, калай өңдүүлөрдү эритишет.

КӨМҮРЧҮ — «Карала болуп көмүрчү, карсылдаткан темирди» (Токтогул). Ал — көмүр өчүргөн адам.

КӨМҮРКӨЙ — «Көңүлү менен болтуруп, Көмүркөйүн толтуруп» (Элдик ооз эки адабияттан). Ал — аспап-куралдар сакталуучу сандыкча. Бул — темирден да, жыгачтан да, шириден болот, ар кандай көлөмдө жасалат. Көмүркөйдө усталардын зергерчиликке, ат жабдыктарына, жыгаччылыкка жана теричиликке, өрүмчүлүккө, таш чегүүчүлүккө байланыштуу узана турган ар кандай аспап-куралдары менен жасала турган буюмдардын жердиктери сакталат.

КӨӨРҮК (көрүк) — усталардын көмүрдү үйлөтө турган аспабы. Көмүргө көөрүк жан киргизет. Кыргыздар урунган көөрүк «кол көөрүк» же «ала көөрүк» деп аталган. Бул эки туюк териден, ача жыгачтан, түтүк темирден турган. Кош багалектүү көөрүктүн сырты түктүү да, жаргактуу да келген. Буга эчкинин, койдун, кийиктин, музоонун жана кулундун терисин колдонушкан. Көөрүктүн жерге тийип турган эки жагында кармай турган казыкчасы болот. Мунун колго алуучу тарабында «жуушанча» жыгачы бар. Анда баш бармакка илүүчү, төрт салаага кирүүчү кайыштары бар. Ал ачылып-жумулуп турат. Жел ууртатууда көөрүктү алма-телме көтөрүш керек. Көөрүк жыйырылып, жел чыкпай калбашка анын алаасын керип туруучу казыкча орнотулат.

Көөрүктүн учундагы бирөөнүн жоондугу билектей кош жыгач адегенде темир бурама аркылуу чебер тешилген. Ошол көңдөйүнүн кенендиги баланын билеги баткандай эки тешик бир жайдан чыгат.

КӨӨРҮКЧҮ — устанын көрүгүн басуучу, балка, барсканын чабуучу жардамчысы.

КӨӨР (Каухар, көөкар) «Андаштын уулу Сары эле, Айдалып барган а деле, Колунан көөрү төгүлгөн, Усталыгы бар эле» (Токтогул). Ал — ар кандай асем буюмдардын жүзүн ачуучу асыл зат. Демек, чебердин колунан жараткан аруу нускалар «көө хардай жанып турат» деген түшүнүктү берет. Айлакер чеберлерге, иш билги зергерлерге карата даңктала айтылат.

Көркөм кол өнөрчүлүк — усталардын, уздардын, зергерлердин асем буюмдарды жаратуучу кесиби. Ал улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү, элибиздин тарыхый эстелиги, калк казасы, атадан — балага, энеден — кызга өткөн мурас. Кыргыз кол өнөрчүлүгүнүн башаты тереңден башталып, буюмдардын кандай жердиктен жасалгасына, жасоо ыкмаларына жараша бир нечеге бөлүнүп кетет. Анын оймочулук, саймачылык, килем токуучулук, өрмөк согуучулук, бычып-тигүүчүлүк, чий чырмаочулук, ат жабдыктары үчүн өрмөчүлүк менен кайыкчылык, териге ар кандай наар түшүрүүчүлүк, зергерчилик, мүйүзчүлүк, жыгаччылык өндүү түрлөрү бар. Андан тышкары жип-шуу эшүүчүлүк, түймөчүлүк, метилеп таш чегип, тегирмен, жаргылчак жасоочулук жана боекчулук да элибизде аябай күчтүү өнүккөн. Өнөрлөрдүн башка түрлөрүндөй эле көркөм кол өнөрчүлүк да партия менен өкмөтүбүздүн аталык камкордугуна бөлөнгөн. Көркөм мурастын кечээкиден бүгүнкүсү кызык, азыркыдан эртеңкиси укмуш. Анткени, анын ар тараптан өсүп-өнүгүшүнө, кеңири кулач жайышына, арымдуу кадам шилтешине шарт түзүлүүдө. Азыркы кезде элдик өнөрпоздордун чыгармачылыгы мурун болуп көрбөгөндөй өсүүдө.

Бүгүн кыргыз элдик кол өнөрчүлүгү эки багытта өсүп-өнүгүүдө. Биринчиден, ар бир айылда, үйдө кооз буюмдар жасалууда. Чеберлер адатта илгертеден келе жаткан элдик ыкмаларды колдоп, андан ары өнүктүрүүгө өз үлүштөрүн кошууда. Экинчиден, эл ичиндеги ошондой чеберлерди топтоштуруунун негизинде жер-жерлерде бирикмелер уюшулууда. Мисалы, Бишкек шаарында «Кыял», Ошто «Мурас», Таласта «Шумкар» бирикмелери иштеп, алардын Тоңдо, Балыкчыда, Кочкордо, Нарында, Өзгөндө, Кара-Кулжада, Кадамжайда, Алайда ири филиалдары бар. Аталган көркөм өнөрканалардан кооз буюмдар, сувенирлер элге тартууланууда.

Азыркы кезде колунан көөрү төгүлгөн усталар суюлуп баратат. Алардын шакирттери да аз. Биз алардын калтырган издерин айыл ичинде сакталып калган аруу буюмдарын гана көрүп: «Баланча зергердин колунан чыккан тура!» — деп тааныйбыз. Ошондуктан үзүлбөй келе жаткан бул жөрөлгөлөрдү жаш муундар андан ары улап кетүүлөрү керек.

1973-жылы июнда элдик кол өнөрчүлүгүн жакшыртуу боюнча Бүткүл союздук координациялык Совет Кыргызстандын борборунда өттү. Анда илимий көз караштагы пикирлер айтылып, тажрыйбалар алмашылды. Оң натыйжалар жалпыга

тиешелүү өрнөк катары белгиленди, элдик өнөрдү улантуучулар камкордукка алынып, алар жараткан буюмдарды чыгармачылык талдоого алуу каралды.

КПСС Борбордук Комитетинин «Элдик кооз буюм промыселдери жөнүндө» токтому (февраль, 1976-жыл) советтик социалисттик маданияттын ажырагыс бир бөлүгү болгон элдик өнөрдүн андан аркы гүлдөп өсүшүнө өбөлгө түзүп, күндөлүк иштердин айкын программасы болуп калды.

Кыргызстан КП Борбордук Комитети жана Кыргыз ССР Министрлер Совети «Элдик көркөм кол өнөрчүлүгү жөнүндө» (30-июль, 1975-жылы) токтомунда элдик көркөм кол өнөрчүлүктү андан ары өнүктүрүү, иликтөө-изилдөө жана пропаганда иштерин жүргүзүү үчүн Атайын Көркөм Эксперимент Лабораториясынын милдетин аныктады. Анын негизги милдети — көркөм кол өнөрчүлүктүн ыкмаларын үйрөнүү, элдик чеберлерди табуу жана үйдө иштөөчүлөргө практикалык жардамдарды берүү, ишканалар үчүн атайын үлгүлөрдү жаратуу.

Ал эми Кыргызстан Республикасынын Министрлер Советинин 1979-жылдын 10-апрелиндеги токтому боюнча Орто Азия республикаларында биринчи болуп атайын окуу жайы ачылган. Бул окуу жайы жергебиздеги элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелерине чыгармачыл кадрларды даярдап жатат.

Кыргыздын элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндө аймактык айырмачылыктар бар. Маселен, Нарын тараптагы уздарда жана усталарда боз үй жасоо салтка айланган. Мына ошондуктан боз үйгө байланыштуу чий чырмоо жана согуу, шырдак шыруу, ала кийиз уютуу, туш кийиз саюу жана ат жабдыктарына узануу кеңири өнүккөн. Аларда улуттук кийимдерди жарашыктуу бычып тигүүнүн эң сонун үлгүлөрү бар.

Көл өрөөнүндө сайма саюу, кийизчилик, өрмөчүлүк жасоо мыкты өнүккөн.

Ал эми Талас өрөөнүндө жашагандарда көркөм көчөт түшүрүлгөн терме таарларды согуу өзгөчө өнүккөн.

Ош жергесиндеги элдик чеберлеринин кармаган көркөм буюмдарынын өзүнчө жүзү бар. Аларда килем токуучулук, өрмөк согуучулук, саймачылык өзгөчө бааланат. Түштүк килеми өңүнүн ачыктыгы, жалаң кылчык койдун жүнүнөн токулганы, эндүүлүгү менен илгертеден белгилүү.

Көркөм кол өнөрчүлүктүн айрым түрлөрү улам барган сайын суюлуп баратат. Аларга таш чегүүчүлүк, жыгаччылык, көн (шири), сөөк, мүйүз буюмдары кирет.

1982-жылы СССРдин 60-жылдыгына карата элдик чеберлердин республикалык кароо-конкурсу эл чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмөлөрүнүн павильондорунда уюштурулду. Анда кыз-келиндерибиздин өздүк кооз буюмдарын кармоо, жүгөн-куюшкан, басмайыл, көмөлдүрүк өрүп жана кайыш кармоо, жыгач идиштерин кыруу боз үйдүн уук-керегесин матоо, түндүктү ийүү, ээр чабуу, ала кийиз уютуу, кайыш ийлөө, мүйүз буюмдарын жасоо, шырдак оюп шыруу, туш кийиз саюу, килем токуу, терме, беш кеште кажары согуу, чыгдан кармоо, тор чачык чалуу, жип-шуу эшүү, элдик кийимдерди бычуу-тигүү өндүү көркөм кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнө узануунун жана уздануунун чеберчилик ыкмалары толук көрсөтүлдү. Анда өнөр жай ишканаларында элге керектүү буюм катары көп

нускада чыгаруу үчүн көркөм үлгүлөрдү тандады. Өзгөчө кооз буюмдар Бүткүл союздук көргөзмөгө, музейлерге экспонат катары жөнөтүлдү.

Андан кийин элдик чеберлердин республикалык I слету болду. Анын катышуучулары элдик чеберлерге жана уздарга элдик көркөм кол өнөрчүлүктү өнүктүрүүнү жандандыруу боюнча үндөө кабыл алышты.

КӨПТҮРМӨ САЙМА — ийне сайманын бир түрү. Мында жердикке түшүрүүчү учуна жипти эң майда кылып сайса, ал бирдей түшүрүлөт. Сайма тик бурчтуктанып, оюм-чийимдин ийине ойдогудай түшпөй калышы да мүмкүн. Көптүрмө саймага түшкөн көчөттүн көрүнүшү чийге, килем бетине жана өрмөккө берилгендей «сындырылып» кетет. Ошондо жердиктин эки бетине сайма бирдей түшүүсү тийиш.

Муну менен «сүлгүнү», «бет аарчыны» (жүз аарчыны), «керебетке тарткычты», «кийим жапкычты» саймачылар кезегинде жүзөгө көп ашырышкан. Натыйжада, аны бир эсептен кыргыздар «эки жүздүү сайма» деп аташкан.

КӨПЧҮК — көрпөчө ордуна ээрдин үстүнө салынуучу эни тайкы төрт чарчы буюм. Бул таардай эле кездемеден ичтелип, териден да, килемден согуп да, токуп да жасоого болот. Эни анча эмес аны айрым аймактарда «кажары таар», «терме таар», «беш кеште» түрүндө да көркөмдөп согушат. Көпчүк эндүү жасалса, аны «ээрге салгыч» деп айтат. Бул да ат жасалгасынын бир бөлүгүн түзүп, өрмөкчүлүктүн көркөм көчөттөрүнүн көпчүлүк түрү түшүп, укмуштай кооз көрүнөт.

КӨЧӨТ — бири-бирине окшошпогон эки-үч элементтин айкалышынан турган түрдүн, сөлөкөттүн, көркөмдүктүн жердикке ирети менен алмашылып берилиши. Көчөт килемчиликтин, саймачылыктын, өрмөкчүлүктүн, чырмакчылыктын, негизги көркөм каражаты болуп саналат. Көчөт көчүрүү алмак-салмак орун алмаштыруу деген түшүнүктү берет. Ал аркылуу бир бүтүм орду түшүүгө мүмкүн. Чыгаан саймачылар, өрмөкчүлөр, килемчилер, чырмакчылар мунун ички сырларын мыкты чечмелей алышат. Көркөм көчөттөрдө жашоо-турмуш, кесипчилик, жаратылыш жана айбанаттар дүйнөсү элестелип турат.

КӨШӨГӨ — «Келинге тарткан көшөгө, Көгөрө бербейт өзү эле» (Райкан). Бул үйдүн бир капшытын бөлүп, далдалап турган буюм. Абалы жөнөкөй эле болуп, боз үйгө шартташкан. Алда бара-бара кооздоло баштайт. Жука кездемеден (2,5—3 м, 2—2,5 мм тигилет да, үстүңкү кыюусуна илмектер кадалып, ага ичке бүчүлүктөр өткөрүлүп, илмектин эки учу ууктарга, мыктарга кере тартылып байланат.

Көшөгө кыздын себи менен кошо келет. Жаңы үйлөнгөндөр салт боюнча көшөгөнүн ичине жатышат. Буга да узчулукка таандык сайма көчөттөрү көбүнчө илме сайма менен түшүп, туш кийиз өңдүү үйгө жасалга берет.

КУПА — «Купасы кумган түбүндөй, Жаактары сары алтын» («Манас»), Бул — күмүш шөкөттөрүнүн бир түрү. Купа — металлдан тоголок шарча түрүндөгү жасалган кооздук. Ал төрт чарчы да, ортосу томпок, казан көмкөрүк да болот. Зергерлер кара темирге күмүштү жалатуу, жезден калыпка куюу, өгөөлөө аркылуу жасашып, көбүнчө ат жабдыктарына, үйдүн салттуу эмеректерине, көн буюмдарына азем жасалгаларга чабышкан. Купа 2— 2,5 см. болот. «Купа баскан шурусу, Арасында жаркылдап» («Манас»), көркөм шөкөттөрдү «чарбусу» деп да атайт.

КУРАК — «Кымкаптын өөнүн эп кылган, Кыздарына сеп кылган, Баркуттун өөнүн эп кылган, Балдарына сеп кылган» (Калык). Бул — түрдүү түстөгү кездеменин, теринин, кийиздин, таардын өөнүнөн кураштырылып жасалган буюм жана буюмду кармоо ыкмасы.

КУРАКЧЫ — курак куроо боюнча уз.

КУРАКЧЫЛЫК — бычмачылык — тикмечилик өнөрүнүн бир түрү. Бул термин айрым аймактарда «курама» деп да аталып жүрөт. Анын негизги себеби, бир боордош өзбек, тажик элдери менен бул ичкилик кыргыздардын эзелтен этнографиялык тыгыз байланышта экендигин күбөлөндүрөт.

Куракчылык — илгертеден калган жасалга өнөрү. Ал — ата-бабадан калган салт. Көркөм кол өнөрчүлүктө үнөмдүүлүктү сактоонун негизги шарты. Илгертен курак ыкмасы менен кооздолгон жана өтө кылдаттык менен пайдаланылган буюмдарга кадимкидей колдонмо-жасалга үлгүлөрү кирген. Курак кыздардын себинин да негизин түзөт. Уздар мындан жууркан, төшөк, жаздык, көшөгө, табак кап, кашык кап, күзгү кап, чай туткуч, текче, дасторкон өңдүү буюмдарды жасашкан. Курак буюмдары жүктүн көркүн чыгарат.

Курак ат жасалгасын түзгөн. Илгери кулакчын кылып жасап, аттын башына кийгизишкен. Демек, кулагынан куйругунун учуна чейин курак менен жасалгаланган атка мингизип алып, күйөөгө узап жаткан кызга чоң энеси насаат

ырын айткан. Курак буюмунун жердиги элдик аш-тойлордон жана кыз берип, уул үйлөнгөндө аларга тигилген кийимдерден, даярдалган септин кыркындыларынан болгон. «Тилеги — ушул адамдардай узакка жашап, уул үйлөсөк, кыз берсек» — деген ниети курактан сезилип туруучу.

Жаздыкка жана келиндин көшөгөсүнө «турна көчөт» түшүрсө, тескерисинче, жерге салынуучу курак төшөккө ал көчөт колдонулган эмес. Бүгүн курак ыкмасы менен жасалгаланган буюмдардын саны жана сапаты мезгилдин учкул талабына жараша өзгөрүүлөргө ээ болууда. Курак буюмдары баркыт, жибек, кыжым, жүн, парча, атлас сыяктуу баалуу жердиктен жасалып, сапаттуулугу жана көркөмдүүлүгү артылууда. Элдин турмуш-тиричилигинин жакшыруусу менен жаны буюмдар пайда болду. Аларга: «диван жапкыч», «керебет жапкыч», «телевизор жапкыч» жана «кресло жапкыч» сыяктууларга байланыштуу жаны терминдер чыкты.

Күзгү кап, текче жана жаздык (балыш), туштук өңдүү саймаларынын ичке кыюуланган четинен кийин «кунаба курак» (тажатма курак) майда курак, жүргүзүү адатка айланган. Анан кездемеге ирилештирип жылдызча, же бөрү көз (карышкыр көзүнө окшош) өңдөнтүп, куракты окчун-окчун берет. Кайрадан майда «боорсок көз куракты» (төрт чарчы) тажатма куракты түшүрүп, эми буюм жердигинин ортосуна «илмедос саймасы» түшөт.

Көркөм көчөттөрдү анча коюулантпай, бадал бутактана алуу көрктүү болот. Үйдүн саймачылык өнөрүнөн башка буюмдарга да, эриш-аркак көркүнө-көрк жаратуучу ыкмалардын негизгиси азыр курак болуп саналат. Курактын «каттама курак», «айырма курак», «бөрү көз курак», «турна курак», «каркыра курак» сыяктуулары бар.

Уздардын кылдаттыгын сынаган түрү «кунаба курак» болуп саналат. (Бул «кунап болдум», «тажап кеттим» деген ойду туюндурат). Мындан курактын эң эле майда, муну тигүү-бычуу өтө татаал экенин түшүнтөт. «Кунаба» деген сөздүн өзү «курак» деген түшүнүктү да билгизет.

Бычып-тигүү өнөрүндөгү өтө татаал түр ушул куракчылык делгендиктен муну кайчылап, тумарчалап, бирине-бирин туташтырат. Курак негизинен учуктуу ийне аркылуу жүзөгө ашат. Илгери тигүү машинага караганда ийне менен кездемени кыюу-кыюу жеңил болгон жана нарктуудай туюлган. Арийне, курак куроо — ийне менен кудук казгандай. Анткени, жогоруда айткандай, күзгү каптагы, текчедеги, балыштагы, жаздыктагы, туштуктагы курактар өтө майда да, сыйда да түшөт.

Көрпөчөдөгү, жер төшөктөгү курактарды «катта курак» (чоң курак) дейбиз. Же «жөнөкөй курак» деп аталат. Курактын жердигин илгери илас дечү. Ал ак сүрп менен кара иластан турат. Мындан сырткары кызыл кочкул, ачык кызыл иластан «колтук», «маңгыз» жана «көз» салынат. Бул — жогоруда көрсөткөндөй, элдик куракчылыктын көркөм көчөттөрү болуп саналат.

Курак элибиздеги байыркы өнөрлөрдөн болот. Куракта деле тигил-бул бир түшүнүктү туюнтууга мүмкүн. Куракчылар «омуртка», «ийрек» жана «жылдызча» өңдүү көркөм көчөт түрлөрүн курак буюмдары үчүн жеринен такай кармап келүүдө.

Азыр адегенде өөндү же кездемени бычып, текшилеп алышат. Анан түрдүү түстөгү ошол жердикти бир баштан тигүү машинасына коет. Алар көөнүнө жаккан түрдү-көчөттү ошол буюм-тайымга ылайык түшүрүүгө көңүл берет. «Омуртка», «ийрек», «жылдызча» өңдүүлөрдү келтирүүдө кездеменин чымкый өңү жарашык берет. Курак буюмга кара-ак, кара-кызыл, көк-ак түс ажар ачат. Демек, курак буюму бүгүн жеке туш кийизде, күзгү капта, текчеде, туштукта, балышта эле эмес, азыркы үйлөрдүн жаңыча жасалгалоодо шырдак үстүнө курак төшөк салынууда. Дивандын, керебеттин үстүнө жапкыч кылынууда. Телевизор менен радионун бетине тартылууда.

Курак, бул — жоктон бар кылуучу өнөр. Абалы, ошол ар нерселерден түшкөн өөн-бучкакты тегиз бычып алышыбыз тийиш. Анын бирөөнү чоңураак, экинчисин кичинерээк кылса, ал курагыбыз жасалуучу буюмубузга түз түшпөйт. Ийриленип-сөлпүлөнүп (куракчылар айткандай «жинди курак») болуп калат. Эгер ошол куралып жаткан жерине бирди-жарымы чак келбесе, аны тегиздеп (өзүнчө курап) алышат. Жасалуучу буюмду өтө эле «агала чакмактатып» берүүнүн анча зарылчылыгы болбойт. Куракта элдик саймачылыктай «суусу» (куракта көчөт араларын бөлүүчү белги) үчүн ак менен сары өң укмуштай ачык чечет. Ал эми куракчылар бардык өңдөрдү пайдаланып, аларды айкалыштыра билүүгө чебер келишет. Куракта кооздук өзүнчө «табакча-табакча» болуп келип, «суусу» ак, сары өң аркылуу тегеректелет.

Курак көчөттөрүнүн түрүн уздар ар түрдүүчө кыла берүүгө да мүмкүн. Бүткөрүлүүчү буюмдун көчөттөрү мындай карасак «кыял» өңдөнүп да кетет. Уздар жүзөгө ашырган курак төшөк, туш кийиз, керебетке жапкыч, телевизорго тарткыч анан жаздыкка койгуч сымал буюмдар ыгына карай сындырылып түшүрүлөт. Курак төшөктөрдү жээктеп туруп, четин кырка тумарчалап коет. Анда төшөктү өйдө-төмөн кылганда бүктөлбөйт жана бырышпайт. Куракты талаптагыдай кооз түшүрүү үчүн өңдү арбын тандап, аларды чаташтырбай айкалыштырып, өөн-бучкакты кылдат тиге билүүгө машыгуу керек.

«Каттама курак» — негизги курактардын бири. Мында ак-кара кездемелердин өөнү буюмдун негизги жердигин түзөт. «Каттама курак» каттама калама нан өңдөнүп, курак биринин ичинен бири чыгып кеткендей элести берет.

«Чий куракты» да арбын пайдаланып жаткан уздар бар.

Бул «кунаба куракка» (тажама курак) окшоп, өтө майда алынат. Анда кездеме өөнү өтө ичке болот. Куракчылар ширеңкенин чийиндей ипичке өөндөн да керектүү буюм жаратышат. Анда төрттөн бир «топ» болуп, мунун ортосуна «тумарча» келет. Ошондо жаздыкта беш топ болот да, алардын чекесине «каркыра канат» (каркыралардын учуп бараткандагы элеси) айланта берилет.

Жаздык, балыш үчүн «калит куракты» да тигишет. (Кулпуга окшош курак, айрым аймактарда кулпуну «калит» дейт.) Мунун чекесине «турна канат» катар айлантылат. Ал турналар катар учуп бараткандай элестейт. Биз айтып жаткан курак өнөрүнүн бүтүндөй түрүнө «каркыра канат» дайыма келтирилгендиктен аны куракчылыктын «суусу» катары карайт. «Суу» курак көчөттөрдү бири-биринен айырмалап, алардын ажарын ого бетер ачып турган көркөм каражат болуп саналат.

Уздар «жылдыз куракты» да жүк буюмдарына кеңири пайдаланып келүүдө.

Курактын табиятына коошо турган өң кара-актан болот. Кара-сары түс да курак буюмдарына узданууга талаптагыдай жооп берет. Кызыл кездемени чарчы-чарчы кылып, көчөттөрдүн, ортосуна «көз катары» салууга мүмкүн. Муну тиккен учурда бир көзүн ак-кара, экинчи көзүн сары-кара кылып тизмектештирип тигип, анда беш-алты «көз» түшүрүлөт. «Көз» — (көзчө түшүрүү) курактын чок ортосундагы көркөм белги.

Жаздыкка «кирпик курагы» кооздук тартуулайт. Төрт чарчыланган топ куракка көздүн кирпичи сыяктуу муну айланта коет. Ал эми «бөрү көз курагы» көрпөчө үчүн түшүрүлөт. Мында өөндүн ортосуна чоңураак кара-кызыл өңдү жупташтыра коюп, анын чекесине актан «суу» берип, кызылдан чекесине кара түр түшүрүлүп, анан бир элидей «тасма» («жээк») түшөт.

Мунун негизги жердиги өөн-бучкак болгону менен талаптагыдай туш кийизди курактап жасоодо сөзсүз кездеп кездеме бычууга да туура келет.

Айрым уздар курактарын жалпысынан «мүйүз курак» кылып да берет. Мында, биринчиден, куракта бир өңчөй өң айлантыла куралып, төрт көз бир «үйдү» түзөт. Ал өң «айлантыла тигилгени» үчүн ортосу уюлгуп, гүл өңдөнүп кетет. Анда алты өң

болот, алардын ичинен кызыл-көк өң үстөмдүк кылат. Эки көздү сол айлантканда, эки көздү оң айлантканда, ал жогорудагыдай уюлгубай, ортодон даана өң мүйүз болуп түшөт. Анда төрт өң ич ара шарттуу жупташат. «Жылдызча куракта» ички көчөттөрү менен боек түрлөрүн «бычак учтары» бөлүп турат.

Гүлдөнтүп, күн карама сымалдантып, ачык, күлгүн, сары, мала түстөр тандалат да, ар бир куракты алты бурчтантып чыгаруу аркылуу өзүнчө «үй» түзүү чеберчилиги көрүүчүлөрдү магниттей тартат. Мында жүздү сары (ток сары, ач сары, мала сары) түс өзүнө оодарып турат. Мындан сырткары төрт бурч (эни бармак басым болот) өөндү алып куроо салты өтө кылдаттыкты билдирет. Бир табакчада он эки сары, сегиз кара, төрт күрөң, бир көк (көзчө) биригет да, ар түрдүү түстөгү мындай табакчаларды «суу» курчап жана бири-биринен бөлүп турат. Айрым курак элементтери алты кызыл өңдө келип, карадан «көз» болот да, четине сарыдан «суу» жүргүзүп, же ак менен короолоп койсо, кооз көрүнөт.

Короолотуу — курак өнөрүндө табакчаларды бири-биринен бөлүү. Ал «суу» катары милдет аткарат.

Кыйкындан (өөн-бучкак) чыныгы өнөр жаралбайт. Анткени, ал калдык. Таштандыга ыргытылат. Деген менен андан курак пайда болот. Азыр жеке буюм-тайымдардын эле эмес, өнөр жай өндүрүшүнүн калдыктарын, өөн-бучкактарын кайрадан иштетип, буюм жаратып, элге керектүү товар (буюм) катары каралат.

«Кереге куракта», сары, кызыл, жашыл, көк, ак өңдөр ортодон орун алат да, күлгүн кызыл, кара, кызыл-сары чеке — четтик көчөт катары түшөт. Анда кесиндикыйкым ромбик формасында берилет. Ал эми төрт гүл сымалдын араларына омуртка курак түшөт.

Куракты гүлдөнтүп, күн карама сымалдантып берүүдө ачык, күлгүн, сары мала түстөр тандалат да, ар бир куракты алты бурчтантып чыгаруу аркылуу өзүнчө «үй» түзүү чеберчилиги жаралат. Мында сары (ток сары, ач сары, мала сары) түс өзүнө оодарып турат. Андан сырткары төрт бурч (эни бармак басым болот) өөндү алып куроо салтты да уздук кылдаттыкты билдирет. Бир табакчада он эки сары, сегиз кара, төрт күрөң, бир көк «көзчө» биригет. Ар түрдүү түстөгү мындай табакчаларды «суу» курчап, бири-биринен бөлүп турат. Куракчылардын айрым курак элементтери алты кызыл өңдө келип, бир карадан «көз» болот да, четине сарыдан «суу» жүргүзөт, же ак менен короолоп коет.

«Каттама курак» мындайынан «кунаба курактай» көрүнүшү мүмкүн. Бирок, бул «кунаба курактан» бир аз чоңураак болот. Мында «Кыйкымы» (кыйыгы) азыраак коюлат. «Кыйкым» — кайчы менен кыркып чыгарган жердиги. Демек, беш катар кара, төрт катар кара-ак курак чыгат.

«Бөрү көз курагы» жогорудагы курактардан айдан ачык айырмаланып, төрт чарчы болот да, бир аз чон көрүнөт. Мындай курактар Түндүк Кыргызстандын уздарына да кенен тараган.

«Сегиз пара курагы» тегирмендин барасынан улам пайда болгон. Ошону баткендик уздар символдоштурган. Мында эки өң беттешет. Мисалы, ак-кара, ак-сары, кызыл-кара өңдүүлөр бири-бири менен кыйышат. Мунун араларын «бөрү көз курагы» бөлүп турат.

Ал эми «он эки пара курагына» да уздар эки өн айкалыштырат. Боз үйдүн жабык башы, тегиричи ордуна тартууга болот. Муну шыптык деп айтат.

«Шапалак курак» дегени бар. Алакандын отундагы кыйма-чийме издерден улам бул пайда болгон. Чоң бычып, муну менен жер төшөктөрдү, майда бычып, текче, жапсар баштык, күзгү кап жасаса болот.

«Майда калит курагы» төрт табакчадан турат. Жөнөкөй курактардын катарына кирет. («Катта калит» — «чоң кулпу» деген түшүнүктү берет).

«Тал курак» да бар. Мында көчөт элементтери төрт катар түшөт. Каттама курактан айырмасы анда сегиз катар көчөт элементи чыгат.

«Жылдыз курак» аты эле айтып тургандай буюм көчөттөрү жылдызданып кетет. Бул түндүк-түштүктү бирдей аралаган кооздук болуп саналат.

«Баргек курагы» — бышкан өрүктүн данегин чагып, өзүн ак кылып кургатып алынганын уздар символдоштуруп куракты пайда кылуусу. Мындай куракты Баткен, Лейлек тарапта азыраак кармашат. Ал жөнөкөй курактын катарына кирет.

КУРГАК УСТА — көмүр өчүрбөгөн, көрүк үйлөтпөгөн, күжү күйгүзбөгөн, өгөөлө, ийүү, чоюу өңдүү ыкмалар аркылуу буюмдун шөкөттөрүн кармаган чебер. Бул көчмөңдүү өнөр келип, басып-турган, отура калган жерден узана алат. Мисалы, тери ийлөө, бирдемелерди жонуу, түймө түйүү, түйдөктөө, жип ийрип-чыйратуу өңдүү аракеттер мына ушундай узануу-узданууну туюндурат.

КУРЖУН — «Көк-Талдан көчүн эңкейткен, Көк куржунун деңкейткен, Ак-Талдан көчүн эңкейткен, Ак куржунун деңкейткен» (Жеңижок). Бул — ортосу бириктирилген кош көздүү баштык. Ал ар кандай көлөмдө жасалат. Орточо куржундун бир көзү 50х50 см келет. Аны айланта «милте» (жээк) коюп, чети жана бурчтары чачыланат. Бул килемден да жасалат.

Куржундун килиттери болот. (Килиттөө — куржундун көзүн топчулоо). Ал төрт кат чыйратылган жиптен жасалат. Көчкөндө тайлакка, тай, кунанга чакан куржун тендеп коюу салты болгон. Азыр малчылар үчүн аны турмуш тиричилигинде колдонуу, ат үстүнө такай сала жүрүүнүн мааниси зор. Орточо терме куржунга 38 түгөйлүү жип кетет. Мында бир талдан жаңылса, көчөт түшпөй калат.

Көөкөр.

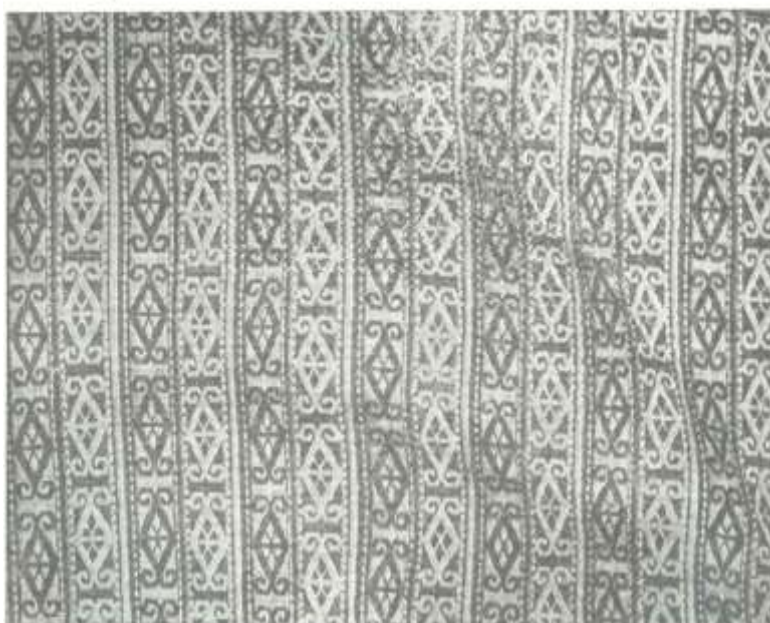
Дыйканбаева Хабида

Терме таар. Үмөталиева Дилде

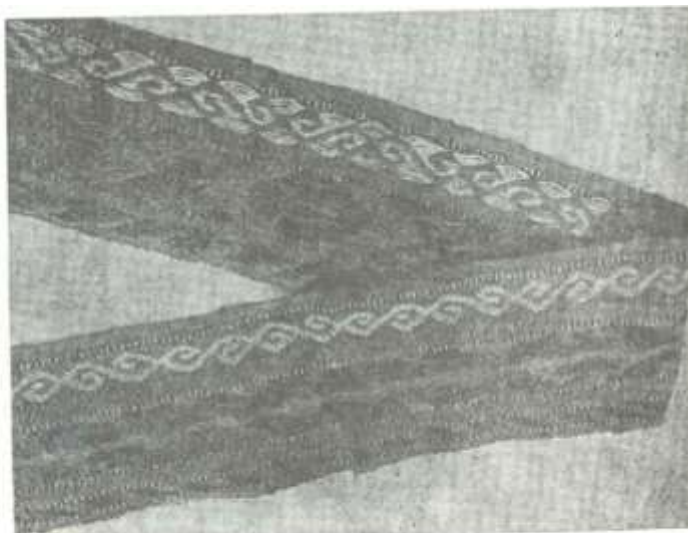

Терме таар

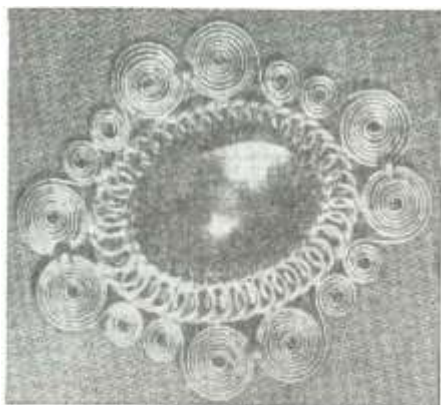

Терме шалча

Тогуз кумалак

Терме кәжары

Төөнөгүч

Топчу

Топчулар

Туш кийиз. Уз Садыбакасова Ажар менен ангемелешүү

Туш кийиз

Уза Саары

Уста Толтоев
Кырыпбай

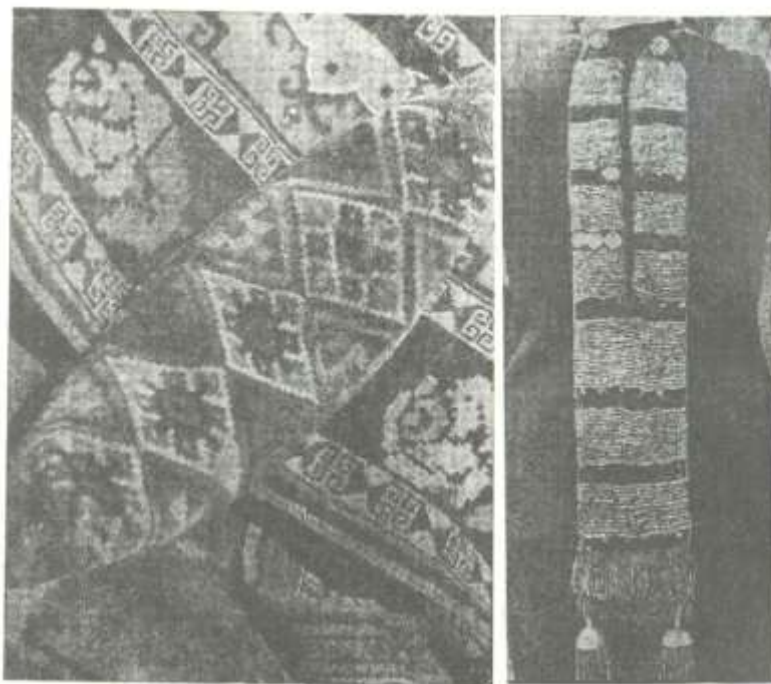
Устара

Үзөңгү

Үзүк боо

Чавадан

Чач кап

Чачыктар

Челектер

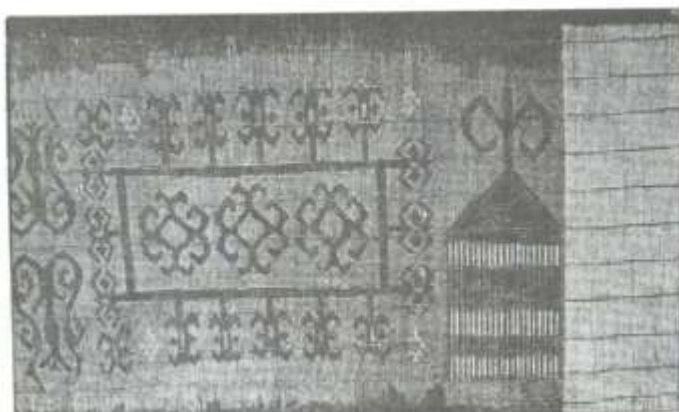
Белдемчи
Күмүштү чегүү

Чолпу (Чач учгук)

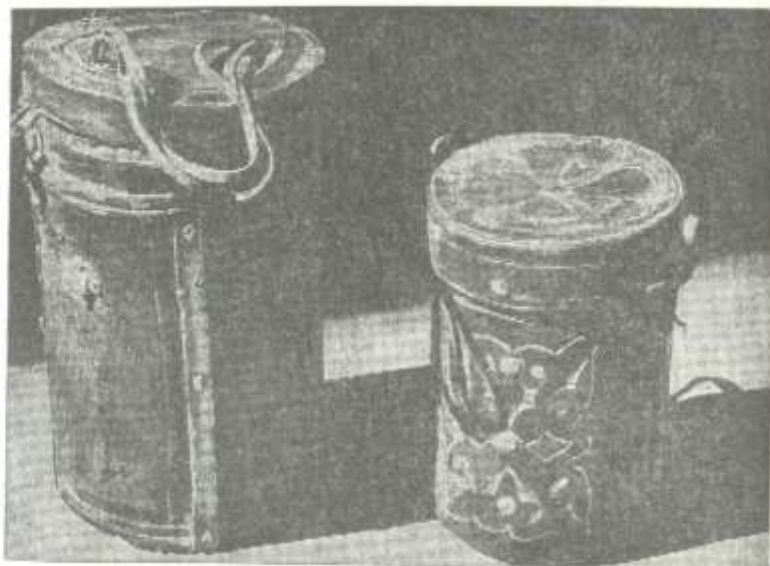
Ўз Жапарова Махен

Чыгдан

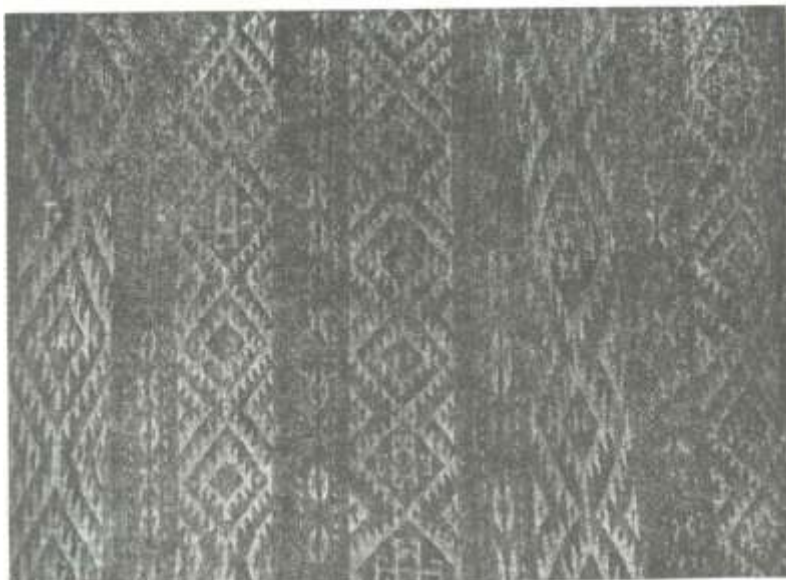
Чырмакчылар

Чыны кап

Оймок

Шалча

Шакүдө. Уз Пөлөнова Тилең

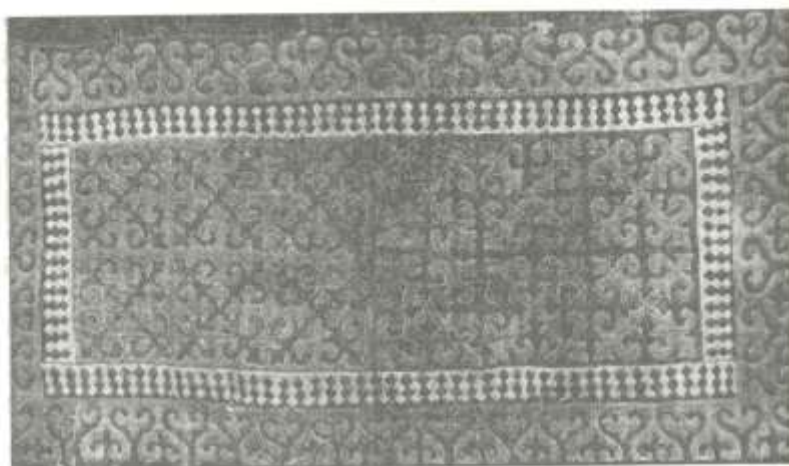

Шырдак оюм

Шырдак

Шыранк

Шырдак

Шырдак

Түр шырдак
Шырдамал
Эки жүздүү терме

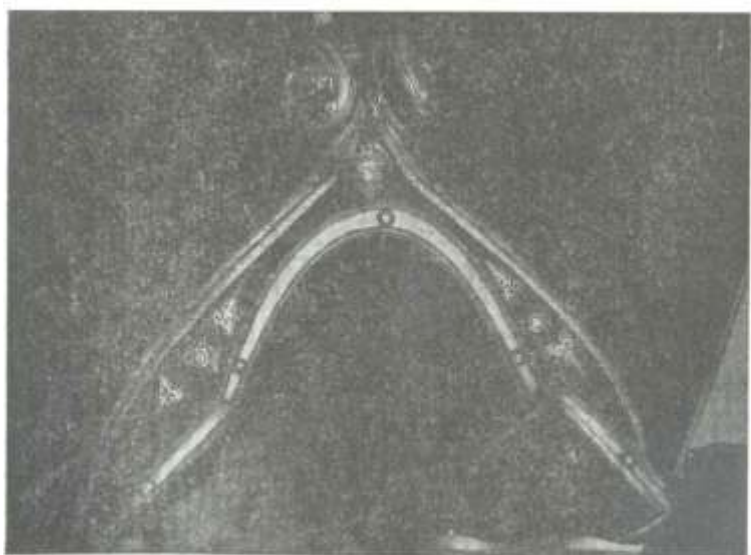
Элечектер

Аваздык аспаптар. Койчуев Жамалдин

Эр. Нурмат уста

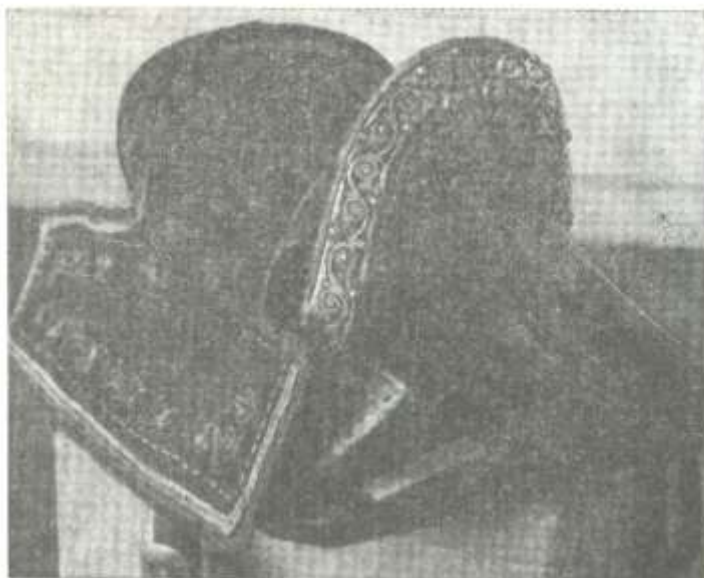

Ээр

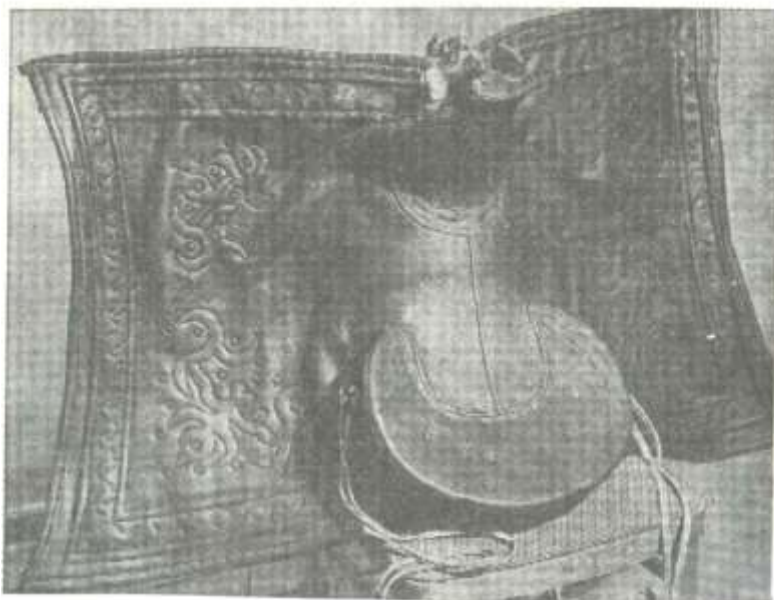
Ээрчи Исламбек
Исраилов

Күмүш чапкан ээр

Аял ээри

Сынпооз ээр

Эшик тыш

Ээрчи Бекешов Асек

Ээрге чийим түшүрүү. Молдокабылов Абдыжапар

Куржунда тизгич сымал энсиз «кыюуну» четине алып, алардын ортолоруна чалма менен «аламыч» (көчөттөрдү бири-биринен айырмалай турган өзүнчө түр) түшүргөндө жакшы кооздук берет. (Чалма — бул өзүнчө өнөр, ал кол башында жүзөгө ашат. Эгер ак-кара жиптен болсо, бирөөнү оңго, бирөөнү солго чыйратып чалганда, көркөм таңдай болот.)

Килем куржундун ортолук көчөтү төрт чарчыланып, ичин «кочкорек көчөтү» ээлейт да, анын өзөгүндө «ала мончок» болот. Ал — көркөм көчөттөрдүн араларын бири-биринен ажыратат. Алардын жүзүн ачат. Ал кийиз буюмдарына түшкөн «аламачы» саймалардагы «сууну» элестетет. Килем куржунга көчүрүлгөн кооздукту башкараак берүүгө да мүмкүн. Буюмдун чок ортосунда «сегиз жылдыз» орун алат. Ал «тогуз дөбө» деп да аталат. Алардын учтарына карадан «сыңар мүйүз» (жарым кочкорек) түшөт. Буюмдун четине кара-кызыл өңдө — «кочкорек көчөтү» түшкөн буюмдар, албетте, чырайлуу көрүнөт. Мунун килити чыйрак чыйратылган кара жиптен чалынат да, анын төрт жеринде топ чачысы болот.

Килем куржундагы көчөт араби килемдин согуу ыкмаларында да байкалат. Анын ортосунда ак-сарыдан төрт бурч «ала мончогу» келет. Анын этегине үч-төрт жерине барпайган «топ чачык» чыгарып койсо, буюм кооз көрүнөт.

Килемден токулган «куржун», «текче» (баштык), «бокчо», «чавадан» өңдүүлөр үчүн көркөм тандоодо биринин кооздугун бири толуктап турат. Тигил-бул буюм

үчүн андай түрлөрдү алмак-салмак түшүрө берүүгө болот. Мында үлгүнүн жердиги көк-кызылдан тандалып, ортолук көчөттөрдүн арасына сарыдан «ала мончок» түшүрүп, четтерине да тумарчаланган көчөттөр келтирилсе, андай майда кооздуктары жашылдан берилген «ийрек» (ала мончок сыяктуу килем көчөттөрдүн ажарын ачып турган түр) болуп турат. Анын куржун килиттери, чачыктары эшилген чыйрак кара шоонадай болот. Куржундун эки көзүнүн ортосунда «омуртка», «ашкана» көчөттөрү берилүүсү да тийиш. Мында буюмдун төрт-алты жеринде «топ чачысы» чыгат. Же төкмө чачылап койсо да жарашат.

Селкилердин куржуну — кыздын куржуну, бозойдун куржуну (жигиттин куржуну, мырза куржун) деп эки түрдүү жасалат. Куржунда жети жиптүү «чагармак көчөтү» түшүп, ал көк-кызыл өңдө берилип, четтеринде «чычкан изи» бар. Анда ак-кара түс мүнөздүү көрүнүп, түрдүү жиптер менен күзүктөө аркылуу терме көчөтсүз эле аркак өткөрүп согуу ыкмасы да колдонулат. Куржун кара-ак жиптен согулуп, жиби кезектеле ийрилет.

КУЮШКАН — «Куюшканы кабат» (макал). Ал — ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Токулган ээрди энкейиште аттын (унаанын) моюнуна кетүүдөн сактайт. Мунун эки учу ээрдин арткы актасындагы чыгарагына бекитилет. Куюшкан да кайык, өрүм аркылуу бүткөрүлөт.

Анын шөкөттөлгөн «кошундусун» төрт-алты-сегиз талаа чыгарып көркөмдөгөн зергерлер чыккан. Мунун чок ортосуна күмүш жалатылган томпогой темирди көмкөрүп, анын четтери чегеленет. Ага асыл таштарды чөгөрүп да шөкөт тешчү. Андан алтыга чейин талааланган «кошундунун» беттери «чымын канат», «жылдызча», же «байчечек» өңдүү оюм-чийимдерге жыш толгон. Айлакер усталар куюшкандын «кошундусун» сегиз талаалата да бере турган. Ат жабдыктарынын бул бөлүгү аттын бели менен соорусуна жайыла салаалап, күнгө чагылыша түшкөн.

Куюшкандын куткуну (чычаңы) 20 см ден 40—42 см ге барабар. Анын «кошундусу» куткундун ортосу 24 см ден 48—50 см ге жетет. Ал кошунду менен чагармактын байланышкан аралыгы 70—70=140 см болот. Мында куюшкандын солоңдорунун бирөө 10—12 см келип турат.

Айрым зергерлер ат жабдыктарына узанышууда өзүнүн бөлөгүрөөк чыйырын салат. Куюшкандын эле ондон ашуун көркөм шөкөттөрү бар. Мунун «кошундусунун» бир канатынын эле ар бири үчтөн-төрттөн, үч-төрт жерден бутактанып чыгышы да мүмкүн. Алардын ар бирине ар түрдүү өңдөгү таштар чөгөрүлгөн. Жалаң куюшканга бир нече кошунду шөкөттөрдү кармагандар чыккан. Ошондо ал солоңдорлор ат соорусунун эки тарабынан жарашыктуу түшүп, сынакей көрүүчүлөр токулгалуу атты тегерене карап чыгышкан.

Куюшкан — токулгалуу жылкынын сынын чыгаруучу ат жабдыктарынын көркөм бөлүгү. Азыркы куюшкандын алты сүзмөсү эки чагармак аркылуу бекийт. Чагармак — айлана түрүндөгү шөкөт. Анын бат жешилип кетпөөчүдөй болгон быдыр жолдору бар.

Куюшканды өрүүдө жана анын бөлүктөрүн бири-бирине кошууда татаал аракеттер жүргүзүлөт. Аны айрым эле өрүмчүлөр жүзөгө ашыра бербейт. Мында 16 тал (тилим) 32 тал (тилим) болуп түшсө, «калмак өрүм» (айрым жерлерде моңолдор өрүм) өңдөнүп кетет. Антип айтканыбыз, өрүм «кош өрүм» болуп көрүнөт. Мында адегенде биринчи оң колдон солду карай имерилет. Солдон экөө онду карай имерилет. Ондон үчөө солду көздөй бири «жээк» болуп түшөт. Ошондо өрүм бөлүктөрү кошулуп келе жатканда анын эки чети «суйсал өрүм», ортосу «жээк өрүм» болуп түшөт.

Буюмду «балык жон өрүм» (нарындыктар бул өрүмдү ушундай атайт. Талас тарапта ал «Жон өрүм», «жөмөрүм» же «нокору өрүм» делет. Айрым аймактарда аны «үч өрүм» деп коет). Аны «кош өрүм» кылып да өрүүгө жарайт. Ат бүктөлө түшүп

чуркаганда куюшкан ат соорусун карсылдата чапкылап, соору ак көбүктөнүп кетет. «Күлүккө таккан куюшкандай шакылдап» — деген салыштыруулар бар. Ушундан улам «ат чабышта», «улак тартышта», «кыз куумайда», «тыйын эңмейде» токулган ээртокумдун куюшканы узартылып коюлат.

КҮБӨК — «Эңкейсең эрке чайпалган, Күбөгүндү сагындым» (Аалы). Бул — зер буюму. Күбөктүн узундугу 80 см болот. Мунун эки өрүм чачка тагыла турган эки бөлүктөн зер шөкөттөрү бар. Анын ар биринде аралары мончоктолгон тоголок күмүш чыйрак жиптерден турган чаян түйүштөрү тизмектешет. Конус формасындагы себет түшкөн сөйкө сыяктуу эки күбөктүн узуну 7,5—8 см, дм 7,5 келет. Бул күбөктүн жалпы көркөмдүгүн арттырып турат. Мунун башында чөйчөкчөлөнгөн көлөмдүү (4 см, дм — 12 см) ичине чыйрак чыйратылган, сыртында кызылдан (60 тал, узундугу 12 см), ичинде 60—80 тал узундугу 24 см төкмө чачыктары болот. Аны жибектен да, жүндөн да, кебезден да ийрип чыйратып алат.

Күбөккө түшкөн оюм-чийимдер азем буюмдарына (жасалгаларына) түшкөн кооздуктардан анча айырмаланбайт. Күбөктүн жиптери, канатындагы оюм-чийимдер бирдей окшоштукта болот. Күбөктүн жиптери кызыл да, сары да, жашыл да, кара да болушу мүмкүн. Буюмду Талас, Кетмен-Төбө, Жаңы-Жол, Ала-Бука, Чаткал тарапта жашаган элдер арбын колдонушат.

КҮДӨРҮ КАЙЫШ — «Чын күдөрү болсун деп, балбандарга тарттырган» (эл ыры). Бул — колдо иштетилген кол булгаарынын бир түрү. Айрым чеберлер толгоп тар' тып, керип чоюп, талкууга коюп да ийлешкен. Иштетүүгө ийкемдүү кайыш. Илгери сыйрылган теринин түгүн дароо кырып, чийкилей да ийлешкен. Ийи жеткен мындай эң жука кайышты боекко салат. Андан кийин анын ички бетин түрдүү миздүү таракча менен кайчылаш утур-тетир сүргөндө кадимки баркыт сымал жыш түкчө пайда болот. Мындан сыйда бут кийимдер, мээлей, намиян сыяктуу I буюмдар тигилген. Күдөрү кооз көрүнөт да, абдан бышык болот, өңү тез оңуп кетпейт, суу да өтпөйт.

КҮЖҮ — «Күжү күйгүзгөн, күмүштү күлгүзгөн» (Макал). Бул — көрүктүн отту, чокту, үйлөп чоктонтуп туруучу бөлүгү. Колго сагыздай ийленген чопо топуракка майда кыркылган кылтак жүн аралаштырып, кудум куйма калыптай ийине келтирип, «күжү» жасалат. Түсү бышкан кирпичтей күжүгө тигил ноктолонгон эки ачакейдин тумшугу кирет. Көмүрдү (чокту) үйлөй турган, жоондугу

карыштай тешиктен сыгылган жел өтө басымдуу чыгат. Эгер тешик мындан кенен келсе, жел начар үйлөнөт.

Такай иштелген «күжү» бир айга араң чыдайт. Күжүнү улам кайрадан ошондой жол менен усталап жасап алып турушат. Ордунан өйдө-төмөн козголбошу үчүн көөрүктүн эки ачакейинин чатына жыгач уруп таштайт. Мындай асма көөрүктү усталар ортолук устаканаларды уюштуруудан баштап пайдаланып келүүдө.

КҮЗГҮ КАП — Кыз-келиндердин өздүк буюмдары салынуучу баштык. Ага: атыр, күзгү, самын, шуру, эндик өңдүүлөр кирет. Күзгү каптагы көркөм көчөттөр туш кийизден айырмаланат. Күзгү каптын капкагы, этеги «тор чачык» жана «топ чачык» менен чачыланат. «Кылыч байлоо» менен кооздолот. Үстүнкү кулакчаны аркылуу кереге башына илинет. Ага түшкөн ар кандай көчөттөрүнүн чекесин уз ак-сары жип аркылуу «ала мончоктойт». Негизинен көркөм көчөттөр кызыл жип менен сайылып, анан өңдү дагы даанараак ачыш үчүн анын четинен сары, ак өң курчалуу керек. Ошондой эле түшүрүлгөн көчөттүн эки булуңундагы кызылдын ичи эки курдай сары, ак менен алмак-салмак айландырылат. Уздардын түшүргөн «кыялынын» ортосунда да суу жүгүртүлүп, өңдү ача билишет. Күзгү кап менен текче бир бүтүмдү түзөт. Түшкөн сайын көчөттөрүнүн чекесин ак жип аркылуу текчедей «ала мончоктоп», ал «текчеге» окшошуп, экөө үйдүн ички жасалгалары үчүн эриш-аркак көркөмдүктү тартуулайт.

Саймачылар орточо күзгү каптын көлөмүн 100х50 см кылышат да, мунун жээгин мүмкүн катар кундуздашат. Бетине сайма көчөттөрү түшкөн күзгү кап илгери кийизден да, таардан да, териден да жана калың кездемеден да жасалган.

Күзгү каптын жана текченин эң эски үлгүлөрүндө алтын түспөлдүү муунак-муунак зымча түйүлгөн төкмө, түймө чачылар сеңселип турат. Ага түшкөн көчөттөр «көөкөрчө», «жүрөкчө», «комуз тили», «бугу мүйүз» өңдөнөт. Алардын араларын «суу» ажыратат.

Күзгү кап илгери таш күзгүгө чакталып, сүйрүрөөк жасалган. Кийинки күзгү каптар аяк каптан айырмаланбайт. Алардын жердиги жана ага түшкөн көркөм оюм-көчөттөрү бири-биринен анча өзгөчөлөнбөйт. Турмушта буларды буюм катары астейтеп колдонуу улам барган сайын басаңдоодо. Тек гана боз үйдүн жалпы сайма жасалгасынын бир бөлүгү катары керегеге тартылуу аркылуу кооз көрүнөт.

Айрым «күзгү кап» мурунку салттуу буюм-тайымдардын негизинде жаралуу менен туштукка үндөшүп, аны менен бир бүтүмдү түзүп, көчөттүн көркөм каражатын

чечмелей келгенде уздар «чамгаракты» элестетет. Себеби, андагы тор чачык боз үйдүн керегеси өңдөнөт да, мүмкүн жабык баштын же тегиричтин да элесин бердирет. Буюмдун чок ортосундагы табакча сайманы «Түндүк» десек да болот. Жалпы алганда көркөм көчөт түндүктүн чамгарагындай баамдалат.

КҮЙӨӨ — өрмөктү чаташтырбай согуу үчүн жиптерди чыбыкка үстүнөн топ-топ кылып байлоо. Андыктан эриш жиптин ортосундагы жиптерди арбыныраак, четки жиптерди аз аздан бириктирип байлайт.

КҮЗҮК — килем токууда жана өрмөк согууда улам аркак өткөрүлгөн сайын үстүңкү — эркек жиптеринин ар биринин арасы менен астыңкы — ургаачы жиптерин өткөрүп, астын-үстүн кылып алмаштырып туруучу бөлүгү. Килемде эриш жип бүт бойдон жүгүртүлүп бүтүп өрмөктүн эриш жиби жүгүртүлүп жатканда күзүк өтөт. Эриш жиптердин ургаачылары күзүккө илинет да, эркек жиптери илинбейт. Өрмөкчү, килемчи адыргыны өзүн көздөй тартып кырынан тургузганда, эркек жип күзүк жиптин арасы менен өөдө чыгып, адыргыны жалпагынан ары жылдырганда ургаачы жиптин арасы менен төмөн түшүп турат. Күзүктөлгөн эриштерди көтөрүп согууга даярдоо үч бут мара болот. Эриштин эки тарап жыш жиптери бат-бат алмашып, арасына аркакты кысып алат. Килем менен өрмөктүн токулган бөлүгү жылган сайын күзүк да, күзүк көтөргүч мара да (можу, иймек) күйөөнү көздөй жылдырылат.

КҮМҮШ БАЛКА — «Балкасы менен зер чапкан, Бармагы менен мал тапкан» (макал). Бул — зергерлердин аспабы. Муну менен күмүштү темир бетине чабат, жашытылган күмүштү сомдойт жана ийет. Анын сабы сыйда, кармоого эптүү, күмүштү чабууга элпек, жеңил болуп, түспөлү ар кандай көрүнөт. Эки тарабы тең чукулдук кейиптенген балка, бир башы тегерек, дөшүдөй уңгулуу балка, бир башы чукулдук өңдөнгөн балка, же бир башы керки өңдөнгөн балка... Аларды зергерлер өзүлөрүнүн узануу оңтоюна карата жасап алышат.

КҮМҮШ ЖАЛАТУУ (ширетүү) — Зергерликтин бир ыкмасы. Бул — күмүштү иштетүүнүн жөнөкөй, бирок негизги түрү. Адегенде күмүштү жашытуу зарыл. Бул үчүн зергерлер күмүштү темир бетине чабуудан мурун аны отко кармап, улам тап менен жашытып, үлбүрчөктөй жукартат. Ансыз ал талаптагыдай чыңалбайт. Зергерлер өзүлөрү мыктылап жасап, ширетип алган албарстай өткүр балкасы аркылуу кара темирге кыйма-чийме торчо сызык түшүрөт. Ага үлбүрчөктөй чыңалган күмүштү аяр кармап келип жалатат да, балка менен акырын таптайт. Муну күлдүү чүпүрөк, же кийиз менен мизилдете сүрткөндө асыл зат өңүнө чыгат, көз уялта жалтылдап, кадимкидей даана кумүш буюм болуп калат.

Мурун ат жабдыктарынын бөлүктөрү (жүгөндү, көмөлдүрүктү, басмайылды, куюшканды, үзөңгүнү) көндү, жыгачты, мүйүздү жана башка буюмдарды шөкөттөөдө темирди торчолоп, ага күмүш жалатуу ыкмасы укмуштай өнүккөн. Кооздук түшүрүү — бул аялдар себине, ат жабдыктарына, салттуу жана азем буюмдарына темир чөгөрүү, ага күмүш жалатуу жана анын бетине көркөм оюм-чийим түшүрүү. Бул зергерчиликте «сынпостоо», «чегелөө», «шөкөттөө» деп аталат.

Адегенде кара темирден шөкөт куюунун ар кандай көркөм калыптары болот. Темирди көөрүктө эритет да, өзүнүн калыбына куят. Сууп болгондон кийин аны кайыш бетине чабат. Эми накта күмүштү зым кылып чоет. Улам майда тешикчеден өткөрүп отуруп, зымдын ичкелиги аттын туу куйругундай болгондо албарстай курч балкасы менен алиги кайыш бетине чабылган куйма темирдин бетин торчолоп, күмүш зымды ошого жаткырат да, кичинекей бетине өзүнчө оюм түшүрүлгөн күмүш зымдар жалатылат. Усталар ушундай ыкмада кыз-келиндердин азем нускаларын, салттуу эмеректерин, ашкана буюмдарын шөкөттөй алышкан.

«КЫЛЫЧ БАЙЛОО» — Түймөчүлүктүн бир түрү. Муну негизинен Тоң, Ат-Башы, Нарын аймагындагылар арбын кармашат. Аны көбүнчө боз үйдүн тегиричи, сайма жабык башынын жээгине тартат. Мында ар бири алты талдан жипти үчтөн кайчылаштырып байлайт. Анын «өрмө чачысы» бар. Мында да алты тал чыйратылган жип экиден үч сыйра өткөзүлөт да, анда текши көзчө (торчо) чыгарылат. Мунун аягына адаттагыдай «топ чачысы» түйүлүп, буга болжол менен жүз, жүз элүүгө чукул тал жип керектелет. Муну «чок» деп айтат.

КЫРГАК — Кооз буюмдардын бир түрү. Бул шөкүлөнүн, такыяны, элечектин эң сырткы кырчоосу. Азем буюм-тайымдар ушул кыргагы менен көрктүү көрүнөт. Алар ар кыл эндүүлүктө, ар кандай кездемелерден кооз саймаланып жана кештеленип да жасалат. Кымбат баалуу металлдар менен чөгөрүлүп да кармалат. Элечекти кооздоо-көркөмдөө менен анын жанып, чубалып калуусунан да сактаган. Кыргак кооздолушуна жана жердигине жараша: «алтын кыргак», «күмүш кыргак», «сайма кыргак», «кеште кыргак», «оймо кыргак», «бермет кыргак», «шуру кыргак», «жибек кыргак», «кымкап кыргак» деп айтылат да, устанын-узун устаттыгы менен уздугуна жараша укмуштай чырайланат. Алтын же күмүш жипчелер чырашталган кыргактардын кырка этегине түрдүү формадагы (узундугу бир эличе) алтын, күмүштөн кыюуланган майда желбирөөчтөр аркылуу «төкмө чачыланган».

Күмүш кыргактын күмүш шөкөттөрү томпок, төрт чарчы туташ көрүнөт да, ага түшкөн кооздуктар «айчык», «карга тырмак», «куш канат» сымал көркөм оюм элементтеринен турат. Мунун жээктери да желбирөөчтөрдөй, бой тумардай, күбөктөрдөй майда күмүш калакчалар аркылуу төкмөлөнөт.

КЫНА — көркөм кол өнөрчүлүктө чөптүн тамырынан алынган боек. Муну ышкын түптөн күз айларында атайын казып, сыртындагы чопо топурагын тазалап алат да, сууга кайнатканда чыйкандай кызыл өң берет. Кынага ачык каш кошуп, жүн боёгондо «аты да кына, заты да кына» болуп өмүрү өңү өчпөйт.

КЫЧКАЧ — зергердин аспабы. Муну менен жашыган күмүштү, күжүдөгү чоктонгон темирди кыпчып алып, дөшүгө коет. Бул жашык металлдан жасалат. Ичке, майда нерселерди кармоого эптүү эки учу учтуураак, жаактары бүкүрүңкү келет да, шакектелип коюлат.

Кычкачтын бөлөк түрлөрү да бар. Мисалы, төрт чарчыланган анын ички учу быдырлуу келген, нерсени шып кыпчып чабууга, мык суурууга ылайыкташат. Аны усталар «аңырооз» дешет. Ал аттишке окшошуп кетет. Кычкачтар ар кандай түспөлдө жасалып, «кыпчуур», «чымчуур» деп бөлүнөт.

КЫЯЛ — а) Элдик колдонмо-жасалга өнөрүндө узануу менен уздануудагы чыгармачылыктын жогорку чеги. Ал — ар бир устанын жана уздун бири-бирине анча коошпогон өздүк көркөм оюм-чийим жаратуудагы жекече мамилесинин

натыйжасы. б) Айрым атактуу чеберлердин аттары кошо айтылган көркөм оюмдары менен көчөттөрү. Мисалы: «Салбай оюм», «Садыбакас оюм», «Маркатай оюм», «Садык оюм»..., «Шакен оюм», «Алтын оюм», «Макен оюм», «Күлүшары оюм». в) Элдик сыналган көркөм оюмдун жана көчөттүн жалпы аталышы.

КЫЛДЫРООЧ — «Кыдырата карадым, Кылдыроочу кооз экен» (макал). Бул — боз үйдүн сыртына канат чийи менен керегесинин ортосу аркылуу тегерете жабылган буюм. Кылдырооч таардан да, кийизден да тартылат. Терме кылдырооч нарктуураак көрүнөт. Анын чети чачыкталат. Ал — тегиричтин бир түрү. Кылдырооч «эр жак», «эпчи жак» деген эки бөлүктөн турат. Көчкөндө бул кооз Зуюмду шаан-шөкөт үчүн жүктүү төөнүн мойнуна салаңдата ороп же жаап коюшкан.

Тегирич, шалча, кереге таңуу өңдүү согулган терме үлгүлөрү кылдыроочко жарай берет. Кылдырооч үчүн да түймөчүлөр жипти бышык чыйратып, жакшылап челдеп, түрдүү түстө боеп алат. Түймөчүнүн аракети аны мыктылап ийрип, чыйратып, челдеп, анан чебердеп түйүшүнө байланышат.

Же мунун четине «Чагармак» аттуу көчөт түшүрүлүп, ага кара-актан жети кош жип эриш келип, андан кийинки көчөткө тогуз көк-кызыл жип керек. Андан кийин «Тай туяк» көчөтүн түшүрөт уз. Мында уздук касиет элдик көчөттөрдү жат билүү, аны өрмөккө ойдогудай түшүрүүсү менен эле өлчөнбөйт, эң негизгиси, ошол көркөм көчөттөрдү буюм четине, ортосуна айкалыштыра берүүнү билүү керек. Ошентип, «тай туяк» көчөтүнүн чети жарым тумарча болуп чыгат. Ага жуп үч тал жип керектелет. «Тай туяк» көчөтүнө жуп 15 тал жип сарпталат. Адегенде беш көк жипти, анын ортосуна үч көк жипти алып, бирден кызылды терип, анан четин эки көк, бери четинен бир көк келет. Андан кийин төрт кызылдын, бир кызылдын үстүнөн, эки кызылдын четинен эки көк, алты кызыл, эки көк кайталанат. Жарым «тай туяк» элестеп, ал кайра четинен терилип, толук көчөт пайда болот.

Кылдыроочко жупталган 59 тал жипти алып, үстүнкү жээгине жуп үч, андан кийин үчтөн тогуз жипти терип, буюмдун ортолугуна «Табак оюм» түшүрөт. Анын майда жана кезек түрү кездешет. Термечилер анын майда түрүн өзүнчө «кыялдантып» бере алат.

Бул буюмдун эки түрү бар. Баш кылдыроочтун ар кандай үлгүлөрү болот. Кооз көрүнүшү үчүн мунун башына «бадам», «кыял», «бармак боочу» өңдүү шырдак оюму берилет да, асты «тор чачыланат». Так ушундай кылдыроочтун кооз түрү боз үйдүн бел кырчоосунан кийин да тартылат. Ылдыйкы кылдыроочтун кийиз оюму кара кызыл өңдө берилип, ал өйдөкү кылдырооч менен айкалышып турат.

Кылдырооч ортолугу жалаң термеден болот. Ошондо бул буюм эшик тыштын четине бастырылган ичке тилкедеги көркөм оюмга үндөшүп калат.

Чеберлер сары, кызыл, ак өңдөрдү өзүнчө жупташтырып, атлас шайы сымалдантып, көчөт түшүрүшөт. Аны «бачайы көчөт» деп аташат. Мунун четине ак-карадан эки элидей «жээк» түшүрөт. Ал эми кылдыроочтун кажары таардан жасалышы көркөмдүктүн чегине жетет. Мунун четине ак-карадан «кырк шак» көчөтү түшөт. Андан кийин сары өңдө «төрт илик» кара жердикке «ичирилип» берилет. Андан «тумарча көчөтүн» түшүрүп, кайра төрт илик (айры көчөтү) сыяктуу бачайы көчөттөр кызыл түстө көк фондо түшөт. Анын экинчи четинде кайрадан «кырк шак» берилип, чыйратылган шоона жиптен тор чачык жасалат.

Уздарыбыз буюмду кооздоодо боектун түрлөрүн аяшкан эмес. Кийиз оюмдары менен терме көчөттөрүн эриш аркактай жупташтырып кармаган оймочу-термечи беш-алты өңдү бири-бирине кыйыштырып сары саптай алат.

КЫЛ КЫЯК — элдик үндүү аспаптардын бир түрү. Бул муң-зарды өзүнө батырып, өткөн доордун музасын топтоп турат. Аспаптын узуну үч карыш, эки эли болот. Анын эки кулагы бар. Кыл кыяктын кулагынын мындай чоң болушунун себеби, аттын туу куйругунан тандалма токсон талын буроо учун ал, албетте, токтомдуу

болушу керек. Кыяктын арты томпок көрүнүп, маңдайы айыш-өңкөгөйрөөк келет. Эгер мунун бетин түз кылса, аспап уй мөөрөгөндөй үн берип калат. Бул аспаптын тепкеги комуздун тепкегиндей болсо үн чыкпай калат. Натыйжада, чеберлер ачакей бутактарды алат. Анын чолок буту тик туруп, кыяктын орто капкактуу жерин басуу зарыл. Тепкектин тайтайыңкы буту аспаптын четин басып турганда гана үн ойдогудай чыгат.

Усталардын жана кыяк тартуучулардын айтымында, кыл кыяктын бетинин төө териси менен капталышынын мааниси бар. Анткени, аспап жайкы чилдеде укмуштай какшайт да, укмуштуудай үн чыгат («ботосу өлгөн ингендей боздойт»), Тумандуу күндөрдө, жаанда, кыскасы, аба ырайы бузулган чакта бир аз нымдашып, кыл кыяктын үнү анча чыкпай калат. Ошондуктан, аны кургак жайда сактообуз зарыл.

Кыяктын жаасынын узундугу 65—70 см келип, көркөм жана бышык келгендиктен мунун жыгачы бир гана табылгыдан тандалат. Жаанын кармай турган жагына булгаары капталат. Колдун төрт талаасы ага баткандайучун тешип, буга кылдын учун түйүп коет. Кыяк кылына ат, айгырдын туу куйругунан 120—130 талды жулуп алуу керек. Тал кылдар бири-бирине буралтып, чырмалтып текши төгүү зарыл.

Бул үндүү аспаптын авазын талаптагыдай көтөрүү үчүн карагай менен куурайдын чайыры керектелет. Аны кылга өлчөмүнөн көбүрөөк сүртсө, аспап кыркырап калат. Андай учурда мокок бычак аркылуу кайра кырып, таза чүпүрөк менен сүртүп таштоо тийиш. Абалы чайырды сууга кайнатып алса, анын даты кетип, тазасы калат. Аспап кылдарына мына ошону этиеттеп сүртүп турат.

Кыяктын кылына май тийсе, үн бербей калат. («Бууранын терисинен капкагым болсо, сүйкөнгөнүм карагайдын чайыры болсо, жайдын саратанында тартса боздоор элем» — деп, кыяк айтыптыр деген уламыш эл ичинде

бар.) Бул аспапты кыякчы алгыр куштардай бөпөлөп асырап турат.

Мында айрым усталардын жекече байкоолорун да эскере кетebиз. Ал кыякты жасоо комуздун ыкмасына үндөшүп кетет. Андан анын айырмасы кыл кыяктын капкагы төө териден болору белгилүү. Мында теринин челин тазартуубуз зарыл. Анан ал теринин белгилүү өлчөмдө тептекши жукартабыз.

Төө терисинин бардык жери бирдей эмес. Мүмкүн катар теринин текши жеринен кесип алынат. Ал комуздай кайкайыңкы эмес, ошончо 10—7 мм дей бүкүрөйүңкү болот. Ошондо моюн менен чаранын бириккен жеринин ийилүү тереңдиги 2,5 см, же 25 мм болот. Мында тепкектин капкакты басуу күчү азаят да, демек, капкактын эркин термелүүсүнө ойдогудай шарт түзөт.

Кылды талдап тагып жатканда баарынын жоон-ичкелиги бирдей болушу керек. Мунун алтымыш талы астына, сексен эки талы үстүңкү кулакка тагылат. Ошондо астыңкы кыл жогорку нотаны (ичке үндү), төмөнкүсү төмөнкү нотаны (жоон үндү) берет. Кылдарын бирдей тандап алгандан кийин аны (илгери шакар, эми «Айна») таптаза жуушубуз тийиш. Азыр төө терисин табуу, албетте, кыйын. Кыргыздын классикалык чыгармаларын ойноону жеңилдетүү үчүн чеберлер кыл кыяктын капкагын карагайдан тандоодо. Ал түз эмес скрипка сыяктуу томпок келет. Мунун кылы мурункудай эле болуп, тээги скрипканыкына окшош көрүнөт.

Кыл кыяктын көндөйүнө, тепкектин алдына тирөөч коюлат. Аспап скрипкадай кайкалак болот. Демек, жалпысынан алганда бул скрипкага окшошуп, улуу композиторлордун даанышман чыгармаларын ойноого укмуштай мүмкүнчүлүк берет. Ал комуздун тембрине да даана жакындашат. Мындай музыкалык касиеттерди биз, төтөн, бир тууган казак элиндеги домбра менен кыл кыягындагы шайма-шай окшоштуктардан да байкайбыз. Ошондуктан, алардын ансамблдери «Сары арка» өңдүү жүрөк-жүлүндү титиретип, шамалдай жорткон күүлөрдү ойноп

жатканда эки аспап бири-бири менен укмуштай эриш-аркак айкалышат. Кыл кыяктын жаасына 120 тал кыл тандалат.

КЫЛЫЧ — Ал өрмөк согуучу тактай курал. Кылычтын узундугу болжолдо 45—55 см, жазылыгы 15—17 см, калыңдыгы 3—5 см, бир кыры жукартылган сабы бар бычак түспөлүндө болот. Адыргы аркылуу улам өрмөктөгү эриштин астыңкы жиптерин үстүнө, үстүнкү жиптерин астына алмай-телмей өткөргөндө, бул кылыч менен эки-үч салмактуу соккондо аркак жип эришке кынаптала түшөт.

КЫРМА — Жыгаччылыкка узануунун бир түрү. Түркүн жыгачтан ар кандай идиш-аяктарды жана башка ашкана буюмдарын жасоо жана кооздоо ыкмасы.

КЫРМАЧЫ — Кырма менен узанган чебер.

КЫРМАЧЫЛЫК — Бул — челек, аяк, чөйчөк, табак, сузгу, кашык өңдүү ашкана идиштерди кырып жасоочулук жана кооздоочулук. Мында абалы жасалуучу буюмдун, же идиштин көлөмүнө жана ыңгайына карата жыгачы тандалат. Аларды жөнөкөй сомдошко керки менен балта керектелет.

Идиш-аякты жасоодогу кол дүкөнү — бир учу түркүккө такалып, экинчи учу кыруу жыгачка кагылган беш темир мыктан азуусу бар ок жыгач. Аны «кырма» (дүкөн) дейбиз. Кыруучу курал «ийги» — метрдей таяктын башына бекитилет. Кыруу учурунда таянычка ийгини басып турган жыгачты «туур» дейт. Кырманы (дүкөн) айлантып турган кош жыгачты «тепки» деп, эки бутун алмак-салмак эпилдетип тынбай баскан адамды «кырманын (дүкөндүн) тепкичи» дешет. Ал кырмачынын шекити болот. Кырма идиштерине түшкөн кооздук жалпысынан «кеште» деп аталат.

Кырмачылыкта байтеше көп колдонулат. Кырылып бүткөн буюм илгери өз кырындысы менен жымсаланган. Мындай буюмдар кыргыз жергесинин ашкере чырайлуулугун, түгөнгүс түптүү байлыгын, ал эч бир жайда кайталангыс экендигин, мындай жыгачтардан уникалдуу нерсени көп жасоого ойдогудай жагдай түзүлгөнү даана баамдалат.

Азыр жаңгак токойлорунда иштетилип, чет өлкөлөргө дейре жөнөтүлүп жаткан көркөм нускалар арбын. Элдик чеберлер өз дүкөндөрүндө электрлешкен техникалык прогрессти пайдаланууга толук мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө.

МАКИ — «Алтын саптуу, ак маки, Канткенде кынга батты экен» («Манас»), Бул — мизи ачылып-жабыла турган, чөнтөккө салууга ыңгайлуу бычактын бир түрү. Усталар муну курч металлдардан таптап жасап, анын кармоочу сабына күмүш жалатышкан жана ага «сыя төгүү» (зооткер) жана «чапкылоо» өңдүү зергерчиликтин ыкмалары аркылуу кооз оюм-чийим түшүрүшкөн. Макинин сабы жыгачтан да, сөөктөн да, мүйүздөн да, мизден да, жезден да, калайдан да болот.

МАЛАКАЙ — «Малакайы алтындан, Бардашы журттан артылган» («Манас»), Бул — элдик баш кийимдин бир түрү. Көбүнчө карыялар кийишкен. Уктаарда кийип жатканда башты жылуу сактаган. Ал өңдөлгөн (бордолгон), ышкын түпкө, анарга жана башка өсүмдүктөргө боёлгон түктүү териден аңтара тигилет. Малакайдын көрпөдөн бир-эки элидей «кыюусу» болот. Кыюусуз тигилген малакайга кездеме менен көрпөдөн «милте» (жээк) коюлат. Аны бычып-тигүүдө жана кийүүдө аймактык айырмачылыктар бар.

МАРЖАН — «Тал чыбыктай боюңду, Таза баккын ыргалып, Тамагыңдын тагына, Маржан таккын ыргалып» (Барпы). Бул — зергерчиликте бир чети асемдик буюм катары колдонулуп, жипке тизилип, мончоктой эле моюнга тагылган шурунун бир түрү. Шурудан жасалган кооздук. Ал желбирөөч (моюнга тагылуучу көркөм тумарча), жаак мончок, чач учтук өңдүүлөргө өткөрүлөт да, элечектин тартмасына, чыны каптын, кайчы каптын, күзгү каптын бетине, шөкүлөнүн, тыш кийимдин жана ушул сыяктуулардын өңүрүнө бастырылат. Кыз-келиндердин кооз буюмдарындай эле алар токуна турган ат жабдыктарына да маржан шурулары бастырылган.

МАТОО — «Уукчулардын», «керегечилердин», «түндүкчүлөрдүн» жалпы алганда боз үйдүн жыгачына узануусу. Демек, кереге саканактарынын башкы бөлүгүн кайкалата, уук-алакандарын бүкүрөйтө ийүү дегендик. Матоо үчүн «Тез» керек. Чеберлер маталган кереге-уукка атайын тарткы менен сай түшүрүшөт. Жерди ууктун билеги жана саканактын башы баткандай кылып казып да, ийилип даяр болгон ууктун билегин, саканактын башын ошол чуңкурчага салып, анын үстүнөн оор таш менен бастырган. Бул матоо деп аталат. Матоодон ойдогудай чыккан жыгачтын ийилгени көп убакытка чейин жанбайт. Үй формасын жоготпой, кептүү турат. Ошондуктан, кыргыздар матоосу жанбас үчүн боз үйдү дайым тигип жана жыйып турушат. Үй көпкө чейин тигилбей калса, үйдүн матоосу жанып, көрүнүшү бузулат.

Матоодо таңгак жыгачтардын чекесинен чечип туруп, сууга салып, нымдашкан чакта чокко (кор кылуу — «кордоо») салат. Тал кызыйт. Кол күйөр-күйбөс болгондо алганда ал жибектей жумшарат да, матоого коюлат. Ал жерге ташталбай, түркүк кылып коюлат.

МААСЫ — өкчөсү жок, чулгоо оролуп кепич менен кийилүүчү кончтуу, жеңил бут кийим. Мунун жасалышына, жердигине карай «намеркан маасы», «кыром маасы» деген түрү бар. Алар оң жана сол бутка ылайыкталып, айырмалуу (эки жактуу) жана эки бутка бирдей (бир жактуу) тигилген.

Чеберлер кол булгаарыдан кашыктай сыйда мыкты маасыларды ултарып, ага чийме сынпос түшүрүүчү. Бул бут кийим эркектердин маасысы, ургаачылардын маасысы болуп экиге бөлүнөт. Жигиттердин жана кыз-келиндердин кийген маасыларынын кончунун алдыңкы бети чиймеленет. Андай элдик мүнөзгө эгедер көркөмдүк өтүк, жагдан, чыны кап, көөкөр, кечим (тердик), ээр өңдүү көн жана булгаары буюмдарына түшкөн кооздуктарга өтө үндөшүп турат. Буга наар (чийме — сынпостун бир түрү) берүүдө чеберлер «мүйүз», «кыял» сыяктуу элдик оюмдардын элементтерин учтантып, айкаштырып берет.

Кийинчерээк маасы жандыктын терилеринен ичтетилип, булгаарыдан тигиле баштады. Жердик жука болгондуктан, ага өсүмдүктөрдүн сабактарын, бак-дарактардын мөмө-жемиштеринин бутактарын жана жылдызчаланган сайма көчөттөрүн бир өңдө келтирүүдө. Ошондой эле башка өңдөгү булгаарыдан оюм чыгарып, аны маасынын маңдай бетине жабыштыруу же оюп коюп тигүү аркылуу ага кооздук берилүүдө. Азыр өнөр жайдык негизде көп нускада чыгарылып жаткан бул бут кийимге көркөм көчөттөр атайын сайма сая турган машинасы менен түшүрүлүп, дүкөндөргө такай чыгарылууда.

МОНЧОК — буюмдун жердиги. Көбүнчө моюнга тагылуу менен шөкүлөгө, топуга, кеп такыяга, туштукка, туш кийизге, чач учтукка, чачкепке, чачкапка жана башка асем буюмдарга бастырылат. Ал ар түрдүү (тоголок, сүйрү же көп кырдуу) формада болот да чеберчиликте жасалгаланат.

МИС — «Шакеги кызыл мис болгон, Самаганы иш болгон» (Калык). Бул — зергерчиликтин жердиги. Мистин касиети сары жезге окшошот. Анын эриши кеч болот. Алсак, сары жез 10 минута, мис 18—20 минутада эрийт. Экөөнүн чыдамдуулугу бирдей келет. Ийкемдүүлүгү жумшак болгондуктан заматта жешилет. Дат чалып, бат эле өз өңүн өзгөртүп жиберет. Мына ушундай бөтөнчөлүктөрдү эске алып, усталар ат жабдыктарынын шөкөттөрүн кармоодо мурун буюмдун үлгүсүн жасап алат. Ошого салыштырып, жасап жаткан чакта ийне учундай да кемтик кетирбей, так жана таза кармоого аракеттенишет.

МИСТӨӨ — жездин бетине калай жугузуу. Усталар жездин сары, кызыл түрлөрүн билет. Мындай жаркырак металлдардан ат жабдыктардын көркөм шөкөттөрүнөн, кыз-келиндердин өздүк кооз буюмдарынан башка мистабак, аптаба, чөөгүн, чайнек өңдүү ж.б.у.с. идиш-аяктарды ойдогудай жасап алышкан. Жезди, колону эритүүнүн

өздүк ыкмасы күмүштүкүнө өтө окшош болуп, таза жездин өзүнө бирдеме салуу же коюу анча нарктуулукка жатпаган. Демек, жездин ичин калайлоодо илгери торко электен өткөн майда кум менен жездин ичин жалтырата тазалайт. Ушундан кийин жездин бетине калайды жука-жука кесип, көрүктүн жалынына кармап эритип, ношотурду себет да, кебезден жасалган куургуч аркылуу сүртөт. Ошондо калай жездин бетине жабышып, ак түзгө айланат.

МИНА КОЮУ — азем буюмдарын кооздоонун бир ыкмасы. Ал «күмүшкө мина төгүү» деп да аталат. Мында күмүш бетине түшкөн чийимге минаны мыскылдап салып, отко коет. Мина мөлт этет да, чийимдин ичинен жатак алат. Аны кургак чүпүрөк же кийиз менен сүртсө, көркөм оюм жаркырай түшөт. Минтип күмүш буюмдарды кооздоо эски зергерлердин салты болгон.

Мина боегу түрдүү түстө болот. Бул бөтөлкө сымал да көрүнөт. «Кызыл мина», «сары мина», «көк мина», «жашыл мина» — деп айтылат.

Мина төгүү — «сыялоонун» бир түрү. Муну биз зер буюмдарына пайдаланарда аны абдан гүл майдалап, же сууга чылап, кадимки сыядай кылып алат. Демек, күмүш бетине түшкөн оюм-чийимди минтип, «сыялоону» «мина төгүү» же «мина коюу» деп да аташат. Муну менен ат жабдыктарын, азем буюмдарын кооздоого көбүрөөк көңүл бурулган.

МУЗОО ТИШ ӨРҮМҮ — Ат жабдыктарын узанууда татаал өрүмдөрдүн бир түрү. Жортуулга камчылана турган камчылардын түшкүнү сокмоктуу болгон. Түшкүндүн сабын чеберлер күздө кыйылган тобулгу (табылгы) же ыргайдан сапташкан. Камчы түшкүнүн көбүнчө жылкынын, торпоктун терисинен өрүшөт. Өрүм сегизден тартып, жыйырма талга дейре жуп сан менен өрүлөт. Өрүлүүчү көктүн талын күндүн табына кургаткандан кийин ашаткыга салып ийлейт. Күдөрү түрдө аябай ийленген аны жаага керилип коюлган жумуру өзөктүн үстүнөн өрө баштайт. Ал кадимки терме өрүмдөй бирдей терилип, бирден басылат. Натыйжада көгү жоон тилинет. Өрүмү жыш түшүп, музоонун тишиндей төрт чарчы көрүнөт.

«Музоо тиштин» берки «суйсалма өрүмү», «жылан боор өрүмү» өңдүү татаал өрүмдөрдөн айырмасы байкалып турат. Мисалы, «суйсалма өрүмдө» бирден терилип, үчтөн басылса, «жылан боор өрүмдө» бирден терилип, экиден басылат. Демек, «музоо тиш» бирден басылып, бирден өрүлгөндүктөн учунан да, ортосунан да такыр жанбайт.

Айрым өрүмчүлөр «музоо тиш өрүмүн» алты тал эле кайыштан өрүп берет. Ортосуна өзөк коюлуп, өрмөсү анча сыйда болбой, одуракай көрүнөт, өрүмдүн ыкмасы оңой келет. Анда алты тал үчтөн экиге бөлүнүп, өрүмү сол колдон бир талды алдыга коет да, оң колдогу көктү үстүнөн басат. Муну көк менен да чеберлер алты тал аркылуу өрө алат. «Музоо тиш өрүмүн» «торпок тиш» деп да атайбыз.

МҮЙҮЗ — зергерчиликтин жердиги. Көркөм буюмдарды кармоонун түбөлүктүү материалы. Аларга үй айбандарынан — уйдун, топоздун, кой-эчкилердин, кайберендердин — тоо текенин, кулжанын, бугунун, эликтин мүйүздөрү кирет.

МҮЙҮЗ УСТА (мүйүзчү) — ар кандай мүйүздөрдөн элдик кооз буюм-бечкектерди жасоочу чебер.

МҮЙҮЗЧҮЛҮК — элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндөгү устачылыктын бир түрү. Мүйүз устанын аспап-куралдары башка чеберлерден анча айырмаланбайт. Зергерчиликке таандык: кол араа, балка, ийди (ийги), үшкү (көзөгүч), бычак, үрпү, өгөө өңдүүлөр кирет. Элдик салттуу мүйүз буюмдарына өз бетинче узануу аракеттери чынында басаңдап баратат. Бүгүнкү чеберлер — мүйүз усталар атайын өнөр жай негизинде биргелешип иштөө аркылуу жалаң белек-бечкектерди чыгарышып, алар дүкөндөргө такай чыгып, чет мамлекеттерге дейре жөнөтүлүүдө.

Малдын жана кайберендердин мүйүзүнөн чеберлер турмуш-тиричиликке таандык мүйүз тарак, мүйүз чакча, ат тушамыш, желенин тээги, камчынын,

бычактын сабы, түндүктүн чамгарагы, ордо оюнуна абалак, кыз-келиндердин асем үлгүлөрү жасалган.

«Картык» да жасап, бул элдик табыпчылыкта оорулуудан кан чегүүгө, бүткөн боюна жел турганда соруп алууга мүмкүн кадимки банка койгондой аспап болгон.

Анан «наштар» жасап, бузук канды сордурган.

Ок-дарылардын нымдан, ысыктан сактап, дайыма белдеги курда жүрүчү «куту» да мүйүздөн болот.

Бүркүт кондуруу үчүн балдак болгон. Азыр бул өнөрдүн элдик мүнөзгө эгедер жактары бара-бара басаңдоодо. «Кыял» жана «Мурас» элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелеринде, Кыргыз ССР Театрлар Коомунун өндүрүштүк өнөрканаларында «чакча», «тоо теке», «бүркүт», «гүл салгыч», «ваза» өндүү белектер атайын үлгүлөр аркылуу арбын чыгарылууда.

Мындай түрдүү буюм-белектердин кайсынысын кантип даярдап, кандайча кылып жасоо керектигин мүйүз өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн өзүнөн-өзү «айтып берип» турат. Мүйүздүн бири-бирине окшобогон табияты бар. Ал кооз көрүнүштөрдү чеберге алмак-салмак айкалыштырып бирдеме жасай берүүгө ишенимдүү жөлөк болот.

Кыз-келиндердин мүйүздөн жасалгалары сөйкө, желбирөөч, билерик, шакек, оймок, чолпу, тарак, чач бастыргыч, түймө-тор токуучу иймек, төөнөгүч, бой тумар, ачкыч илгич, бут кийимди кийүүчү кашыкча, мындан сырткары чакча өңдүүлөр төрт-беш түрлөнүп кармалат. Буларды өзүнчө чыгаруучу формаларын бири-бирине окшоштурбай кармоочу чеберлер бар.

Акыйкатта, мүйүзгө жана сөөккө күмүш, жез, мис, нейзильбер, мельхиор, датчалбас өндүү түстүү металлдарды чабуу аракеттеринин аягы тыйылып баратышы адамды тынчсыздандырбай койбойт. Зер мүйүздүн да, сөөктүн да, жыгачтын да, көндүн да, ширинин да жүзүн ачат. Буларга элдик көркөм оюм түшүрүүдө нукуралыктар анча баамдалбай баратат. Буюм бетине «тап бердирип» (чала чарпып кооздук түшүрүү) эле коюу жөрөлгөлөрү көрүнүүдө. Чеберлер муну майдалата кылдат «кыялданта» берүүгө машыгууда. Көркөм оюм улам майдаланып барган сайын чебердин кылдаттыктары артылып отурат. Кичине, чакан белек-бечкектерге майда оюм-чийимдер гана жарашык бере алат. Аны калыпка куюп берүүгө да оңтойлуу болот.

Мүйүзчүлөр элге эң керектүү эле буюм-тайымдар менен чектелбей, уникалдуу үлгүлөрдү жаратуулары зарыл. Мындай узануу чебердин аракеттерине чыгармачылык шык кошот. Үлгүлөр көргөзмөлөргө, кароо-сынактарга коюуга шартташат. Усталар алардын түбөлүктүүлүгү үчүн кам көрүүлөрү тийиш.

Сөөк менен мүйүздү иштетүүдө мурунку салттуулукту сактоо менен бүгүнкү шартка жараша тема таба билүү аракеттери сүрөтчү-прикладниктерде жана чеберлерде бар. Сөөктөн ваза жасоо өзүнчө жүз берип, көрүнө турган жасалга буюмдук да, колдонмолук да мааниси бар. Даярдалган сөөккө буюмдун түрүн чийип алып, ошол боюнча өгөөлөп, элдик оюм-чийимдерди түшүрүү үчүн чеберлер (бор машинасын, чийип бере турган медициналык аспап) колдонушат.

Демек, оюмду берүүдө анын үлгүсүн кагазга түшүрүп, же сөөктүн бетине карандаш аркылуу дааналап алат. Буюм бетине «жагалмай канат» жана «мүйүз оюмдарын» арбын берүү үчүн «кочкор мүйүз оюмунун» алдынан «жагалмай канат оюму» орун алып, түшүрүлгөн кооздуктар таза, так, ич ара төп айкалышат. «Карандаш салгыч», Азия, Африка өлкөлөрүнө таандык эски мунаралардын жакшынакай тарыхый кооздуктары сакталган нерселер чыгып жатат. «Сөөк кутучасындагы» «ит куйрук» оюмдун ортосуна жалбырак, гүл түшүрүүлөр бар. Аны андай кылбай «мүйүз оюм», «карга тырмак» өңдүүлөрдү берип, буюмдун

түпкүрчүндө «кочкор мүйүз оюмун», «кыял оюму» менен айкалыштыруу сөөк да элдик көркөмдүктү кабыл алаарын көрсөтөт

МҮЙҮЗ ЖЕРДИГИН ДАЯРДОО — бул мүйүзгө узануудагы чеберлердин жалпы ыкмасы. Алар буюмдун жердигин даярдоо үчүн кандай гана малдын мүйүзү болбосун аны абалы кайнатышат. Мында анын ичиндеги өзөгү, кекелиндердин жасалгасы жана ат жасалгаларынын мүнөздүү белгилери сакталат. Муну биз зер буюмдарынын бардык шөкөттөрүнөн да көрүп турабыз.

ӨРӨ КИЙИЗ — Бөз үйдүн жабуусу. Түр салынбай, боёлбой, ак менен кара жүндөн калың жасалган кийиздин бир түрү. Өрө кийиз көбүнчө боз үйгө жабууга ылайыкталат. Ал күзгү жүндөн уютулуп, мунун бир жагы боз, экинчи жагы кара болсо ал сөзсүз бышырылат. Өрө кийиз өргөө тигүүдөн байкалат.

Боз үйдүн өнүгүшүндө жүндүн мааниси өтө зор. Демек, үйдүн жабуусу анын боочулары жана ички жасалгалары үчүн да ошончолук мааниге ээ экенин билебиз. Боз үйдүн жабуусу төрт бөлүктөн турат. Аларга туурдук (тутуусу), үзүк, түндүк жабуу жана эшик тыш кирет. Орточо үйлөр, негизинен төрт туурдукка, эки үзүккө чакталат. Алардын чоң-кичинеси, узун-кыскасы үйдүн көлөмүнө карата бычылат. Мисалы, он эки канат үйдүн алты туурдугу, үч үзүк жабуусу болгон.

(ӨРҮМ, ӨРМӨ) — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Кайышты жана көктү тилүү аркылуу ат жабдыктарын жүзөгө ашыруу.

Өрүм экиге бөлүнөт: 1-жөнөкөй өрүм: Ага: «үч өрүм» («жон өрүм», «жом өрүм»), «жарым өрүм», «калмак өрүм», «ал даяр өрүм», «нокору өрүм», «жети кашка өрүм», «беш кашка өрүм», «мурунтук өрүм», «жөрмөм өрүм» өңдүүлөр кирет да, өрүм жалаң кайыш аркылуу өрүлөт 2- «Терме өрүм», «музоо тиш өрүм», «суйсал өрүм», «бугу өрүм» жана башка өрүмдөр үчүн көк жасалат.

«Беш башка өрүм» үчүн беш тал кайыш жоонураак тилинет. Ал «беш өрүм» деп да аталат. Ал эми «жети кашка өрүмдү» «жети өрүм» деп коет. Мунун кайышы саал ичкерээк тилинет. Тигиндей тилинсе, жоон көрүнүп калат. Эки өрүмдө тең бир тал кайыш аркак болуп, өтө сыйда да, жөнөкөйрөөк да көрүнөт. «Он өрүмдү» «куран төш» деп да айтат. Анын төбөсүндө саал жал сымал кыры болот. Айрымдар аны «жон өрүм» — «жом өрүм» деп да жүрүшөт. «Жал өрүм» десек да болот. Он тал кайыш тилингендиктен «он өрүм» дейбиз. Ал сууга тийсе эле аралары алжайып, жалы ырсыйып, өрүмдүн баштапкы сыйда абалы сакталбайт. Ансыз деле заводдон чыккан кайыш буржуюп, катуу да, калың да келип, өрүм өнөрүнүн касиетин ойдогудай сактай албайт. Мындан да татаалыраак он бир тал аркылуу өрүм жаратылса, «котур өрүм» же «он бир өрүм» дейбиз. Өрүм талдары тигинден кичирээк тилинет. Талдын ага жоондугу «жети кашка өрүмүнүн» жарымындай келет да, талдар экиге бөлүнүп, бир жагы бештен, бир жагы алтыдан болуп, алты талдын бирөө бешөөнү карай өтүп турат. Ошентип, бир талы аркак болуп түшөт. Демек, мында кайыштын тартымдуулугу эске алынат. Кайыш калың да, жука да болбошу керек. Калың тал томпоюп, бири-бирине кыналышпайт, жука тал ичке көрүнүп калат. Демек, тилүүчү кайыктын калың-жукасы, бирдейлиги эске алынат. Өрүмгө байланыштуу кайыштын да, көктүн да, тасманын да жердигин абалы тандап, тегиз тилип алуу зарыл. Он бир талдан кармалса, «нокору өрүм» деп айтылат. Мунун кайыштын тандоосу, тилүүсү «он бир өрүм» сыяктуу келет. Өрүмчү ченеп алып, канча карыш тал өргөндөн кийин канча болот, муну билип алат. Өрүм он бир өрүмгө окшошот. Мунун талдары да экиге бөлүнүп, бирөө аркак катары оңдон солго, солдон оңго өтүп турат. Мисалы, жүгөн бир нече бөлүккө бөлүнөт. Анын узун жаагына чебердин колу менен алты карыш, кыска жагына беш карыш, тумшугуна төрт карыш, сагалдырыгына беш карыш тал тилинет. «Жети кашка өрүм» алты карыш тилинип, өргөндө беш карыш болот. Өрүлбөй турган жери бир карыш келет.

Тизгинди тилип, бир жагына бурап, бирдемеге катуу керип, анын учун «чаян түйүш» — «окуроо түйүш» кылынат. «Он беш өрүмдө» бир жагы жети, экинчи жагы сегиз тал кайыштар өрүм учурунда сегиз жагы жетиге айланып, эки тал сыртына калып, алдынан жети тал жаагына өтүп турат. Кайра да сегиз жагы жети жагына айланат. Өрүм алды тегиз түшүп, токулганда аттын жонун өйкөбөйт.

Союлган серкенин терисин дароо тасма кылыш үчүн үзөңгүнүн көзүнөн сабы жумуру ыргайдын учун өткөрүп, бир адам кармайт. Экинчиси, эки элиден тилинген терини кичине калган үзөңгү жылчыктан өткөрүп, чирене тартат. Ошондо теридеги чели да, суусу да, майы да сыгылып чыгып, жалаң тасмасы калат. Мына ошол камчы өрүмүнүн жердиги болот. «Тартканда тасмадай» деген сөз бар. Ал мындайынан таза да, сыйда да көрүнүп, жаралган өрүм кооз түшөт. Ачык айтканда, көк жыдытылса, тасма жылытылбай да, мал союлаары менен, ушинтип, үзөңгү көзүнөн өткөрүлөт.

Камчыларга тасма тилим керектелет. «Жылаан боор өрүм» үчүн узундугу үч карыш тасма тилинсе, ал өрүлгөндө эки карыш болуп калат. Камчынын түшкүнүн бекитиште өрүмдөн бөлөк өзүнчө тасма тилинип, шибеге менен ичиндеги өзөккө каттай тартыла сайыла бекитилет.

ӨРМӨЧҮ (өрүмчү) — өрмө (өрүм) өнөрүнүн чебери.

ӨРМӨЧҮЛҮК (өрүмчүлүк) — ат жабдыктарына узануудагы элдик эски ыкмаларынын бири. Бул көркөм кол өнөрчүлүгүнүн татаал түрүнө кирет.

Мунун негизги жердиги бир гана кайыш жана көк болот. Өрмө буюмдарын жасоонун маңызы көзгө илээшпеген көктүн тал-тал ичке тегиз жана өтө кылдат тилүүсүндө болуп саналат. Ошол тилим талдар бир жеринен үзүлбөсө, өрүмү кооз чыкса, бул өрмөчүлүктү аныктайт. Өрүм кайыш менен көктү тилишке да байланышат.

ӨРМӨК — ийрилген жүн жип менен көркөм өнөрдү жүзөгө ашыруучу кол дүкөн (Шайман). Өрмөктү курууга эки киши керек. Төрт чарчы жерге төрт казык кагылат да, ал боюнча бир адам жипти илип, жүгүрүп өтүп турат. Экинчиси, бир жерде отуруп, ар бир жипти өңү менен чаташтырбай күзүктөйт.

Күзүк өрмөк согууда улам аркак өткөрүлгөн сайын эркек («өрмөктүн үстүңкү жиби») жиптерин өткөрүп, астын-үстүн кылып алмаштырып туруучу эң орчундуу бөлүгү. Өрмөктүн эриш жиби казыкта жүгүртүлүп жатканда күзүк өтөт. Эриш жиптердин ургаачылары күздүккө илинет да, эркек жиптери болсо илинбейт. Өрмөкчү адыргыны өзүн көздөй тартып, кырынан тургузганда эркек жип күзүк жиптин арасы менен өөдө чыгып, адыргыны жалпагынан ары жылдырганда ургаачы жиптин арасы менен төмөн түшүп турат.

Күзүктөлгөн эриштерди көтөрүп согууга даярдоо асма «үч бут мара» болот. Эриштин эки тарап жыш жиптери бат-бат алмашып, арасына аркакты кысып алат. Өрмөктүн токулган бөлүгү жылган сайын күзүк да, күзүк өткөргүч «мара» да (можу, иймек) «күйөөнү» көздөй жылдырылат.

ӨРМӨКЧҮ — Өрмөк аркылуу таар жараткан уз.

ӨРМӨК СОГУУЧУЛУК (өрмөкчүлүк) — Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Бул — өрмөк аркылуу ийрилген жиптен турмуш-тиричиликке ылайыкташкан ар кандай буюмдарды жасоо ыкмасы. Албетте, мал чарбачылыктуу кыргыздын көркөм өнөрүндө чыйратылган жиптен түрдөнтүп таар согуп, андан буюм жасоо аракеттери да укмуштай өнүгөт. Согулган таардын эң жөнөкөй түрүн «кара таар» дейт. Бул эришине аркак жипти жүгүртүү менен эле жүзөгө ашат. Таарга кооздук берүү жүгүртүлгөн жиптин ар түрдүүлөп күзүктөлүшүнө байланышат. Өрмөк менен бүткөн буюмдардын көлөмдүүсүнө жана адимисине жерге төшөлүүчү, дубалга тартылуучу «шалча» кирет. Боз үйдүн ички жасалгасы жана сызма — боочуларына «тегирич», «уук тизгич», «кереге чалгыч», «үзүк боо», «туурдук боо», «жел боо», «кереге таңгыч», «саканак таңгыч», өңдүүлөр кирет. Үй буюмдары: «кап», «куржун»,

«ат жабуу», «такта жабуу», «көпчүк», «ээрге салгыч», «баштык, «жембаштык» жана таар кийим-кечелер да бүткөрүлгөн.

Таар кооздолуп да, кооздолбой да согулат. Анын көркөм түрү «терме» («кара терме»), «кажары» (бакары) терме жана «беш кеште» деп бөлүнөт. Таардын мындай түрлөрүн кыргыз жергесинин бардык аймактарынан жолуктурабыз. Ал эми Түштүк Кыргызстанда Талас, областысынын айрым жерлеринде «кажары» (букары), «беш кеште» согуу ыкмасы мүнөздүү болсо, кара терме Ысык Көл», Нарын тарапта мыкты өнүгөт.

Өрмөк согуучулук элибиздин мал чарбачылыгына тыгыз байланышып, байыртан берки көркөм кол өнөрчүлүктүн кооз түрүнө киргендиктен мындан таар согуу ыкмаларында элдик аймак боюнча айырмачылыктар бар.

Таар буюмдарынын татаал жана кооз түрлөрүн жаратууда чеберлер элдик оймочулардай жекече чыгармачылыктагы «кыял» чабыты менен «фантазиясына» анча чоң маани беришпеген. Албетте, түр түшүрүп, өрмөк согуу көркөм өнөрдүн бөлөк тармактарына караганда баш катырма жагдайы да баамдалат. Мында башка уздардай «оюм-чийим» чыгармачылыкта анча колдонулбайт. Айткандай, дароо көкүрөккө жаттап, тал жиптердин бири-бири менен чаташтырбай, көчөттү дапдаана берүүсү аркылуу гана өрмөкчүлүк өнөрү баамдалат.

Кыргызда «кыйначу адамына өрмөк соктур же төө кайтарт» — деген кеп бар. Ушундай татаал аракеттен улам ушул сөз чыкканы көрүнүп турат. Таң аткандан баштап (өрмөк адатта, ак жайда, узун күндө курулат) күрөң күүгүмгө чейин какайып, өрмөкчүлөр өрмөк үстүндө отурушат. Ошондой түйшүк аркылуу көз алдында кулпунган адими буюмду бир колдон чыгаруу бир гана биздин элибизден чыккан уздарга таандыктай сезилет. Буга жеринен кутмандуу кыргыздын кыз-келиндери баштарын тигип коюп, түк жаземдебей, чарчабай-чаалыкпай баса отурушкан.

Өрмөкчүлүктө «кило» дегендин ордуна «түйдөк жип», «түрмөк жип» деген өлчөм колдонулат. Түрмөк ар кандай көлөмдө келет. Орточо түрмөктө төрт-беш ийик жип болот. Жипти жоон ийирсе, андан шалча, кап, куржун өңдүү таар согулат. Ал эми төө чепкендин, үртүктүн, ат жабуунун жибин ийрүүдө, албетте, кылдаттык керек. Буларга таңдай түшүрүлө согулат. Ат жабууда терме көчөттөр түшүрүлөт.

Өрмөкчүлүктө оболу күзүктөлгөн ар бир тал жиптин эсеби тапатак алынат. Аны чеберлер жадыбалдай жатка билишет. Ошондо канча кг жүн, канча түйдөк жип кетээринен алар жаңылбайт. Кайсы өңдү чалганда кандай түр менен кетээри өрмөкчүлүктө айдан ачык билинет. Ал эми өрмөктү адеп курган кезде анын күзүгүн кармаганда да жиптин ар бир талынан жаземделбейт.

«Терип-согуу» өрмөктөгү жиптердин талын санап, эриш-аркакты айкалыштырын өткөрүү аркылуу таар буюмуна бир кооздукту (көркөм көчөттү) түшүрүү дегендик. Терип-согуунун татаал ыкмасы түрдүү жиптерден турган эришке байланышат. Кээде өрмөкчүлүктө эки түр менен эле терип соксо, жети-сегиз өңдөгү жипти бир учурда чаташтырбай кармоо ыкмалары да бар.

Азыр атайын боз үй көтөрүүгө байланыштуу өрмөкчүлүк жергебизде өнүгүүдө.

Өрмөктө так эсеп керек. Өрмөкчү өрмөккө олтуруудан мурун ага түшүрүүчү көркөм көчөттөргө атайын ой толгоо жүргүзүп, тере турган түрдү алдын-ала элестете алат. Берилүүчү кооздукту так билбей, өрмөк башталгандан бүткөнгө чейин тал кайра-кайра курулай эле санай берүү өрмөкчүлүктүн табиятына сыйбайт. Мурунтан арбын согулуп, таанымал болгон эл ичиндеги эски көчөттөрдүн кандайын көрбөсүн карап отуруп, аны жазбай баштап кетүү өрмөкчүлүктүн наркы болот. Ал эми кагазга гана түшкөн ар кандай жаңы көркөм көчөттөрдү жаземдебей шыр терип согуп кетүүгө өнөрдүн салттуу жөрөлгөсү керек. Терип-согууда өрмөктү так күзүктөө зарыл.

ӨРМӨКЧҮЛҮКТҮН КӨРКӨМ КӨЧӨТТӨРҮ — Бул буюмга түшкөн көркөм каражаттар. Ал негизинен килем көчөттөрүнө окшошот. Ошентсе да «баргекче», «казан кулак», «кырк мойнок», «бычак учу», «бачайы көчөт», «алтыммыш жиптүү ай көчөт», «токсон жиптүү тор көчөт» жана башка ушул өңдүү көркөм каражаттарды өрмөкчүлөр термечилер өрмөкчүлүккө кеңири пайдаланып келишкен. Адатта, буларга «тай туяк оюму» түшөт да, ачык сары, көк өң менен четине «бычак учу» берилет. Ал «араа тиш» аркылуу да кооздолушу мүмкүн. Түштүк Кыргызстандын уздарынын узданууларына ылайык төмөндөгүдөй негизги көркөм көчөттөрү бар. Алсак: «тай туяк көчөтү» (бул 15— 25 тал жиптен терилет да, тайдын изи сымал түшөт). «Тайлак таман» (түр тайлактын изи өңдөнүп турат), «Тогуз төбө» — «Кочкерек» (кайкалак) көчөттөрү үчүн 60 тал жип керектелет. Ал эми 90 жип аркылуу «кырк шак» көчөтү терилет. Булардын «бычак учу» айдан ачык айырмаланат. (Орус балтанын башын, бычак учун элестетет). Мындайынан караганда ал шырдак оюмундагы «араа тиш», «бычак учу» болуп саналат.

Айткандай, «кочкерек», «кайкалак», «кочкор мүйүз» көчөттөрү бири-бирине окшош. Айрым аймактарда булар аралаш айтыла берет. Өрмөкчүлүктө «тогуз төбө» алты, беш жылдыз өңдүү берилет. «Тай туяк», «тай таман» көчөтүнөн айырмаланып, алты бурч болуп, ал чарчы көрүнөт. «Ит таман көчөтү» мындан сөлпү келип, иттин таманын баамдатат.

Өрмөкчүлүктө жүз ачаар көчөттөрдүн бири «кош мүйүз» ромбиктин эки жагында берилет да, ал «чагармак» менен «шак» көчөттөрүнө окшошуп кетет. «Башайы көчөтү» ромбиктин ичинде өзүнчө көчөттүн татаал элементин пайда кылат. Бул Түштүк Кыргызстанда кеңири тараган. Өрмөктө «кыял көчөтү» алты элементтен турат. Мындан сырткары «сыңар мүйүз» «жарым чагармак» болуп көрүнүшү ыктымал. «Ала мончок» терме өнөрүндө чабалакейдей элпек, бардык жерде катышып жүрө берет. Өрмөкчүлөр мына ушундай көркөм каражаттарды узчулугуна бай каражат катары өздөштүрүп, аянттуу буюмдарды жасап жатышкандыктарын көрөбүз. Терменин «кажары» (букары) түрүндө көркөм көчөттөрдүн берилиши бөлөкчөлөнүп кетет. Мында негизги көчөттөрдүн бирине «табакча» кирет. Мунун бештен эки тиши тумарчадан бөлүнүп чыгат да, ал төрт бурчтукка эки канатчадан чыгат. «Таракча көчөтү» үч тиштен да болушу мүмкүн. Аны айрымдар «айрыча» деп да аташат.

Кажарыда көчөттөрдүн эң татаалы «чатырма» (чатыраш) болуп саналат. Көчөттүн он-он беш элементтери бутактана барат. Эки четтери төрт бурчтукту түзүп, көчөттөрүнүн аяк-башы ирээтсиз, андан майда таракчалар чыгат. Мындай аты айтып тургандай чатышма түрдү чанда өрмөкчү-термечилер гана сого алышат.

Кыргыздарда килемден мурун өрмөк өнөрү чыкканы баамдалат. Өрмөкчүлөр таар четине ак-карадан өзүнчө өрмөктө согулган буюм жээги жасалат. Анын четинде «каркыра изи» түшкөнү билинип турат. Мунун борбордук көчөтүндө «91 жиптүү тор көчөт» түшөт. Ичинде «кайкалак», анын ичинде «жолборс көзү» бар. Табакчалардын ортосунда «колтук» түшөт. Ансыз «жолборс көзү» көчөтү пайда болбойт. Табакчалардын ортосу «тумарча көчөтү» аркылуу бири-биринен айырмаланат. Мында буюм четине «пара көз» көчөтүн түшүрүп алып, анан ак-кара өңдө «тескери кайкалак» берилет.

Ортолук көчөтүнө «61 жиптүү ай көчөт» келип, андагы кош кайкалактын ичи «бычак учунан» турат. Термеде ар бир табакчанын ортосунда «колтук» бар. Ансыз «61 жиптүү ай көчөт» түшпөй калат. Ушул эле күзүктөлгөн өрмөк аркылуу бөлөк көчөттөрдү түшүрүүгө мүмкүн. Мында «кычкач», «чөмүч сабы» өңдүүлөр берилет да, ортосуна «бычак учу» түшүп, көчөттөр «жеке сабак» (жалгыз сабак) менен биригип, өзүнчө табакчаларды пайда кылат. Ал эми таардын үчүнчү түрүндө «41 жиптен 40

мойнок көчөтү» жаралат. Болжолдо, «кайкалак көчөтү» жаралат, «кайкалак көчөтү» өрмөкчүлүктө биринчи чыккан деген кеп бар.

ӨРМӨКТҮН КҮЙӨӨ ЖИБИ — өрмөктү чаташтырбай согуу үчүн жиптерди чыбыкка үстүнөн топ-топ кылып байлоо. Андыктан эриш жиптин ортосундагы жиптерди арбыныраак, четки жиптерди аз-аздан бириктирип байлайт.

ӨТҮК (кете, мөкү, көк жеке) — сыйда бут кийим. Кош оймолуу, көк жалдуу, булгаары өтүк, миз таман.

«Өкчөсү карыш «көк жеке»

Оймо така ичинде,

Алтындан кылган жылаажын.

Кош коңгуроо жеке сан.

Козголсо үнү шыңгырап»,

(«Манас»).

(«Манас» жана «Семетей» эпосторунда көк жеке, жекесаң, упуке, накеи, кырмызы маасы деген бут кийимдердин аттары көп кездешет. Ошондой эле алардын кандай шарттарда жана максатта кийилгендиги кеңири айтылат. Булардын ичинен эң баалуу жана аземдүүсү Көк жеке өтүгү. Ал эркектердин кымбат баалуу бут кийими. Аны бир гана эл башкаруучулар кийген. Кээде бийик такасы көңдөй жасалып, жылаажын салынып коюлган.

Жасалгалуу өтүктөрдү, дегеле кийимдерди алтын, күмүш чөгөрүп, кооздоо ыкмасы II—VI кылымдарда Борбордук жана Орто Азия, Жакынкы Чыгыш аймактарында жашаган көчмөн элдерде айрыкча таралганы тарыхтан маалым.

Көчмөңдүү турмушта ат жалында күн өткөргөн элибиздин тынымсыз көчтөрүндө жекесаң коңгуроо тагылган төө жетектеп, күмүш жабдыктуу ат минип, ала тамак шөкүлө, чачпактардын шаңгыраган үнүнө үн коштуруп жыбылжыган жылаажындуу «көк жеке» өтүк, намеркан маасы кийишкен кыз-келиндер өздөрү жашаган айылдын көркү болушкан.

Өтүк кара малдын терисинен иштетилген булгаарыдан жасалат. Бүтүндөй кайыш менен тигилет. Атка минип, түшкөн ыңгайлуу болуш үчүн тумшугу учтуураак келип, жогору карай азыраак кайкалап турган. Таманын жана апкытын кабатталган кайыш менен калыңдатып, өкчөсүн бийик жасап, алдыңкы бетиндеги атайын жасалган оюкка же кончуна коңгуроо тагылган. Ошондой эле узун келип, тизени жаап турган. Ал эми кончтун арткы жагы кыйгач кесилип, ат үстүндө жүрүүгө, отуруп турууга ылайыкташтырылган. Муну ултарууда адегенде анын кончун, башын жана апкытын бычат да, үчөөнү бириктире илме шибеге менен кайыйт. Эми кеп жыгачты салуу үчүн ич таманды жаткызып алат да, өтүктүн башы жана апкыттын жээктерин ич тамандын үстүнө керип, узундугу 1,5 смдей жыгач мыкты урат.

Өтүкчүлөр кайыңды араалап, тапка кургатып, жука тилип, бир башын эки кыр учтап, жыгач мыкты өзүлөрү жасап алышат. Андан кийин сырт таман коюлуп, урулган мыкты өтүктүн ич таманы кармайт да, өтүк така урулат. Кайың мык сууга тийсе, ого бетер көөп, бекиткен жерин катуу кармайт. Ал эми темир мыкты дат басат да, бат эле чирип калат. «Келинге кете кийгизип, кызматын журтка тийгизип» (кете — куш тумшуктанган бут кийим) — деп, элдик эпостордо айтылат.

Ултаруу көбүнчө эркектерге таандык өнөр болгон.

Өтүк узун кончтуу, такалуу болгондуктан кончуна чийме сынпос (булгаарыга түшкөн кооздук) берилген. Ал башка көп буюмдарына түшкөн оюм-чийимдерден анча айырмаланбайт. Кыз-келиндердин өтүгүнүн өкчөсүнө өтүкчүлөр жылаажын коюшкан. Ал басып турганда кулакка угулаар-угулбас жагымдуу үндү берген.

Өтүктүн накеи, мөкү жана башка түрлөрү болгон. «Алтындан наалы, жез өкчө, Айдаркан уулу эр Көкчө» — деп «Манаста» сүрөттөлөт. Бир кездердеги элдин кол

өнөрүнөн, чексиз талантынан жаралган ажайып кооздуктагы байыркы элдик кийимдерди өткөндүн ыйык белеги, сулуулуктун сүйкүмдүү көркү катары кийинки муундарга мурас кылып калтыруу биздин милдетибиз гана эмес, күндөлүк жашоо-турмушубуздун бир бүтүндүгү болууга тийиш. Ошондуктан, мындай баалуу эстеликтерди изилдеп, окуп, үйрөнүү менен бирге, аларды өз калыбына келтирип, эл керектөөсүнө кайрып берүү учурубуздагы зарыл талаптарынын бири. Ошол эл ичинен чыккан колунан көөрү төгүлгөн чеберлердин таланты менен бирдикте «Мурас», «Кыял» бирикмелери жогоруда сөз кылынган эпикалык «накери» өтүктөрдү чыгарууга назар таштоолору зарыл.

САЙМА (кеште) — кандайдыр бир заттын (нерсенин) сөлөкөтүнө окшош, уйкаш элементтерин (көчөттөрүн) кездеменин, теринин, кийиздин, таардын жана башкалардын бетине ырааттуулук, ыргактуулук менен кайталанган кооздук. Ал оюм-чийим, сайма, курак, түрдөн турат.

САЙМАЧЫ — жердикке көчөттөрдү (кештени) түшүрүүчү уз.

САЙМАЧЫЛЫК — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Эл ичиндеги кездешүүчү адими буюмдарындагы формасы ар кандай, мазмуну терең сайма көчөттөрү бүгүн да көөнөрбөй, чеберлердин чыныгы узундугу жана ашкере таланттуулугун дааналап көрсөтөт. «Энени көрүп, кыз өсөт. Эжени көрүп сиңди өсөт» — дегендей, кыз бала тестиер чагынан тартып жалаң сайма саюу менен алектенүүчү. Бул — тоолуу калкыбыздын турмушунун элестүү белгилеринин бири. Элдик колдонмо-жасалга өнөрүндө негизги орунду ээлеген саймачылыктын өнүгүшүнүн өтө мерчемдүүсү өткөн кылымдарга өзгөчө таандык. Ал эми жыйырманчы кылымдын башынан тартып элибизде саймачылык өнөрү андан бетер кеңири кулач жаят. Элдик өнөрдүн берки көркөм түрлөрүндөй эле саймачылык да элибиздин көчмөңдүү турмуш-тиричилигин, кесибин, калк мүдөөсүн жан дилинен чагылдырып келет.

Саймачылыктын элдик санжыргалуу салты абалы — боз үйдүн ичи-сыртын кооздоодо жаралганы чындык. Ал кийиз оюму, чий чырмагы, таар термелери, килем көчөттөрү, тор чачыктары менен кошо боз үйгө улуттук өз алдынчалыкты тартуулап турган. Бул өнөр аркылуу боз үйдүн «эшик тышы» кооздолгон. «Ашкана башын» саймалоо-кештелөө, элибизде адатка айланган.

Жүк жыюуда тактанын үстүндө «алтыгат» коюп, андан өңдөштүрүп жууркандар кертимделип жыйылат. Анан «жаздыктын» (балыштын) чети, ортосу саймаланган. Айрым аймакта боз үйдүн «жабык башы» кездемеден болот.

Бир кездерде боз үйдүн керегесине жалаң кийиз тартылган. Андыктан үй ичи жылуу, ары таза турган. Анан мындан кийиз бети аста-секин кооздоо жышааны башталат. Төтөн, жүндөн анан кебезден ийрилген жипке дүйүм өсүмдүктөрдүн тамыры менен жалбырагынан колго жасалган боекту сиңирип, башкаларына караганда алгач ак кийиз бетин саймалоо өңдүү жупуну аракеттери бара-бара талапка ылайыкташкан. Сайма өнөрү оболу ушул туш кийиз бетинен көрүнгөн. Андан кийин уздар жалаң кийизге эле эмес соккон таардын, ийлеп өңдөлгөн теринин (жаргак) беттерин да кештелеп саймалашат. Боз үйдүн керегесине кыдырата илинип, саймасы аркылуу кооздукка-кооздук жалгаган: «Күзгү кап» да, «кайчы кап» да, «самын кап» да, «текче» («секиче») жана ушул өңдүү буюм-жасалгалары кийизден, териден, таардан басымдуу болуп келген. Илгерки элдик салттарыбызда, наркыбызда каркырадай калың көчтү баштоочу, үлпөт менен күйөөгө аттануучу бийкечтердин ат үстү саймаланган «үртүк», «тердик», «көрпөчө» өңдүүлөр болот. «Көшөгө», «кеп такыя», «белдемчи», «кемсел», «элечек» мындан сырткары күлгүн жигиттердин адими кийимдери да түрдүү саймалар менен кештеленген.

Кыргыздар Орто Азиянын боордош элдери менен тыгыз байланышта өнүккөнү, алардын таасири менен фабриканын жиби менен элдик көчөттөрдү көркөмдөп түшүрүүгө өтөт. Саймачылык өнөрүн иштетүүнүн баалуу жердиги эми баркут, нооту, манат өңдүү бышык кездемелер болуп калат.

Өлкөдө совет бийлиги орной, калкыбыз отурукташа баштагандан улам саймачылык өнөрү өзүнүн милдетин бир кыйла кеңейтти. Боз үйдүн ичин-сыртын жасалгалоодогу уздардын айрым жогорудагы кооздуктары менен күтүүсүз жаңы шартта үйдүн жасалгалоо жагдайына байланыштуу өзгөрүүлөр кирип, уздар «керебетке тарткыч», «кийим жапкыч», «сүлгү», «эшик пардоо», «терезе пардоо», «бет аарчы» сыяктуу буюмдарды ак полотнойго (ак сурп) «ийне сайма» ыкмасы аркылуу ар кандай чөптөрдүн (гүлдүн) формаларын бажырайта бере башташты. Мында орус, украин, белорус элдеринин сайма ыргактарынын мыкты үлгүлөрү арбын учурайт. Кыргыз саймаларынын өңүнүн ачыктыгы жана кооздугу, көп кырдуулугу аркылуу ойдогудай баркталат. Мындай биз кесе айтып жаткан көрүнүштү, баарыдан мурда, тектеш тилдердеги жана канатташ жашаган бир тууган элдердин сайма көчөттөрүнүн өтө окшошун, ич ара жуурулушуп жана жупташып кеткенинен баамдайбыз. «Ирис жип болсо, укмуштай туш кийиздерди сайып таштаар элем» дешет.

Азыр болгар саймасына жаштар жапырт аттанышууда. Өзүбүздүн жашоо-тиричилигибизди символ аркылуу түшүндүргөн кыргыз саймаларынын табиятына ал такыр коошпойт. Мында жашыл өң үстөмдүк кылып, үйдүн, гүлдүн, куштун, айбанаттардын сүрөттөрүн көркөм көчөт ордуна түшүрүүлөрү кыргыз баласына серт көрүнөт да, асылдуулукту алып сүйүү сезимин козгой албайт. Өнөр тарыхында кийиз саймачылыктын жердиги болгон. (Туш кийиз — үйдүн жылуулугу үчүн тушка тартылган. Анан анын бети акырындык менен саймаланган.) Өңдөлгөн жана кол боекко боелгон жаргак териге, бир өңчөй күзүктөлүп согулган таарга сайма саюу салттуулугун өзүнчө өздөштүрүү менен бүгүн жаңы шартта калыбына келтирүүгө, унутулган түрүн кайра жаратууга, аны жаңыча өнүктүрүүгө бел байлаган уздардын изденүүлөрү өз жемишин берүүдө. Ал изденүүлөрүнүн негизги саймачылыктын жаңычылыгына (новатору) барып такалат. Деп айтканыбыз буюм-тайымдарда түп-тамырынан бери саймачылыктын өзүнө таандык жолу, аны кармоо ыкмасы пайда болууда. Алар азыр бул өнөрдүн элдик салттуулугун жана профессионалдуулугун бири-бирине тутумдаштыра алып барышууда. Демек, буюмдарга түшүрүлгөн четтик жана ортолук көчөттөрү килемге, чийге, таарга берилгендей шарттуу көрүнөт. Мында эки көчөттүн ич ара катышынын мыйзамченемдүүлүгүн кылдат туюнтуп, сайманын көркөм көчөтүнүн «суусу» толкундалып, төө өркөчтөнүп, кош сызыктанып, шакекчеленип, өзүнчө түрдөн-түр чыгарып кетүү мүмкүнчүлүгү бар. Кээде шибеге ичке, жиби жоон болуп калышы да мүмкүн. Уздук чынында көчөттү таңдайлаштырып саюудан билинет, ошондо чийим боюнча жиптүү шибеге бир айланып чыгып, кайра ошол из аркылуу сайылуусу керек. Жердикке түшкөн сайма кайберен сонуркап оттой турган кумай чөбүнө окшошот. Ал кандайдыр эшилип, чыйратылган жип сыяктуу таңдайлаша түшүп, өзүнчө кооздук ыроолойт. Көп жылдар урунулуп, жердиги таптакыр эскирип, өңү өчкөн сайын саймасы жүзүнө чыга келет. Антип таңдайлаштырып сайып берүү менен катар боекторун күрөндөтүп жана көгүштөнтүп, конур түр түшүрүү сайма өнөрүнүн сыйкырдуулугун айкындайт. Биз мындан Ала-Тоонун жыпар желин, дүйүм гүлдөрүн, үлбүрөтүп желпип кетүүчү назиктигин жана жумшактыгын туя алабыз. Көрүүчүлөр жана сынакейлер үкүнүн солондору сымал андай өңдү дал өзүндөй назик жана мээримдүү кабыл алат. Басмырт өң да көчөттөрдүн көркүн өзүнчө шарттуулукка ачат. Ал буюмду өтө эле «ала чакмактатып» жибербейт. «Ала чакмактатуу» — саймачылыкта ак, сары жипти арбын колдонуу. Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгүнүн табиятында бул «күтүүсүз

чакыйбай», андай касиет буюмда басмырттыкты, коңурдукту сылыктыкты жана мунайымдуулукту сездирип, тилектештикти, жүрөктөштүктү, айгинелеп турат. Арийне, өнөр да элибиздин мүнөзүн, улуттук бөтөнчөлүктөрүн аныктайт. Анткени, карапайымдыкты, коңурдукту, жоомарттыкты, меймандостукту, кичипейилдүүлүктү, басмырттыкты ала тоолуктардын табиятына жазган. Бул пейилибизди башкаларга түк алмаштыра албайбыз.

Саймаларда совет доорундагы кыргыз элинин адамзат таң каларлык гүлдөөсү чагылдырат. Себеби, көрүүчүлөргө таңкы кызгалдактай нооматы келип, жетилип тургандай турмуш элестетилет. Көркөм көчөт аркылуу элибиздин үрп-адатын, пейилин, дилин, жана сезими көрүнүп турат. Көрүүчүлөргө кызгалдактай жалындап тургандай туюлат. Албетте, бул уздардын таалайы болуп саналат.

Саймачылыктын да адамзат менен тагдырлаш узак өмүр жолу бар. Анын өздүк тажрыйбасы аркылуу акырындык менен түзүп, чогултуп, сарамжалдап алган тактыгы жана тазалыгы билинет. Ошол көркөм буюмдун үлгүсүнө канча бир чеберлердин көз нуру, көкүрөк мээри, акыл табы сиңирилип, жасалга колдонмо өнөрүнүн кайталангыс салттуулугу жаралган. Бүгүн жана эртең ушундай өнөрдүн элдик түрүн сактап калуу, анын унутулганын кайра калыбына келтирүү, жагымдуу жактарын талаптагыдай жандандыруу милдеттери күн тартибинде турат.

Элдик саймачылыктын дагы дааналанган касиетинин бири — алардын түстөр менен чебер иштеши. Демек, кызыл, көк, жашыл жана башка түстөр өз ара чеберчиликте айкалышып, буюмдардын ажарын ачып турат. Мында биринин өңүн экинчиси басып кеткен түстөр эч качан жанаша колдонулбайт. Дагы бир өзгөчөлүк — буюмдун көлөмүн сезе билүү. Жасалып жаткан буюмдун жалпы аянты менен сайма көчөттөрүнүн көлөмүнүн ич ара катышы туура чечилет. Буюмдун көлөмү менен ага түшкөн көркөм көчөттөрдүн өзүнчө мыйзамченемдүү байланышы бар. Эгер сайма көчөттөрү чоң-чоң түшсө, буюмдун бетинен бери чыгып кетет. Тескерисинче, кичине сайылса, жердиктин бетине жутулуп, анча билинбей калат.

Бүгүн саймадагы жаңычылдык жердикке жана боекко байланышат. Буюм-тайымдардын жөнөкөйлүгү, жупунулугу сындан өтөт. Түс, өң буюм-тайымдын ажарын ачат. Сайма үлгүлөрүнө түшкөн «мүйүз», «кыргак», «жарым кыял», «бармак боочу», «гүл» оюм-көчөттөрүнүн ич ара жупталышында ак — өңдөр ала чакмактантпайт, күрөң, кара түс «күнүрттөтпөйт», сары өң өзүнө калган түстөрдү оодарып албайт, көк кызыл түстөр илбериңки келип, уздардын өзүндөй коңурдукту, сылыктыкты, адептүүлүктү, ата-эне салттарын баамдатат. Андай узчулукта жаралган нускалар мамлекеттик сүрөт, тарых музейлеринде турат. Элдик көркөм кол өнөрчүлүк Бирикмелеринин буюм-тайымдары менен чет өлкөлөрдөгү көргөзмөлөргө такай катышууда.

Кыргыз саймасынын жана бир бөтөнчөлүгү — анын бышыктыгы. Анткени ал тыгыз сайылат. Чоң энелерибиздин, тайэнелерибиздин, энелерибиздин качандыр бир кармаган саймалары күнү бүгүнкүдөй жаркырап турат. Мында көчөттөрдөн мурда анын жердигинин көөнөргөндүгү, бул — биздин сайманын эң бир салттуулугунун, өмүрүнүн узактыгынын далили.

Демек, жогоруда айткандай, алкак кергичти алып, жердикти керип, илме шибегени кармап, түрдүү түстөгү жиптерди тандап, ар кыл көркөм көчөттөрдү тырсылдата сайып адамдын ой-пикирин кылчактай турган кооздукту жаратуу ыкмалары биздин өнөрдүн салттуулугун аныктаган. Мында буюмдун жердиги баркуттан кийизден, териден, таардан, трайкеден, сатинден болот да, ага карата көркөм көчөттөрдүн ич ара айкалыштары түр жиптер аркылуу кереметтенип турган. Албетте, ар бир аймактын өзүнүн бөтөнчөлүктөрү болот. Ал жер шартына, элинин кесиби, башка улуттардын маданиятынын таасирине ич ара байланышат. Тянь-Шань бөксөлөрүндө, Көл кылаасында, Сары Өзөн Чүйдүн ичинде, анан Талас

өрөөнүндө узданган уздар туш кийизди бөтөнчө кастарлап кармоочу. Ал аруу буюмубуз наркка өтүп, аттык баада турган. Деле ушул туш кийиз эле эмес, шырдак, ат жабдык, чыгдан, шалча, килем, зерден кармалган азем жасалгалардын ар бири бирден карага татыган. Ал улам убакыт өткөн сайын уникалдуу чыгарма катары баасы, баркы артылып барууда. Анткени, салттуу нуска кармаган уздардын саны улам барган сайын азайып баратат...

Сайманын көркөм каражаты — көчөт. Сайма аркылуу түшкөн көркөм көчөттөрдө өзүбүз жашаган крайдын жакшынакай элестери символдошот. Муну уздар өзүнүн көркөмдүк табитине, чеберчилик дараметине жараша түрдөн-түр, кооздуктан-кооздук түшүрө алышат. Сайма көчөттөрүндө кийиз оюмдун, чий чырмакчылыктын, өрмөк согуунун жана килем токуунун кооздук түрлөрүнүн ич ара кереметтүү айкалыштары ширелишип кетет. Мында үлгүсү эскирген саймаларга түшкөн көчөттөр кайта табылгыстай сезилет.

Азыр жаштарыбыз «болгар саймасына» буга бөтөнчө назар таштап кетүүсүнүн бир жактуу себептери бар. Мында уздар чыгармачылыкта издене албайт. «Крест саймасы» аркылуу элдик саймачылыктын салттуу көркөм көчөттөрү ийкемдүү түшпөйт. Азыркы саймачылар антип кооздук жаратууга анча аракеттенбей, түйшүктүн жеңил тарабына тап коюп жатышканы, акыйкатта, жакшы жышаана эмес.

Эгер ар кыл көркөм өнөрдүн өнүгүү тарыхына көз сала келсек, анда элдердин тарыхый-маданий байланыштардын, бирине-бири жукканын, ич ара байытканын көрүп турабыз. Аны биз бир жагынан колдообуз керек. Маселенин экинчи жагы биз үчүн бөтөнчө маанилүү, ошол жаңыдан кирип «орун-очок» алып жаткан өнөргө ыклас коюп жатып, өзүбүздүн нукура улуттук кыртыштан өнгөн өнөрүбүздү унутуп коюшубуз акыйкатта жакшы жорук эмес. Биз айтып отурган «болгар саймасын» ала турган болсок анын өнүп-өскөн кыртышы Европа элдерине таандык көрүнүш. Жалпы эле ошол региондо жаралган жана жашаган элдердин мейли архитектурасын, мейли жасалга өнөрлөрүн албайлы, аларда «крест ыкмасы», архитектурасында готикалык стиль өкүм сүрөт. Үч бурчтуу бийик чатырчалуу үйлөр — мына ушунун баарынын түпкү тамыры бир кубулушту пайда кылат. Бул ошол региондогу дүйнөнү формалар аркылуу кабыл алуудагы өзгөчөлүктөрүнүн бири катары карайбыз. Ал эми чыгыш элдеринде, асыресе, биздин оюм-чийимдерибиздин стили көбүнчө символдорго, ой жүгүртүүнүн эпикалык формаларына туура келет. Ошонун бири бизде сайма өнөрүбүз болуп көрүнөт. Саймачылык — элибиз өзүнүн узак кылымдык жолунда өз тажрыйбасы аркылуу акырындык менен түзүлүп, чогултулуп алган нукура өнөрүбүз. Ошол сайманын үлгүсүнө канча бир уздардын көз нуру, көкүрөк мээри, акыл табы сиңгени байкалат. Ошентип, элдик колдонмо-жасалга өнөрүнүн кайталангыс бир тармагы түзүлгөнүн билебиз. Максат ошол өнөрдүн элдик түрүн сактап калуу жана андан ары жандандыруу, унутулганын кайра калыбына келтирүү жаатында болушу зарыл.

Илме сайма аркылуу буюм жаратууда уздун чеберчилиги менен катар үлгү сары сапталат, аябай аяр жасалат да, ал өтө бышык болот. Ошончолук жай бүткөрүлөт да, бул искусствонун тузуна даана татып турат. Буюмду арыдан-бери бүткөрө коюу ал нукура узчулук, даана чыгармачылык эмес, алаколдуулукту, өнөрдү барктабоочулукту, ага «доо» кетирүүнү билгизет.

Азыркы кээ бир саймаларда элдик узчулуктун жоболору сакталбай калып, «эптеп эле бир буюм жасалды» болуп жатышы, албетте, көрүүчүлөрдүн көңүлүн ирээңжитет. Өнөрүбүздүн түпкүлүгүнө шек келтирет. Саймачылык бузулуп, негизинен анын көркөм көчөттөрү этибарга алынбайт. «Болгар саймасы» кыргыздын элдик саймасынын табиятына коошо бербейт. Жалаң «Крестти» — түшүрүү көңүлгө серт көрүнөт. Биз анын улуттук колоритин таба албай жатабыз.

Мында өнөрдүн кооздук каражаты элдик көркөм көчөтүбүздүн түп нускалары көрүнбөйт. Ал эми кутмандуу калкыбыздан чыккан чеге чеберлер андай көркөм көчөттөрдүн түрлөрүнүн санжыргасын айтып, чечмелей алышат. Албетте, саймада түпкүлүктүү кыргыз турмушу чөгөрүлүп жатат. Демек, «болгар саймасында» андай адамдардын илхамын өзүнө имерчиктете ала турган туюнтмаларды берүү биз үчүн байкалбайт. Бул ыкма аркылуу андай көркөмдүктү жаратуунун өзү да кыйындап, буюм беттеринде бир гана сүрөт түшүрүүчүлүк бар. Сайма аркылуу айбанаттардын, чөптөрдүн, гүлдөрдүн, тоолордун, канаттуулардын жана башкалардын сөлөкөттөрүн так өзүндөй берүүлөрү адамды эстетикалык аракет кылып келе да албайт. Тескерисинче, маанайды чөгөрүп, кабыл алуубузду басаңдатып жиберет. Андай кооздукту улуттук татымга келе албай, бөтөн элдин «обонун созуп, чоорун тартып, күүсүн чертип» турганын билип турабыз. Анткени, кайталап айтсак биздин элдик сайманын тили менен дили — символ. Конкреттүү сүрөттөр менен ошол кереметтүү символдор аркылуу ой жүгүртүүбүздөн жаралат.

Сайманын жасалышы жердикке байланышат. Саймачылыкта жердик, ал — буюмдун фону. Азыркы чеберлер сайма үчүн чий баркутту арбын пайдаланып жатышат. Кара жердикке түшүрүлгөн кочкул кызыл, коюу жашыл өңдөр бири-бирине жутулуп кетет да, бөлмөнү ого бетер күңүрттөтүп таштайт. Андай көрүнүштөр ар кандай жасалгалардын жалпы фонуна коошо албайт, кополураак айтканда, «койдон качкан жат эчкидей» өзү эле четтеп турат. Мындай терс көрүнүштөр көркөм кол өнөрчүлүгүбүздүн өсүшүн басаңдатпай койбойт. Бирок, муну биз салттуу өнөрүбүздөгү убактылуу «агым» катары баалайбыз.

Бардык нерсе эскирет, арып ачат, баштапкы нугун өзгөртөт. Өнөр ээси узданат, иштүүлүгүн көрсөтөт. Ушул учурда эле колунан келишинче өз нускасын башкаларга үйрөткөнгө аракет кылып, өз өнөрүн соңкуларга калтыргысы келет. Бул өзүнүн өнөрүн муундан-муунга, ооздон-оозго, колдон-колго жоготпой өткөрүп келген элибиздин табиятындагы касиет, мыкты сапат. Маселенин экинчи бир жагы биз үчүн маанилүү. Демек, анын өнөрүн алып калууга куштар чөйрөнүн өзү болушу шарт... Баарыдан мурда жаштардын өзүлөрү, коомчулуктун кызыгуусу керек. Аны жан-дилинен колдоо керек. Анткени, азыр көпчүлүк айылдарда уздар бар. Өнөрдү өөрчүтүүгө, жаш муундарга үйрөтүүдө мектептердеги предметтик мугалимдер роль ойнойт. Мында мектеп реформасынын талабына ылайык ар бир улут өзүнүн татымын, жергиликтүү бөтөнчөлүктөрүн бергендей жагдайлар түзүлүүсү зарыл... Анда «чебер колдор клубу», «сайма-оймо ийримдери» бар. Мында элдик саймачылык өнөрү, бул улуттук көркөм өнөрдүн кайталангыс туундусу, түптүү байлыгы экендигин жете сезүүгө мүмкүнчүлүктөр туулат.

Салттуу буюмубузду — элдик нуканы, эски даанышман үлгүлөрүбүздү жерүү — «эски», «мунун доору бүттү», «бул өткөндү көксөө», деп, ата-бабанын салтын, үрп-адатын жерүү түпкүлүгү жакшы жорук эместигин турмуш өзү калыстайт. Өкүнүчтүү, мындай жоруктардан улам биз элдик көп нускалардан айрылып отурабыз. Көбүн азыр табылгыс кылып өзгөртүп да жибердик. Түпкү көркөмдүгү эми кайдан табылат, анын орду толбойт. Көпчүлүк чеберлер өз өнөрлөрүн кийинкилерге таштай албай кетишкени абдан аянычтуу. Ошондуктан эми өнөрдү кайра жаратуучулар — жалындуу жаштар.

Саймачылыкты кайрадан калыбына келтирүү үчүн бул өнөр боюнча үйрөнчүктөрдүн өз алдынча мектебин уюштуруубуз керек. Буга «сүрөт», «черчение», «кол эмгеги» сабактарынын мааниси зор. Саймачылыктын салттуу жагдайларында бүгүн талаптагыдай назар таштабоо — сайма өнөрүнүн өнөрүнө балта чабуу. Мында уруя сайма, беш кеште сайма тууралуу сөз болуп жатат. Көбүнчө ак жердикке түшкөн ушундай сайманын түрлөрү азыркы муундар үчүн кандайдыр жаңылыкта, же кереги жоктой сезилиши ыктымал. «Уруя көйнөк этинде, кызыл эндик бетинде».

Мында уруя сайма деген түшүнүктү берип турат. Дааналап баяндаганда уруялап саюу — жердик бетине жыш саюу буюмдун эки бетине бирдей көркөмдүк түшүрүү, көчөт келтирүү. Көркөм кол өнөрчүлүктө бул тарыхтын жандоочусу болуп кыйла кылымдардын сыноосунан өткөн тажрыйбасын, акыл-оюн чагылдырышат. Салттуу буюмдардын көөнөрбөс үлгүлөрүн изилдөө — иликтөө, аны үйрөнүү ал элдин атам-замандан берки ой-санаасын, чыгармачылык мүдөөлөрүн билүүгө жардам берет. «Саркечтеп сайган жоолугуң, Сары санаа кылат жоругуң, Көк кечтеп сайган жоолугуң, Көп санаа кылат жоругуң» (Токтогул). Саркечтеп — «сары кештелеп» деген сөз. Кечте — сайма, мында сары жип менен ак жердикке сайган кооздук түшүндүрүлөт. Көк кечтеп — «көк кештелеп» деген сөз. Мунун түшүндүрмөсү да жогорудагыдай болуп саналат. Айрыкча, саймачылыктан чындыктын үлүшү шайкештенип турат. Анын көркөм көчөттөрүнө өсүмдүктөр, бак-дарактар, алардын жалбырактары, бутактары, сабактары гүлдөрү, чөптөрү, суулары, айбанаттары — мына ушулар ич ара айкалышып, мындан биз эстетикалык ырахат алуу менен өзүбүздүн киндик кан тамган жерибизди түбөлүктүү сүйүү сезимибиз көрүнүп турат. Буюмга түшкөн кооздуктар өзүнчө табакча (короону) түзүп, бүткөн бойду туюндура турган элес тартуулайт. Улуу чеберлердин жөрөлгөлөрү ошол короо (табакча) эмне үчүн көркөм көчөт менен берилгенин чечмелей алабыз. Анда адамдын жашоо-тиричилигинен бир элес символдошот. Мисалы, күр жайлоо, көк конуш, конур короо, анда кой, кермеде уй, төштө жылкы, суу боюнча желе, алаңда топоз... Чеберлер мына ушул кыргыздын жайкы мелт-калт турмушун уздук кол аркылуу өзүлөрүнүн буюмдарына чөгөрөт.

САЙМА КӨЧӨТҮ — саймачылыктын негизги кооздук каражаты. Бул буюм бетине «орнамент» (түр-оюм) түшүрүү дегенди түшүндүрөт. Ошентип, көчөт — бүтүм оюм-чиймени ирээти менен алмаштырып, жердик бетине түшүрүү дегендик. Саймачылар тигил-бул сайма ыкмасы аркылуу буюмга мындай көчөттөрдү түшүрүүдө баш-аламандыкка чалдыкпайт, сөзсүз шарттуулук жана ырааттуулук жол-жобосун сакташат. Мында да боек, (өң, түс) бирден-бир мааниге ээ болот. Саймачылар негизинен кызыл-көктү, кызыл-сарыны, кызыл-жашылды, кызыл-акты берип, анан кайра кызыл-көктү, кызыл-жашылды... айтор, көркөм көчөттөр тактыктан түк жазбайт.

Негизги элдик сайма көчөттөрүнө: «мүйүз», «айчык», «бадам» (миндаль) «тырмак», «гүл» өңдүүлөр кирет да, Түштүк-Түндүк Кыргызстандын журтчулугун бирдей аралаган. «Добу талаа», «такыя дөбө», «тогуз дөбө», «көөкөр» (түштүктө). Ушул сыяктуу түрлөрүнөн башка айбанаттар менен өсүмдүктөрдүн шарттуу сөлөкөттөрү да сайма көчөттөрүнөн жана көчөттөр үчүн оюм-чийимдерден сезилип турат.

Түштүк Кыргызстандын уздары саймачылыктын салттуу түрлөрүн ойдогудай улантып жатышат. Ал сайма көчөттөргө: «тал барки» (талдын жалбырагы), «ит таман» (төрт бөлүктөн турат, мунун ар биринин үчтөн элементи бар. Мындай элемент «карга тырмакты» да элестетет), «бадам» — анын жарымы «калемпир көчөт» болуп көрүнөт. Айрым уздардын айтымында, «бадам көчөтү» барыдан мурда пайда болот. Саймачылыкта «калемпир көчөт» (муну М. В. Рындин «мурч» деп айтат да, башкараак элестейт) да арбын пайдаланылат. «Анар көчөтү» көбүнчө «комуз тили» деген наамда таралат. Анын бир нече варианттары бар. Аны жердикке жоон алып да, ичке алып да сайса сайма көчөт жаралат. «Тогуз дөбө» — сайма көчөттөрүнүн канышасы. Бул сегиз жылдыз болуп да түшөт. Мунун элементтери бычак учтанып (араа тиштенип), он эки жылдыздай да көрүнөт. Ал, төтөн, балыш, жаздык өңдүү буюмдардагы кооздуктун жүзүн ачат. Аты айтып тургандай «балаты көчөтү» бутактанып, ийне жалбырактары жана тобурчактары өзү эле элестүү сезилет.

Түштүк Кыргызстанда саймачылардын көркөм көчөттөрдү сары саптоосунда канатташ элдер менен болгон маданий байланыштар билинет. Мисалы, «комуз тили» (өзбекче чарвача чарвахозийства) XIX кылымдарда Ташкент саймаларында арбын учурайт. «Чайнек койчу» (түпкүч), «чайнек» (чайнек көчөт) өзбектердин сайма буюмдарында арбын пайдаланылып келүүдө. «Сүлөөсүн тырмак» тажик саймаларында бар. Буларды чеберлер килем үлгүлөрүнө да колдоно беришет. Мына ушундай бай т\`рлерү ич ара айкалыштыруу аркылуу уздануу өзүбүздүн чеберлердин чыгармачылык татымын көрсөтөт.

Атактуу уздардын аты — жөнү кошо айтылып келе жаткан көркөм көчөттөр бар. «Абысайнап Баймоңолова (Нарын шаары). Ал көчөт элементтерин гүлдөн алат. «Сары көчөт» (Сары Алдаярбекова Ат-Башы району 1-Май айылы) уз шырдак оюмдарынан көркөм көчөт жаратат. Анан «Рапия көчөт» (Абдыбекова Рапия, Жети-Өгүз району Кичи-Жаргылчак айылы). Ал көркөм көчөт үчүн элементти өсүмдүктөн алат. «Сайнап көчөттө» (Мусинова Сайнап Жети-Өгүз району Покровка айылы) уз шырдак оюмдары менен сайма көчөттөрүн айкалыштырып берет. «Жеңилдик көчөтүндө» (Жеңилдик Аралбаева — Фрунзе шаары) — кооздук мындайынан караганда дандын кылканы сымалданып, элдик «сынар мүйүз» оюмунун элементин негизги каражат кылып алат. Ал «Жеңилдиктин кыргак көчөтү» деп айтылат. Натыйжада, ар кандай шартты, турмуштук кырдаалды эске тутуп, элдик бул чебердин саймасы массалуулукта бара жатат.

Элдик сайма көчөттөрүнөн сырткары саймачылар сүймөнчүлүккө жердик бетине В. И. Ленинди түшүрүшкөн. Ай жылдыздарды аралаган «спутник», «тынчтык көгүчкөндөрү», «байчечекей гүлдөрү» менен катар элдик оюм-чийимдин бөтөнчө белгилерин берүү аркылуу өзүнчө түзгөн сюжеттик-композициялар да сайма көчөттөрүнө бай каражат болууда. Уздар көркөм көчөттөрдүн чок ортосуна Мурдагы СССРдин анан Кыргыз ССРинин мамлекеттик гербдерин түшүрүүнү адатка айланташкан. Ага саймачы өзүнө таандык «кыялын кошо берет». Мында да сүрөт түшүрүүчүлүккө берилип кетүүчүлүк болуп жатат.

Айрым саймачылар көркөм көчөттөр үчүн бай каражатты өзү жашаган чөйрөдөн алышат. Жаратылышы кооз жайлоолор, чытырман чыккан айгыр жалдуу арчалар, шоолдоп бой тиреген карагайлар, дүйүм гүлдөр уздарга элес берет. Ошол айтып бүткүс атайын көрүнүштөр бүгүн да, эртең да чыгармачыл адамдардын көкүрөгүнө жанып, көркөмдүк шыкты тартуулап турат. Көпчүлүк уздар мурун мунун үлгүсүн чийип алат. Чийип алган сайма көчөтү сайганда так түшөт.

Элдик сайма көчөттөрүнүн салттуулугунан жанып, бир нерсенин сүрөтүн түшүрүү, анын тегерегине көчөт элементтерин берүү көбөйүүдө. Айрым сайма буюмдарында «достук» деген жалпы мазмун даана берилет. Чок ортодон Советтик Социалисттик республикаларынын мамлекеттик Гербдери орун алып, ак кептерлер соболоп, байчечекей менен жоогазын гүлдөрү бажырайып, мындай саябалар жогорудагы берилген маанилүү сүрөттөргө айкалышат. Айрыкча, белгилей турган эң негизги бөтөнчөлүк анда тематика бар. Андай буюм бетиндеги сайма бир бүтүн учкай түшүнүктү тыкан түзүп турат. Анын чеке-бели, элдик оюм-чийимдин саймага таандык түрү менен кештеленет. Жөнөкөй кездемеге он-он беш өңдүн кашкай ачылып, анча да жыш көрүнбөй, көчөттөр ашык-кемсиз жыйнактуу жана айкын элестүү бүтүшү менен бир чети купулга толот. Саймачылар көчөт ордуна «Кремль», «ак кептер», «спутник», «восток кораблдери», «ВЛКСМдин белгиси», «Октябраттын белгиси», «Пионердин белгиси», «Жеңиш ордени», «жайлоо», «боз үй» өңдүү даяр теманын сүрөтүн саймачылыкта түшүрүүлөрү өнөрүбүз үчүн анча мааниге ээ эмес. Албетте, булар чынында нагыз элдик сайма көркөм көчөттөрүн символдоштуруп түшүрүү табиятына түк коошпойт.

САЙМА ШИБЕГЕ — сайма аспабы. Чеберлер илме шибегенин сабын жумурулатып, эптүү болушка бармак, сөөм, ортондун кармоочу жагы жалпак келет.

САКАНАК ТАҢГЫЧ — жайылган керегелердин бири-бирине ашталган саканактарын бириктирип бекитүүчү сызма. Мунун өрмөкчүлүк аркылуу бүткөнүн эни уук тизгичтей келет. Бир жүздүү, эки жүздүү терме менен да согулат. Жөнөкөй эле сызма түрүндө да болот. Эшилген жиптен «саканак таңгыч» кылып да жүрүшөт. Буга түшүрүлгөн көркөм көчөттөр «уук тизгичке» окшошот. Алар биринин кооздугун бири кайталайт.

СЕБЕТ — оюм-чийимге төгө турган сыя, зер боегу. Илгери темирге жалатылган күмүш бетиндеги оюм-чийимге мөөр түшүрүү ыкмасы жергеде кеңири таралган. Аны жалпысынан «себет» деп да айтат. Айлакер зергерлер күмүш буюмунун түбөлүк өчпөй, кооз көрүнүп калышы үчүн жекече чеберчиликтери менен «боекту» (сыяны) өз колдорунан чыгарышат. Аны жасап алуунун ар кандай түрлөрү бар. Мунун ички сырын, кандай касиетке ээ экендигин бир гана чебердин өзү билет. Ошондуктан, ал ыкмалар бири-бирине окшошпойт.

Кызыл жездин, күкүрттүн, коргошундун жана таза күмүштүн кошундусун мыскыл таразага так тартат да, бул заттардын бирөөсүнүн үлүшүн оодугураак алат. Баарын аябай аралаштырып, тышы темир, ичи чопо чөйчөктү «эриткич» деп айтат. Ошол идишке салып, мүнөздүү эритип туруп, муну кызыл чоң болгон жыгач көмүр менен аралаштырат. Эритме бышкан чакта кара баркуттай жылт-жулт кулпунуп калат. Аны таза темирге куйганда, ал дароо эле колдоюп сууйт. Аны тозгоктой майда талкалап, кичине чөйчөкчөсүнө салып, «ак данакерди» кошот. Оюм-чийим түшкөн жайга кенедей калакчасы менен кылдат салып, оттун табына этият кармаганда ошол чуңкурча толот. Муну абдан кургатып, өгөөлөп койгондо, кол менен даана тарткандай күмүштүн көркөм оюму пайда болот. Мындай «сыя төгүү» (себеттөө) менен түшкөн тигил же бул күмүш бетине берилген элдик оюмдарды көпчүлүк жерлерде «зооткер» («зоот түшүрүү») деп аташат. Натыйжада, ал күмүштүн негизги «саймасы» болуп эсептелет.

Элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелеринде узанып жаткан зергерлер антип көркөм оюмдун четин карартуу үчүн шпосульфиттин эритиндисинде күкүрт кислотасынан кичине кошот. Күмүш буюмун ошого салат да, аны болжолдоп кайнатат.

Чөйчөкчө кылып кургатып алган чопого мистин (кызыл жез), жездин (сары жез) өз өлчөмүн мыскал таразага тартып алып кайнатат. Бул эки заттын бириктирип эритип, ага коргошунду кошот. Зергер кайнатып жатканда утуру күкүрттөн салып аралаштырып турат. Бир кезде кайноосу жеткилең болгон бул суюктук жалтылдап чыкканда гана аны чыгарып алат, Чыгарар замат муну жука темирге куят. Аны катырып туруп, күлбото кылып талкалап алат. Айрым зергерлер минтип жасалган себетке суу кошуп эзип, аны металл бетине түшкөн көркөм оюм чийимге кичинекей калакчасы аркылуу кылдат куюп, кайра отко кармаганда себет агарып ысып чыгат. Аны чычырканактын көмүрүнө көмөт да, алаа көөрүгү менен жай басат. Мында буюм жалпы карайып калат. Зергер себет жабылган ал буюмду өгөөлөгөндө күмүш оюму кашкая көрүнөт. Чебер ал оюмга дагы жандама чийим түшүрөт.

Коргошун, күкүрт, күмүш — үчөөнүн кошмосунун ич ара үлүштөрүн таразалап, бири-биринен ашык-кем өлчөп, аларды үч-төрт курдай кайра эритип, кайра майдалап, кайра эритип, кайра майдалайт. «Сыяны» алтын-күмүш гана кабыл алат. Мындай көрүнүш асыл заттардын касиетин баамдатат. Минтип, мөөр түшүрүү сыянын (себеттин) бөтөнчөлүктөрүн көргөзөт. Себетти күмүш бетине түшүрүүгө зергер адегенде берилүүчү оюмду чийип, анан аны аябай жылтылдата тазалайт. Ношотур порошокту сууга эзип, ага күлмайда «сыяны» кошуп, буламыктай суюктукта жууруп, аябай аралаштырат. Ошонун өзүнүн калакчасы менен оюм-

чийимдин үстүнө этият жаткызат. Аны отко коюп ысытканда мөлтүлдөп эрип чыкканын зергер даана билет. Эгер оттун табына өткөрө кармап койсо, себеттин сапаты жоголуп, түшкөн мөөр узакка сактала албайт. Түшкөн сыя суугандан кийин өгөө аркылуу тазаланат. Аны жылтыратып, жүзүнө чыгаруу үчүн бүгүнкү чеберлердин өзүнчө механизми бар. Алар — азем үлгүлөрүндө көбүнчө «ай», «жарым ай», «шөкүлө» өңдөнгөн түспөлдү арбын кармап келүүдө. Аларга шуру, маржан чачыктарын чыгарат. Мындан майда гүл өндүү калакчалар пайда болот. Ошондо зергердин устакерчилик өз жүзү, чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү келип чыгат.

2. СЕБЕТ — буудайдын паясынан тордоло токулуп, жасалган кулакчан боолуу жер жемиш терүүгө жеңил идиш. Мында ыргалып өсүп турган буудай данынын паясын оруп келип, сууга салып жибитип, өзүнөн өзөк кылат да, ал өзөккө бирден ороп, экинчи өзөккө бириктириле оңго буралат. Мында улам түбү тегерек тартып кеңейип, табакка окшотот да, түйүмдүн негизги өзөгү сфера формасында берилет. Себетти жер-жемиштери бай жерлерде, айрыкча, Түштүк Кыргызстанда көп колдонушат.

СЕП — «Кымкаптын өөнүн эп кылган, Кыздарына сеп кылган, Баркуттун өөнүн эп кылган, Балдарына сеп кылган» (Калык). Бул — көркөм буюмдардын бир бүтүм жыйнагы. Кыздын төркүнүнөн барган жерине алып чыгуучу асыл-заада буюм-кечелери. Ага уста-узчулуктун сырдуу кооздугу аркылуу бүткөн: шырдак, туш кийиз, шалча, ала кийиз, килем, сөйкө, желбирөөч, күбөк, чолпу, чачкан, кеп такыя, билерик, шакек, оймок, бой тумар, төөнөгүч, сыяктуу өздүк буюмдары, ат жабдыктары, жууркан-төшөктөрү, кийим-кечектери жана башкалар кирет. Атайын көтөрүлүп берилген ак өргөө кыз себинин ата башын түзгөн. Кыз тестиер чагынан тартып эне менен эженин, же айылдаш чеберлердин нускоолору аркасында узчулуктун учугун саптап, узданууга максаттанган. Ошентип, өзүнө таандык себин өзү баса отуруп, аруу колдон даярдап чыккан. Ал кыздын асем жасалгаларына, ат жабдыктарына усталар узанышкан. Ага атайын үй көтөрүп, көмүрүн өчүрүүгө, көрүгүн басууга, күжүсүн күйгүзүүгө адам шайланган. Устанын узануу акысы күн мурунтан бычылган. Өрмөк согууда, килем токууда, шырдак шырууда, кийиз уютууда, чий чырмоодо, кийим-кечектерин бычып-тигүүдө биргелешип узануунун салттары болгон. Үй ээси аларды мыкты күтүнүп алган. Бул элдик өнөрдүн жагымдуу жагдайлары кийинкиге дейре Ош тарапта үймө-үй өнүгүп келген. Кыз бала он-он төрт жаштардан баштап эле ал өзү өрмөк согуунун, килем токуунун, сайма саюунун, курак куроонун, шырдак шыруунун, түймө түйүүнүн, чий чырмактоонун түйшүктөрүнө адистешкен. Мындай аракеттер менен сеп даяр болуп, узчулуктун мектебин көрсөткөн.

Өнөрүбүздүн өсүү жактарына назар ташталып, бир жоголсо табылгыс муну кайрадан жандантууга басым бар. Ошондо сеп даярдоо жөнүндө да сөз болгондо «Азыр кыздар учук саптай алышабы? Узчулуктун кайсылары алардын колдорунан келе алат? Бош убактыларын кыздар кандай пайдаланат? Жар күтүүчү жигиттер ушул жагына назар ташташабы? Ага ата-энелер, ага-туугандар, жерге жээк да муну баамдаса». Кыз балдары үчүн эне чоң жоопкерчиликте болгон. Кыз эс тартканы жүк маанектечү. Куурчак ойноо узчулуктун башаты эле. Кыз ошол учурунан тартып эле бирдемеге тетиктелген. Жүк маанектөө — узданууга отуруучу, абалы сайма саюучу. Кызынын чоркок болуп калышы энесинин намысына камчы чапкан. «Кызыңдын эчтекелерге эби жок» — деген сөздү мен укпайын — деп аталар алдыртан сөз таштап коюучу. Түштүк кыргыздарда Ата-энеден ийбаа кылуу наркы бар. Алар азыр килем токушат. Өрмөк согушат, үйдүн ичин «илме дос», «терс кайык», «чыраш», «басма» саймалары аркылуу жасалгалашат. Демек, узчулук сылыктыкка, сыпайычылыкка үйрөтөт. «Баланчанын келини укмуштуудай уз», «Түкүнчөнүн кызы иштүү экен» сымал жышаандар айыл аралап кетүүдө. «Сеп калыңына жараша» дешет. Байыркы көчмөн убакта сепке боз үйдөн сырткары саанына уй, минерине ат,

жук артарына төө же өгүз, үй ичинде күнүмдүк турмушунда уруна турган буюмдары туткучуна дейре даярдалган. Ар убак шартына, мүмкүнчүлүгүнө карата келген. Кээде себи бир төшөк, бир жууркан, эки жаздык, алдына салар ала кийиз, же ашык бирдемени деле кылышпай, ата-энелер эки жаштын бактылуу өмүр сүрүшө берүүсүнө ыраазы болушкан учурлары көп болуп келген.

Күйөөнүн атасы эмне бере алганына карап бүгүнкү барчылык мезгилде себине эки жаштын күнүмдүк тирилигине зарыл төшөк-буюм кылып берип жатат. Кээде муну көптөп бүтүрөт. Бирок, көп көңүл жумшалган буюм, кийим, эмерек эки жаштын купулуна толобу, алардын рухий, маданий деңгээлине шайкеш болобу — алардын каалоосун, зарылчылыгын эсепке алуу абзел.

СИРКЕЛЕТҮҮ (СИРКЕ ТӨГҮҮ) — Элдик зергерчиликте буюмду кооздоонун бир ыкмасы. Мында зергер күмүш зымды үшкүгө ченеп кесет. Жыгач көмүрдүн бетин кестик менен этият жонуп, тептегиз жалпактап, үшкүлүү шибеге (учу тоголок) аркылуу жалпак көмүрдүн бетин сыйда оюп, аны кыдырата коет. Үшкүгө ченеп кесип алган майда күмүштү көмүрдүн ошол чуңкурчаларына чымчуур аркылуу салып, анын үстүнө ошондой жалпак көмүрдү капкактайт. Ошол тапта эриген күмүштүн өңү жашыл түскө өзгөргөн чакта үстүндөгү көмүрдү шилеп, күмүштү жалпак темирдин үстүнө төккөндө, топтоголок «кызыл таруулар» мөлт эте түшөт. Ошентип, мында күмүштөн майда «сиркелер», («таруулар») пайда болот.

Куткундап чыгарган буюмдардын оюмуна ошол майда күмүштү данакерге малып тизип чыгат да, аны көмүр табына коет. Күмүш күйүп кетпесин үчүн тутанган чокту жез түтүкчөсү менен үйлөйт. Ошондо күмүшкө аралашкан данакер жалтырап эрип, ал чыбырчыктаган «таруудай күмүштү» чап кармайт. Кыз-келиндердин кооз буюмдары: билерик, сөйкө, шакек, желбирөөч, оймок, топчу жана башкаларга мына ушундай ыкма арбын колдонулат.

Мельхиорду, же жезди бир өлчөмдө кесип, аны «бурага» сугарып, ошону кадимки эле бышкан кыштын үстүнө коюп, белгилүү өлчөмдөгү жалында эриткенде ал топтоголок болуп калат. Мунун тоголокторунун көлөмү ар башка кетилиши ыктымал. Анткени, мында буюмдун көлөмүнө жана мүнөздүү белгилерине карата ага берилүүчү «сиркелетүүчү» кооздук аныкталат. Ал улам майда болгон

сайын, буюмга жыш түшкөн ал үлгүнүн ажары ачылып, зердик касиети жүзүн кубултуп, зергердин чеберчилиги артылып барат.

Сиркелетүү — өтө тыкыр ыкма. Мөлт эткен таруудай «сымаптар» көзгө ойноктоп турат. Мындан буюм кармоого зерикпеген зергерлердин колунан гана келет. Майда тоголок (сиркелер) жасалып жаткан буюмга ширетүүдө аны кайрадан бурага чылап, от коюп, анан данакер тийгизет. Ошондо данакер эрип, тоголокту чап кармап калат.

СОГУУ—СОМДОО — Зергерчиликтин ыкмасы. Бул — темир бетине ар кандай сөлөкөттөрдү түшүрүү. Ал — бүгүнкү зергерлерге айрыкча мүнөздүү көрүнүш. Сомдоп согуп, андан көркөм буюм жаратуу — жаңыча узануунун бир оңтойлуу үлгүсү. Мында оболу кагазга үлгүсүн жасайт. Анан атайын жумшак топурактан алып, мунун тескери жагын гипске түшүрөт. Анын үстүнө берилүүчү түргө — калай, жез, коло өңдүүлөр коюлат да, аны жыгач балка менен акырын таптай чабат. Аны «рельефтик сомдоо» дейт.

Сомдоп-согуунун экинчи түрүндө буюмдун көлөмдүк көрүнүшү бөлүк-бөлүктөрдөн турат да, ал кадимкидей кандалат. Мындай ыкма аркылуу бүгүн коомдук жайлар, үй ичи кооздолууда. Ага ар кандай сүрөт түшүрүлөт, адрес папкалар да ушундан жасалат. Муну мындан ары дагы кенен-кесир өркүндөтүү үчүн атайын окуу жайларында адис кылып чыгаруучу бөлүмдөр жана туруктуу узануучу цехтер бар. Албетте, бул кыргыздын элдик зергерчиликке анча коошо бербейт. Илгери айрым усталар чайнек, табак, чөөгүн жасашкан. Казак-кыргызда муну согуу-сомдоо болгону менен орусча «чеканка» дейт.

СОКУ — «Такта соку, так билек, Такылдатпа жеңеке» (эл ыры). Бул — жыгач идиштеринин бири. Муну менен данды түктөйт, таруу, конок актайт, данекти, ышкын түптү жана башкаларды жанчат. Бул идишти чеберлер арчанын, талдын, кайыңдын жана ушул сымал катуу жыгачтардын дөңгөчүнөн жасашат. Оозу бир аз кенен, түбү бир аз куушураак, чуңкурая оюлуп, болжолдо бийиктиги 55—70 см, дм 30—35 см болот да, ага 5—6 кг эгин батат. Сокунун сокбилеги (жанчууру, баласы) идиштин көлөмүнө карай болжолдо бийиктиги—1,5 м ылайыкталып, сокуну салмак менен күйшөөгө шартташат. Анын ортосунда көзөнөгү бар. Ал эптүү эки туткалуу жоон шырмый болот. Соку да табак, челек, аяк, чөйчөк идиштериндей муунакчаланып кештеленген. Анын күч менен күйшөөдө жыгылбагандай аягы (таманы) тегерек келип, орунтуктуу жасалат.

СӨЙКӨ (СЫРГА) — «Кулагыңа тагылган, Сыргаң болуп калсамчы» (Эл ыры). Бул — кыз-келиндерибиздин кулакка тага турган зер буюму. Анын кулакка илүүчү иймеги, ичке моюну жана сүйрү, тегерек, жумуру, жүрөкчөлөнгөн тоголок сыяктуу түрдүү формада алаканы (солондору). Сөйкө зергерчиликтин «сыялоо», «сирке төгүү», «тогуз төбөлөө», «Чапкылоо», «тордоо», «эшүү» «сомдоо» өңдүү негизги ыкмалары аркылуу жүзөгө ашат.

Сөйкөнүн бир түрү «иймек» деп аталат. Ал жаштарга ылайыкталып, күмүш зымдан иймекей формада жөнөкөйрөөк ийилип жасалып, кулактан өткөрүлөт. Ал иймекейден кийин күбөк өткөрүүгө болот. Тоголок томпоктуу кылып, ага «себетти» калыңыраак төккөн сөйкө сүйрү да, тегерек да, жүрөкчө кейипте да көрүнөт. Из түшүрүлүп кармалган сөйкө жука келет. Атайын калыпка салып, чыгарган сөйкө томпоктуу көрүнүп, мунун ортосу жазыраак болуп, ага өзүнчө кооздук түшөт да, анын аяк-башы бирдей көрүнөт.

«Чапкылоо» ыкмасы аркылуу бүткөн сөйкөлөр ичке, узун келип, ага түшүрүүчү түр «тап бердирме» (чөп башыланып, кооздук жөнөкөй түшүп, сейрек из түшүрүлөт) гана болот. Мына ушундай формадагы сөйкөнүн бир аз жазыраак кылып, анын бетине чеке-белине «сирке төгүлөт».

Желбирөөч, сөйкө, бой тумар, шакек, билерик, топчу, кыргак, чолпу күйшөөгө аттануучу кыздын зер буюмдарынын жалпы бир бүтүмүн түзөт да алар кыз себинин ичине кирет.

Зергер бир эле сөйкө желбирөөчкө узанууда элдик зергерчиликтин («сыя төгүү», «сиркелетүү», «тогуз төбөлөтүү», «тордоо», «эшүү», «чыйратуу») кылдат ыкмаларын бүтүндөй колдонот.

Сөйкө желбирөөчтүн бир нече түрү кездешет. Сөйкө катары кулакка тагылуучу чакан сөйкө желбирөөчтүн иймеги берки сөйкөлөрдөй келип, дайыма кулакка жүрүүгө шартташкан. Ал эми желбирөөч жалаң асыл жердиктен көлөмдүү жасалып, көп машакаттар менен бүтүп, салмактуу келгендиктен төшкө тагылып, моюнга илинет.

Сөйкө желбирөөч — жалпы алганда конус формасындагы зым торчолору бар эки кулакка салына турган чачыктай төгүлгөн кош шөкөт. Мунун иймеги күмүштөн тандалат. Мында майда чыйратылган күмүш зымчалар иймектин алдындагы конус (тегерек сүйрү) темирдин сыртынан кылдат оролот. Анан анын этегине майда чыны шурулар, көз мончоктор, асыл таштар жана түрдүү түстөгү айнектер кылдат «тогуз төбөлөнүп» куткундалат. Зым торчолору төмөнкү түшкүнүн көздөй ортолору учуна чейин жыш мончоктолуп шурулантып, зергерленет. Албетте, желбирөөчкө мына ушундай узануу үлгүлөрү айыл ичинде жолугат. Биз этнографиялык жана тарыхый музейлерден да арбын сакталып турганын көрөбүз.

Желбирөөчтө зым торчолордун кооздукту жаратуу мааниси зор. Муну элдик зергерчиликте «тордоо», «эшүү» деп айтат. Кыздын төшүн жаркырата турган анын эки канатынын көрүнүктүү бөлүгү «тумарча» жасалат. Анын торчолонгон жана

эшилген күмүш зымчалары ошо тумарчадан төрт бурчтук болуп чыгат. Желбирөөч учтары сөйкө желбирөөчтөн калакча өңдөнгөн майда-майда зер аркылуу сөңселе төкмө чачыланат. Мында буюмду «тумарча», «төрт бурчтук» бөлүмүнө түшкөн оюмга «сыя төгүүгө», жөн гана «сирке төгүп») (таруулантып, «көз мончоктотуп» таштоого да мүмкүн.

Сөйкөнү айчык формасына кейиптентип, майда зымчаларды коюп, же эшип, зергерлер ага кол жеткистей түр-көчөт түшүрүп, алардын арасына бермет коюп, кооздоп да келишкен. Муну өтө көркөмдөлгөн бир түрү желбирөөчкө өтө окшошот. Элибизде «кулагыңа сырга болсун» деген сөз бар. — Мында туруктуулукту, сөздү тыңдай, талдай билүүчүлүк, сөздү тутта билүү касиеттерин символдоштурушат.

СӨӨК — зергерчиликтин жердиги. Көркөм буюмдарды кармоонун түбөлүктүү негизи. Ага малдын (төө, уй, топоз, жылкы, кой-эчки, кайберендердин (бугу, тоо теке, кулжа) сөөгү пайдаланылат.

СӨӨК УСТА — Сөөктүн ар кандай түрлөрүнөн турмуш тиричиликке таандык буюм-кечелерди кармаган чебер.

СӨӨККӨ УЗАНУУЧУЛУК — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Бодо малдардын — төөнүн, жылкынын, уйдун, топоздун жамбаш жана жото жилик сөөктөрүнөн кооз белек-буюмдарды жасоочулук. Мында абалы сөөктүн майын кетириш үчүн аны да мүйүздөй эле белгилүү өлчөмдө сууга кайнатып алат. (Азыр элдик кол өнөрчүлүк бирикмелеринде сөөктү абалы авиабензинге салып, перегидроддон 30 проценттей кошуп кайнатууну иш жүзүнө ашырууда.) Мындан чебер өзүнүн формасына ылайык фигураларды, вазаларды кол учунан эле жасоого жарайт.

Сөөктөн ар түрдүү кутучалар кармалат. Чеберлер сөөктүн ички кемиктерин оюп ташташат. Мүйүз жана сөөктөн кыз-келиндердин азем нускаларын жасоодо чеберлер шуру менен күмүш зымдын ар кандай жоон-ичке түрлөрүн эриш-аркак пайдаланышат. Мындай буюмдар кезегинде көп чыккан. Алар мурас катары этнографиялык, мамлекеттик тарых жана сүрөт музейлеринде арбын сакталууда.

Бүгүнкү сөөк менен мүйүз чеберлери улуттук мүнөзгө эгедер бир көркөм үлгү түзүүдө оболу анын кейпин кагазга түшүрүп алышат. Ал үчүн сөөктүн, мүйүздүн ар кандай жумурусу тандалат. Азыр талапка ылайык жука сөөк-мүйүздөр өтүмдүү болот. Мындан бардык нерсени каалагандай жасап алууга болот. Сөөктөн азем буюмдардан сырткары бычак сап, ар кандай тээктер, балага шимек, топчу, седеп, ордо томпою өңдүүлөр кармалат да, аны жасоочу аспап-куралдары мүйүзчөлөрдүн аспап-куралдарынан айырмаланбайт.

СӨӨК ЖЕРДИГИН ДАЯРДОО — Бул — сөөктөн көркөм буюм жаратуу аракетинин башталышы. Сөөктөн бардык буюмдарды жасоого болот. Бирок, мында кол эмгегин арбын колдонуубуз зарыл. Андан жаралган буюмдардын баасы артылат. Бүгүн сөөк чеберлери элдик нускалуу буюмдарды жаратууда өзүнчө кооз үлгү жана бир бүтүмдүү композиция ойлоп табууда түтүкчө сөөктүн чегинен чыга алышпай жатышат. Ал үчүн сөөктөн ар тараптуу жана тоголок, тегерек буюмдарды жаратууга болот. Андыктан деңиз жаныбарларынын сөөктөрүн пайдалануубуз тийиш.

Түбөлүктүү буюм-белек жана азем нускаларды жаратууда асыл жердик менен чеберлердин камсыз болушу сөзсүз чыгармачылыкка алып келет. Жыгачтын кандай текстурасы болсо, сөөктүн да дал ошондой ички касиеттери бар. Аны узак убакыт колдонгондо мунун толкун уюл сымалданган кереметтери чыга келет.

СӨӨК БОЁО — Устакерчиликтин бир ыкмасы, жердиктин түсүн өзгөртүү, Ал сөөктү боёодо буюмдарды бири-биринен айырмалоо үчүн атайын өзүнүн боегу бар. Бул боюнча өзүлөрү ойлоп чыгарып, өндүрүшкө пайдалуу сунуштарды киргизишкен чеберлери бар. Ыкчам чайдын чамасына уксус кошуп, ошого сөөктү бир сааттай

салып койсо, ал күрөң кызгылт, кудум ышкын түп өңдөнүп калат. Пияздын сырткы кабыгына уксус кошуп да сөөк боеп алууга болот.

СӨӨК СӨЙКӨ-ЖЕЛБИРӨӨЧ — сөөктөн кармалган азем буюм. Ал да кыз-келиндердин шөкөттөөчү буюм-тайымдарынын ичине кирет. Сөөк менен мүйүздөн мунун ички касиеттерин ачып берүүдө чеберлер ар бирин чеберчиликте узанууга жердик оң жолуна буруп турат. Аларга шык берип, ич ара чыгармачылыкка үндөйт. Натыйжада, алар кармаган асыл нускаларда бүгүн да салттуулуктун санжыралары көрүнөт. Сөйкө желбирөөчтү мүйүз менен сөөктөн бирдей кооздукта кармоого болот. Мында бул буюмдун жердигин уйдун шыйрак сөөгүнөн тандашат. Сөөктүн ортосу түтүкчө болот. Сөөктүн калыңдыгына жараша атайын механизм араасы аркылуу узунунан бөлүп алат. Анан буюмдун формасын кагазга же сөөктүн өзүнө

түшүрүп, айрым ашык жерлерин чарыкка алдырып таштайт. Мында чийилген кагаз үлгү башкы мааниге ээ болот. Медициналык бор машинасын иштетүү керек. (Мунун көзөй жана кесе турган ийнеси бар. Ал учтуу да, тегерек да, жалпак да көрүнөт. Алар менен тешет, жол салат, оюм-чийим чыгарат). Врачтар кадимки тиш салгандай аракеттерди чеберлер да жүргүзүшөт. Мында сөөк буюмун жасоо менен тишти жасоо, иштетүү бирдей көрүнөт. Алар колдоно турган аспап-куралдарды чеберлер да жазбай колдоно алат.

Буюм боло турган сөөктүн сырты сомдолот. Андан кийин майда сыйдалоо жүргүзүлөт. Ошондон кийин оюм-чийим түшүрүү аракеттери башталат. Кум кагазды колго алып, аны этиеттеп сыйдалоо керек. Сөйкөнүн темир, күмүш илмектери бириктирилип, ал жалтыратылат. Чеберлер жалтыратууда жана жылмалатууда тиш порошогун, борду, эң болбоду дегенде кол аачый турган үлпүлдөк кагазды колдонушат. Мында ошол мүйүздүн таарындыларын буюмду жылмалатууга кайра колдонулушу мүмкүн. Механизмдин жардамы менен мына ушундай ыкма аркылуу, чеберлер азем буюм-тайымдардын формаларын өзүлөрү каалагандай өзгөртүп кармоого чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү бар.

СУЙСАЛ ӨРҮМҮ — «Толгоно түшкөн чоң камчы, Оң имерип алганы («Манас»), Ал — камчы өрүмү, татаал өрүмдүн бири. Суйсал өрүмдүн «каз таңдай өрүмү» менен окшоштугу байкалып кетет. Бул да төрт талдан төрт жолу жупташат. Андыктан ага өрүмчүлөр он алты тал көктү тилишет. Эгер «Суйсал өрүмү» 18 тал тилинсе, тогуздан экиге бөлүнөт да, үчтөн басып отуруу зарыл.

Айрым чеберлер «Суйсал Өрүмү» үчүн он эки тал көк тилип, мында ар бир талды бирден алып, бир капталына алты көктү үчтөн бөлөт. Анын «түшкүнүнө» жеткенде башка көктөрдү басууну токтотуп, узун эки көктүн эки капталына экиден төрт көктү өткөзө барат. Эми мунун бир капталын «жылан боор» кылып өрүш үчүн чебер үч көктү бир басып, калган бир капталындагы үч көктү бирден алат. Ал эми жалаң «терме өрүм» кылыш үчүн көктү экиге бөлүп, эки капталындагысынын ар бирин бирден басуу керек. Мунун түшкүнүн бекитүүдө бардык көктү бирдей пайдаланат. Өрүмдөр бири-бирине өтүшөт. Алар ар кандай да аталат.

СУЗГУ (ЧӨМҮЧ) — «Кашык чөмүч артынып, Катындарга сый кылган» (Калык). Бул — жыгач идиш. Тамакты сузууга (ошон үчүн сузгу), сапырууга, куюуга шартташкан идиш. Мунун кырбуусун да кештелеп коет. Түбүнө караганда оозу жука болот. Муну жасоо үчүн чеберлер болжолдо үч жарым карыш талды тепетең бөлөт. Эгер кыйган талыбыз ичке болсо, эки сузгу, төрт кашыкка чакталат. Тал жоон болсо, төрт сузгу чабылат. Талды кыйып келээри менен аны дароо чаба коет. Кан-сөөлү анча кача элек жыгач оңой чабылат. Ичи бычак, ийги аркылуу ийине келет. Анан идишти көлөкөдө он-он беш күнчө койсо, ал жарылбайт да, талаптагыдай кургайт. Сузгу менен кашыкты жасоого талдын кандайы керектигин чеберлер болжолдоп кыйышат. Алар анын атайын көчөттөрүн тигип өстүрүп да алышат.

Сузгуга узануу үчүн чеберге балта, араа, ийги гана кирет. Муну жыгаччылыкта жөнөкөй эле узануу деп атайт. Сузгу кырма, чалма, оймо идиштеринин бир түрү катары каралат. Узун саптуу, ичи ичтүү, жыгач кашык формасында жасалат. Муну айрым жерлерде сузгуну чөмүч деп тайпак да, ичи чуңкур да болот. Сабынын узундугу 30— 55 см, ичтүүлүгү 250—300 грамм болот. Тактап айтканда чөйчөк менен ичтеш келет.

СҮЗМӨ (Жүзмө) — Ат жабдыктарына чабылуучу шөкөт. Учу илмекей, сүйрүрөөк келген томпогураак шөкөт. Мунун узундугу 6—7 см ге, туурасы 2—2,5 см ге барабар, иймекей учу кайышка имериле чабылат. Куюшкандын эки жак «сүзмөлөрүн» бириктирген чагарагы бар. Аттын соорусуна түшүп турган кайышка чабылган «кош солондору» болот. Куюшкандык кайыш «кошунду» аркылуу биригет. Ат - жабдыктарынын бул бөлүгү да өтө зергерчиликте шөкөттөлөт. Темирге күмүш жалатуу менен күмүш сүзмө чабылган. Азыр чеберлер жез, мис, калай, сүзмөлөрдү жасап, ат жабдыктарын ошону менен шөкөттөп, кайыш беттерин зерчелеп жатышат.

СЫЗМА — өрмөктө түрдүү өңдө (кызыл, сары, көк, кара, ак) боелгон тал жиптерди күзүктөп, көркөм көчөт түшүрбөй эле бир гана аркак салуу менен согуу. Мындан «уук тизгич», кереге башын «чалуу», «кереге тануу», «саканак тануу», «туурдук боо», «жабык баш боо», «үзүк боо», «тегирич боо» өңдүү боз үйдүн боочууларын, «шалча», «такта жапкыч» жана ушул өңдүүлөрдү көп жасашат. Айрым аймактарда мындай сызмадан басмайыл, куюшкан, көмөлдүрүк өңдүү ат жабдыктарынын бөлүктөрүн кылышат. Аны өрмөк басмайыл менен куюшкандын алдынан тартышкан.

СЫНДЫРЫК — өрүмчүнүн негизги куралы. Анын негизги жердиги мүйүздөн болот. Айрым жерлерде муну дуб, өрүк өңдүү жыгачтарынан да жасап жүрүшөт. Аны көбүнчө табылгыдан (тобулгу), кайыңдан да кармоого болот. Демек, өзөк менен өрүм ошол сыдыргыга салынып сыйдаланат.

СЫНПОСТОО — шири, көн буюмдарына көркөмдүк түшүрүү. Ал — териге оюм-чийим берүү салты. Бул — ээрге, тердикке, көөкөргө, көнөккө, көнөчөккө, сабаага, чыны капка жагданга, мөкүгө, кепичке, көк жекеге, маасыга жана башка салттуу буюмдарга, кийимдерге элдик оюм чийимдерди жаратуу. Чеберлер катуу чийден оюм-чийим түшө турган форма (калып) даярдап, чылгый терини анын үстүнө коюп, аны оор нерсе менен бастырып, «ыштыкка» бир-эки күн койгондо чылгый тери кургаган. Алиги чий өткөрүлгөн форманы алганда көркөм оюм өзү түшүп калган. Мына ошол «наар» же «чийме сынпос» деп аталган.

Азыр атайын оюм-чийим түшө турган темир форманы булгаары үстүнө коюп, пресске бастырат. Мында пресстеги ысыктык булгаарыны жибитет да, «чийме сынпос» «наар» түшүп калат.

СЫЯ ТӨГҮҮ (зоот, мөөр түшүрү, себет төгүү). Бул — элдик зергерликте күмүштү иштетүүнүн негизги ыкмасы. Күмүш бетин көркөм оюм-чийимдерди берүү менен көркөмдөө. Мында ага из түшүрүп алуучу «ийне шибегени» колдонушат. Андан соң анын сыртына зергерлер дапдаана оюм кылчу сабы жумуру жыгачтан эки см дей учу бар «чийим шибегени» же «ойгучту» пайдаланышат. Эми көркөм оюм түшкөн жерге «себетти» (боекту) кичинекей калакча менен салып, оттун табына этият кармайт. Ошондо чукурча толот. Муну кургатып туруп, өгөөлөп койсо, кол менен тарткандай кооздук түшөт. «Мөөр шакек», «Мөөр топчу», «Мөөр билерик» деген сөз мына ушундан калат. Минтип, «сыя төгүү» (себет төгүү) менен зер буюмдарына түшкөн тигил же бул элдик көркөм оюмду Ат-Башы; Нарын тарапта «Зооткер» деп айтат. Албетте, бул күмүштүн негизги «саймасы» болуп саналат. Ошондуктан «Зооткер», «Мөөр», «Сыя төгүү», «Себет төгүү», «Зоот жасоо» деген терминдердин түпкү түшүнүгү бипбирдей болуп саналат. Мындай ыкманы атактуу зергерлер ойдогудай пайдаланышкан.

ТАБАК — «Эт эмес табагыңды таппай калды» (макал). Бул — кырма идиштердин бири. Табак арчадан да, кайыңдан да, жаңгактан да, талдан да чабылат. Жарылып кетпеси үчүн жаңы табакты майга же майлуу сууга (кээде сорпого) салып, аны кайнатабыз жана отко кактап карайтабыз. Андай табак «кара табак» деп аталат. Кээде муну майлоодон ага кичине жошо сүртүлөт. Чара табакты көмкөргөндө айлананы элестетет. Бул кырмачылык өнөрү менен так жана таза бүткөндүгүн аныктайт.

Тайпак табакты «желпүүр табак» деп да коет. Аны менен агышак, таруу өңдүү дандардын кебегин учурат. Табактын айлана четине 2—3 сызык (кеште) түшүрүлгөн.

Бул «кырбу» же «кобул» деп аталат. Жыгач табактын чуңкуру 6—12 см, дм и 20—20 см болуп, түбү кууш жана тегерек келип, турмушта урунуп жүрүүгө бул укмуштай шартташкан. Кээде аны илеген (тарелка табак) деп да коёбуз. Мунун да оозу кенен, түбү кичине келет. Анын бир нече формалары бар. Тарелка табак, илеген табак, тайпак табак жалпысынан окшош көрүнгөнү менен чеберлер бири-бирине айырмалуу кармашкан. Булардын үч төрт жеринде «кеште» түшөт.

«Миске чара» — табактын иштүүсү. Кештелеринен тышкары оозу чыгат. Ал жайпак түспөлүн берип турат.

Айрым усталар кол дүкөн колдонбойт. Чот, керки, бычак, ийги сымал жөнөкөй куралдарды ыңгайына карай пайдалануу аркылуу бүткөргөн табактарын көбүнчө талдан тандашат. Тал тарамыш сымал келип, ийри-муйру жарылат. Анын жарылган ыгы менен конот. Араалаганга караганда колдо жарылган талдан жасалган идиш-аяктын калыбы кийинчерээк анча өзөрбөйт. Андай жарылышы ийри-муйру жыгачтар кургаган соң табигый жолуна келет. Өрүктү иштетүүдө да ушул ыкманы эске алуу зарыл. Идиштин сөлөкөтүн келтирген чакта кайнатып, заттын сары суусу менен чыгарып алат. Бул болсо такыр чирибейт, урунууга бышык болот.

ТАКТА— 1) Үй эмеректеринин бири. Бул боз үйдө жүк жыюуга ылайыкталган, жыгачтан жасалган текче. Ага кыска бут жасалат. (50 см дей.) Узуну жүктөгү жууркандын бир кертиминдей болот. Көчмөн турмушта боз үйдөгү жууркан-төшөктү таза кармоого жана тыкандап жыюуга шартташкан. 2) Сабаа тактанын жасалышы төр тактадай эле болот. Бийиктиги 45—50 см, туурасы 80—90, 100—150 см ге чейин жетет. Төр тактасы менен сабаа тактасы «жонуу», «кыруу», «сүртүү», «оюм түшүрүү» колдору аркылуу бүтөт.

Жыгаччы өзүнүн чеберчилигин аркалап, бул такталарга да көркөм оюм-чийим түшүрө алышат. Ал түшкөн кооздук боз үйдүн кааласындай «табакча — табакча» сыяктуу көрүнбөй, «жалпы оюмдай» ичке болот. Мында оюм өөн бучкаксыз келтирилет. «Кыял», «мүйүз», «карга тырмак» оюмдары мындай эни тайкы тактай бетинен таамай көрүнөт. Жыгач оюм-чийимдери жумуруланып, балык жондонуп кетет. Ал жыгач улам эскирген сайын жүзүнө чыгат. Төтөн, жаңгак, өрүк өңдүү жемиш бактарынын жыгачынан кармалган буюм бара-бара баштапкы абалынан танып, өзүнчө өзгөрмөлүү касиетке ээ болот. Ошондуктан, жыгачка кадимки аңимилин боегун коюу жабуунун мында кажаты жок. Такта буюмдардын маңдай бети көркөмдөлөт. Көбүнчө килем, шалча өңдүү согулган жана токулган

буюмдар жабылгандыктан жүк такталар көркөм оюмсуз эле жасалышы ыктымал.

ТАЛКУУ — терини үйлөөчү кол дүкөнү. Жыгачтан жасалган кол аспап. Ага тери чылгый да, өңдөлгөн түрдө да ийленет. Ал «кол талкуу» деп да аталат. Муну чеберлер жумуру жыгачтын ортосун кенен оюп, кырларын быдырлуу ара тиш (азуулуу) түрүндө жасашат. Анын бир же бир жарым кулачтай ок жыгачынын баш жагы да азуулуу болот.

Ийленүүчү терини бир адам талкууга бүктөп, улам оодарып берип турат. Экинчи. адам ок жыгачты өйдө-ылдый сүргүлөп ыйкайт. Чеберлер бир метрдей аштама

жыгачтан да ачалуу талкуу жасап, жеке адам өзү эле ага терини коюп, тизелери менен кайышты алмак-салмак басып да ийлейт.

Чеберлер тери былпылдабыраак болгон чакта талкууга коет. Катуу кургаган тери талкууга келбей сынып калат. Табы менен талкууга түшкөн чылгый терини эки күнчө басуу керек. Баш-аягы он күндө ийге кирген кайышты чеберлер тилет да, ат жабдыктарынын бөлүктөрүн өрө баштайт.

ТАРТКЫ — жыгач усталардын негизги аспабы. Жыгаччылар колго эптүү эки сап кылат. Анын эки тарабы миздүү болот. Тарткы менен уук-керегенин билегине атайын жарыш сызык түшүрөт. Мындай чийим жыгач буюмга кооздук берет.

ТАШ ЧЕГҮҮЧҮЛҮК — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Таш — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн түбөлүктүү жердиги, өндүрүшкө пайдаланылып жаткан каптоочу жана атайын жасалгалоочу таштардын кени табылууда. Алардын негиздүүлөрү мрамор жана гранит болуп саналат. Таш кендерибиз — элдик көркөм кол өнөрчүлүк үчүн жергиликтүү байлыгыбыз. Андан ар кандай буюмдар жаралат.

Таш чегүүчүлүк — азыр да, эртең да, кийин да ар кандай таштардан турмуш-тиричилик үчүн эң керектүү буюмдарды-белектерди жасоодо, жашоодо аны такай колдонуу. Элибиздин күндөлүк жашоосунда таштан ар кандай буюмдарды жасоо да учурунда белгилүү өлчөмдө өнүгөт. Мындан эл абдан кардар тегирмен, жаргылчак, молоташ чегүүгө, аны жүргүзүү өндүү күндөлүк турмуш жагдайы менен шартташкан кесипчилик кирген.

Жип ийрүүчү ийиктин башы да таштан болот. Байыркы тарыхый эстеликтерди алып караганда кыргыздар ташчылыкка талбай узангандыгын көрөбүз. Ага оюм-чийим түшүргөндүгүн да айкын баамдатат. Азыр антип суу башында ноомат күтүп тегирмен чуркатуучулук, кол тегирмен катары ар бир үйдө жаргылчак тартуучулук, таштан ийикке баш көзөөчүлүк жоголууда. «Оп майда, оп майдалап!» — ат, өгүз менен темин басуучулук кескин жоюлууда. Андай буюмдарды жана шаймандарды элибиздин өткөн турмушунун унутулгус эстелиги катары биз музейлерден көрөбүз, «Таш тогуз кумалак» да болот. Таш буюмдарынын түпкүчтөрүнө да тигил-бул көркөмдүктөр түшүрүлгөн. Жаргылчак сымал турмуш-тиричиликке эң зарыл буюм-тайымдарга кезегинде кооз оюмдун элементтери чегилгени да баамдалат.

Түркүн таштардын ички-сырткы касиеттерин көрөгөчтүктө таанып-билген усталар «куткундалып» жана «тогуз төбөлөнүп» жасалган зер буюмдарына да таштан колдонушкан.

Адамзаттын жашоо-тиричилигин тарыхый жагынан алып караганда ата журтубузда таш доору өтөт. Таш куралдар жасалган, таштан коргондор курулган. Таш идиш аяктык да милдет аткарган. Ташты-ташка сүрүү менен от тутанткан. Таш эстеликтери да учурунда көп жасалган. Эки таштын ортосуна коюп жанчып, таш менен дан майдалашкан. Бара-бара оңтоюна карата чеберлер чекебелдерин чегип, сыйдалык келтирип, каадалуу буюм катары көрсөтүү үчүн анын көркөмдүк жагына көңүл бурушкан. Ушундан улам эң зарыл күндөлүк таш буюмдары акырындык менен өнүккөндүгү өзүнөн-өзү көрүнөт.

Таш статуялар — айкелдик эстеликтерде, адамдын түспөлү, кийим-кечелери, курал-жарактары көчмөн элдердин жашоо-тиричиликтеринде кенен пайдаланылганы баамдалат. Эң жөнөкөй таш куралдарынын жасалышынан башталып, элибиздин металлды, жезди, колону колдонулушу менен бүткөн байыркы кыргыздардын турмушу көз алдыга чалдыга түшөт.

Таштан курал кармап иштетүү ыкмасынын өсүшүнүн ар түрлөрү болот. Эң эле одоно түрдө жасалган кол чокмордон баштап, кескич, тешкич, жаргыч өндүү таш курал аспаптарын жаратууга өтүп, мына ушундай жөнөкөй аракеттердин аягы ташты көзөөгө жана жылмалоого, сөөктү, мүйүздү, жыгачты иштетүү, карапа идиштерин жасоо өнөрүнүн чыгышына мүмкүнчүлүк түзгөн. Маданий коомдук

жайларда, гүл бакчалуу орундарда кызыл таштарга кадимкидей элдик оюмдарды чегүү аркылуу улуттук белгилерди, жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү кашкайта туюндуруу өнөрү азыр өркүндөп баратат. Гранитке көркөм түр берүү — өзүнчө кооздуктун касиетине ээ. Мында «Кыял», «жарым кыял» оюмдары таш чеккичтердин жекече чыгармачылык чеберчилигин далилдейт. Мындан сырткары «мүйүз», «жарым мүйүз», «ит куйрук», «бадам» сыяктуу оюмдары аркылуу кооздолгон орундарыбыз борбор шаарыбызда көбөйүп баратат. Демек, мындай ташты иштетүүчүлүк жана ага көркөмдүк берүү салты элдик таш чегүүчүлүктү жаңы шартка жараша өсүп-өнүгүп бара жаткан туундусу катары карайбыз жана баалайбыз.

Адатта, деңиз шарттарында чөгүндүдөн пайда болушкан таштар — элибиздин устакерчилиги үчүн баалуу жердик. Аны акиташ тектеринин арасынан кездешкен байыркы деңиз жандыктарынын ташка айланган калдыктарынан зергерлер оңой эле ажыратып билишет. Мындай баалуу материалдардын бири — үлүлдүү акиташ — жеринен пайда болгон таштар. Мунун өңү саргыч, арасында агыш темгилдери билинип турат. Такталып кетип, сайкалдап жылмалангандан кийин адамзат таң каларлык табигый кооз оймо-чиймелер элестелет. Темгилдүү таштардан ар түрдүү нурлар төгүлүп, ажайып өзүнчө көрк берет. Бул таштын дагы бир өзгөчөлүгү: бекемдиги, суукка, күн нуруна, аба ырайынан ар кандай өзгөрмөлүүлүгүнө, кислотага чыдамдуулугу аркылуу айырмаланат.

Бизде мрамор кени көп. Ал абдан тунук, бир өңчөй, майда кристалдуулугу менен өзүнө тартып, өңү сүттөй ак. Араларында кызгылт, саргыч, жашыл темгилдүүлүгү кездешет. Мындан элдик ташчылык өнөрүбүз өркүндөп өсүшкө багыт алат. Ой жеткен жерге кол жетсе, жаргарттын көгүш түстүү мраморун белек-бечкек буюмдарын жасоого колдонсо, эмне деген искусство болот!? Анын сайкалдап жылмалагандан кийин көгүлтүр нуру төгүлүп, укмуштай кооз көрүнөт. Айкелге, молодого жана башка буюм тайымдарга жан киргизет. «Асыл таштан чыгат» дегендей зергерчилик үчүн андай кооз таштар уюткулуу Кыргызстандын алкагында көп. Мына ушундан улам XIX кылымда орустун окумуштуулары жергебизге келип, улуу тоолордун тулкусундагы таштарды, минералдарды көрүшүп, «Дүйнөнүн геохимиялык лабораториясы экен» — деп суктанышкан.

Жаратылышта кеңири тараган табигый курулуш материалдарынын бири — гранит таштар. Байыркы гректер гранитти «Архитектуранын королу» — деп айтышкан. Аны эбактан бери эле жана ташчылык өнөрүнө кеңири пайдаланышкан. Демек, биздин элдин өнөрү метилеп таш чегүү менен буюмдарды жана шаймандарды: (тегирмен, моло таш, жаргылчак өңдүүлөр) жасап, алтын-күмүшкө алардын ордуна колдонуучу түстүү металлдарга айкалыштыра кармап, зергерчиликти андан ары өнүктүрүү азыркы чеберлердин асыл максаттары болуп саналат.

Бүгүн таштардан адам сөлөкөттөрү, балбалдар, жаныбарлардын кейипкерлери, түрдүү буюм-белектер, базалар да жасалат. Аларга баарыдан мурда тегирмен, жаргылчак, молоташ, ийик баш, таш чырак, тогуз кумалак, бүлөө, кайрак өңдүүлөр кирет.

Борбор шаарыбыздын эле 6-микрорайонундагы сай таштары эмнеге ылайыкташып турат. Ал көлөмүнө карата аныкталат. Өтө эле көлөмдүү көрүнсө, жаргылчак эле эмес тегирмен да чегилет. Өтө жумуру келсе андан таш эстелик, молоташ чексе да жарайт. Майдарактары ийик таш, бүлөө, таш чырак, кайрак жана башкаларга шартташат. Таман алдында тапталган таштарды алып келип иштетип, жалтыратсаң, укмуштай кооз көрүнүп, табигый касиетинде кубулат. Андан чебер буюм жасай билүү гана керек. Ал эч нерсе менен алмаштыра алгыс көркөмдүктү

алып чыгат. Жергиликтүү гранит таштарынын өңү ар кандай. Бүлөө үчүн кара таш, мрамор ташы жарайт.

ТАШ ЧЕККИЧ АСПАП-КУРАЛДАР — Бүгүн таш кесүүчү аспап-куралдарга Таш кескич кирет. Анын башына алмаз бекитилет да, ал «таш кесүүчү дүкөн» деп аталат. Балка негизги аспаптардан болот да, берки балкалардан кичине салмактуураак. Сабы кыскараак келет. Азыр цех техника аркылуу иштейт. Таш кескич, тешкич, жылмалоочу, жалтыратуучу дүкөндөр бар. Илгери болот темирди түрдүүчө сугарып, (майга, кийизге) аны таш чегүүгө ылайыкташтырып алышчу. Аспап-куралдар жөнөкөй болушу шарт. Айыл жерлеринде таш чегүүчүлөр үчүн дүкөндүн анча зарылчылыгы жок. Анда балка, кескич, чукулдук эле керектелет. Кескич тишти жарууга-тилүүгө мааниси бар. Чукулдукту жаргылчактын, тегирмендин бетинин жылмасын чегип турууга колдонобуз.

ТЕБЕТЕЙ — «Бөрү атаар уулду бөркүнөн тааны» (макал). Бул — салттуу баш кийимдердин бири. Анын жердиги көрпөдөн да, суусардан да, сүлөөсүндөн да, түлкүдөн да, кундуздан да, ж.б.у.с. баалуу аң терилеринен да тигилген төгөрөк баш кийим. Анын төрт талаасы болуп, бул төрт бөлүк бычылат. Тебетей тышын адамдын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата тигишет. Мисалы, кара, күрөң тыш тебетейлер улгайгандарга, кызыл, жашыл, көк кездеме тыш жаштар кийүүгө ылайыкташат. Ичине кебез менен жүн салынып шырылат. Анын дубайнасынын ортосунда да жүн же кебез имериле коюлуп тигилет. Тебетейдин төрт талаасы бириктирилип, капшыра тигилгенде кийимдин төбөсү төрт бурч болуп чыгат. Илгерки тебетейлер кийгизилип, көрпөнүн учуна кайрылуучу. Чети тышына бириктирилген соң көрпө сырт жагына кайрылат.

Кыздардын кызыл манат, жашыл, көк баркыт менен тышталган кундуз тебетейлеринин төбөсүнө булая үкү тагылат да, шуру, бермет тизилип, ал асыл заттар менен кооздолот. Ал эми эркектердин тебетейлеринин төбөсүнө топ чачыктан «чок» тагылат.

ТЕГИРИЧ — «Тегерете карады, Тегиричи кооз экен» (макал). Бул — боз үйдүн таар жасалгасы. Ал жабык баштын алдына тартылат. Тегиричке түгөйлүү 44 жип өрмөктүн эки четине келтирилет. Абалы «тумарча көчөтүн» анын ортосуна «кыял көчөтүн» салуу зарыл. Муну «мүйүз кыял» десек да болот. Анткенибиз, ошол «мүйүз көчөт», «чагырмак көчөт» сыяктуу элдик эски түрлөр өрмөккө түшүрүүчү кооздук өзүнчө «кыял» сыяктантып берүүгө негиз болот. Ушундан улам аны айрым айылдарда «чагырмак көчөт», «мүйүз көчөт» деп да аталышы тегин эмес. Термечи ушул мүйүз сымалданган көчөттү терип чалууда көк менен кызыл тал жипти түгөйлөп алат. Жүз эки жиптин теңи эриштин астына түшөт (ургаачы делинет), теңи үстүнөн чыгат (эркеги делинет) да, күзүктөлөт.

Айрым өрмөкчү-термечилер өрмөктө көркөмдүк түшүрүү ыкмасын ортосунан бир кызыл жипти чалып терүүдөн башташат. Анан жуп жети жипти таштап, кайта эки жип алынып, дагы жети жип түшүп, кайра эки жипти терет. Ушинтип, мында жалаң түгөйлүү кызыл жиптер гана үстүнө чыгып, бул симметрия сызыгынын (төптөө) сол тарабында кандай терилсе, симметрия сызыгынын оң жагында да дал ошондой кайталанат. Эми жиптин көп эриштин «эркеги» болуп үстүнө чыгат. Ошондо мурунку жети жиптин төртөө, мурунку беш жиптин үчөө гана терилет да, жогорудагыдай симметрия сызыгы пайда болот.

Өрмөктөгү териле баштаган «мүйүз-кыял көчөтүнүн» (жарым мүйүз-жарым кыялдан айкалышы) жарымын согууда кызыл-көктү алмак-салмак асты-үстүнө чыгаруу үчүн жети курдай оңго жана солго төптөштүрүү сызыгын кайталайт. Көк жиптен эки «мүйүзчө» чыгышы үчүн түгөйлүү алты жип бирден кыскарып отуруп эки келет да, ошол эки жип кайра үч курдай бирден оңго кайталанып, экинчи «мүйүзчөсүн» чыгарат.

Тегирич — өрмөкчүлүк аркылуу бүткөн боз үйдүн кооз жасалгасы. Мунун эни болжолдоо 20—22, 28—32 см дей жасалат. Ал ууктардын билегинин үстүнөн тегерете айландыра тартылат да, сеңселе тагылган «төкмө чачысы», «топ чачысы», «кылыч байлоо чачысы» (түймөлөрү) керегенин башына тиер-тийбес болуп төгүлүп турат. Кылдырооч кереге таңгыч, шалча өңдүү буюмдар үчүн согулган таар тегиричке жарай берет. Алар бирин-бири алмаштырат.

Тегирич жыйырма жети см жазылыкта да согулат. Мисалы, мунун четин жөнөкөй таар өңдөнтүп, андан кийин «ак секирик» («чычкан изи») берилет. Дагы четиндегидей эндей таарчадан соң «тай туяк» түрүн түшүрүп, жогорудагыдай кооздуктар кайрадан ирээти менен кайталанат. Бул жүгүртүлгөн жиптердин таасын күзүктөлүшүнө тыгыз байланышат. Ага түшкөн көпчүлүк көчөттөр буга да түшө берет. Кээде тегирич, кылдырооч, кереге таңгыч бирдей көркөмдүктү тартуулайт. Эндүү терме буюмдары чачык өнөрү менен айкалышат. Бул жалпы эле жүндөн пайда болгон үлгүлөргө эриш аркакталат.

Тегирич кажары термеден да жасалып жатат. Ал энсиз болот. Мисалы, «кыйдым көчөтү» түшкөн болсо, анын кара-кызылдан «суусу» (чычкан изи) берилет. Кызылдан «кыйдым» көчөтү түшсө, карадан «беш иликче» ак-карадан «суу» («чычкан изи», «ала мончогу») болсо, ал буюм ого бетер жарашат. Же сары-карадан «төө көз», караактан «суу», кызыл-карадан он беш жиптен «эки жүздүүнүн» көчөтүн берүүгө болот. «Кайра «чычкан изин» — түшүрүп, анан «тор чачыкталса» кажары терме өз өңүнө чыгат. Тегиричтин эни ар кандай чогулат. Бул көбүнчө жүз сегиз жиптен күзүктөлөт да, буюм жээги (өрмөктүн эриш учу) карадан болот. Мында аркакты жөнөкөй өткөрүп, анан бир курдай кызыл, бир курдай көк алмашып чыгат. Андан кийин көркөм көчөт түшүрүүдө тал жиптерди терүү башталат. Алсак терип чалуунун биринчи башталышында эки көк, эки кызыл, кайра төрт көк, эки кызыл, кайра төрт көк, кайрадан эки кызыл, эки көк, анан төрт кызыл, кайра эки көк, эки кызыл анан эки көк, анан төрт кызыл, кайра эки көк, эки кызыл, анан эки көк, эки кызыл, дагы эки көк, эки кызыл, анан төрт көк терилгенде «омуртка оюму» көчөтүнүн башы чыгат.

ТЕГИРМЕН — «Ун чыгарып тегирмен, Упадай ак нан жедирген». (Мидин). Бул — таш буюмдарынын көрүнүктүүсү. Эгинден ун-талкан тартат. Суу барасы аркылуу чуркап турган тегерек кош таштан орнотулган дүкөн. Аны чуркатыш үчүн чеберлер ташын, темирин жана жыгачын тандайт да, оңтойлуу жайын даярдоосу зарыл. Темир таштын үстүнкү бетине келсе, муну «бака» деп коет. Үстүнкү ташты айландыруучу астыңкы ташта «барасы» болот. Анын моюнуна «шимек» орнотулат. Ал «шимек» «баканын» моюнуна илинет. «Бака болсо, ташты шар аккан суу аркылуу тегеретет. «Барага» суунун шары тийгенде, ага күч келип, таш айланат.

Чеберлер «шимекти» ат арабанын ок темиринен да жасап келишкен. Суу менен жүрүчү тегирмендин ташын айлантуучу бараларды бекиткен жери тегирмендин «күпчөгү» деп айтылат. Ал тоголок тартып турат. Баранын жыгачтан он эки, же он беш калагы болот. Мунун астында узата коюлган жыгачы бар. Бул «турум» деп аталат. Мындан өйдө «ноо» кетет. Ал беш-алты метрге созулат. Бараны жүгүртүү үчүн чакан арык суунун катуу шары белгилүү өлчөмдө болушу керек. Эгер ноо бийиктикте орнотулуп, суу өтө эле шар келсе, жерди бат эле оюп, кум чайкап кетет.

Мунун кампасы жыгачтан жасалат да, бир куйганда «чымчып буума кап» (бир центнердей) эгин сыят. Анын башы жазы, аягы кууш келет да, төрт буттуу аштамага асылган. Данды өлчөп түшүрө турган калагы болот. Данды аз, арбындатып берүүгө шартташкан анын жиби түркүктөн өткөрүлүп, ал «тээкте» бекийт. Тээк буралса, жип чыйралып, дандын түшүүсү азаят. Тээк бошондосо, калак данды арбын берет. Чийки данды майдалоодо көбүнчө жип чыйратылат, куурган данды салууга жип бошотулат. Ошол тээк аркылуу жип бир чыйратылып, бир бошондоп турат.

Тегирмендин жүрүү темпин аныктоочусун «Тегирмендин шакылдагы» дейт. Тегирмен ташы жаткан жайынан тандалат. Тегирмен такай чуркап турган чакта астыңкы-үстүңкү бетин апта сайын метилеп турбаса, таш жешилип, бүкүлү данды ойдогудай майдалай албай калат. Натыйжада, тегирмен зарыл нерсе. Аны кармоо, такай чуркатуу аракеттерин кайрадан жандандырууга назар ташталууда.

Тегирмен ташы элүү сантиметр калыңдыкта келет. Астыңкы ташы үстүңкү таштан жукараак жана жеңилээрэк болот. Үстүңкү таштын оорураак болушунун себеби, ал данды тез талкалайт. Тегирменчилер жер ыңгайына, суунун шарынын күчүнө карата ташын жасашкан. Айрым чеберлер таштын узунун бир метр, кырк см кылат. Тегирмендин астыңкы ташын кынтыксыз-кыймылсыз кылып, тактай менен кыстара бекитет. Ал эми талкан салган чакта жемди көтөрүңкү таштайт. Тегирмендин шакылдагы катуу жыгачтан жасалат да, ал ташка шакылдап тийип, калаада (кампада) эгиндин калбай калганы жөнүндө белги берип турат.

Тегирмендин ташы суу боюндагы көмүлүп турган таштан тандалат. Ачык жаткан таш абдан катуу болот да, аны чегүү кыйын. Таш чегүүгө балка менен керки өңдөнгөн эки миздүү балка керектелет. Таш «Г» формасында чегилет. Анын таманы бодурала болот. Төрт бурч аспап аркылуу эгиндин түшкөн жериндеги тегерегин чегет. Учтугуй курч темир балка менен сайын жана чуңкурун оет. Тегирмен таштын бетин кескич менен жымсалдайт. Мыкты тегирмендин ташы минутасына беш жүз жолу айланат.

ТЕГИРМЕНЧИ — Таш чегип, тегирмен чуркатып, аны кесип туткан адам.

ТЕЗ — «Тез бар жерде ийри жыгач жатпайт» (Макал).

Бул — жыгач усталардын дүкөнү. Боз үйдүн кереге-уугун жасоодо тал таяктардын түзүн ийе турган, ийрисин түзөй турган аспабы. Мунун бийиктиги 80—100 см дей келет да, ача жыгачтын ача жагы жогору каратылып, жерге орнотулат. Ага узундугу бир жарым метрдей ийилбес жоон жыгачтын бир жагы бекитилет. Анын 20 мм дей төмөн жеринен уук-кереге болуучу талдын аяктарын камтый кармап, тездин оюкчасына (шыктоорго) матайт, ошондо ылайыгына жараша ийриси түзөлөт, түзү ийилет.

Тез жасоодо да ич ара айырмачылыктар баамдалат. Чеберлер оор жана катуу жыгачтан үч буттуу, же эки буттуу кылып алып, жыгачтын ортосун азыраак оюп, же эки буттуу жыгачтын баш жагын башка бийик жыгачка бекитип алат. Аны «ыкшоор» дейт. Мына ошол оюлган жерге керегенин башын, же ууктун билегин салып, экинчи учун уста белине кармап туруп, тезге салып иет. Жыгачты ийип алгандан кийин, ийилгени кургай электе аны чыңоо иретинде матоого салат.

Тез — үй жыгач жасоонун негизги аспаптарынын бири. Ал эки ача жоон өрүк жыгачынан да жасалууда. Анын жоон башына дагы эки буту салынат. Жыгачты матай турган үстү жагы муунак болуп, тереңдиги 20 см, уз. 20 см оюлат. Оюктун эки жагына, ички бетине жумшак жыгачтан эки кабырга жыгач уук-керегени матап жаткан учурда алардын билектерине так калтырбай, сыйда түшүшүнө себеп болот.

Матоо жыгачынын эки түрү бар. Экөө тал жыгачтан жасалат. Биринчисинин ийилиши саал гана ийри көрүнөт, экинчисиники, уук-керегенин ийилиши кандай болсо, дал ошого окшош келет. Ал ийри жыгачтан атайын ийилте жасалбастан керки, вольт менен чебер ийри чаап, ойдогудай ийкемдүү кылып алат. Бул ийилген аралыктын узундугу 80 см болот. Калган сап жагы түз келет. Матоо жыгач менен маталуучу жыгач тездин оюгуна салынып, устанын сол капталына такалып туруп коопшолот. Ошол мезгилдерде жыгачтын билектеринин ички жалпак бети, ууктун ички билеги пайда болот, минтип узануу учурунда он чактысы бир маталып турат. (Жыгач морттук касиетке ээ болсо, жыгач сейрек, ар кандай шартта өссө, андай жыгачты жибитүү үчүн кыкты түтөтүү (кок кылуу) ыкмасын колдонуубуз керек. Эгер калемчеленип өскөн жыгач болсо корго салынбай эле маталат. Жыгач матоодо,

копшолуп жатканда ички кабыгы өзү эле тазаланып кетет. Анан тарткыдан калган тактары түрпү менен өгөө аркылуу жылмаланат.

ТЕКЧЕ (секичек, текичек, нишап) — кыз-келиндердин тебетей, элечек, көйнөк, чыптама өңдүү өздүк кийим-кечектерин коюучу буюм (баштыкча). Текче күзгү каптын үстүнө тагылат. Ар бир буюмдун өзүнчө өзгөчөлөнгөн жүз ачаар көркөмдүгүн уздар сары саптай алышат. Мунун жердиги үчүн көбүнчө кара же күрөң баркут тандайт. Буюмдун (75X40 см) четине «бычак учун» берип, анан сары өң менен кош жарыш сызык айланта «суу» жүргүзүп алат. Эми «Кыял оюмун» кызыл жиптен берип, анын четине көк жипти курчай саят да, кайрадан толкун өңдөнтүп, кызыл, сары кара жип аркылуу «ала мончок» (суу) жүргүзөт. Ушундан кийин төрт чарчыланган бадырайган сайма көчөттөрү бутактанып, «кочкор мүйүз оюму» өңдөнүп, булардын аралары «күн карама» же «байчечек», тынчтыктын символу — ак кептер кейиптенген көчөттөр сайылат.

Саймачылар сары өңдү кызыл өңдөн айырмалоодо жашыл жаңыш өңдү айланта алуу менен буюмду көркүнө чыгарат. Демек, төрт ири, төрт майда көчөттөрдүн арасына эми «тогуз төбөлөнгөн» «сууну» актан толкундата жүгүртүү керек. Ал кара жердикти көркөм көчөттөрдөн өзүнчө бөлүп көрсөтөт. Мунун ичинен бутактанып окшошкон майда көчөттөрдүн элементтери чыгат да, алардын араларын жашыл өң бөлөт. Буюмдун чок ортосуна «күн карама көчөтүн» ак жип менен берип, ал кызыл, жашыл өң аркылуу бөлүнөт. Анын ортосун кылдат сайып, кызыл, сары өңдө түр берүү ыкмаларын саймачылар өтө көрөгөчтүктө жүзөгө ашырышат.

Текче териден да, кийизден да, баркыттан да, шайы өңдүү таза кездемеден да тигилген. Тегереги чачыланып, бети кооз саймаланат. Анын төрт бурчуна боо тагылып, экөө керегенин башына, экөө уукка байланат. Мындай текченин эки жагы ачык болуп, буюм ошол көндөйчөгө салынган. Мунун жээгин да бир элидей кундуздайт. Ага түшкөн сайма көчөттөрүнүн чекеси ак жип аркылуу күзгү каптай «ала мончоктолот».

Түштүк Кыргызстанда күзгү кап менен текче курак менен айкалыша жасалат. Туштук төрт «кочкор мүйүздүн» башында төрт «карга тырмак» чыгып, бурч-бурчунда — «карга тырмак» өзүнчө берилсе, кара жердикке кызыл өң жарашып, чакан туштукка бир эле табакча көрүнөт. Мунун четине «жагалмай канаттан» «жээги» чыгып, аралары «карга тырмак» көрүнөт. Топ чачылары, тор чачыктары анын көркөмдүгүн арттырып турат.

ТЕМИР КОМУЗ — Элдик үндүү аспап. Тилин сөөмөй менен кагып, көмөкөй аркылуу күүгө келтирүүчү муну жасоодо ар бир устанын өзүнүн жекече ыкмасы болот. Комуз үчүн темирдин акурча түрү да тандалат. Адатта, мунун тышкы көлөмүнүн узундугун төрт см дей кылат.

Өткүр (курч) чалгынын кырынан ооз комуздун тилин созуп алат да, мунун чыңдоосун майда өгөө аркылуу ийине келтирет. Ал эми комуздун жаагын болсо балка менен чаап, буюмду сынына чыгарат. Ошондо комуз тилинин иймегин үч мм дей ийип, учуна калай жабыштырганда ал салмактуу келип, какканда үнү катуу чыгат.

Же комуз жаагын жезден тандап, темирге күмүштү жалатат. Комуз тилине көбүнчө болот зымды (пружина) керек. Зымды кесип, отко салып, кызыл тап болгондо аны өгөөлөп, жаакка түздөп ченеп кесет. Кайра өгөөлөп, анан кынап алып, кайрадан отко салып, тилин ийип, аны жаакка кынаптап уруп таштайт. Чынында, комуздун жердигин тандай билүүсү устанын устаттыгын аныктайт.

Комуздун жаагы жумшак темирден, күмүштөн, колодон, жезден жасалса, анын тили сөзсүз түрдө курч темирден — болоттон тандалат. Жакшынакай өгөп, табына келтире сугарбаса, үнү жакшы чыкпай калат. Тил кадимки эле чалгы, өгөө же магнит

өндүүлөрдөн жасалса, эң жакшы болот. Өгөө менен жылмакайлап, кынаптап сүрүү керек.

Кандим усталар кадимки болот темирди: «кара болот», «ак болот» — деп экиге бөлүшөт да, атайын байкоодон өткөрүшөт. Мунун ич ара болгон айырмасын байкашат. «Ак болот» комуздун кагылуусу жумшагыраак, муңайымдуу үн берет. Чынында кара болоттун үнү коңгуроодой бийик жана уккулуктуу болот. Кара болотту отко салса жумшайт, сугарган сайын ал катуулайт, морт да келет. Андыктан аны иштетүүдө усталар шумкар асыраган мүнүшкөрдөй өтө кылдат мамиле жасашат. Темирди өзүлөрү билгендей жибитип, ойдогудай таптап алышат. Демек, анын жаагын жезден да, чоюндан да жасоого болот. Кара болотту комуздун жаагынын узунуна жараша кесип, аны сомдоп алып, майда . тиштүү өгөөсү менен жукартып, жаакка бириктирип, анан анын үнүн текшерүү зарыл.

Темир комузду эски салт боюнча кыз-келиндерибиз каккан. Бирок, темир комузду жасаган усталар эркек болгондуктан алар да кага билген. Өздөрү кага билбесе, анын үнүнүн кандайча чыгышын биле албайт. Темир комуздун жасалышы өтө татаал келет. Аны бардык усталар кармай албайт. Бир темир комуз жасоого караганда бир ат жабдыктарынын бүтүндөй бөлүктөрүнө, же аялдардын азем буюмдарына узануу, арийне, жеңилдей туюлат. Мындай абалы үндү таба билүүбүз зарыл. Ага узануу анын жаагын жакшылап жасоодон башталат.

Жаак — комуздун тилинин эки жагындагы үч кырдуу, оозго салып кагаарда тишке тие турган (такала турган) кол кармоочу тегерек чаңгарактан созулуп чыккан кош

сызыкча темир. Темир комуздун жаагын усталар муңайым темирге кумуш да жалатып коет. Бирок, таза күмүштөн жаак жасабоо керек. Анткени күмүш өтө жумшак келип, ал үндү анча бере албайт. Кадимки темир жаакка күмүштү жалатат. Мында аны дат чалбайт, жаркырап көрк берип турат. Күмүш жалаткан темир комуздарды таза чүпүрөк менен кез-кез сүртүп коет. Үн кубулуштары (жоон, орто, ичке) болушу анын тилине жараша болот.

Зергерлер аны көп чабылып жышылып калган чалгынын мизинен алат. Башка темирди чозуп, анан өгөөлөп кылоосуна келтиргенче, чалгыны кармоо оңой. Комуздун жаагынын өлчөмүнө жараша кесип алып, кыстыргычка карматып өгөөлөйт. Тилди кошо турган жерине жазыраак кош жаагын кошуп ширетип, тилдин учун кош жаактын учунан кичине ашырып туруп ийет. Аны «тилдин учу» дейт. Какканда колго кирбес үчүн тилдин учун тоголокчо кылып ийип коет. Тилди атайылап кып-кызыл ийди темир менен ийип, аны аяр сугаруубуз зарыл. Курч темир өтө катуу сугарса, чорт ыргып кетет. Ошондо эле тил өйдө-төмөн ийилгенде чорт сынма болуп калат.

Усталардын темир комуздардын үндөрүн бир калыпта жасай алышы өтө кыйынга турат. Комуздун жаагын ийгенде учтарынан бири узунураак, бири кыскараак болуп калышы да ыктымал. Кош жаактын учу бирдей болсо тишке такаганда экөө бир турат да, комуздун тили какканда бир калыпта үн берет.

Темир комуздун өзүнө жараша үнү да өтө назик келет. Аны каккан убакта дем алуу ыкмасын жакшылап билүү керек. Желди ичке тартканда, чыгарганда кагып жаткан күүбү же обонбу, аны көкүрөк менен ойлонуп, көмөкөй менен акырындап кайрыш керек. Дем алуу жөнөкөй отургандагыдай эле бир калыпта болбосо, бышылдап-күшүлдөп, желди ичине катуу тартса же сыртка катуу чыгарса, комуздун тили үйлөнүп калат да, комуздун тилине чөпкө бубак түшкөнсүп, илешмелер жабышат. Аны жакшы билгендер ичке ийне менен акырындап сүртүп, илешмелерден тазалап коет. Билбегендер жоон темене же төөнөгүч менен сүртөбүз — деп, тилин майрыйтып же чалкасына кайрып салат.

Темир комузда бардык эле обондор, күүлөр келе бербейт. Баштооч үнүнөн башка төрт же беш үндү араң алат. Анда дагы көөдөндөн чыккан желдин кысымы менен алат. Өтө жоон үндү алышы кыйын болот.

Усталар темир комуздун жаагына да бөтөнчө көңүл бурушат. Анткени, комуздун үндү талаптагыдай чыгарышы көбүнчө жаагына да байланышат. Жумшагыраак металлдан тандалат. Себеби, муңайым темир ийип-чоюуга ийкемдүү. Аны отко салбай деле иштетсе болот, оңой менен сынбайт.

Темир комуздун тилине өтө курч металл болот гана жарайт. Курч темир катуу сугатты көтөрө албагандыктан аз-аздан кылдаттык менен сугарып, анан өгөөлөйт. Комуздун дабыштуулугун тилди өгөөлөп жатканда эле билишет. Тил жаакка салынаар убактысында ал тилдин көмөкөй жагын кычкачтап кармап туруп, сөөмөй менен чалып серпилтип көрөт. Качан гана «дың-дың» деген коңур үн чыкканда жаакка аны орнотот. Тилди жаакка салганда жаактын төрт кырынын бири сөзсүз тилге барабар келип, түз жайгашышы зарыл. Темир комуздун жаагынын узундугу алты жарым же жети см дей болушу талапка ылайыкташат.

Темир комуз менен да «Так теке» ойнотулат. Андыктан усталар «так текени» өзүлөрү жасайт. Темир комузга кош тил чыгарышат. Анын бирөө ичкерээк, бирөө жоонураак үн берет. Какканда үнгө-үн кошкондой угулат. Бул кош үндүн бирөө жоонураак, экинчиси ичкерээк сезилип турат.

ТЕМИР КОМУЗ КУТУСУ — жыгач буюмдарынын бир түрү. Ал — үндүү аспапты катуучу жатак. Темир комуздун түспөлүндөй жыгачтын ичин ал баткандай оюп, тили баткандай жана аны сактагандай тешикти шибеге-шиш аркылуу чыгарып, үстүн капкактайт. Демек, темир комуздун жатагы жана капкактын эки башы тешилип, экөөнү бириктирүүчү боо өткөрүлөт. Ал боо түрдүү түстөгү жиптерден турат да, кол башы менен чалынат. Учу топ чачыланат да, боз үйдүн «эпче» тарабында кереге башына илинет. Бул бир чети үйдүн ички көрүнүшүнө өзүнүн чакан жарашыгын кошуп турат.

Усталар салттуу эмерек, айырмач ээри жана кырма идиштери сыяктуу мунун жыгачын көбүнчө талдан тандашат. Талды күз айларында (сентябрь) кыйып келип, мээлүүн жайда кургатып, араалап, комуз жатагын комуз түспөлүнө келтирип туруп, бычак аркылуу акырын жонуп кирет. Мында бычак негизги ролду ойнойт. Комуз жатагы комуз кырын жашыргандай болсун. Бул куту темир комуздун назик тилин талаптагыдай сактоо максатында колдонулат. Тили жатак алгандай, ошол ичкелиги темене баткандай тешикти шибеге шишти отко ысытып алып көзөйт. Комуз капкагы көбүнчө бүкүрөйүңкү келип, кутунун өзү сыртынан кадимки темир комузду элестетет да, кол жеткистей кооздолот. Усталар ага кадимкидей күмүш чегелеп, шырдак оюмдарын түшүрө алышат. «Ийрек» «чычкан изи» сыяктуу «кеште» түшүрүп, анан кичине, шартка байланыштуу лак жалатып койсо, андан бетер кооз көрүнөт. Темир комуз кутусунун формасы ар кандай. Эки башы

«кочкор мүйүз» өңдүү кутуларды да көп көрүп жүрөбүз.

ТЕРДИК — «Атка тердик салдырып, Ак каңкы ээр алдырып» («Манас»), «Булгаары тердик, муз желдик, Бурчтарын чеге жылдыздап» (Казыбек). Ал—ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Ээрди астына, ичмектин үстүнө салынуучу, унаанын жонун ээрге бастырбай, каптал жыгачтарынын жонго түшүүчү басымын жумшактоо үчүн колдонулуучу токум. Токулушу боюнча кыз-келиндерге жана эркектерге арналып, булгаары менен кийизден жасалат. Тердиктин ичи адатта, боз кийизден болот. Кыз-келиндердин тердигинин өлчөмү (140—150x50—60 см), эркектердики (90—100x50—55 см) чоңураак келет да. өтө чебер кооздолуп, кыргактары сыйдаланып, баркут же манат менен кыюуланып, кундуз бастырылган.

Тердиктин нарктуусу булгаарыдан тышталат да, анын эки этегине темир көчөт чөгөрүп, ага күмүш жалатат. Антип чабылган шөкөттөрдүн формасы тегерек, сүйрү,

томпок, иймекей келет да, атайын «куш тумшук», «каркыра канат», «карга тырмак», «мүйүзчө», «кыял» сыяктуу көркөм оюмдарды элестетет. Ар бир шөкөттүн өзүнчө куйма калыбы болот. Мындай тердиктин кооздугу ээрдин каптыргасынан жана көрпөчөдөн көрүнүп турат. Булгаары тердиктин асем топчулары үч-төрт түрдөн турат. Ал ирээти менен булгаары бетине кадимки саймага, чырмакка, өрмөккө, килемге түшкөн көчөттөрдөй шарттуу түшүп чабылат. Андай көркөмдүктөргө эки-үч жеринен муунактуу «төрт бурчтук», «тегерек көрчөгө», «жылдызча» жана «чымын канат» өңдүүлөр кирет. Чабылган андай шөкөт-топчулардын араларына «чийим сынпос» түшүрүлсө, андан бетер көркүнө чыгат. Муну менен катар зергерлер булгаары тердикке көрчөгөлөрдү сейректете уруп, өзүнчө оюмду ак жип (кебез жип, тарамыш жип) кайып түшүрүүгө маш. Ошондой эле анын төрт бурчуна жана ортосуна башка өңдөгү булгаарыдан оюм келтирип кайып тигип басат. Булгаары тердиктердин жээктери да булгаары аркылуу төкмө чачыланат.

«Ак куланын чон тердик,
Жармандай атка салганы,
Жаадай болгон союлгур,
Комсоо болуп калганы». («Манас»).

Көндөн тердик жана ээр тердиги жасалат. Капталган ээрдин эки жагы кадимки кыргыз тердигинин эnine чакталып, же ошол кийиз тердиктин кыюусуна барабар келет. Сорпо майы «кана ичирилген» (майланып, май синди болгон) «наар түшүрүлгөн» кол булгаары бир аз убакыттан соң жүзүнө чыгат. Муну эч кандай наарысыз эле ээр тердигинин жээктерине эле «тырмак изин» түшүрсө болот. Мында көркөмдүктүн жөнөкөй түрү деле кандайдыр сыйда көрүнөт. Чеберлер «чийим сынпос» менен ээрди кооздоодо буюмдун түбөлүктүүлүгү үчүн төө терисин пайдаланышкан. Бүгүнкүлөр заводдон чыккан кара жана күрөң булгаары менен ээрди, ээр тердигин каптап, ага өзүнүн «жекече кыялын» түшүрүү менен анын чеберчилиги көрүүчүлөрдүн купулуна толууда.

НААР ТҮШҮРҮҮ — салттуу көн (шири) буюмдарына жана ашкана идиштерине көркөмдүк берүүнүн эң эле эски ыкмасы. Мында кыз-келиндер токуна турган тердикте түшкөн «наар» башкалардан айырмаланат. Бул' түр өтө сыйда, ичкерээк, назик көрүнөт. Эч кандай кайыкчылыкты колдонбой, буюмдан өөн-бучкак келтирбей, бир четинен мөмө шак бутактанып, же «бадамча», «мүйүзчө», «жүрөкчө» оюмдарынын элементтерин «кыялданып» таштоочу чеберлер көп чыккан. Мунун да кыз-келиндерге жана эркектерге таандык үлгүлөрү бар. Ал булгаары менен кара кийизден жасалат. Айрым жерде таар тердик да болот.

Тердикке боз кийиз ичтелет. Кыз-келиндердин тердиги өлчөмү боюнча эркек тердиктен чоңураак келет да, анын бети саймаланат. Жээктерине «кыял», «кайкалак» көчөттөрү түшүп, ал баркут же манат, нооту менен кыюуланат. Ага илгери кундуз да бастырышкан.

ТЕРИДЕН ИШТЕТИЛГЕН БУЮМДАР (Теричилик) — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Бул терини түрдүү ыкмага салып, жасалга колдонмо буюм-тайымдарына жердик кылуу. Терини жергиликтүү жердик катары урунуу. Иштетилген терилер «түктүү» жана «түксүз» делинип экиге бөлүнөт. Терини колдон иштетүүдө «жыдытуу», «малмага салуу», «ашатуу», «ийлөө», «жибитүү», «өңдөө» (бордоо), «бөө», «ыштоо», «тилүү» жана башка ушул өңдөнгөн түркүн жолдору бар. Ушундай ар кыл ыкмаларды таасын колдонуу менен түркүн буюм-тайымдар жасалат. Тери буюмдарын кармоо элибиздин күндөлүк жашоо-турмуш шартына тыгыз байланышкан.

Малдын, кайберендин жана аңдардын терилери көчмөндүү элдин буюм жасоолору үчүн өтө зарыл болот. Ушундан улам «Тогуз катар торкодон акемдин түгү өтүптүр» деген калк накылы чыккан. Азыркы учурда теринин баркы ого бетер артылууда. Жалаң гана териден жасалган кийим-кечектердин түрлөрүнө: тон, чыптама (өпкө кап), ичик, шым, тебетей, малакай, тумак, көн буюмдары кепич, маасы, кол кап, мөкү, көкжеке, кур (кемер), томого, каргы, чыны кап өңдүүлөр кирет.

Ошондой эле шири идиштери: көнөк, көөкөр, көнөчөк, сабаа, чанач, супура, тулуп сыяктуулар тоолук элдердин сынбаган-бүлүнбөгөн, урунууга бышык идиштери болот.

Ат жабдыктарына да малдын, кайберендин, терилери бирден-бир жердик болот. «Тилүү», «каптоо», «каюу», «оюм, наар түшүрүү» жана «өрүү» өңдүү сыналган өнөрү аркылуу тери буюмдарын жүзөгө ашырган элдик чеберлердин эчактан бери келе жаткан жөрөлгөлөрүн жаземдебей улаган усталар жана уздар азыр да бар.

Жашоо-тиричилигибизде тон, желетке, чыптама (өпкө кап) жасоого да көңүл бурулган. Мында кийимдин жасалышы боюнча ар кыл өзгөрүүлөр байкалат. Бир кездерде тери кийимдеринин белине, көкүрөк тушуна, этек-жеңдерине көрпөдөн «жээк» кыюуланган. Мындай кадимки пальто формасындагы кийин чыккан кийимдерге көбүнчө топчу да, илгич да кадалуучу. Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде ага чейин тери менен жүн кийимдерин колдон иштетүү өтө өөрчүгөндүгүн көрөбүз. Албетте, буга бир эсептен кыйынчылык жашоо-турмуш өзү себепкер.

Малдын терисинен элдик кол өнөрчүлүктүн мурунку жөрөлгөсүн сактап, кийим-кече кылып кийүү таламдары улам барган сайын тарууда. Элет жерлеринде гана көрпө саксактан ичик жасашат. Аны баш кийит катары баалашат. Күндөлүк жашоо-тиричилик жагдайын тике багыттаган түркүн тери буюмдарынын саны баштагыдан абдан азаюуда. Бирок, мал киндиктүү кыргыз жергесинде көөкөр, көнөчөк, көнөк, сабаа, төтөн, чанач сыяктуу идиштерди урунуунун зарылчылыгы аябай бар. Азыр жылкы чарбасын өстүрүп, анын продуктуулугун арттырууда багыт берилүүдө. Ала-Тоону түптөп отуруп, желе байлап, кымыз ачыткан, боз үй тиккен кыргыз элине мындай шири идиштерин мындан ары өнүктүрүүгө ойдогудай мүмкүндүк берет.

Ата-бабаларыбыздан, тээ, түпкү чыгышыбыздан бери малдын терилеринен түркүн буюмдар кармалуучу, азыр уйдун, жылкынын, топоздун, төөнүн терилерин анча барктабай баратабыз. Ал эми жандыктардын терилеринин жүнүн жыдытып, жаргагын ыргытып жиберебиз. Булар — ошол элдик көөнөрбөс нускалардын түбөлүктүү жердиги. Бардар турмуштун мына ушул малдын, кайберендин терилеринен мурдатан келе жаткан көркөм өнөрдүн жөрөлгөлөрүн андан ары өнүктүрүүнү сүрүп чыгарды. Аны сактап, кийим-кечек тигип кийүүнү четке кагууда. Күндөлүк тиричилик жагдайын, багыттаган ар кандай тери буюмдарынын саны баштагыдан абдан азаюуда. Кыргыз элинин тоолук турмушу мындай идиштерге качан да болсо муктаж. Муну мындан ары тиричиликтик буюм-тайым жана элдик өнөр катары өнүктүрүүгө шарттар боло албай жатат. Сабаабыз челекке, көөкөрүбүз мискейге, чаначыбыз конистрге, супурабыз клеенкага, тулупубуз баштыкка алмашып, даяр нерселерди гана колдонуудабыз. Кыргыздын өзүнүн улуттук буюмдары кылымдар бою көчмөндүү турмушубузга байланыштуу болгондуктан булар азыркы мал чарбачылыгы өрүш алган элибиздин эмки жашоосуна да айрыкча маанилүү. Аларды көчүп-конуп, талаа-түздө жүргөн турмушубузда урунуу өтө ыңгайлуу.

Буларга куюлган тамак-аш эч качан өзүнүн даамын, түсүн жана сапатын бузбайт, кайра жакшыртат. Кымыз куюлган чаначта, бышылган сабаада гана даана даамына чыгат.

ТЕМЕНЕ — «Темене тартып төө алат» (макал). Бул — тери буюмдарынын аспабы. Чеберлердин уздук куралы. Муну өрө кийиздерди тигүүгө, жууркан-төшөк, тери буюмдарын көктөөгө колдонушат. Усталар аны муңайым темирден ийнеден жоон кылып жасап беришет.

ТЕРИНИ ЖЫДЫТУУ — Теринин түгүн алуу, кайыш кылуунун башталыш аракети. Бул байыркы ыкмалардын бири. Чеберлер жаңы сыйрылган төөнүн, топоздун жана уйдун терисин жайып, күнгө бир аз тоборсуткан соң аны шар сууга бастырышкан, мында бир аз убакыттан кийин теринин жүнү колго келбей жыдып калат. Терини бир топко күнгө төрт бүктөп ороп коюу менен да жыдытып алышкан.

ТЕРИНИ ӨНДӨӨ (бордоо) — борду бышырып, майдалап сүртүү менен теринин бетин агартуу. Ашаткыга ойдогудай кирген тери балбырап жумшарат. Ийине келген теринин жүн жаккы бетин күбүп, самындап жууйт да, эки кишилеп бучкагынан кармап силкип, күнгө коюп, кайрадан кургатат. Бордоо алдында чебер үчүн омоктуу болушка чийге, таарга, же кийизге терини жайып тазалайт.

Терини сүртүү куралы кол чалгы менен орок болот. Улам терини сүрүп, кайра бор себелеп, кайра сүрүп... Акыры териге ак өң сиңет.

ТЕРИНИ МАЛМАГА САЛУУ — кайыш жана кол булгаары жасоонун башталыш ыкмасы. Терини колдо иштетүүнүн бир түрү. Андыктан чеберлер терини суудан алып чыгып, кайрадан күнгө тоборсутат. Чоң жыгач челекке айранды, тузду жана улпакты аралаштырып, ашаткы кылат. Ага ал чылгый терини салат. Бул «малмага салуу» же бодонун терисин «ашаткыга салуу» деп аталат.

Кайыш булгаары жасоо үчүн бодонун, кайберендин, кээде майда жандыктын териси да малмага салынган. Тери малмага салаарда челденет. Аны күн алыс аралаштырып турат. Тери ашаткыны боюна тарткандан кийин (5— 7 күн) алынат. Челектен чыккан терини кайрадан агын сууга шапшыйт. Анан «талкууга» алынат.

Азыр айрым чеберлер бодонун сыйрылган терисине 1акиташ салышат. Мында теринин калыңдыгы бир элидей болуп көбөт. Анын жүнүн бычак менен шыпырат.

Же суу куюлуп, белгилүү өлчөмдө ун салынып, туз 1татыган чоң челекте жыйырма-отуз күндөй терини кез-кез аралаштырып турат. Анан тоборсуган чакта алып, талкууга эт бышымдай ийлегенде кадимкидей эле аппак кайыш пайда болот. Мындан жалаң гана ат жабдыктардын бөлүктөрү кармалат.

Уйдун терисин бир күнгө тузга коюп, анан ички бетине керосин сыйпайт. ^н уйдун терисине бир жарым литрге чейин керосин төгүлөт. Аны бүктөп койсо, түгү өзү эле жыдып калат. Күнгө көргөзбөй, улам сызга таштап, талкууга салат. Качан өзүнүн нымы кургаганда даяр ак кайыш пайда болот. Ошентип, тери ийленип бүткөндөн кийин ага автол сыйпап, нымга таштап койсо, кайыш иштөөгө жумшак болот. Кайыш баш-аягы эки-үч күндө эле даярдалат.

Тери ката түшсө, кыртышы сынат. Эгер тери нымда жатса, майды тез кабыл алат.

Чеберлердин колдон терини иштетүүдө дагы мындай ыкмасы бар: уйдун терисин сыйраары менен бетине акиташ себет. Анан жүнүн жыдытат. Эгер бычакты тийгизсең, теринин кыртышы, сапаты бузулат. Андан кийин тери «малмага» салынат. Мундуктан ун, айран, улпак — үчөөнү кошуп, малма жасалат. Ал кадимкидей ачып жыттанып чыгат. Ага салынган тери калыңдалат. Малма жылуу жайда турушу керек. Аны улам көрүп турат. Убактысы жеткенде (20 күндөй) алып, көлөкөдө эки күнчө сергитет (Күн көрсө, ал дароо курушат). Эки күнчө талкууга алынат. Ийине канчалык келип, тери жумшак болсо, аны пайдалануу ошончолук жеңил келет. Мындан ак кайыш пайда болот.

ТЕРМЕ — өрмөчүлүк өнөрүнүн көркөм түрү. Анын көркөм көчөттөрү, ар кыл болуп, кештелердин негизи менен сөлөкөттөрү бири-бирине так жана төп айкалышып, өрмөк согуу өнөрүнүн накай жасалгалык жагдайын көздөп турат.

Терме — өрмөктүн эриш жиптерин «терип согуу», «көркөм көчөт келтирип согуу» деген түшүнүктү берет. Термеде үч см ден 70—75 см ге чейинки эндүүлүктөгү буюмдар согулат. Ага боз үйдүн боо-чуулары: «уук тизгич», «кереге баш чалгыч», «үзүк боо», «туурдук боо», «жабык баш боо», «жел боо» (түндүк боо, тастар боо) жана салттуу үлгүлөр «кылдырооч», «тегирич», «кереге таңуу», «шалча», «ат жабуу», «ээрге салгыч», «куржун» сыяктуулар кирет.

Терме «кара терме», «кажары» (букары) терме болуп бөлүнөт. Кара терменин «бир жүздүү терме», «эки жүздүү терме» деген түрлөрү бар. Кара термеде жиптин кызылы да, карасы да терилип согулат. Анткени, өрмөктү күзүктөгөндө кара жип күзүктүн бир тарабына, кызыл жип күзүктүн экинчи тарабында болот. Ошондуктан, согулганда кызылы да, карасы да көркөм көчөт үчүн терилет.

Кара терме таарларга көбүнчө «ай көчөт» менен «тор көчөттү» арбын пайдалангандар бар. Мында «тор көчөттү» кайра кайталоо менен биринин ичинен бирин туташтырып чыгуу менен бара-бара «тор көчөт» болуп көрүнөт. Ал эми «ай көчөттө» ошол көчөттөр сыртынан төрт тарабына карай кайталана берилет.

Терме — тал жиптерди чалуу аркылуу кооздук түшүрүү. Кооз көчөттөр аркылуу жүзөгө ашкан боз үйдүн боочууларынын бири «баш чалгыч» (кереге чалгыч) «үзүк боо», «туурдук боо», «жабык баш боо» он үч жипти «жел боого» (түндүк боо) жыйырма беш тал жип күзүктөлөт. «Жел боону» ар бир уз өзүнүн көркөмдүк табитине тарткандай жасалгалап алууга болот. Уздар мунун бетинин ичине «чачы жасап», «седеп тагып» кармоо аркылуу көркөм көрсөтөт.

«Уук тизгич» үчүн жупташкан жип беш тал эле болот. Уздар эки жүздүү терме үчүн «ит таман көчөтүнө» (иттин таманындай салаа-салаа болуп көрүнөт) тогуз жипти керектейт. Өрмөкчүлөр таар көчөттөрүнө «баргекче көчөтү» көбүрөөк колдонот. Жайлоодо болуучу баргек гүлүнө окшогон аны көбүнчө боз үйдүн боочуларына көркөм көчөт кылып беришет.

ТЕРМЕЧИ — Өрмөктө көркөм көчөттөрдү түшүргөн уз.

«ТЕРМЕ ӨРҮМ» — «Он эки талдан Булдурсун, Чапса кулак тундурсун» («Манас»), Бул — камчы өрүмү, татаал өрүмдүн бир түрү. Ал көбүнчө жыйырма төрт көк менен өрүлөт. Аны бирден басып, бирден өткөрүп, төрт кыр кылып коет.

Камчы үчүн муну алты тал аркылуу да өрүүгө болот. Бир көктү бир көк басып, бирөө үстүндө, бирөө астында кезектешип түшүп отурат. Тал ирээти менен жупташат да, ал сегиз курдай терилет. Мындай ыкма үчүн чеберлер ондон-жыйырма талга чейин көк тилет. Анда тал-талдар өтө ичке түшөт да, жыйырма көк ондон экиге бөлүнөт. Бир көктү үстүнөн, бир көктү астынан алат. Буга сай түшпөй, тал өзөктү айланта жүрүп отурат.

Өрүмчүлөр он тал көктү экиге бештен бөлүп, астынан бирден көктү үстүнө басып турат. Ал эми 12 тал термени экиден басууга да болот. Эгер 16 тал көк болсо, ал сегизден бөлүнүп, бирден жиги аркылуу карама-каршы басылып терилет да, текши «боорсок көз» (чарчы) болуп түшөт. Мунун бир талы үзүлсө, ал талды жиги аркылуу табууга мүмкүн эмес. Бул өрүм камчыланууга бышык да, сокмоктуу да келет.

Кээде камчы өрүмүнө он эки эле тал көк тилип, мында өрмөчү экиден бир тал кылып «терет» да, сегиз-он талды болсо, бирден-бир кылып басат. Айрым өрүмчү өрүмүн он талдан баштайт. Ал бештен экиге бөлүнүп, бирден көтөрүлүп, бирден басылат да, он тал тең, бөлүнүп, экиден көтөрүлүп бирден басылат. 12 талдан баштап, 32 тал көк менен бүтөт. Акыйкатта, 32 тал өрүм колу тетик, өнөрү жетик, көзү курч, зерикпей отурган, өз ишин сүйгөн чыныгы чеберлердин колунан келет. Мында өрүмчү «бурай басты», «илме басты» жана «буудай басты» деген эки колдун он манжалары тең аракетке келүүчү эң татаал өрүмдөрдү аткарат.

«Терме» — «терип өрүү» деген сөздөн чыккан. Айрым чеберлер бул өнөрдү жүзөгө ашыруу үчүн 10—12—14— 16—18—20—22—24 тал көк тилет. Мында тал

көктөр бири-бирине кайчылаша түшүп отурат. Өрүм төрт чарчы тор өндөнүп көрүнөт да, муну менен басмайылдын ортолорун да өрүүгө болот. Бул өнөр «терме өрүм» деп аталганы менен «калмак өрүмгө» жакын.

ТЕРС КАЙЫК — Ийне сайманын бир түрү. Сайма көркөм көчөттөрү жердикке өтө майда түшүрүлөт. Түшкөн жиптин көзгө илээшпей өтө майдалана берилиши аркылуу сайымды бири-бирине улантып (конфигурацияланып) сайып кетүү тийиш. Анын ички бети үч кошкон кейиптенет (кайчылашкан кошуу сызыктарын кыргыздар «үч кошкон» деп айтышкан).

ТЕШЕ — керкинин түрү. Жыгач усталардын куралы. Муну менен көбүнчө ээр чабат. Чуңкур буюмдардын ичин оюш үчүн пайдаланылат. Анын бир топ түрлөрү бар. Мисалы «чуңкур теше», «узун теше» муну «карк теше» деп атайт. Чуңкур тешенин ичи саал иймекей келип, керки өңдүү, бирок, андан чоңураак болот. Чоң тешенин сабы күрөктөн узун, өзү чот кетмендей болот да, кудум керкидей көрүнүп, ээрдин түспөлүн ушу менен чеберлер туруп алып чабат.

ТИЗГИЧ (уук тизгич). Боз үйдүн боо-чууларынын бири. Керегеге жапырт сайылган (тигилген) ууктардын жылып кетпеси үчүн билегине текши кыркалай имериле оролгон сызма, терме таар. Мунун өрмөгүнө жети гана тал жип чалынып, ууктан оң-тетири тарабы көрүнүп тургандыктан көбүнчө көркөмдүк үчүн эки жүздүү терме түрүндө согулат. «Уук тизгич» өрмөк түрүндө да, эшме жип түрүндө да болушу ыктымал.

ТОГОО (сагалдырык) — кайыштын көзчөсүнө бел курдай кирип, бекип турган төрт бурчтуураак шөкөт. Тогонун узундугу сегиз см, туурасы алты см, ортосундагы бел курдай «олоң тилинин» узундугу үч см ге барабар. Катылган жүгөн чагарак аркылуу бекитилет.

ТОГУЗ ТӨБӨЛӨӨ (асыл таш, айнек чөгөрүү) — Асем буюмдарды жасоодогу элдик зергерчиликтин бир ыкмасы. Муну буюмдардын бардык бүтүндөй түрүнө колдонууга болот. Акакты, айнекти, зумуратты, инжини кадимкидей буюм бетине чөгөрүү үчүн мунун эки ыкмасы пайдаланылат. Биринчиси: мисалы, билериктик күмүштүн үстүн оюп, кызыл жалын кылып эритип, айнекти ага куят. Апы зергерлер көп колдонууда. Күмүштөн ага «жатак» кылып алдырат да, күмүш менен данакерди аралаштырып, билерик үстүнө коет. Каухар, жакут, акак таштардан чөгөрүлгөн сөйкө, билерик, чач учтук, чолпу, күбөк, желбирөөч, шакектердин беттери жалатылып, өзүнчө асемдүү көрүнөт.

Асыл таштар менен «тогуз төбөлөө» ат жабдыктарына да мыкты көркөмдүк тартуулайт. Күмүшкө акак, айнек жана башка асыл таштар чөгөрүлгөн нускалар жаш өзгөчөлүгү боюнча келин-kyздарга жарашык берет.

ТОМОГО — «Томогосун кийген бүркүттөй, Той берген жерде шаңшуучу» (Байдылда). Бул алгыр куштардын көзүн жаап коюучу тоголок тарткан булгаары бөрк. Кушка туурга (үйдө) отурганда жана ууга чыгарда кийгизилип, аңга салынаарда башынан алат. Булгаарыны же көндү (кол булгаары) алып, эки бөлүк кылып, топудай тегерек бычат да, экөөнү беттеп, тарамыш жип аркылуу кайып тигет. Чеберлер мунун төбөсүндө сыйдаланган булгаары чачыгын-чогун жасайт. Алкымы сагакталат. Томогонун өзүнө тегерете күмүштөн жана жезден жакшынакай шөкөттөр чабылат. Ал көркөмдүктөр көрчөгөлөргө окшошуп турат.

ТОМПОЙ — «Үйүрө кармап томпойду, Чийинди басып оңтойлуу, Топтошуп турган чүкөнү, Шыкаалап туруп бир койду» («Манас»). Ал — абалактын бир түрү. Мунун «ордо оюну» үчүн эң мурун чыккандыгы элдик эпостордо даана айтылат. Кыргызстандын айрым аймактарында (Түштүк Кыргызстанда, Таласта, Чүйдө ж.б.) «Ордо оюну» азыр да томпой менен ойнолууда. «Ордо» томпоюн жасаган чеберлер да бар. Ордо атууга оң томпой керек. Айрым сологой ордочуларга сол томпой жасалат. Натыйжада, мында «оң томпой», «сол томпой» деп айтыла берет. Ордо

томпоюн жасоодо бөктүн үстүн жана эки жанын бычак сырты кылып чабат. Демек, алчысы терең эмес, тогологураак барып тууралжын тарткан томпойлор тандалат.

Ордо томпою үчкө бөлүнөт: чийки томпой оорураак келет. Куу томпойду талаадан тандап алат. Боз томпой бышкан жиликтен алынат. Негизи атан төөнүн чийки жилигинен омкоруп алган томпойдой болбойт. Ошондуктан, төөнүн, жүз уйдун томпоюнан иргелип отуруп, бири тандалат.

ТОН (Бостон) — «Ак боз ат минип теңселип, Ак күбө тонду белсенип, Ак сакалы сеңселип» (Манас). «Тон кадырын ээси билет» — (макал). Бул — койдун, эчкинин, кийиктин терисинен жүнү ичине каратылып жасалган кышкы сырт кийим. Тери тон сөөлөт үчүн да кийилет. Мунун бучкактарын да жерге таштабайт, андан курак көлдөлөң, балдарга кийим-кечек бычылат. Малдын, кайберендердин жана аң терилери көчмөңдүү элдин турмуш-тиричилигинде тигил же бул кийим-кечелерди жасоого өтө керектүү жердик болгон. «Тогуз катар торкодон, токту акемдин түгү өттү» — деген накыл айтылат.

Тон — өңдөлгөн (бордолгон) тон, ышкын түп жапкан тон (боелгон) тон делинет. Карыяларыбыз көөлбүп кие турган тондун жакалык көрпөсүнүн жүнүнүн узундугу эки-үч элидей болот да, адатта, тармал кара көрпөдөн салынышы нарктуу көрүнөт. Анын өңүрү жана этек-жеңинин жүнү кыска кара көрпөдөн болот. Кара кыжымыдан, чий баркуттан эни карыштай жана андан жазыраак көбөө коюлат. Тондун этек-жеңинин, өңүрүнүн көрпөсүнүн жүнү жайкалып чыгып турат.

Тон топчуланбайт. Кол башы менен түрлөнүп чалынган, топ чачыланган боо аркылуу байланат. Күмүш сакалдарын жайкалтып, каалгый кийген мындай сырт кийимдин ичи да кара көрпөдөн болушу тийиш. Тондук тери бөөдөн өткөндөн кийин аны кийген чакта куучуйуп тарып кетпеши үчүн керип-чоюп, колдо ийлеп, булуң-бурчтарын керип тырмактап бычкан. «Жымырата тиктирген, Жылаан боор бүктүргөн» (Калык). Тигишин жаткызыш үчүн тиштеткен.

Жоого каршы аттанганда кийүүчү тонду «туулга тон», «чарайна тон» деп аташкан.

Кийинчерээк уздар бүйүрмө тон да тигишкен. Анын этеги жайылып кенен, бели беш-он жеринен бүйрүлүп, көкүрөк тарабы денеге чакталып бычылат. Анын көбөөлөрүнүн эни эки элидей келет да, жүнү кыска ак, кара көрпөдөн болот. Мында көбөө кийимдин этек-жеңинен, өңүрүнөн сырткары төштүн эки жагына да бастырылат. Бүйүрмө тондун жакасы пальтонукундай болот да, буга көбүнчө темир илгич коюлат. Антип көбөөлөнбөй, бүйүрмөлөнбөй эле жакалуу же жакасыз этек-жеңи кенен тондор да тигилет. Тонду тигүүдө жана кийип жүрүүдө да аймактык айырмачылыктар көрүнүп турат.

ТОПУ — «Желкеден чыгып топусу, Жейрен шым бутта калдырап» (Казыбек). Бул — тегерек баш кийим. Илгери топу ар кандай кездемелерден төбөсү кууш бычылып, бүйрө тигилип, ак кездеме менен ичтелип кештеленген.

Кыз-келиндер төбөсү бийик жана кууш топу кийишкен. Бара-бара ал ар кыл түстөгү жердиктен төбөсү менен алкагы тегерек жана жапыз тигилип, зер, бермет, шуру, акак өңдүүлөр менен кооздолуп, үкү (канаты) тагылган. Кийин топу бир түстүү кездемеден эле төрт бурч сымал жээги бир бүтүн келип, төбөсүндөгү төрт талаасы саймаланган. Эркектердин топусу ак, кара, жашыл, көк өңдүү кездемелерден тигилет да, мунун тегерек, төбөсү бөрктүү (чокчо) түрлөрү бар.

Калпак менен тебетейдин ичинен такай кие турган тегерек топуну «ичмек топу» дейт. Ал тебетей менен калпактын ичин кирдетпейт. Топучан отурууга да болот. Ал көбүнчө кир көтөрүмдүү баркут, чийбаркут, трайке сыяктуу адими кездемелерден болот да, кырбуусун өзүнчө, төбөсүн өзүнчө бычып алып, колдо бүрүп да, машинада тигип да кармайт. Ал эми төбөсү чокчо ак топуну «тепчиме топу» деп айтат. Аны уздар учуктуу ийне аркылуу колдо тепчип, ага да «секирме сайма» (бири-бирине

улаштырылбай сайылган сайма) берилет. Ак топу ичмек топудай такай малакай, тебетей менен калпактын ичинде жүргөн эмес, атайын төрт бүктөп жанда ала жүрүп, же үйдө бир жерге таза коюп, сөөлөт катары карыялар кийүүгө шартташкан.

Кыз балдардын топусун «такыя топу» дейт. Ал көбүнчө жашыл, кызыл, көк өңдөгү кыжымылардан, тасбаркуттан жасалат. Бул баш кийимдин төбөсү менен алкагы жапыс жана тегерек тигилет. Төрт талаа (төрт бурч) болуп жээктелет. Төбөсү томпок, ортосу учтуураак келип, топуга тегерете көркөм көчөттөр «кыял оюм», «бадам оюм», «ийрек оюм», «бычак учу оюм» өңдүү кооздуктарга окшошот.

Көркөм көчөт-оюмдардын ордуна акак таш, шуру, бермет өңдүү асыл заттарды ийректете тизип, алтын-күмүш торчолор менен курчайт. Мунун «бүйүрмө топу», «кайырма топу», «малакай (макабай) топу» сыяктуу түрлөрү бар. Бул баш кийимди кийүүдө жана тигүүдө аймактык бөтөнчөлүктөр байкалат.

ТОПЧУ — «Күмүштөн топчу бүчүмдө, Күйүтүм турат ичимде» (Боогачы). Бул — зер буюму. Улуттук кийим-кечектерге жакшы жарашкан кыз-келиндерибиз үчүн зергерлер колодон, жезден, күмүштөн, мүйүздөн асемдеп үлгү жасашкан. Салттуу буюмдун катарына кирет мунун бетине зергерчилик менен кооздук түшүрүшкөн. Адатта, топчуну темирден жана мүйүздөн арбын кармашат. Темир болсо ич жагынан кийим-кечеге кадалуучу илгичин жасап, аны кепшер аркылуу бекитет. Топчунун оң бетине ат жабдыктарын шөкөттөгөндөй калтырган күмүш жалатып, каалагандай оюм-чийим түшүрүшкөн.

Топчу тегерек, томпок келет. Эгер муну «чапкылоо» ыкмасы аркылуу из түшүрүп жасаса, «кочкор мүйүз», «кулжа мүйүз», «ит куйрук», «кыял», «жарым кыял», «ийрек» балатынын бутактары сыяктанат. «Жарым мүйүз», «бармак боочу» оюмдары кейиптенип, же айбанаттардын элесин берген кооздуктар да көз алдыга тартылат.

Элибиз үчүн күмүш бетине түшкөн «мүйүз», «кыял» оюмундагы «мөөр топчу» (себет сүртүлгөн) салттуу болуп саналган.

ТОР ЧАЧЫК — түймө өнөрүнүн бир кооз түрү. Түймөчүлөр анын адегенде «керенесин» (кыюусун) түйөт. Ал төрт катар кыюулангандан кийин эки тал жиптерди «төкмө чачы» кылып алат. Мунун ар бири төрт-төрттөн байланышат. Ал кайрадан эки-экиден ажырайт. Ошондо түйүлүп жаткан чачы көзөнөкчөлөрү төрт чарчы өңдөнүп, байчечекей гүлүнө окшошот. Тор чачыктын эң жөнөкөйү төрт көзөнөкчө менен бүтөт. Анын он тал жиптен эки элидей (4—5 см) «чогу» чыгат. Чачыкка төрт кат жип пайдаланылат.

ТОГУЗ КОРГООЛ (тогуз кумалак) — Элдик оюндарды жүзөгө ашыруу үчүн жасалган жыгач буюму. Азыр улуттук мааниде кеңири ойнолуп жатат, муну кыруу, оюу, жонуу чеберчилиги устанын бөтөнчөлүгүн туюндурат. Ал — эки тарабында кылдат оюлган бирдей тогуздан сегиз чункуру (үйү, уясы), ортосунда чонураак жанаша эки казынасы (казан чара) бар сүйрүлөнгөн такта. Анын жердиги карагайдан да, арчадан да, талдан да, теректен да, өрүктөн да, жаңгактан да болот. Чеберлер аны жасоодо араа, керки, бычак пайдаланышат. Чункурун, казынасын чебердеп оюу-жонуу үчүн атайын кичинекей ийгиси бар. Эгер кыйып келээри менен дароо чаба койсо, ага каймак, же сорпо майын «ичирип» (аябай сыйпап) көлөкөдө кургатуу керек. Тогуз кумалактын көлөмү койдун коргоолундай 162 коргоолу да жыгачтан бипбирдей тоголок жасалат.

ТОРЧОЛОО (тордоо) — чыйратылган күмүш зымды асем нускалоо. Бул — зергерчиликтин бир ыкмасы. Мында зым түрдүү жоондукта чыйратылат. Ал улам ичкертилип, чыйратылган сайын чеберчилик да артылып жүрүп отурат. Илгерки зергердин зым тарткычтарынан айырмаланып, бирок, түспөлү ага окшошуп, атайын заводдон жасалган өзүнүн аспабы бар. Демек, анын отуз беш тешигинен (эң ичкеси 0,3 мм, эң жоону 0,6 мм) улам өткөн сайын ичкерип отурат. Ар бир тешиктен өткөн сайын зымды отко кызытып алат. Ансыз ал үзүлүп кетет. Ал эми зымды чыйратууда

аны атайын түрө жана эше турган тигүү машинасынын туткасы сымал айлантууга эптеп дүкөнү болот. Муну дагы зергер буюмдун формасына жана колдонулушуна карата кынаптап, түрдүү оюм-чийимдеп, данакерлейт. (Бул «Зым тарткыч» деген макалада айтылат.)

ТӨӨНӨГҮЧ — Төшкө тагылуучу кыз-келиндердин азем буюму. Төөнөгүч ар кандай формада жасалат. Ага зергерчиликтин ыкмаларынын бардык түрлөрүн пайдаланууга болот.

Зергерлер мүнөздүү узанууда мындай бир ыкма бар. Алгач төөнөгүчтү күмүш зымдан жөнөкөй эшип, чыйрак чыйратып, дөшүгө салып, балка аркылуу жалпактайт. Анын эки түрү бар. Төөнөгүчтүн ортосуна ар түрдүү асыл таштар, айнек, пластмасса сымал жалтырак заттар коюлат. Ошол таштардын аймагына (тегерегине) курчалуучу күмүш зымды белгилүү жукалыкка чейин келтирет. Мунун жукартуусу, биринчиден эки эсе жоон болушу керек. Демек, ага элдик көркөм күмүш оюмду түшүрүү үчүн күмүш зымдарды атайын отко жашытат. Анан керттип - керттип, аны бөлүп алып, тегерек ооз кыпчууру аркылуу формасына келтирет. Ошентип, төөнөгүчтүн бардык бөлүктөрү даяр болгондон кийин алардын ар бири кайрадан күмүш менен ширетилип, чөгөрүлгөн айнектин тегерегине сирке төгүлөт.

Күмүштү күмүш менен ширетүүгө ак данакер колдонулат. Күмүштү эшүү ыкмасындай эле күмүштү кертүү ийүү аркылуу да төөнөгүчтү жасоого болот. Мындай аземдүү буюмдарды жасоодо зергерлер мельхиорду да пайдаланат. Анда чыйратылган зымды кайрадан эшип туруп, көз салгандай кылат. Ал өзүнчө формада жүрөкчө болуп ширетилет да, анан түрдүү асыл таш, айнек чөгөрүлөт. Анда жүрөкчөнүн үч жагына тең «сирке» төгүлөт.

Төөнөгүчтү «бүчүлүк» деп да атайт. Буга узануунун негизги ыкмалары топчу, билерик, желбирөөч сыяктууларга окшошот да, тегерек темирдин четтерин күн карама кейиптентип кесип алып, ага күмүш жалатат. Анын ичинен өзүнчө из түшүрүүчү жээк чыгарып, мунун төөнөчү «олоң тили» чок ортосунда болот. Калган тараптары кадимкидей «себет төгүү» — «зооткер түшүрүү» аркылуу кооздолот. Ага түшкөн көркөм көчөттөр «кочкор мүйүз», «жарым бадам» жана кудум туш кийиз сайма көчөттөрүнө окшошот.

Тептегерек көмкөрүлгөн күмүш топчу түспөлүндө төөнөгүч да жасалат. Мунун төөнөй турган «олоң тили» ичинен бекийт да, жалаң «чапкынын» ар кандай түрлөрүн алып, чапкылоо ыкмасы аркылуу түшүрүлүүчү издер «кыял оюму» окшотуп, төөнөгүч кооз көрүнөт.

ТӨР КӨРПӨ (жер көрпө, жер төшөк). «Көк болот ийне сапталган, Көк тубар көрпө капталган. Ак болот ийне сапталган, Ак макмал көрпө капталган» — (Жеңижок). Бул — шырдак, ала кийиз, шалча, килем сыяктуу жерге төшөлүүчү буюмдардын үстүнө салынуучу (1,5x1,0 м) төшөк. Ал ашатылып, өндөлгөн саксак көрпөдөн (бостектен) жасалып, төргө салынгандыктан «төр көрпө» деп аталат. Элибизде тармал кара көрпөнү төшөк кылып урунуу нарктуу. Кийинчирээк ичине жүн, кебез салынып, тукаба, баркут, атлас, трайке өңдүү кездемелерден төшөктөр тигиле баштайт. Төшөктүн четине башка кездемелерден «көбөө» коюп, тегереги «кыюуланат» да, «милте» (жээк, ыскыт) басылат.

Азыр сайма төшөк басымдуу кылат. Уздар мунун бетине көркөм сайма көчөттөрүн түшүрүп (сайма төшөк), бөлөк өңдөгү кездемелерден, же көрпөлөрдөн шырдак оюмдарын чыгарып, аны чыраштап (оюм төшөк), түрдүү өңдөгү өөн-бучкактардан курап (курак төшөк) жасап жатышат.

Мунун ортолук көчөтү беш, жети, тогуз, он бир табакчаны түзөт да, алар бирине-бири шарттуу окшош келиши мүмкүн. Ал табакчалардын ортосуна сайма көчөттөрү «жарым кыял» болуп түшөт. Ар бир тегерек табакчанын четине «суу» (аламыч) берилет да, бир эле табакчадан төрт «кош мүйүздүн» ортосунда төрт «карга тырмак»

бар. Мындай шартта мунун «четтик көчөтүн» берүүгө да, бербей эндей калтырууга да болот.

ТУУРДУК — Боз үйдүн өрө кийизинин бир бөлүгү. Туурдуктун этек жагы жазы келип, ууктун билегине чейин жабуучу баш жагы кууш болот. Анткени, боз үй керегеден өткөндөн кийин улам жогорулаган сайын кууш болот. Ал — үйдүн кереге жабдуусу. Мунун узундугу 1,80—2 м дей, туурасы 4,5—5 метрдей бычылат, ал көбүнчө төрт бөлүктөн турат. Буга көбүнчө эчки менен топоздун кылтагынан кара-ак жип, кээде кызыл-ак жип эшиле жээктелет. Аны «туурдуктун жээги» дейт. Туурдуктун эшме, сызма терме боолорунан эки башы уукка бекитилет. Ал боолордун учтары «төкмө чачыланат» же «топ чачыланат».

ТУШАМЫШ (чидер) — Ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Унаа отко коюлганда алыс кетпес үчүн атайын анын алдыңкы эки бутун (кишен, тушоо) же алдыңкы эки жана арткы бир бутун белгилүү узундукка байлап коюучу ат жабдыгынын бир түрү. Тушамын алгач жердиктен (кайыш, жип, кыл аркан) жасалып, унаанын алдыңкы бутунун бакайынан бир аз өйдөрөөк жерине (тушарына), алдыңкы буттар менен шилтенбей тургандай кылынып байланган. Мындай чидердин узундугу 1,5—2,5 карыштай болуп, эки учу унаанын алдыңкы буттарына мүйүз, жыгач тээктери (узуну 4—5 см) менен бекитилген. Өзгөчө азоо унаалардын алдыңкы эки буту менен бир буту чидер менен тушоолонгон. Тушамышты (тушоону) же чидерди чеберлер майда тал кайыштардан өрүп да, кайып да жасалат. «Чидерлеп кой» (үч бутун тушоо), «тушап кой» (эки бутун тушоо). Чидер үч буттуу, тушоо эки буттуу тушамыш болуп саналат.

ТУШ КИЙИЗ (туштук) — сайма өнөрүнүн жүзүн ачуучу асыл буюм. Ал — үйдүн керегесине тартуу үчүн оюм-чийимдерди жана көркөм көчөттөрү менен саймаланган асем үлгү. Мунун узундугу 2,5—3 метрдей, четинин эни 40—50 см дей болсо ошол жасалгага ылайыкташат. Адеп туш кийизден кармалат. Кийизге оюм-чийим көчөт түшүрүлүп жасалган да, чети кундуз менен басылган. Баш жагына шуру, бермет, маржан өңдүү асемдер тизилген. Кийин алар ар кыл тукаба, парча, баркут сыяктуу кездемелерге өткөн. Туш кийиздин ич жагы астарланат (ичтелет) да, жээги саймаланбай, чети кара кызыл жана башка түстөгү калың жердик менен (5—7 см) «жээктелип», ал ийрек же ромбик түрүндөгү кош тигиш менен шырылып, чети чий баркыттан, макмалдан жасалып, бетине сайма көчөттөрү түшүрүлөт. Туш кийиздин ортосу четинин өңүнө карата тандалат. Чети кандай жердиктен болсо, ошол эле жердиктен анын дал ортосуна (кээде эки-төрт бурчуна да, тумарча «ортолук» капкалдырык) коюлат. Уздар кыргыздын элдик салтын, көркөмдүгү менен ыкмасын сактоо менен катар мыкты туш кийиздин үлгүсүн жаратууда анын чекесине «кыял оюмунун» элесин берген бир узун «жээк» көчөтүн жүргүзөт. Башка кездемеден каттай шырылып, төрт элидей тилке жээк койсо болот. Анан анын ортосундагы эндүү көчөттөрдүн өзүнө таандык түрү жогорудагы көркөмдүккө жупташат. Мында ар бир чийимдин ичин да илме саймалап толтуруу керек. Ошол көчөттүн ажарын ачуу үчүн ага «суу» (ала мончок) жүргүзүлөт. Анда кызылга-сары, же кызылга-акты айкалыштырат. Эми көчөттөргө карата жиптердин түрү тандалат. Четки чийимдерине кызыл жана көк өң тандалса, анын ичи сары-кызыл, ак-кызыл менен «чаар ала мончоктолот». Эгерде жашылдан чийим түшсө, анын сыртынан кызылды берип, ичин сары өң аркылуу ачат.

Көмүрдөй кара жердиктен жашыл көчөттү окчундатып көрсөтүү үчүн анын сыртынан ачык кызылды жүгүртүп, ичине болсо кызыл-сары, ак-сары өң аркылуу айырмалайт. Туш кийиз «капкалдырыгына» ошол көчөттөрдүн өзү үч булуң болуп түшөт. «Капкалдырыксыз да туш кийиздер жасалат».

Эгерде туш кийиздин жердиги кара баркуттан болсо, мунун эң четине кызылдан бир кат эле жол (суу) түшүрүп алат. Анан «бычак учу» сымал түрдүү сары менен

сайып, аны да кызыл жип аркылуу кара жердиктен айырмалайт. Анан туш кийиздин четтик көчөтүн түшүрөт. Ал уздун өздүк чыгармачылык мамилесине карата тандалат. Мүмкүн катар «жарым бадам», «жарым кыял», «бармак боочу» өңдүү оюмдардын элементтерин бутак тарамдатып, аларды кызыл, сары, көк өңдөр менен анча (коюулатпай), ирээттүү көчүрүп, шибеге менен бир сыйра сайып кетүү зарыл. Туш кийиздин четки саймасы менен ортолугун айырмалап турган эндүүрөөк «ала мончок» өзүнчө «жээк» түшөт. Анда кызыл, сары өңдөрдөн турган кооздуктар «тап бердире» (сейректете саюу) сайылат. Туш кийиздин ортолук саймасына түшүүчү көркөм көчөттөр буюмдун жердигине байланышат. Жогоруда түшкөн түрлөргө карата өңдү саймачы өзү тандайт. Мүмкүн катар мунун көркүн чыгара турган көчөттөр «бугу мүйүз» өңдөнүп бутактанып, «кулжа мүйүз», «тоо теке мүйүздөнүп» чагарактанып, алма, алча, алмурут шактары сыяктанып ийилип, тескей гүлдөрүндөй бажырайт. Бул көчөттөрдү бири-биринен имериле аккан күмүш өзөн кейиптенип сайманын «суусу» айырмалайт. Адатта, сайманын «суусу» ак, сары жиптерден болот да, бутактанып кетет. Ортолук көчөттөрдүн алдына түшкөн «ала мончок» эшилген алтын-күмүш зым сымал өзүнчө «кыялданат».

Көчөттөн көчөт таралат, оюмдан оюм жаралат. Мыкты кооздуктар адамга акыл кошот. Адатта, туш кийизге, жалпы эле саймага түр берүүдө, оюм түшүрүүдө уздар көрөкөрө көзөм болушат. Буюмдун башына эки курдай кызылдан суу жүгүртүп алып, анан «жарым бадам оюмдун» ортолору толтурула сайылып, буга бир кат эле жип берип, кайрадан бир кат сары-кызыл жип «ала мончок» өңдүү келет. Саймачылыкка түшкөн шырдак оюмдарын ичке учтанта «кыялданта» берилет. Ортолук көчөткө түшкөн ар кыл көчөттөргө төө өркөчтөнгөн эки элидей жарыш «суу» жүргүзүлүп, анын араларына да түр түшүрүлөт. Албетте, мындай сайма өнөрүнүн жүрүп турган каны «суу» болот да, ал буюмдун «ортолук көчөтүнөн» кийин да берилет.

Туш кийизге түшкөн көчөттөрдүн көркүн бөтөнчөрөөк чыгаруу үчүн буюмдун кырка четине «суу» жүгүртүп алса да болот. Бул сайманын кооз каражатын көкүрөккө тагуучу көз мончок сымалданып, «төө өркөчтүү», «кол толкуну» сыяктуу сайып чыгуу керек. Ал сары жана жашыл өңдөн турат. Берилүүчү негизги көчөттүн чети да ак жана жашыл жип аркылуу алмаштыра кайрадан «суу» жүгүртүлүп кетет. Мында көчөттүн көркүн ак ачат.

Туш кийизге кош капкалдырык кылса, ал буюмга ого бетер жарашык оодарат. Туш кийиздеги кызыл өңдүн үч түрү берки мала жашыл өңдөрдү өзүнө имерип ага көк жипти кошуп саюу андан бетер кооз көрсөтөт. Жердиги кара тукабага кызыл өң көбүрөөк орун алса, сайма буюмунун жүзү ачылат. Муну менен катар уз сары, ак, жашыл, көк өңдүү гүлдүн, чөптүн жана башка өсүмдүктөрдүн жалбырактарын көркөм көчөткө элемент кылып, өңдү ич ара ойдогудай айкалыштыра алган уздун буюмунда шырдак оюмдарынын элементтерине караганда нукура саймачылыкка таандык көчөттөр көбүрөөк көрүнөт. Ал көчөттөрдүн ар бири төрт элементтерден турат да, алар өз-өзүнчө табакча болот. Туш кийиздин ортосун четинин өңүнө карата тандоого болот. Чети кандай жердиктен болсо, ошол эле жердиктен анын дал ортосуна (кээде эки бурчуна да) тумарча ортолук коет. Эгер буюмдун жердиги кара баркуттан болсо, мунун эң четине кызылдан бир кат эле жол түшүрүлөт. Анан «бычак учу оюмун» көчөт кылып, сары менен сайып, аны да кара жердиктен кызыл жип аркылуу айырмалайт. Туш кийиздин көчөтүнө «жарым бадам», «жарым кыял», «бармак боочу» өңдүү оюм элементтерин бутактанып, тарам-тарам кылып, аларды кызыл, сары, көк өңдөр аркылуу анча коюулатпай бир сыйра ирээттүү көчүрөт. Буюмдун четки саймасы менен ортолук саймасын айырмалай турган эндүүрөөк «ала мончоктото» өзүнчө «жээк» түшүрүп, анда кызыл, сары өңдөрдү «тап бердире» гана саят. (Саймачылыкта «тап бердире» көчөттү коюу эмес, сейректете саюу.) Буюмдун ортолук саймасындагы көчөттөр буюмдун жердигине түшкөн көчөттөргө үндөшөт.

Айрым туш кийиздерде «кош мүйүз», «кочкор мүйүз», кыргак (дандын кылканы сымал) сыяктуу кооздуктар түшөт да, ортолук көчөткө «кыял оюмдарынын» элементтерин арбын пайдаланат. Анын борборун тегерек тартып, «багжагай оюм» сымалданып кетет. Ал «карга канат көчөтү» менен үндөшүп турат. Аны айрымдар «кош кайкалак» дейт. Көп көркөм көчөттүн аталышында эле эмес, көркөмдүк бири-бирине өтүшүп, кооздуктан кооздук жаралса ошол өнөрдүн салты болуп саналат. Ортолук көчөттөрдө да «кош мүйүздүн», «кочкор мүйүздүн» орун алышы тийиш. Мында «мүйүз оюмдары» ичин карай имерилип турат. Ал «чагарак мүйүз көчөтү» деп аталат. Ошондо туш кийизиндеги бир эле тегерек табакча көчөтү бир нече курдай шарттуу жана ыргактуу кайталанат. Анда төрт мүйүз оюмунун («кош мүйүз» деп да айтса болот) четтери кыргактанып (кылкандалып), төрт «кош багжагай көчөтү» менен өз ара тутумдашып, бир табакчаны түзөт. Ал ошол табакчалардын (сабактары) сыяктуу көчөттөр болот. Аны «сабак көчөтү» деп атаса жарашат. Бир эле буюмдун ичинен «илме сайманы» (шибеге сайманы) «илме дос» (ийне сайма) менен айкалыштыра кармай алат. Бир эле үлгүдө ушул эки ыкма эриш-аркак түшөт.

Бир беткей кызыл кездемеге «кыргак көчөтүн» дандын кылканын сымалданып, элдик «сыңар мүйүз оюмунун» элементин ага негизги каражат кылып, бир гана сары-көк түстү айкалыштыруу аркылуу буюмдун өзүнө таандык өңүн ача жана жупташтыра алууга болот. Мында кездеменин бетине түшкөн көчөттөрүн анча жыш албашы керек. Ошондой эле сайманын жердикте өтө суйдан болушу да буюмга анча жарашык алып келбейт.

Сайма көчөттөрү түшкөн туш кийиздерде чеберлер поэзия менен көркөмдүктүн ыргактарын шайкештирип, аны чечмелей алат. Саймадагы кооздукту ырга айлантат. Ырдагы көркөмдүктү сайма оодара алат. «Ай көчөттөрүн» түшүрүүнүн себеби. «Азыркы биздин оюбуз, айга да жетти колубуз» — дегенден келип чыгат. Илимий техникалык прогресстин жетишкендиктерин көркөмдүктө сезгендер ушундан улам көчөт жаратып, аны илме сайма аркылуу жүзөгө ашырып: «Кубанган элим учкучка, жашасын элим тынчтыкта» — деп, ал туш кийизге «тынчтык» деген ат коюшат. Демек, чеберлер поэзия ыргактарынан көркөм көчөттүн ыргактарын таба да, ала да билишет. «Адамдын көөнү ачылбайт, аралап басып жүрбөсө. Опиим, пахта, жүгөрү, Жердин көркү гүлдөсө» — деп мына ушундай көрүнүштөрдөн өсүмдүктөрдүн гүлдөп, бүрдөп, байчечегин ачып турган учурун элестеткен көркөм көчөттөр шибеге сайма аркылуу чачырата берилүүдө. Мында узчулуктагы чеберчилик ыр-күү, тил, аспап-курал менен эмес, эт жүрөк аркылуу ар кыл буюм-тайым беттеринде оюм-көчөт түшүрүлө берилет. Натыйжада, анын сайма көчөттөрү жана кийиз оюмдары жалпыга түшүнүктүү тилге айланат. Мисалы, кийиздин көчөттөрүн түрдүүчө чечмелөөгө болот. Алсак, тынчтыктын символу болгон эки көгүчкөндү тиктештирип, төрт бурчуна музыка арфасынын белгисин түшүрсө, «бул — биздин нур заманыбыз ыр, күүнүн кучагында турат» — деген маанини берет. «Жүрөк оюму» эки бөлүнүп түшүрүлөт да, бирок, анын жээги эч качан үзүлбөйт. Анан суу берүүнүн өзү эле толгон ойду камтыйт. Көпчүлүк учурларда баамдабай эле кыпкызыл же башка өң менен кийиздин «жээгин» бере коюш туура болбойт. Анткени, көчөт көп нерсени чечет. Мисалы, бөлөк түшкөн «жүрөк оюмунун» бир жибин ак, экинчисин сары түс басат. Демек, ал жип — ак тилек, сары — кусалык, сагыныч. Ал эми жээгиндеги көчөттүн үзүлбөгөнү — жүрөк жүрөккө дайым тартылып турганы. Көгүчкөндөрдү көгүш менен басып, канаттарын тарамдарын майда саюу аркылуу түшүрүшөт. Буюм чети он беш түркүн жип менен түшүрүлгөнү — биздин 15 союздук республикабыздан турган өлкөбүз бузулгус, бекем экендигинин белгиси. Төрт бурчуна чок тагылганынын себеби ал — жерге салынбайт, асыл буюм катары тушка тартылат деген ой.

Көрүүчүлөр сыдырата да, кыдырата да караганда мыкты туш кийиздер «тогуз төбөлөп», акак таш чөгөргөн зер буюмдардай жаркын элести тартуулайт. Албетте, андайды «кызыл сайма» деп атайт. Кызыл кыжымынын ортолугунда кара жердикке сайылган туш кийиздин четине кызыл, көк, ак, сары өңдөр өз ара айкалышкан гүлдүн, гүл сыяктанган чөптөрдүн дүйүм жалбырактарынын кереметтүү элестери тартылат. Анан сайманын ак-кызылдан берилген көркөм көчөттөрүнүн араларын бөлүп, өзүнчө түр түшүрүү салты да жакшы сакталуу керек. Туш кийиздин ортолук көчөттөрү жыш берилип, алар кандайдыр «куш канат» өңдөнүп, түрдүн ичинен түрлөр кооздуктун ичинен кооздуктар уланып, туунду катары элес тартуулап турат. Мында уздар кызыл-сары, күрөң, жашыл, ак, айтор, саймачылык өнөрүндө бүтүндөй пайдаланылуучу түстөрдү ич ара ширетип, кереметтенте беришет. Андан кийин ал көркөм көчөттөрдү ачыш үчүн «ит куйруктан» «суу» жиберип, «жарым бадам оюму» кызыл жип менен торчолонуп, анын араларына кайра актан «суу» чуркатса болот. Саймачынын чеберчилиги буюмдагы ошончо өңдөрдүн ичине кызыл түстүн жүзүн ача жана ага берки өңдөрдү сыйкырдата «багынта» билгендиги жогору бааланат. Жасап жаткан буюмда оюм-чийимди «буруп кетүү», «өзгөртүп берүү», «ага өзүнүн жекече мамилесин жасоо» — өңдүү жагдайлар уздарда көрүнөт. Көлөмдүү кармаган туш кийиз үйүндө үйдүн көркү, көргөзмөлөрдө көпчүлүктүн назарын өзүнө буруучу ажайып кооздук, үйрөнчүктөргө үлгү катары асыл милдетти аткарат. Мында үч тумарча (үч бурчтук) көрүнөт. Айрым жерлерде аны капкалдырык деп аташат. Ал буюмдун борбордук көчөтүнүн чок ортосунда, эки четинде жайлашса, туш кийиз «илме сайма» (шибеге сайма) ыкмасы аркылуу жүзөгө ашса, эндүү буюмда кийиз оюмдары менен сайма, чырмак, өрмөк, токуу көчөттөрүнүн өз ара айкалыштары болсо, мында четтик көчөткө (жээк көчөт) «куш канат» менен «карга тырмак» берилсе, алар өз ара алмашса, араларына «суу» жүргүзүлсө мына ошондо буюм салттуу болот. Кара баркутка уздук татым менен жашыл, сары, кызыл, көк өңдөр бири-бирине чабалакейдей катыш жасайт.

Чеберчиликте түстөрдү сары саптоо, аны ич ара кыйыштыруу көңүлдүн борборунда, кол учунда ойноктоп туруу керек. Мына ушуга байланыштуу борбордук жана четтик көчөттөр түшөт да, сайма үлгүлөрүнүн ажарын ачат.

Туш кийизде кийиз оюмдары басымдуулук кылуу зарыл. Анда шырдакка таандык «бармак боочу» (бармак башы, бармак менен сөөм биригет), «карга тырмак» үч тырмактын ортоңкусу жок ага «жарым кыял» тутумдашат да, көчөт табакчасынын ортосунан, жүрөк оюмунун элементтери берилет. Борбордук оюмдун башына «кыял оюмун» берүүсү да буюмдун нукуралыгын баамдатат. Албетте, сайма көчөттөрү менен оюмдары ичке алынат.

Уздук чыгармачылыкта үлгүнүн нукура жердигин иштете билүү бөтөнчөлүгү болот. Жасап жаткан буюмундагы оюм-чийимди «буруп кетүү», «өзгөртүп берүү», «ага өзүнүн жекече мамилесин жасоо» өңдүү жагдайлар таасын көрүнөт. Алсак, көлөмдүү кармалган туш кийиздер үйдүн көркү, көргөзмөлөрдө ажайып кооздук, үйрөнчүк уздар үчүн үлгү катары асыл милдетти аткарат. Мисалы, үч тумарча (үч бурчтук) көрүнөт. Айрым жерлерде аны «капкалдырык» деп аташат. Ал буюмдун борбордук көчөтүнүн чок ортосунда, эки четинде жайлашат. Туш кийиз «илме сайма» (шибеге сайма) ыкмасы аркылуу жүзөгө ашат. Бул өңдүү буюмдун кийиз оюмдары, сайма, чырмак, өрмөк, токуу көчөттөрү менен өз ара айкалыштары бар. Мында четтик көчөткө (жээк көчөт) «куш канат» менен «карга тырмак» берилет. Алар алмашып отурат да, араларына «суу» жүргүзүлөт. Демек, кара баркут бетине уздук татым менен жашыл, сары, кызыл, көк өңдөр бири-бирине чабалакейдей катыш жасалат. Чеберчиликте түстөрдү сары саптоо, аны ич ара кыйыштыруу көңүлдүн борборунда, кол учунда ойноктоп турат. Мына ушуга байланыштуу борбордук жана четтик көчөттөр түшөт да, сайма үлгүлөрүнүн ажарын ачат.

Борбордук оюмдун башына «кыял оюмун» берүүлөрү да буюмдун нукуралыгын баамдатат. Албетте, сайма көчөттөрү менен оюмдары ичке алынат. Тушта тартылуучу буюмдун формасын уздар текчеден (текичек, текче, секичек, жапсар баштык) алат. Мисалы, ушул өңдүү туштукка түшкөн көчөттөрдө жайдын толукшуган учуру, тоо гүлдөрү жайнап, жайлоо нооматына келип турган кез элестейт. Ошондо дүйүм топ гүлдөрдүн кычыктарында саратан конуп алат. Ал «Жай саратан» деп аталат. Мына ушул учурду уздар сайма аркылуу элестетип берүүгө да умтулушат.

Мында көчөт үчүн беш топ гүлдү алып, анда түгөйлүү сегиз саратанды кондураат. Алар учуп-конгондой элестейт. Демек, буюм чачысына да жай саратанынын сөлөкөтү түшөт. «Жайлоодо жай чилдеде баскан изиң саратан болуп кетет» деген ойду пайда кылат. Кыргыз жери күнөстүү, жайлоо толукшуп, кайда бассаң көңүлүн көтөрүңкү, делебең бийик, жүрөк кылы чертилип, адамга чыгармачылык шык ыроологон жергебиздин табиятын сайма көчөтүнө өзгөртүп берүү аркылуу уздар алдыга тартат. Жаңычыл саймачылар тармал терини тарамдап, мамыктай жумшак кылып, аны чечмеленгенде буюм бетине боз торгойлорду символдоштурат. Мындан сайма көчөттөрү таралат. Андан поэзия жаралат. Андай буюм жээгинде секиртме саймалар орун алат. Кадимки боз торгой жашыл токойдо береке бейпилдикти даңазалап тургандай туюлат. Буюмдун чети чеги жок көк асмандай. Албетте, ал көк жердиктен турат. Ортосу көрпө болуп, анда «торгой уялары» бар. Арийне, бул майда-чүйдөдөй, бирок, адам ниетине түшө турган маанилүү көрүнүш. Мунун төрт тарабы «тор чачыкталат» да, учу топ чачыкталат. Ушундай эле сайма ыкмасы менен бүткөрүлгөн текчелер болот. Ыргайдын мөлтүрөгөн кызыл мөмөлөрү бышып, адамга укмуштай сезилет. Ошол көз жоосун алган учурун уздар сайма аркылуу берет. Ортосундагы табакча анын мөмөсүн символдоштурат. Четинде сайма аркылуу берилген таңкы шүүдүрүм элестейт. Эртең менен күндүн нуру арсак-арсак чокулардан шыкаалай баштагандагы ыргай мөмөсүнө түшкөн шүүдүрүм так ушундай мончоктой болот. Ошондо майда саймалар «торгой көздөнүп» кетет.

Туштуктардын аянты бирдей берилсе көчөт табакчалар так түшөт. Чакан буюм төрт табакчадан турат да, «төкмө чачы» менен кооздолот. Бир табакчадан төрт элемент бар. Мындан «мүйүз», «карга тырмак» оюмдары аркылуу билинет. Буюм чети кызыл аскалардын башында күн нуру чалган кезин баамдаткан учурлар бар. Жердиги көк, ал асман ачык дегендей ой, бейкуттукту билгизет. Мындагы көк менен ак тазалыкты да, тунуктукту да көрсөтөт. Демек, көк, ак нерселерди көргөндө өзүбүздүн маанайыбыз да жаркын боло түшөт.

Бир эле «туштукта» үч капкалдырыктын чыгышы оңой уздук эмес. Анын учунда үч «топ чачык» түшөт. Табакча-табакча болуп, көркөм көчөттөрү «мүйүз оюмдарынын» негизин кызыл өң дүйүм гүлдөрдү символдоштурат. Муну териден (булгаарыдан-шабырадан) жасап бул үч илтик болот. Бул канаттуунун коозу тоту кушту элестетет. Чечмелегенде ургаачысы, эркеги, баласы — үчөө болуп бир бүтүмдү түзөт. Уздук туюм да жарык дүйнөнүн ичинде эс талдырган, көздүн курчун кандырган укмуш сулуулуктар болот. Алар көңүлдү чайкап, эс алууга шарт түзөт. Аны жан дүйнө менен кабыл аласың, ырахатка бөлөнөсүң.

Жарык дүйнөнүн кооздугунан түшүнүк бар. Чынында тоту куштун өзүн сайма аркылуу тартып эле койбой, ага өзүнчө форма берүүдөн, символдоштурууга аракеттенүүдөн «жарык дүйнө» өзү эле кооз» — деген түшүнүк чыгат.

Капкалдырык — туш кийиздин ортолугунун чок ортосунан орун алган үч бурчтук формасындагы сайма. Айрым аймактарда муну «тумарча» деп атайт. Капкалдырыкка туш кийиздин ортолук (борбордук) жана четтик (жээк) көчөттөрүнүн көркөм элементтери так өзүндөй түшүшү шарттуу көрүнөт.

ТҮЗГҮНДӨӨ — камчы өрүмүнүн учун бекитүү. Майда өрүмдүн учун жанып кетпегендей түйүү. Өрүмчүлөр өрүм бүтө жаздап калганда өзүнчө ичке көк тилип алып, өзөктү шибеге менен көзөп, андан өткөрүп, көктүн эки учун тендеп туруп, көк илме чалма (ычкыр-ичкур) чалынат. Ал чалмадан эки көк, илмесинен да эки көк түз өрүлөт. Ошондо өрүм оролуна айланып, пружина сымалданып түшөт. Анан өзөктү экиге бөлүп, анын ортосуна көктү кийирип, көктүн учу аркылуу кайышты бекитип коет. Мындай түзгүн камчыланууда бышык болот.

Өрүм бир нече тиликтерден куралып, ал биригип, өзүнчө буюм жаратат. Буга темир шөкөт чабуу кандайдыр бекердей туюлат. Анда биринчиден, шөкөттөр өрүмгө жакшы кармалбайт; экинчиден, ошол шөкөттөрдүн чабылган жери өрүмгө туура келбей, тилик (тал) кайыш үзүлүп калышы ыктымал; үчүнчүдөн, өрүмдүн ичинен өрүм чыгып, кайталана берсе, ал кооздук, өнөр, чыгарма катары каралат. Эми ага дайыны жок эле бирдемелерди чаба берүүбүз көркөмдүктүн наркын төмөндөтөт. Эгер күмүш болсо, ага «зооткер» түшүрсөк, анда буюм үчүн түбөлүктүү кооздук жаралат. Темир шөкөттөрү кайык ыкмаларына гана кынаптап чапса, ойдогудай кармай алат. Эгер өрүмгө биз сөзсүз кооздук түшүргүбүз келсе, өрүмгө кара булгаары бастырса, жарашат. Кайыкчылыкта да кара кайышка ак кайыштан «тап бердирип», шөкөт ордун көркөмдөгөндөр бар.

ТҮЙДӨК (түрмөк) — Кыркылган жүндү тытып, сабап туруп түйдөктөө. Түйдөк (түрмөк) — майда тытылып, ийрүүгө ылайыкталып созулуп, тоголоктолуп түйүлгөн жүн. Түйдөктү ийрүү учурунда сол колдун ортонуна иле турган анын буйласы болот.

ТҮЙМӨ — боелгон түркүн жүн жиптен жасалган чачы, кооздук. Түймө (чачык өнөрү) — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Чачык — боелгон жүн жиптен жасалган буюмдар. Мунун «чаян түйүш», «кылыч байлоо», «өрмө чачы», «түймө чачы», «төкмө чачы», «иймек чачы», «илмек чачы» сыяктуу ыкмалар бар. Боз үйдүн «тегиричине», «аяк капка», «күзгү капка» жана «секичекке», «чыгданга» жана ушул өңдүү буюмдарга да таандык чачыктын өзүнчө түрлөрү болот. Элдик өнөрдүн бул түрүндө «түйүү», «тордоо», «чачылоо» жана «чалуу» деген терминдер алмак салмак айтылат. Түймөчүлүктүн жүзөгө ашкан түрүн элибизде «чачык» деп аташат. Ал «төкмө чачы», «түймө чачы» болуп экиге бөлүнөт. Мунун негизги жери жүн.

ТҮНДҮК — «Аталар түндүгүн көтөрүп, энелер уугун улаган» бул — боз үйдүн очогу, түтүн чыгуучу, жарык берүүчү жери, боз үйдүн борбору. Жыгаччылыкта боз үйдүн түндүгүн кармоо ар бир эле чебердин колунан анча келе бербейт. Уук, кереге матоого караганда түндүк ийүүнүн түйшүгү андан ашып түшөт. Түндүк боз үйдүн тигилишинде тең салмакты кармап, анан көз тойгондой көркөм көрүнүшү аркылуу сынакай калктын элегинен өтөт. Түндүкчүлөр жеринен сейрек учурайт. Бул болсо өнөрдүн өтө кылдаттыгын, татаалдыгын, сыпаалыгын, жана оордугун аныктайт.

Айрым чеберлердин түндүк узануу дүкөнү — тегерек дөңгөлөк. Обогу, талды, же теректи кыйып келет. Жогоруда айтылгандай, корго салып кызытып алат. Түндүк жыгачы жоон болгондуктан, кызытууга эки-үч саат убакыт кетет. Тигил дөңгөлөк дүкөнүн төрт-беш жеринде чынжыры, башы иймектей үч лому болот. Жаактык жыгачты кызыткандан кийин дөңгөлөккө алып келип чынжыр, ломдун жардамы менен жаадай кылып, керип бекитилет. Ал бир ай бою жаткан жеринде кургатылат. Түндүктүн экинчи жаагын жасоодо да ушул ыкма дал өзүндөй кайталанат. Түндүктүн жаагы жыгачтын шартына жараша эки-үч бөлүктөн турушу ыктымал. Ошентип, түндүктүн тегерегин (айланасын) бүткөндөн кийин анын чамгарагы салынат. Түндүк чамгарагы үч-төрт чыбыктан турат. Анын уук көздөрү тегерете көзөлөт.

Түндүктү жасоодо чеберлер бутагы жок кайыңды да тандашат. Мурун мунун ички бети чабылат. Жай мезгилде отуз күндө жыгач табына келе кургайт да, өзүнүн тезине салынат. Түндүк тези да кайыңдан жасалат. Аны беш-алты киши араң ийип,

аркан-кендир менен байлап, башын куушуруп бириктирет. Анан анын сырткы кабыгына аарчып, дагы он беш күнчө кургатылууга коюлат. Көзү да үшкү аркылуу көзөлөт.

Кээ бир түндүкчүлөр буга турпан талды пайдаланат. Аны кыркып келип, жара чаап узундугу 3 метр, кыкка көөмп койсо, жыгач эки күндө былкылдап жибийт. Аны тезге коет. Ага эки-үч адамдын колу керек. Тезден чыккан түндүктү жер казыкка кагып, ошого жатак алдырат. Андан кийин тегиздеп чаап, бурама аркылуу карматып көзөйт. Муну ычытып көзөөчү курал «чулгуур» деп аталат. Уук-кереге жана түндүк кармоо үчүн усталардын дүкөнү болот. Түндүк кармаган адам боз үй жасай алат. Абалы цемент куюп, жаа кылып, чебер аны 180 ошого айлантып коет. Түндүктүк жыгач жарым айда кургатылат. Түндүктүн жарым үлгүсү үч метр болушу керек. Түндүктүн талдын ичке башы сегиз-он см ге барабар. Аны 5—6—8-см кылып, төрт бурчтуу чаап сүрүп, анан «кызытуу» дүкөнүнө салат. Ошондо он алты талды бир салып, эки саат кайнатабыз да, четинен тезге коёбуз.

Түндүктүн жоондугу 28—30 см болушу керек. Чамгарагы үч жарым см, тегереги (диаметри) 11 — 13 см ге барабар келет. Мында алты чамгарак үч-үчтөн кайчыланат. Мунун ар биринин аралыктары 10—13 см болушу тийиш. Ушул түндүк 55—65—75 баш үйлөргө шартташат. Түндүктө эки жарым үлүш жаа бар. Мунун ар бир жаасы үч метрден ченелет. Андагы эки жаанын биригишинде бир метрдей жыгачтын учу эки жаанын катталышы үчүн пайдаланылат. Ошондо эки биригиштин ортосу он см болот. Мында баарын эсептегенде 30 см ичинен биригип турат. Түндүк көздөрүнүн тактыгы жана төптүгү болот. Ар бир көзөнөктүн сырты эки чарчы см, ичи болсо эки жарым чарчы метр, көзөнөктөрдүн арасы, мисалы, 75 баштуу үйдө жети см, 65 баштуусунда сегиз см, 55 баштуусунда 9 см болуп өлчөнүп алынат. Чамгарактары жылдырбай кармашы жана байлашы үчүн үчөөнү бириктирип турган жазы кооз жыгач жаткырылат. Анын узундугу чамгарактын үчөөсүнүн жазысынан бир аз ашып турушу тийиш. Ал 40 см дей келет. Түндүк көзөнөгүнүн ички бетине дат баспас үчүн ортосунан зым уруп да коюшат. Ал уук учунун ичине чыгып кетпейт да, уук учу жакшы көрүнөт.

Көпчүлүк жерлерде түндүктүн негизги жердигин талдан, теректен тандашат. Түндүктүн төрт талаасына кооздук үчүн шакек коюп, ага түрлөнтүп, оюм-чийим түшүрүү нускасы да бар. Түндүктүн чамгарагына кулжанын мүйүзүн, же күмүш чегеленген шакек койгон усталар да элибизге таандык. Түндүк көздөрүнүн ууктун башы чыкпас үчүн бөрктүү төбөлөмө жасалгандар кездешет.

Түндүк жасоонун дагы башкараак мына мындай ыкмасын да айта кетебиз. Муну жасоо үчүн айрым чеберлер кара жыгачты керектөөдө. Анткени, ал абдан катуу келет. Тең жара бөлүнгөн түндүктүн жыгачты узун бочкага төрт сааттай кайнатат. Мында балпылдап жумшарган жыгач кадимки чөп тырмоочу машинанын дөңгөлөгүнө бекитилет. Шамалдуу жайда бир нече күнчө как кургаган соң эки жаак эми үйдүн формасына карай ортосунан кыйыштыра ашталат. Бул жерден чаткалдык түндүк жасоочулар тууралуу да айта кетүү зарыл. Алар ийри кайындан кыркып келип, анын кабыгын аарчып, бир жылча эски саманга көөмп, табы келген чакта чабат. Мында беш-алты бөлүктөн турган чабакты бири-бирине жиксиз кынаштыра алып, түндүк жасаганын көрөбүз.

Илгерки чеберлер көлөмүнө карата түз жайга төрт алты балбан казык кагып, түндүктүн жаасын ошого жатак алдырган. Жаа аябай кынапталышы үчүн анын айрым жерлерине жыгач шынаа урулган да, түндүк жаткан жайында кургатылган. Ашталган түндүктүн эки жаасын шакекче аркылуу экиден төрт бурама менен карматылат. Түндүк көзүнүн аралыгы төрт см ден болот. Ал 22—23 мм болгон кол бургу аркылуу көзөлөт. Төрт чарчы болуп, уук учтары сайылат. Мында уук имерилбейт. Шамалда түндүк айланбай, бири-бирине тирешип, туруктуу абалды

сактоо үчүн мунун беш көзүн оңго, бешөөн солго бурай көзөйт. Мурда азыркыдай техникалык жарак-жабдыктар дээрлик жок кезде түндүктүн бөлүктөрүн кумдуу кийиз менен жылмалоочу. Азыркы чеберлер кагаз өгөөнү пайдаланышат. Түндүккө да кол жеткиздей көркөм көрчөгөрлөр урулат.

Усталар түндүккө түбүнөн түз чыккан жоон талдарды тандашат. Мында да жерден килемче болуп чыккан тал табылгыс жердик болот. Түндүктү усталар эки-үч бөлүккө бөлүп ийип жүрөт. Муну антип кургатып олтурбайт. Илгери түндүктүн айланасын жерге чийип алып, аркы-терки казык урулган. Түндүктүн жыгачты «корго» алып, казыктардын арасында ийилип, ошол жактан жайында кургатылган. Эми болсо түндүктүн додей жер казып алып, ороо кылып, айланага ийип коюп, ошол бойдон кургатат. Ийине келе кургаган эки-үч жааны алып туруп, бири-бирине кынап, кадоо аркылуу бекитилет. Илгерки чеберлер шири коюп, чылгый көк менен таңганда, ал катып, укмуштай бек болгон. («Катуулугу ширидей» деген сөз бар.)

Темирден жасалган төрт кырдуу, учу учтуу, жыгачты көзөй турган курал «чулгуур» менен түндүк тешиктери көзөлөт. Мунун эки-үч түрү болот, биринчиси, из, кичине тешик салып кетет; экинчиси, ал изди чоңойтот; кеңейтип кетет, үчүнчүсү, ууктун учу баткандай көзөйт. Буларды биринен сала бирин отто ысытып туруу керек. Мында түндүктүн тешиктери уук сайылган тараптан баштап, ички бетине чейинки жантаймалуулугу 45° га барабар болот.

Түндүктүн жыгачы кайыңдан да, кара талдан да, өрүктөн да тандалат. Мунун жоондугу бирдей болот. Ал эки кыйыктан (бөлүк) турат. Талдан жасалган түндүк жеңил көрүнөт. Кайыңдын түндүгү, кара жыгачтын түндүгү салмактуу келет. Ошол түндүктү «тепме түндүк» дейбиз. Ага уук да жакшы сайылат. Муну кыйып келээри менен аарчый коюп, сомдоп кургатып алып, он күндөй сууга салсаң ным араң өтөт. Корго салаарың менен чөп тырмоонун дөңгөлөгүнө жатак алдырат. Ал бир айда барып кургайт. Түндүк боз үйдүн өлчөмүнө карата аныкталат. 80 баш үйдүн түндүгүнүн айланасы 4 метр 80 см, 60 баш үйдүн түндүгү 4 метр 20 см болот. Мунсуз үйдүн сыны чыкпайт.

ТҮНДҮК ЖАБУУ — Боз үйдүн өрө кийизинин бир түрү. Ал түндүктүн чондугуна жараша бычылат. Төрт бурч болжолдо 2х2 метрдей болот. Үзүктөй, туурдуктай эле «жээктелет». Анан төрт бурчуна тагылган төрт эшме боону бел кырчоого байлайт. Тастар жип деп аталган алдыңкы эшик жактагы боо бош ташталат. Түндүк жабууга бакан тирегенде тешибеске тастар жип кадалган бурчунун ич жагына калың тумарча кийиз тигилет. Тастар боо түндүктү жаап жана ачып турат. Түндүк жабууну чүпүрөк менен ичтеп, ага кооз шырдак оюму да берилген.

Түндүк жабуунун төрт бурчунун ички тарабына үч бурчтуу кийиз тигилет. Ал «Калтача» деп аталат. Күн жааган чакта үйдүн ичинен бакандын учун киргизип, түндүк жабууну көтөрүүгө шартташкан.

Ак өргөөлөрдүн түндүк жабуусунун ичи адими кездемелерден астарланып, ага да шырдак оюмдарын түшүрүүгө көңүл бурулган. Алсак төрт «табак» же «капкан» оюмдары берилип, мунун ичи төрт «жүрөкчөдөн» турат. Оюмдун төрт жеринен «мүйүз оюму» чыгат да, төрт оюм бири-бирине төрт тарабынан төп жана так тутумдашат. Буга ак-кара, кызыл-көк, кызыл-кара өңдөр мүнөздүү болот.

ТҮПКҮЧ — «Түндүк болуп түйүлүп, Түпкүч болуп ийилип» (Манас). Бул казандын орун алышы үчүн жыгачтан жасалган жатак. Же алкак чуңкурайыңкы эки бөлүк жыгач бири-бирине тиксиз ашталат да, ал казандын түбүнө чакталат. Кийинчерээк эл отурукташкандан тартып тегерек темирди да түпкүч кылып колдонуп жүрөт.

ТҮРПҮ — жыгач усталардын аспабы. Мунун эки түрү бар: кезек тиштүү түрпү, майда тиштүү түрпү. Мындай түрпү жыгачтарды жылмалоо менен бирге, анын тулкусуна жик (наар) калтырып кетет. Албетте, бул жиктер боз үйдүн жыгачын

жошолоодо чоң мааниси болот. Ага жошо мыкты жугат. Ал эми кезек түрпү аркылуу жыгачтын бутактуу жери сыйдаланат.

ТҮТҮК — Зергерлердин аспабы. Күмүштү «сиркелетүүдө» (сирке төгүүдө) майда тоголок күмүш жасоодо үйлөтүү үчүн колдонулат. Муну зергерлер металлдан, жезден, мистен, калайдан жасап алышат. Эгер жыгачтан (талдан, табылгыдан, шилбиден жана башкалардан) болсо, анын жарылып кетпеси үчүн сыртынан зымдан шакекче коет. Үйлөө менен желдин басымын берүүчү бул түтүктүн аяк башы бирдей келип, анын дм и 15—20 мм болот.

ТҮШКҮН — «Кой башындай коргошун, Кошо түйгөн түшкүнгө» (Манас). Бул камчы өрүм. Анын узуну 34—36 см болуп, муну өрүүдө өрүмчүлөр чеберчиликтен — чеберчиликке көтөрүлөт. Түшкүндү бекитүү өтө жооптуулукту талап кылат. Түшкүндүн чачысынын алдынан, ортосунан жана учунан өрүмү жанбас үчүн чеберлер өзүнчө түйүм берет. Анын узуну 2,5—3 см болот. Мындай камчылар абдан карылуу, камчыланууга да бышык келет. Аны камчынын «сокмогу» деп да атайт. Сокмокко койдун корголундай коргошун түйүп бекиткен усталар да бар.

Мыкты камчыны «булдурсун» деп коет. Аны көбүнчө жоокерчиликте камчылана турган. Ал берки камчыларга караганда түшкүнү да чоң болот. Элик сап, тобулгу сап камчылары кол жеткиздей шөкөттөө менен бирге ага «кош түшкүн» чыгарган чеберлер да жолугат. Айрым жерлерде булдурсун үчүн торпоктуун же койдун боор терисинен көк кылып тилип, бекем тартып алып, бир көктү эки тал көктүн арасынан өткөрүп отурат. Анда оң тарабынан да, сол тарабынан да бир көк эки көктүн арасынан өтүп отурат. Түшкүндү кидергиге (сыдыргыга) самындап тартканда тегиз төрт кыр көрүнүп, ал эч качан жанбайт. Түшкүндүн өрүмү өзгөрбөйт. Айтымында, жердеги тебетейин камчы менен илип алганда түшкүнү (өрүмү) ийилип коюучу эмес экен, көк канчалык ипичке тилинсе, көк ошончолук сыйда көрүнөт. Кылдат чеберлер түшкүндүн жанбашы үчүн камчы чачысынын түбүнөн, ортосунан жана учунан түйүм чыгарышкан.

УЗ — «Карасам тиктеп алыстан, Калпагы окшош тоосуна. Кандай уз тикти болду экен, Карегим түштү коозуна» (Байдылда). Бул — көбүнчө аялдардын көркөм буюмду жаратуучу чебери, кылдаты. Ага оймочу, саймачы, түймөчү, чырмакчы, бычмачы, токуучу, өрмөкчү жана башка элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн салттарын толук сактап кармагандар кирет. Ал кооздолуучу буюм-кечеге аздыр көптүр жаңылыктарды жана толуктоолорду киргизүү менен чебер-аткаруучуларга (шакирттерине) насаатчылык кылат. «Онунан келген иш эле, Оймоктуудан уз эле» («Манас») деп айтылат.

УЗЧУЛУК — көбүнчө кыз-келиндерибиздин жумшак нерселерди кармоодогу көркөм чеберчилиги. Аларга: оймочулук, саймачылык, түймөчүлүк, чырмакчылык, бычмачылык-тикмечилик, эшмечилик, токуучулук, өрмөкчүлүк өндүүлөр кирет. Көркөмдүк адамдын бир гана тышкы келбетине же кийимге, таарга, териге кездемеге эле эмес, буюмга да, үй жасалгаларына да тиешелүү касиет. Натыйжада, ар бир адам көркөмдүктү түрдүүчө кабыл алып, ирээттүү жашоого дилгирленет. Элибиздин үрп-адатын, салт-санаасын чагылдырган не бир сонун кооздуктарды жаратууда эзелтен чеберлерибиз карек отун чачыратып келген.

УУК — «Ууктарын нылдаган, Каалга менен босого, Канча түрдөп сырдаган» («Манас») уук жыгачы түндүк менен керегени бириктирет. Орточо алганда ууктун алаканынын (билеги) керегеге байлануучу жагынын узундугу 45—55—47—57 см, эни 2—35, 2,2—36 мм келет. Анын аягында көзөнөкчөсүндө «уук боосу» болот. Уук керегеге ошону менен байланып бекийт. Уук учу 2,2—2,5 см төрт кыр учталат. Ууктун жалпы узундугу орточо 2,5—3 метрдей келет. Боз үйдүн башкы босогосунан (босого жыгачтан) үстүнө төрт кыска эшик уук сайылат. Керегенин жайылышы аркылуу боз үйдүн көлөмү менен көркү аныкталат.

Уук ийүүдө да чен бирдиктери так сакталат. Эгер 75 баштуу үй болсо ууктун узундугу үч метр, 65 баштуусунуку 2,8 метр, 55 баштуунуку, 2,6 метр болот. Мында ууктардын жоон-ичкелиги бирдей келет. Анын түп жагынын жоондугу — 16 см ге, баш жагы 8 см ге барабар. Ууктун алаканынын жазылыгы төрт см, узундугу 70 см, ошондо алаканга сегиз сай чыгат. Ууктун башынан уук жип байлоочу тешигине чейин сегиз-он см болот да, уук учунаЭО⁰ кыйгач кесип, керегенин сырткы капталына-билегине такалат. Ал канат чийди тиреп жыртпайт, уук ылдый кетпейт.

Илгери уукту билегине карата чуңкур казып, ошого коюп, үстүнө таш бастыруучу. Керегелик жыгачты да жерге казып жөлөөчү. Ал көптө барып кургаган. Кургагандан кийин аны бирден алып, кыргыга койгон. (Ат-Башыда ченөөчү жыгачты «бакшы жыгач» — дейт. Ошо менен өлчөп, кереге көктөлөт. Көктөн чыкканда бир аз карайып калган жыгач тарткы аркылуу агартылат.)

УУК БОО — кереге баштардын кайчы чалып, уук менен тыкан байлап беките турган эшилген жип, же аркак салынып, түрдүү жиптен чалынган ичке сызма. Ал уук башындагы көзөнөккө бекитилет, мунун узуну бир метрдей (кулач) келет да, көчкөндө жыйналган ууктардын баштары ушул уук боо менен имере чалына байланат. Уук боого түшүрүлгөн кооздуктар сызмага окшошот.

УУК УЧТУК (уук кап) «Ууктарын учтатып, учу сайын ууктун, учуна манат тыштатып» («Манас»), Топ ууктун учуна кийгизилүүчү кийиз менен таардан ичтелип жасалган баштык (кап). Чечилип жүктөөгө даярдалган боз үйдүн тепетен экиге бөлүнгөн ууктары «уук боо» аркылуу ороло байланат. Көчкөндө уук учтары сынбасы үчүн атайын уук кап тигилген. Мунун узуну бир метрдей, оозунун диаметри... см дей келип, аны беките байлоочу башында топ чачыланган боосу болот. Уздар муну да адими буюмдай кештелеп, бетине кооз оюмдарды жана көчөттөрдү түшүрүшкөн. Ал көчкөндө көч үстүндө көркөм көрүнгөн.

УСТА — «Кулукедей уста бол, Кыргыз элдин ичинде, Өлбөй турган нуска бол» (Токтогул). Бул — жердиги катуу буюмдарга узануучу чебер. Буга кара уста (темирчи), зергер (күмүш уста) (ат жабдыктарынын чебери: өрүмчү, кайыкчы, кайышчы, анан жыгаччы, кырмакчы, ээрчи, түндүкчү, уук-кереге матоочу, мүйүз уста (мүйүзчү), тери буюмдарынын чебери (көн, шири, көөкөр, көнөк, көнөчөк, көндөөл, чыны кап жасоочу) өңдүүлөр кирет.

УЗАНУУ — зергерчилик, темирчилик, жыгаччылык, мүйүзчүлүк, терини иштетүүчүлүк, таш чегүүчүлүк. Тактап айтканда, көбүнчө эркектердин металлдан, жыгачтан, мүйүздөн, сөөктөн, таштан, териден жана башка жердиктерден кооз буюмдарды жасоо аракеттери.

УСТАЧЫЛЫК — темир, жез, миз, мүйүз, сөөк, жыгач, тери, кайыш, таш жана башка жердиктерден кооз буюм тайымдарды кармоочулук. Элдик кооз кол өнөрчүлүктүн мерчемдүү түрү. Күндөлүк жашоо шартын көздөп, салттуу, аземдүү жана ашкана буюм-тайымдарын жасоо үчүн чеберден-чебер чыккан. Төтөн, күмүштү кармоо доору күн тартибине келип, үй буюмдарына, ат жабдыктарын, азем жасалгаларын, аруулата кармоо өзүнчө маданий төңкөрүштү түзгөн. Албетте, мында устакерчилик элдик салтты дагы дааналап айкындаган таптык мүнөздү да көздөгөн. Кийинки муундарга легендарлуу катары айтылган Дөөтүнүн устакерчилик «кан жолун» улаган, анын «демөөрү колдогон» усталар чыккан. Алар кара темирди камырдай жуурушкан. Алтын-күмүштү күндө күлдүрүшкөн.

Көркөм кол өнөрчүлүктүн табиятында уста болуп калыш көчмөндүү турмушубузда көбүнчө тукум куучулукка шартташкан. Демек, жалаң гана усталарды эле айтпайлы, колдонмо-жасалга өнөрүнүн бүтүндөй түрүн көз алдыбызга келтирсек чеберлердин алгачкы шыктарын ата-энелери жана ага-туугандары, айылдаштары көбүрөөк ойготкону, тутанткандыгын даана баамдайбыз. Албетте,

мында чебердин жекече шыгы, идиректиги, өнөргө кыялдануусу, баса отуруп күндүр-түндүр талбай узануусу зор роль ойнойт.

Ошондой эле айтылган уламыштар, айрым атактуу усталардын алыстан угулган атак-даңкы, алардын эл ичинде сейрек кездешүүсү, азем буюмдары устанын узануусунун андан аркы өөрчүшүнө ичтен тымызын шык берген кездери да арбын болот.

Элдик усталардын бөтөнчөлүгү — алардын уздануулары терең сырдуулугу, көп кырдуулугу, Акыйкатта, уста — өнөрдүн ата башы. Көпчүлүк усталар ага дейре эле өнөрдүн калган мындай түрлөрүн: жыгаччылыкты, мүйүзчүлүктү, ташчылыкты, теричиликти, өрүмчүлүктү, кайыкчылыкты, айтор, булардын баарын тең тизгинде кармоого дасыгышат.

Мурунку усталардын узануу шарты ар кандай болгон. Алардын чакан өнөрканалары-дүкөндөрү боз үйдүн ыпта жагына жайланышкан. Айрымдарынын устаканалары үнкүрдө же жер кепеде болгон. Элибиздин көчмөндүү турмушуна байланыштуу усталар жайдыр-кыштыр эле бир жайга жалпак олтуруп узанышкан эмес. Буюм жасатуучулар үйүнө атайын чакырып барып узантуучу. Анда усталар керектүү аспап-куралдарын куржунуна артына барышкан. Демек, кардар түшкөндөр өз шартына ылайык устага обочороок өзүнчө боз үй тигип, көмүрүн өчүрүүгө: көөрүгүн басууга атайын киши дайындаган. Мындай шартта усталар көбүнчө кыз себин кармаган. Жумуштун көлөмүнө карата узануу айлап, жылдап кеткен.

Азыр усталардын көбүнүн узануу шарты өзгөрдү. Булар ичи кенен жана жарык, туруктуу узана турган дүкөндөрү бар. Анда бүгүнкү техникабызга ылайыктуу ар түрдүү аспап-куралдары ирээттүү жайлашкан. Илгери алаа көөрүк болсо, ага караганда күжүнү үйлөтүү жеңил болгондуктан асма көөрүк колдонулууда. Бүгүнкү зергерлер жыгач көмүрдү анча өчүрүшпөй, көбүнчө таш көмүрдү жана «көгүлтүр отту» (газды) пайдаланышат.

Илгери устанын өнөр акысы күн мурунтан эле бычылуучу. Алардын айлакердигин баалагандар, албетте, эч нерселерин аяшпай, ат мингизишкен, тон кийгизишкен, алдына мал айдатышкан. Элибиздин салтында аруу буюмдарды «балдарга ыроолошкон», «бирөөлөргө тартуулашкан», «бала жентектеген», «белекке беришкен». Ушинтип, «Темене тартып төө алган» учурлар устачылыктын санжыргалуу салты жана наркы болгон. Мындай жөрөлгөбүз журтчулугубуздун атам-замандан берки жоомарттыгын айгинелейт. Бирок, уста «Өнөрүн сатпайт, кардар бергенин алат» — бул да устачылыктын наркы болот.

Устанын накта белгиси темирди төрт кырдап таамайтаасын чаба билүүсүнөн көрүнөт. Балканы кармай жана темирди чаба билүүнүн өзү эле анын устакерчилигин аныктап турат. Кара темирди таптоодон устанын кимдиги көрүнөт. Айталык, чалгыны, керкини, балтаны таптоо менен мизин текши чыгара билүүдөн баамдалат.

Устанын айлакерлиги ошол темирдин ар кандайын сугаруудан көрүнөт. Бул — ар бир курал-аспапта «тапка келтирүү» деген түшүнүктү берет. Ар түркүн темирлерди кесүүгө-өгөөгө жарактуу кылуу. Чынында жашык темир аспап-курал боло албайт. Натыйжада, аспап-курал ийине келтире сугарылып алуу аркылуу алмаздай курч болот. Зирек усталар муну сугаруудан тап жылдырышат. Чоктонгон кызыл темирди улам кичине сууга сунуп, улам четинен ширетип, кайрадан тартып алып, көрүп-баамдап, темирдин курчтугун же мококтугун көз өлчөм, ой таразасынан өткөрүп турушат. Муну сугатына даана көзү жетпеген усталар темирди өгөө менен сынайт. Курч темирге өгөө жолобой, тайгаланып турат. Мунун курчтары гана ал темирди өгөөлөй алат. Ушинтип, градус жок болгондуктан усталар ой-болжоо аркылуу гана сугарышат. Мындай даана чеберлер турмушта сейрек кездешет. Алардын арасында да ич ара сөздөр козголот. Маселен, кескич жасатсаң, «бир күндүк кылып берейинби», «үч күндүк кылып коеюнбу», «беш күндүк...» Ал сугарууга тыгыз

байланышат. Эгерде усталар керектүү темирди катуу сугарса, ал акыры сынбай койбойт. Усталар «орточо сугардым», «кичине сугардым» дешет. Демек, мунун орточо сугаруусу түзүк көрүнөт. Катуу сугарылган аспаптарды кышта абайлап урунбаса, чорт сынат. Суукта катуу муздаган темирдин чыдамы анча болбойт.

Сынган-бүлүнгөн буюмдарды жиксиз кадоодон — бүтөөдөн уста көрүнөт. Уста жоктон бар кылып, үзүлгөндү улашы тийиш. Таштандыда жаткан темирди алып, өзүнө аруу буюм жасап алуучу усталар өзүбүздүн уюткулуу кыргыз элинен көп чыккан. Алар да ич ара «Мен кыйынмын» деп мактанышы мүмкүн. Бирок, алардын кармаган буюмдарын эл баалайт. Акыйкатта, эл айгак, элдей улуу, элдей кара кылды как жарган калыс эчтеке жок.

Металлды иштетүүнүн сырларын усталар билет. Чалгы, орок, жуушан, бычак, устара, керки, балта сыяктуу күндөлүк керектүү тиричилик шаймандарын жана буюмдары үчүн ак курч темир, кара курч темир жаны жашык темир деген үч түрү болот. Ак курчтан кесүүчү аспап-курал, керки, кескич, өгөө, балта, бычак, капкан өңдүүлөр жасалат да, ал эң эле өткүр, бирок, муңайымыраак келип, чорт сынбайт. Кара курч болсо катуу, бирок, морт болот да, буга өгөө өтпөйт. Мындан буюм жасоо үчүн көбүнчө чарыкты колдонуубуз керек. Эгер кара курчтан миздүү, өткүр буюмду кармоого туура келсе, анын сугаты өтө муңайым, жеңил сугарылат. Терс сугарса, ал чорт ыргып кетет. Ошентип, анын сугатынын ички кереметтерин усталар таба билишет.

Сугатын талаптагыдай таап сугарса, ак курч да өтө өтүмдүү келет. Илгерки баатырлардын жоо жарагы Наркескен мына ушундай сугарылган. Ушинтип, кадимки алгыр куштардай «тапталган» устара, жуушан өңдүүлөр мокобогон да, көпкө барып анан курчутулган. Жашык темирден көбүнчө така жасалат. Ал таштак жайларда жүрсө, эки-үч айдан анча ашпай түшүп калат. Ал эми кара курчтан ат такаланса, така көпкө чейин чыдайт. Албетте, кара курчка узанууда аны ийип-чоюуда колго аябай күч келет. Ошондуктан, айрым усталар муну кармоодон жадайт да, анын артында «анын такасы беш эле күндүк» — деген уяттуу сөз калат. Чынында, жашык темир коргошундай ийкемдүү жумшак келип, башталган иш бат бүтөт.

Илгери мындай жашык темирден калак, кычкач, кыпчуур, аткуур, депкир, үзөңгү жана ат жабдыктарынын башка шөкөттөрү, түндүктүн чулгууру (түндүктүн көздөрүн төрт чарчы кылып көзөй турган аспап) өңдүүлөр жасалган. «Темирдин уузун тапкыча, суусун тап» деген макал бар. Булар менен айыл чарба шаймандары: трактор, араба, тырмоо сыяктуулардын бузулган тетиктери оңдолот. Ак курчту темирдин учун сууга дароо малат. Ошондо ал тез чыйралып, өңү бордой агарып, курчтукка айланат. Анан беш-он мүнөт тышка кармап, күжүдөн чыккан кызыл темир бат эле жашылга айланып, миздеги ак бордой курчту сарыкер түзгө алганда гана сугарылган темир табына келген кези болот. Демек, темирдин мизи сүрүлүп отуруп, сарала сагызган канатына айланат. Так ошондо темир миздин таасын курчуган учуру билинет. Ушундан кийин сууга кайрадан малып, курчун ошол бойдон калтырат. Ак курч темир эки курдай эле сугарылат.

Айткандай, кара курч темир өтө катуу, ак курчтай дароо сууга малынбайт. Мунун учун этиет тийгизип, өлчөөсүн уста баамдайт да, кара өң жашыл болгон тапта же кара күрөң өңгө келген кезде темир курчуган учуру болот. Ошондо муну менен усталар молоташ, тегирмен, жаргылчак өңдүү катуу нерселерди көзөгөн. Аны үйдөй таштарга коюп, барскан менен чапканда канжара бөлүнгөн. Мындан аттыш жана кескич да жасалган.

Усталардын баамдоосунда незильберь күмүштү мүмкүн катар алмаштырат. Ал эми мельхиор болсо көгүлтүр өңдөнүп, күмүшкө анча окшобойт. Незильберди созууда балканы так ортосуна түз чабуу керек. Мында балканын кыры тийбөөсү

керек. Аны согуунун-чоюунун өзүнчө жатагы бар. Ошондо гана незильберь таасын ийине келет. Чаап жатканда затты кармаган кол менен балка кармаган кол буралбашы зарыл, кичине эле кылт дедирсе, буюм бузулат. Билерик, шакек, оймок өңдүүлөрдүн ортосу домпок чабылса, буюм көркөм көрүнөт.

УСТАРА — «Мурундарын карасаң, Айбалтанын сабындай. Муруттарын карасаң, Устаранын кабындай» («Манас»), Бул — атайын чач алуучу бычактын бир түрү. Муну жасоодо усталар курч темирден (ак курч, кара курч) жердигин тандап, чоктонтуп табы менен сугарып, аны бүлөөгө бүлөп курчутуп алышкан. Кыргыз устарасынын сабы катуу жыгачтан тандалат да, түп уңгусу иймейиңки болот. Мунун мизи менен сырты балык сымал эндүү келет да, темири жана сабы үшкүлөнүп, астына жука темир коюлуп, эки тарабы биротоло бекитилип, бүктөп коюуга, мизин ачууга шартташкан. Кээде устаранын уңгусундагы илмекейи өзүнчө шакекчеге чыйратылган жиптен же кайыштан боо тагылат да, ал кереге башына же мыкка илинген.

Чеберлер устарага көндөн (кол булгаары), кап (тыш), же жыгачтан куту жасашкан.

ҮЗӨҢҮ— «Алтындан куйган үзөңгү, Аягын төрө салбады» («Манас»), Ал — ат жабдыгынын бир бөлүгү. Унаа үстүндө тыкан, түз жана тең салмакта жүрүүдө, аттанып түшүүдө бутка таканч болуп, теминүүгө ылайыкташат да, ээрдин эки капталына тагылат. «Коло үзөңгү», «жез үзөңгү», «күмүш үзөңгү» (күмүш жалаткан) деп аталат. Үзөңгү жыгачтан да, мүйүздөн да жасалган. Мунун бутка таканч таманы (теминчеги), эки жак капталы (жаактары), боо өткөрүүчү тешикчеси таралгасы болот. Үзөңгүнүн ээрдин оң жак жана сол жак капталына кайыштан каттай боосу (үзөңгү боо) болот. Үзөңгү көбүнчө калыпка куюлат.

Үзөңгү куюу үчүн жасалуучу калып негизинен беш бөлүктөн турат. Аны усталар үч күндө куюп бүтөт. Ошол бир нече бөлүк темир кайра жик-жиги менен куралып кепшерленет. Калып жасалгандан кийин усталар аны 400—500° та ысытат. Жезди чопо чөйчөктө эритет. Эгер үзөңгү калып муздак болсо, эритилип куюлуп жаткан суюктук анча чуркай албайт. Калыптагы («жатак») суюктук куюлуп жатканда буга илгери сорпо куюшчу. Мунун калыптан чыгарууга оңойлугуна карап, азыркы усталар автолинди колдонот.

Үзөңгү колодон да эритилет. Бирок, куюлуп жаткан колонун суюктугу муздап келе жатканда да сынбасы үчүн буюм эки бөлөк куюлат. Үзөңгүгө сары жездин жана колонун тазасы керек. Таза жез тунук келет. Үзөңгүнү туюк куйбоо керек. Мында жез муздаганда кысылып, үзөңгү сынып да калат. Усталар үзөңгү куюлуучу металлдардын ич ара айырмачылыктарын айра таанып, иштетүү сырларын таасын өздөштүрүшкөн.

Үзөңгү да түрдүүчө кооздолот. Мунун ар кандай формалары кездешет. Күмүш жалатылган үзөңгүлөргө кадимкидей көркөм оюм-чийимдер түшүрүлөт. Үзөңгү таманы жазыраак келип, өзүнчө сызыкча болуп, үстүнкү бут кое турган жагы «араа тиштении», асемделе келтирилип, бул да өзүнүн жекече көркөмдүгүн тартуулайт. Анын жаагы мүмкүн болушунча ичке келет. Үзөңгүнүн кайыш аркылуу бириккен жери төрт чарчыланып, ага да «сыя төгүү» өңдүү кооздуктар берилет. Элдик оюм-чийимдин түрлөрүн элестеткен көркөмдүктөр кесилип, жабыштырылып да шөкөттөлөт. Үзөңгү таманынын алды тегерек тешиктүү, жалпак тешиктүү болот.

Колдо куюлган үзөңгүгө күмүш жана башка түстүү металлдарды жалатууга, анын бетин торчолоого болот. Мында үзөңгүнүн кайыш өткөрө турган көзү менен таманына өзүнчө форма беришкен.

Чеберлер заттарды эритүүдөгү алардын ич ара айырмачылыктарын мыктап билишет. Мисалы, кызыл жез коюу келгендиктен ысыкка өтө чыдамдуу келет. Ал көптө барып эририн зергерлер туят. Коло ысыкты анча сүйбөйт, бат эле мөлт эте

түшөт. Болжолдо, коло 400—500° та (жыйырма минутада), сары жез 600° та (жыйырма беш минутада), ал эми кызыл жез 800—900°та (отуз минутада) эрийт. Минтип, заттарды таасын эритүү чоктонуучу көмүргө, көөрүктүн басымына байланышат. Үзөңгүнү чоюп, жезден сомдоп туруп, никелдештирип кооздоого да болот. Буга күмүш жалатып, анын үстүнө күмүш зым аркылуу кооз оюм түшүрүү салты да болгон.

Үзөңгүнү «теминги» деп айтабыз. Ал теминүүдөн, унааны айдоодон айтылышы мүмкүн.

ҮЗҮК — «Үзүгүн аппак бордоткон, Этегин чачы тордоткон» («Манас»), «Үзүгүнүн жээгине, Үч эли кундуз койдурган». (Жеңижок). Бул — боз үйдүн өрө кийизинин бир түрү. Уук үстүнөн келүүчү көлөмдүү жабуусу. Боз үй алдыңкы үзүктөн жана арткы үзүктөн турат. Бул да үзүктөй эле койдун күзгү жүнүнөн уютулат да, жабыла турган үйдүн чоңдугуна жараша бири-бирине окшобогон төрт бурчтуктай бычылат. Болжолдо, үзүк баш жагынан узундугу 180—200—190—210 см дей, этек жагынан (ылдый) узундугу 730—825—750—850 см дей, жандарынын бийиктиги 180—230—200—250 см дей келет. Үзүктүн чети бүйрүлүп калбасы үчүн жылкынын жал-куйругунан, топоз менен эчкинин кылтагынан чыйрак эшилип жээктелет. Эки үзүккө алтыдан он эки боо тагылат. Үзүк боолор өрмөктө эни 5—6 см дей терилип согулуп, ар биринин учу чачыкталат. Эни жыйырма см дей болгон ак кийиз менен кызыл кийиз оюмдары «милтеленет». Ал «үзүк жээги» деп аталат. Ага бекитилген «төтөгөнүн» этеги тегерете чачыланат. Мунун экиден төрт жерине «карга канат», «карга тырмак» өңдүү түр түшөт.

Абалы алдыңкы үзүк жабылат. Анын үстүнө кайчылашып түшкөн төркү үзүктүн алты боосу керегелерге байланат. Кийиздин агын жана калыңын арткы үзүк үчүн пайдаланат. Аянты жагынан эки үзүк бирдей болот. Үзүктүн этеги кең болуп, түндүк жаккы башы өтө кууш келет. Себеби, үзүк түндүктүн алкагы менен төп келип туруусу тийиш.

Үзүктүн жалпы аянты үйдүн чоң жана кичинесине карай аныкталат. Алдыңкы үзүктүн башкы жана ортоңку боолорун туурдуктукундай сызмадан да, термеден да жасайт. Ал эми этек боосу эшилген жиптен тагылат. Үйдүн аянтына карай боочуларды төрттөн-бештен да тагууга болот. Арткы үзүктүкү эшмеден, термеден, сызмадан тагылат да, этек боосу эшме жиптен келет. Арткы жана алдыңкы үзүктүн үстүнө жана кырка этектерине кызыл кийизден же кызыл таза кездемеден оюмдан «төтөгө» болот. «Үзгүнүн баарысын, Ак манта менен тышташат» («Манас») деп айтылат.

ҮЗҮК БОО — «Боегун жакшы кандырган, Боосун терме чалдырган» (Жеңижок). Бул — боз үйдүн боочуларынын бири. Үйдүн үзүгүнөн (эки үзүккө төрт боо) уукту арта айлантып, керегенин билегине байлана турган боо. «Үзүк боо», «кереге чалгыч», «жабык баш боо» — булардын эни бирдей келет. Эриш жиптери өрмөккө бирдей түшөт. Мунун да «терме», «кажары» жана «беш кеште» кылып түшүрүү ыкмалары болот. Аны кара таар, сызма таар кылып, жөнөкөй эле согууга мүмкүн. Буларды терме кылып согууда өрмөкчүлөр «бадам көчөтүн» берүүдө мурун алты кызыл жипти алышат. Экинчисинде, көк жиптен ошончону илет. Үчүнчүсүндө, кайра кызыл жиптен үчөө илинет да, кайра кызыл жиптен бирөө «секиртме» болуп түшөт. Себеби, «мүйүз көчөтү» үзүлүп калбоосу үчүн так ошондой «секиртме» берилет. (Секиртме — көчөт ортолорун кынаптоо). Анан көк жиптен экөө, кызыл жиптен үчөө, кайра түрдүү жип түшүрүлөт. Эгер тал жиптер кызыл менен көк болсо адегенде анын кызыл жибинен төрттү, кийин көгүнөн төрттү терет, анан кызыл жиптен төртөө дагы терилгенден кийин көгүнөн экөөнү эле алат. Эми кызыл жиптен экөө эле терилгенден кийин «чагырмактын сыңары» пайда болот.

Демек, мунун экинчи сыңарын чыгарууда жогорудагы жупташтыруу тартиби дал өзүндөй кайталанат. Ал эми «чагырмак» көчөтүнүн «төңөлүгүн» чыгаруу үчүн адегенде көк жиптен экөөнү, анан кызыл жиптен экөөнү, кызыл-

дан төртөөнү терет. Анан дагы «калкытмасы» дегенине экинчи жагында бул ыкма дал өзүндөй кайталанат. «Тумарча көчөтү» бир нече элементтерден турганы менен мында ачыктык жана тактык бар. Тумарчалардын эки учуна «ийректер» түшөт. Четки төрт бурчтуктун ичинде «кызыл кресттин» белгиси болот. Бул териге «тумарча ийрек» деген атта тараган. Уздар «сүлөөсүн тырмакты» «такта көчөт» дейт. Бул ЭЕ формасын элестетет да, өрмөктүн четтик көчөтүнө кирет.

Таар бетине «беш кеште» көчөтүн берүү узчулукту көрсөтөт. Мында сайма көчөттөрдүн негизинде үч бурчтук формасын түзгөн бир нече элементтерден айкалышкан көркөмдүктөр кездешет. Ал эми «кайчы көчөтү» төрт көздөн турат. Адатта, «ат жабуу» өңдүү терме таарга сайма түшүрүү аркылуу бүткөрүлгөн асыл буюмдардын жээгине өзүнчө кара аттын кашкасындай ажайып берген жазылыгы эки элидей (3—4 см) «карга канат», же «багжагай» көчөтү ак-кызыл өңдө берилет. Бул көчөттү көчүрүү Лейлек, Баткен, Кадамжай, Ноокат, Алай райондорунда учурунда укмуштай өнүккөндүгү кароо-конкурстарга, көргөзмөлөргө, тарых, этнографиялык жана сүрөт музейлерине түшкөн экспонаттардан ачык көрүнөт.

Беш кештеде болсо «чууртма көчөтү» көп колдонулат. Ал «өрмөчүлүктүн саймасы» болуп эсептелет. Көчөт өзү айтып тургандай мунун көркөмдүктү түзүүчү элементтери өтө жөнөкөй, өрмөк үстүндө чалуу жеңил. Мында көчөт элементтери биринин артынан бири ээрчип кете берет. Башы «кош мүйүз» болуп көрүнөт.

«Кекилик каш көчөтүн» жаратууда тал жиптерге чалуунун татаал аракеттери байкалып турат. «Төр кеште көчөтүн» «панжара» деп атайт. Ал кадимки тор чачык сымал анын өзүнчө көзчөлөрү болот. Алар берки көчөт араларына кирип кетет. Ал эми «кекилик кашта» таракча бар. «Чаян көчөтү» да көп колдонулат. Ал жети элементтен куралып, кадимки «чаянды» элестетет. Бул элементтердин аралары торчолонуп берилип, анда «ийрек көчөттүн» элементтери да түшөт. Мындай бөтөнчөлөнгөн касиеттер Аксы, Алай-Куу, Чаткал тараптарда жашаган элдердин жараткан көркөм буюмдарында көп жолугат. Мында үлгүнүн жердиги актан тандалышы тийиш.

ҮЛГҮ — «Оймочунун жүлгүсү, Ойротко кеткен үлгүсү, Шакегинин жүлгүсү, Шаарга кеткен үлгүсү» (Жеңижок). Бул — көркөм кол өнөрчүлүктө жасалуучу кооз буюмдун кагазга жана башка жердикке (кийиз, кездеме, таар, тери, темир, жыгач, мүйүз) түшкөн түрү. Кооз буюмдун өзүн кайрадан башкага өзгөртпөй көчүрүүсү да үлгү болот.

Урунттукутуу эле буюм-кечелер ошол көркөмдүктүн кайталангыс үлгүсү болуп кала бербейт. Калк кандай кабыл алат. Көзүбүзгө таасын көрүнөбү, буюм айыл аралап, колдон-колго өтөбү, ал эл ичине кеңири сиңип кетсе, ошол нукура өнөрдүн көркөм үлгүсү боло алат. Албетте, ал өзүнүн баштапкы үлгүсүн өзгөртүп, алымча-кошумчаланып, бир нече түрлөнүп кетет да, жараткан чебердин аты жөнү айтылбай, бара-бара унутулуп калат. Мындай көрүнүштүн болушу элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн негизги касиетине жатат. Бул даанышман өнөрүбүз карым-катыш алып, элдин ой-пикирин, акылын, талантын, жашоо-турмушун, көз карашын, зор түйшүгүн баяндап келүүсү аркылуу үлгүнүн кадыр-баркы артылат.

ҮЙ ЖЫГАЧТАРЫНЫН ЖЕРДИГИ Элдик мүлк боз үйдүн сөөгү, буюмдун негизги бөлүгү. Буга карата үйдүн көлөмү аныкталат.

Үй жыгачынын жердигинин бири тал болот. Мунун бир нече түрлөрү бар. Жыгаччылар алардын ич ара касиеттерин таасын билишет.

Айталы, ак тал өтө бышык келет. Көл башында жана тескей тарапта анын жапайы түрү жыш өсөт. Бул өтө ичке анан түз көрүнөт. Чеберлер там аркаларына анын көчөтүн тигип, атайын үй жыгачы үчүн өзүнчө өстүрөт.

Турпан тал болсо айдама талдын түркүмүнө кирет да, анын көчөттөрү бир кездерде башка тараптан алынып келинген.

Эчки тал жергиликтүү тал тоолуу, таштак жерлерде өзүнчө чыгат да, ал да бутактанып, эң эле бышык өсөт.

Мындан сырткары көбүнчө арык бойлой, өзөн жээктеринде жапыс жана мыкты өскөн жер талы кездешет. Бул да бутактарын чыканактатып, укмуштай жыш чыгат.

Андан да кара тал өзүнүн бышыктыгы, бийиктиги жана октой түз чыккандыгы аркылуу айырмаланат. Чеберлер мунун да көчөттөрүн колго тигип алышат.

Аң ичине, арык жээгине чыккан сары тал жергебизде сейрек кездешет. Бул анча деле узун эмес, муну кереге матоого жана түндүктүн чамгарагына кыйса болот.

Чеберлер теректи да бир топ түрлөргө бөлүп узанышат. Анын ийкемдүүлүктөрүнүн бири бака терек. Туурасы кучак толгон мындан төрт кырлап тилип, үй жыгачка ойдогудай узанса болот.

Көчөт терек дагы жергебизде көп.

Ак терек көчөт терекке кирет. Бутактана чыкканы менен ал көк теректен морт. Биз жогоруда санап кеткен тал теректин түрлөрүн узануу ыңгайына карай уук, кереге, түндүк, босого-таяк үчүн онду-солду пайдалана берүүбүз тийиш.

Боз үйдүн жыгачына жергиликтүү карагайды да иштетүүгө болот. Мында жыш, ичке өскөн балатылар кургаганда мүйүздөй келип, уук-керегеге кадимкидей жарайт. Бутаксыз, түбү сыйда келген кызыл карагай бышык. Андан маталган үй жыгач жылмакай көрүнөт. Аны кыйып келээри менен кабыгын бат аарчып, көлөкөгө жөлөп коет.

Адатта, жыгаччылар тал-теректерди күз айларында кыйышат. Бул чакта өсүмдүк маңызын төмөн тамырга карай тартып турган учуру болот да, үй жыгачын четинен кармай берет. Бирок, ал жарылмалуу болбошу керек. Карагайдай бутаксыз шоолдоп өскөн Алай арчасы матоонун ар кандайына туруштук берет, бышык да болот.

Илгери боз үйдүн жыгачын кайыңдан да матаган чеберлер чыккан. Анткени менен кайың көчүп-конууда чынында оордук кылат.

Ар кандай жерде, ар кандай шартта өскөн жыгачтар бар. Мисалы, тамарканын четине кырка тиккен жыгачтар, сейрек чыккан жыгачтар болот. Шамалдын күчү менен бир жагына ийрейип калган жыгачтар, бутактуу жыгачтар бар. Бул, албетте, узануу учурунда мунун жумушу көбөйүп, иш-аракети татаалдашат. Атайын үй жыгачы үчүн тиккен жыгачтардын аралыгын жыш, чарчысы бир карыштай (15 чарчы см) кылып, түз кылып тигет. Алар бири-бирине бой тирешип, «атаандашып» шоолдоп өсөт. Анын бутагы да аз көрүнөт. Мына ушул үй жыгачынын ойдогудай жердиги боло алат. Ал тиккен жыгач «калемче» деп аталат. Анын узундугу 15—20 см болот. Бул өзүнчө бутак, тамыр байлап өсүп чыгат. Узун-кыска, жоон-ичке болбой иштетүүгө оңой. Калемче жыгачтар үч-беш жылдын аралыгында матоого жарап калат. Үч жылдыгы алтымыш баш үйгө, беш жылдыгы сексен баш үйгө, жүз баш үйгө керектелет. Мына ушунун негизинде үй көлөмүнө жараша жыгачы аныкталат.

Жыгачты түбүнөн такай кыюу керек. Анткени, ал матоого чыдамдуу болуп, кийин матоосу жанбайт. Жыгач катуу келет, чымыр көрүнөт. Себеби түбүнөн өнүп чыгат. Алсак, чалгынын туткасын ийиш үчүн да ушул калемче болуп тигилген жыгач керектелет.

Үй жыгачын чеберлер көбүнчө октябрь, март айларынын аралыгында кыят. Бул учурунда тулкусунда маңызы аз болот да, жыгач борсубай, талаптагыдай кургоого ыңгайлуу келет. Кабыгы дароо аарчылат. Байкаган адамга жыгачта эки кабык көрүнөт. Мунун сырткы кабыгы көк, калың резина өңдүү болот. Ички кабыгы боз

темгил өңдөнүп, жыгачтын өзүндө калат. Ал жыгачты жарылуудан сактайт. Көлөкөдө как кургагандан кийин аны иштетүүгө болот. Жыгач нымдуу чакта кармалса, матоосу кийин жанып кетет.

Талас тарапта боз үйдүн жыгачы самби талдан тандалат. Аны өзүлөрү тигип алышат. Тигилүүчү талдын узундугу 30—40 см келип, анын өсүшүнө такай көз салбасаң чырмоок басат. Усталар айткандай, отоо чөп (зыянкеч чөп) «муунтуп», «жеп» таштайт. Тигилген чырпык төрт жылда үй жыгачына жарайт. Анын ордуна кайрадан талдар өсөт. Улам кыйган сайын бутактары көбөйүп, ал кайра үй жыгачына керектелет. Кыркылган тал көлөкөдө кургатылат. Тезге коердун алдында самби жыгачтын кабыгы аарчылат. Түрпүгө салынган уук-кереге сулуу көрүнөт да, жошону жакшы кабыл алат.

Адатта, самби тал жерге жыш тигилет. Анын ар бирин чүпүрөк менен короолоп койгондо алты айга жетпей тал тегиз да, камчы саптай түз да өсөт. Муну үч метр болгондо кыят. Жердин шартына карата өсүмдүктөр бат, же кеч өсүшү ыктымал.

Шамалдуу жайда дайыма термелип турган жыгачтар ыкталат. Шоолдоп, шамал терметип тургандыктан ал копшолот. Демек, токойдун калың жеринин жыгачы түз жана ичкерээк келет. Мыкты жыгаччылар жердиктин мына ушундай ички бөтөнчөлүктөрүнө назар ташташат.

Негизги жердик кара талды чеберлеп, суусунда чаап, бүтөөрдө туздуу сууга кайнатып алышат. Жыгач өтө суусунда да, кургагында да жарылат. Туз аны чыйралтат да, тарамыштай катуу кылып таштайт. Үч-төрт ай турганча тал-теректин кабыгы аарчылбайт, маңызы өзүнчө сиңип кетет. Биринчиден, жыгач жарылбайт, экинчиден, ал салмагын сактайт. Ага аталгы баштаган үч-төрт керкинин мизи тиет. Аны тегерек чөмүч, кашыктай кылып, курч металлдан усталар өзүлөрү жасап алышат. Азыр чеберлер электр араасын, түрдүү кол арааларын, өгөөлөрүн, түрпүлөрүн пайдаланышууда.

Ат-Башы, Нарын тараптын үй жыгачтары бышык келет да, жасаган буюмунду алган адам нап табат. Бирок, мында каратал иштетүүгө жеңил, урунууга морт келет. Себеп дегенде анын өзөгү жоон болуп, сынма.

Кызыл тал ырас өсөт. Жумгал талы тамаркага тигишет. Жергиликтүү токой теректери бааланат. Мырза терек ал жактын климатына жараша көп чоңоё албайт.

Ат-Башы, Нарында үй жыгачына узанууда дагы бир ыкма бакты кесип келет. Бул аракет өсүмдүктүн жалбырагы түшкөндөн кийин, же өсүмдүк бүрдөгөнгө чейин башталат. Жыгаччы кесип коюп, ошол боюнча жайына таштабай арыдан-бери аарчып, ийрилери түзөп, он-он бештен аяк-башынан таңып, дубалга жөлөп коет. Анын кайсынысы уукка, кайсынысы керегеге таандык экени билинет.

Анда кабыктуу тал нымдуу жайда борсуйт. Анын кургак бети жарылма болуп калат.

Кара тал бекем болуп, жылма чабылат. Муну таасын кургатуу үчүн табын билүү зарыл. Талды убагында чаап, шамал жана күндүн шооласын көрсөтпөй, көлөкөдө сактайт. Бирок, анын бутактуу жерлери өзөккө дейре кетет. Аны үрпү, ийги аркылуу кетиш керек. Минтпесе, ал кийин чордонуп, буюмдун абалын бузуп, жарака чыгарат. Кыскасы, жыгачтардын бутактуу жерлерин абайлоо тийиш. Мында он беш жылдык талдар иштетилүүдө ийкемдүү келет. Ансыз кара талдардын бутагы оюлма, кийин мең болуп калат.

Кара талга караганда кайыңды иштетүү оңойдой сезилет. Кайың суу чагында шамалга бат жарылат. Муну чаап болуп, жымсалдоо мезгилинде эле туздуу сууга кайната коюу керек. Кайыңда бутак аз болот. Ак түскө айланып, кармалган буюмдар көрктүү көрүнөт. Мындан ашкана идиштери чабылат. Муну кургаткандан кийин да салмагы берки жыгачтардан оор болуп турат.

Көк терек да анча чирибейт. Буюм суйкайып сыйда түшөт. Кыйып келгенде муну иштетүүбүз «чөп чапкандай» өтө жеңил. Убагында кургатылат, убагында чабылат. Кургаган чакта жиксиз кынапталып, бириктирүүгө да, кураштырууга да, желимди кармоого да жакшы келет.

Кол башындай буюм-тайымдар үчүн липа талаптагыдай жердик боло алат. Сууга да, күнгө да, ысык суукка да чыдамдуу бул жарылып кетпейт. Бутаксыз өскөн аны жонуу жумшак, иштетүү жеңил.

Кара жыгач жашында оңой иштетилгени менен кургаган чакта ага керки, чот өтпөй калат. Жыгачтардын устакерчиликке баш ийбеген учурлары да баамдалат. Демек, буюмдун формасын өзүндөй берүүгө жыгач анча моюн сунбай калат. Ал эми жыгачты курандылап, буюм жасоо жердиктин табиятына анча жатпайт. Ал табигый окшоштукка ээ боло албайт.

Шамалдуу жайда дайыма термелип турган жыгачтар мыкты болот. Дайыма термелген жыгач ыкталат. Шоолдоп түз өсүп, шамал терметип тургандыктан ал копшолот. Карагайдын калың өскөн жери ичкерээк, түз келет. Жердин шартына карата өсүмдүк бат же кеч өсүшү да ыктымал. Боз үй көтөрүүдө бир нече усталардын түрдөнтүп кармаган айлакер чеберчиликтери баамдалат.

Үй жыгачы — боз үйдүн сөөгү, үйдүн кептүү тигилиши, кээ бир чеберлер, адатта, жапайы талды кыйып, аны дароо аарчый коюп, ошол бойдон кургатып, анан кыкты «кордоо» аркылуу матоого алат. Талды мурун кыйса, анын ичи көндөйлөнүп калат. Анда тал көөп турган мезгили

болот да, тезге койгондо бортулдак келет. Боз үйдүн сөөгү үчүн суу жээгиндеги сайга чыккан талдар бышык көрүнөт.

ҮЙ ЖЫГАЧЫН КАРМООНУН НЕГИЗГИ ЫКМАЛАРЫ — Бул — уук, кереге жана түндүктү жасоо жолдору. Боз үйдүн жыгачын кармоодо чеберлердин бири-бирине окшобогон жекече чыгармачылык ыкмалары бар.

Жыгачты матоодо «кызытуу» эң эски ыкма. Мында уук-керегелик жыгачтын учу чыкпагандай арыкча казылат. Ага койдун кыгын толтуруп, анын көк түтүнү көтөрүлгөнчө «кор» кылат. Ага жыгачты сойлотот. Мындай ыкманын бир жагынан опурталдуу жагдайы да сезилет. Кор калың болуп, өтө таптуу келсе жыгач чычала болуп, талдан коромжуга учурайт. Кээ бир тал какшып кетип, тезге салып басканда «кырс» этет. Чебер «тездин баскычы» сол капталына салып, кучкач ээрдин кошундусундай эки ачакей алиги тезге аштап, салмак менен басканда, алиги тал каалагандай ийилет. Мындай ыкманы колдонуу аркылуу чеберлер ууктун «тизгич сызмасы», «жабык башы» жана «кереге көзү» байлана турган тарабындагы ийгилүү жерин ойдогудай имерип алышат. Тездин баскычысыз уукту, керегенин көзүн, түндүктүн чамгарактарын ийүүгө эч мүмкүн эмес.

Айрым айылдарда үй жыгач кармоодо дагы мына мындай ыкманы колдонушат. Кыйылган тал жети күндүн ичинде аарчылат да, тезге коюлат. Мисалы, кайыңды кыйып келип, дароо аарчый коюп, анан аны какшытат. Муну матоого салаардын алдында бутактарын жонуп таштайт. Уук, кереге эки курдай маталат.

Жыгаччылар үчүн түз тал, албетте, табылгыс. Бирок, узануу дайыма эле ойдогудай боло бербейт. Ошондуктан, ийри-сүйрү жыгачты да кадиксиз матоонун, аны октой түз кылуунун сырларын чеберлер мыкты билишет.

Абалкы узанууну «кок» кылуудан баштаган менен анын ич ара айырмалуу жагы бар. «Кок» — койдун кыгын «түтөтүү» дегенди түшүндүрөт. Кыйылып келип, ак чечек болуп аарчылып коюлган жыгачтар ошол «кокко» сойлотулат. Талды коктун үстүнө салса, дүрт күйүп кетиши ыктымал. Демек, аны үйүлгөн кыктын түбүнө ыкшообуз керек. Талдарды «кокко» коюуну беш-алты минутадан ашырбоо зарыл. Мында бир саамда сегиз тал сойлотулат да, алардын кызуусун суутпай матаганча, кийинки талдар ойдогудай жибип, матоого даяр болуп калат. Анан матоодон чыккан

жыгачтын ар биринин өңүн жылмалатуу үчүн бычак керек. Албетте, боз үйдүн керегесин жасоодо чеберлер адамдардын талабын эске алышат. «Жыйганда жеңдей кереге, Жайганда укмуш жашылат» (Ж. Садыков) кереге он үч көктүү, эң эле мыктысы он беш көктүү болот.

Чебер эгер керегенин талын он беш көктүү кылгысы келсе, он төрт жолу, он үч көктүү кылса, он эки жолу үшкүлөйт.

Үй жыгачтарына кызуу узануучуга биз үлгүнүн дагы бир катары мына бул ыкманы сунуш кылабыз: Кара талдын да жер шартына жараша ар кандай түрүн эске алып, аны кыйып, аарчып туруп, кургатсаң жеңили начар, салмактуу келсе, ошол мыкты болот. Ошентип, үй жыгачынын негизги жердигине турпан талдан өтөөрү жок. Мунун чырпыгын болушунча узун кыркуубуз керек. Аарчып туруп, түбүнөн тутам калтырып ийет. Болбосо тал жарылып кетет. Муну чеберлер көбүнчө март, апрель айларында кармашат.

Аны ийүүнүн биринчи ыкмасы — койдун сары кыгын алып келип, кырдап төгөт да, тегиз коңур күйүп чыккандан кийин берки кыкты нымдуу кылып, үстүнө төгөт. Аркы чоктонгон отко жеткирбей, бери жагы ысыйт, ошого талдар сойлотулат. Демек, көтөрүлгөн буу сыртка чыгып кетпеси үчүн күрөктүн сырты менен кыкты улам таптап турат. Ошондо болжолдо 15—20—30 минутада жыгач ойдогудай жашыйт.

Экинчиси, жылкы менен кой-эчкинин кыгын камдап алып, аны абдан аралаштырат, жыгач сойлогондой узун төгүп үйүп, ага суу аралаштырып, таптап койсо, бир-бир жарым күндө кык өзү эле кызыйт. Ага, сойлотулган жаш талдар бир-бир жарым саатта, кургаган талдар үч-төрт саатта матоого жарайт.

75 баш үйдөн жогорулардын керегеси 15—17 көктөн турат. Болбосо, керегенин эриши кыска болот да, үй шоңшоюп, же жалпайып калат. Айрымдар кереге аттууларды эки түргө бөлүп узанышат. Он беш көктүүсүн «тор көз», он үч көктүүсүн «жел көз» деп атайт. Чынында, боз үйдүн ичи көркү тор көз керегени тигүүдөн бөтөнчө көрүнөт. (Төөнүн териси менен кереге көктөөдө этиеттик керек. Көк катуулук кылып, кереге элпек ачылып-бүктөлбөй коюшу да мүмкүн. Төө теринин жаңы ээр каптоодо сезилет. Бирок, бүгүн төө терисин табуунун өзү чынында кыйын.)

Талды кыйып келип, эки учун кыркып, так ченеп, анын кабыгын аарчып туруп кургатат. Жалаң жылкынын кыгына суу сээп, үйүп койсо, ал үч күндүн ичинде өзүнөн-өзү кызып чыгат. Ошондо ортосун ачып, уук-керегелик жыгачтарды эки бөлүп жаткызат. Кызытылган кыкта күнү-түнү болот. Ушундан кийин четинен суутуп тезге коет. Анда чыканактай ийри жыгачтарды да октой түз кылууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Матоодон ойдогудай чыккан жыгачты кырып-жышып, «кобулун» алып, аны сырдоого даярдайт. Сырдоодон чыккан керегенин баш-аягы өлчөнүп, темгек салынат. (Темгек салуу — көзөнөктөөчү жерин белгилөө.) Муну көзөө үчүн чеберлердин үшкүлөрү болот. Так баяндаганда жерге эки казыкты кагып, бирөө кайыш менен тартат, чёбер өзү керегени улам кыдыртып кармап турат. Көзөлгөн керегелер экиден кошоктоло жайылат да, көктөө аракетин башталат.

Боз үй тигүүнүн ата конушу Нарын аймагындагы усталардын үй жыгачка узанууларында өзүнчө бөтөнчөлүктөрү баамдалат. Үй жыгач үчүн атайын тал тигилет. Үч жылдан кийин анын бир түбүн кыйса, бутактарынан отуз кырктай майда чырпык шоолдоп өсөт. Ансыз өсүп турган талдар бат эле жапалактап куурай баштайт. Түнт болуп чыккан талды жаш талга айландырыш үчүн мезгил-мезгили менен кыйып суюлтуп турат. Кыйылган талдын жыйырма-отуздайын төрт жеринен зым аркылуу боолоп, аны көлөкө жайга он-он беш күндөй кургатат. Муну кайрадан чөөткө салып жашытат. Талды тезге коердун алдында, адаттагыдай, «корго»

сойлотот. Төө терини сууга жибитип челдегенден кийин муну чебер жети-сегиз мм ден тилет. Жаткырылган кереге экиден бир, экиден бир байланыштырылат. Ошентип, үй канча баш тигилсе, кереге баштан туташ көктөлүп отурат.

Элибизде сексен баш боз үйдүн бир канаты 16—17 баштан чыкса, аны «алты канат» дейбиз. Нарындык жыгаччылар тал аттууларды «көк тал» жана «ак тал» деп экиге бөлүшөт. Жумшак келип, бат эле матоосунан жанып кеткендиктен көк талдан боз үйдүн жыгачын кармашпайт. Жапайы талдардын ичинен сөгөт тал (кызыл тал) көп кездешет. Мунун көчөтүн өстүрүп, үй жыгачы үчүн узануубуз тийиш.

Үй жыгачын ийиш үчүн адегенде алардын узун-кыскасын ченеп кесип алат. Даярдалган ууктук жана керегелик жыгачты түтөгөн морго салгандар бар. Кык күйүп кетпесин үчүн үстүнө суу бүркүп турат.

Түштүк кыргыздарда үй жыгачын кызытуу бөтөнчөрөөк. Топурактан бийик меш (мор) жасайт. Анын моюн жагы ичке болот. Мордогу жыгач солкулдап жумшайт. Кадимки эле койдун саргектей жаңы кыгын бир чекесинен жайып, ага суу сээп, анын үстүнө кайрадан кык кошуп, дагы суу чачып, тизе боюндай сары кыр үйүлгөндө уук-керегелик талды ошого сойлотот. Билектей талдардын бир тобун, ошентип, катар сойлотуп жаткызгандан кийин анын үстүнө дагы кык бастырып, кайрадан чакалап сууну кол менен шапшып себет. Талды дагы үстүнө тизе баштайт. Акыры үйүлгөн кык балык жон болот. Бир жарым саат убакыттан кийин ысык буу өйдө көтөрүлүп чыгат.

Анан жыгачтарды сууруп алганда ысыган жыгачтын илеби көпкө суубай, талаптагыдай жашып турат. Тезге дароо коюп, ийри-муйрусу жеңил түзөтүлөт.

Айрым аймакта эчки талды «сомби тал» дейт. Кесилген карт талдардын ордуна майда талдар өсөт. Муну кыйып, нымдуу жерге атайын жыш тигип таштайт. Ал камчы саптай түз чыгып, өтө ийилгич келгендиктен, аны кыйып келип, кабыгын аарчыбай туруп кургатат. Бул да күзүндө кыркылат. Кабыгын дароо аарчыса, жыгач жарылма болот. Кыштай жаткан талды жазда сууга бир жумадай таштаса, ал аябай жибиит. Андан кийин кабыгы аарчылат да, тезге коет. Тарткычын учурунда жыгачтын кабыгы жылмаланып кетет. Талды кыйып келип, кабыгын дароо аарчып кургатып, анан тезге салууга да болот. Тал тарткыдан өткөндөн кийин матоого түшөт. Мурун үшкү аркылуу көзөлсө, алар азыр сверлону колдонуп жатышат.

Үй жыгачтык талды январь, февраль айларында барып кыйгандар да бар. Ошол тапта өсүмдүктүн өзөгүнө суу жугузбай, жыгач Хаана бышып, катуусуна тарткан учуру болот. Калган чактары жыгачтардын кандайдыр борпондугу сезилет. Ошондо кыйылган жыгач майга дейре кыймылдабай бир орунда жатат. Тал эки айда талаптагыдай кургайт. Ал табы менен кургабаса жарылып кетет. Чеберлер жасап алган узундугу төрт метр бочкасына жыгачтарды толтура салат. Жел чыкпаган бууга талдарды эки саатча кармайт. Ошондо жыгач былпылдап жашыйт. Албетте, бул — жаңы ыкма, минтип буюм кармоо усталардын новатордугу болуп саналат.

Матоодо жана тезге салууда кереге баштарын артка кайкалата, уук билериктерин имерилте ийген чеберчилик мында бөтөнчө сезилет. Натыйжада, боз үй өтө кептүү тигилет. Жоон талдарды (төрт чарчылап) тилип, аны кайнатып алып матаса, андан бетер мыкты болот. Чеберлер көркөм буюм кармоодо ар бир жыгачтын ийкемдүү жагдайларын жакшы билишет.

ҮРТҮК — «Абайы үртүк, ак быштан, Аргымак аттар көрүнөт» («Манас»). Бул — ат жабуунун адими түрү. Бул — аш-тойлордо байгеге чабылуучу белгилүү жорголорду, кулүктөрдү жана каркыралуу көч баштаган кыз-келиндердин мингендерин кол жеткиздей кооздоо. Үртүктүк жип көбүнчө ичке ийрилет. Ал терме, беш кеште, кажары түрүндө да согулат. Кымбат жердиктен (нооту, абайыдан да) тандалат. «Абайылап жасалган, кыз-келиндин үртүгү» — деп айтылат. Аттын моюнун, көкүрөгүн ороп, капталын жана соорусун жаап, ичи жука кийиз аркылуу ичтелип,

чети учкул кыялы аркылуу укмуштай саймаланат да, жээктери төкмө чачыланат. «Аттарынын баарысы, үртүк менен жабылган» («Курманбек»).

ҮШКҮ — жыгач усталардын негизги аспабы. Чеберлер буга жумуру жыгач саптайт. Учү миздүү болот. Муну менен уук баштарын, кереге көздөрүн көзөйт. Кобул салгычтын төрт-алты тиши бар. Алардын аралыгы үч мм ге барабар. Кичине үшкү төрт тиштүү, чоң үшкү алты тиштүү болот. Чебер үшкүнү өзүн карай тартып, жыгачка «тап» (кобул) түшүрөт. Кереге жел көзбү, же тор көзбү, ошого ылайыктап, бардык өлчөмдөрү бирдей болгондой кылып, чен жыгач жасалат. Мына ошол аркылуу керегени башынан аягына чейин көзөлүүчү жерине так (темгил) түшүрөт.

Үшкүнүн жумушчу бөлүгү жаанын жебесинин учу түспөлдүү келет. Ал өтө курч, шиштүү болот. Анын сабы алты-сегиз кырдуу, буруонун (гайканын) түспөлүн берет. Мына ошого кайыш оролот. Үшкү жерге кагылган эки жыгачка орнотулат. Кайыштын эки учунан кармап туруп, алмак-салмак кое берип тартуу менен үшкү кыймылга келип айланат. Мында чебер өзү үшкүлөйт. Жардамчысы темгил түшкөн жерин үшкүгө кармап берет.

Азыр чеберлер үшкү ордуна бургу (сверло), матоо ордуна пресстөөчү станокторду пайдаланышат.

ҮКҮК — жыгачтан жасалган ашкана буюму. Жыгач усталардын чеберчиликтерин баамдатаар үкөккө ар кандай тамак-аштар сактала турган. Ал — бир эсептен жыгач сандыкча. Муну кайыңдан, теректен, карагайдан, арчадан, жыгачтан, өрүктөн жана башка ушул сыяктуу ар түркүн жыгачтардан жасашат. Үкөк баштапкы абалын сакташы үчүн жыгач уста тактайды татынакай кургатат. Болжолдо, үкөктүн узуну 80—100—95—102 см, туурасы 40—50—45—55 см болсо сыйда көрүнөт. Мунун бийиктиги 40—50—55 см келет. Үкөктүн капкагын эки допшо менен бекитет. Маңдай бетинен ортосуна кадай турган кичинекей кулпу салгычы болот.

Үкөк көчмөндүү турмушка шартташкан. Аны өтө эле көлөмдүү эмес, орточо жасоо максатка ылайыкташкан. Жыгач чеберлери үкөктүн маңдай бетине элдик көркөм оюм-чийимдерин түшүрүшкөн.

Жыгачка көркөм оюм түшүрүү үлгүсү мына ушул буюмдан баамдалат. Абалы, мунун бетине түшүрүүчү оюмду шибеге аркылуу акырын билинээр-билинбес негиздеп алат. Анан анын изин бычак менен үстүнөн дааналайт. Текенин мүйүзүнөн учтуу таякча жасап, ошону менен алиги чийимдин артынан дааналап салмак менен басканда көркөм оюм-чийим кашкаят. Түшкөн жыгач кооздугу чагарак имерилип, ич ара шайкеш жана төп келип, көбүн

эсе негизги «мүйүз-оюмун» («кочкор мүйүз», «кош мүйүз», «теке мүйүз», «кулжа мүйүз») элестелет. Мында шырдактай «табак оюмдары» да орун алат. Үкөктүн жыгач оюму рельефтүү келет. Оюмду жаратуу үчүн мүйүздөй эле учтуу жумуру темирди да пайдаланышат.

Үкөк — элдик жыгаччылык өнөрүндөгү көркөм нуска. Бул үйгө өзүнчө көрк берет. Анын ичине баалуу буюмдарды катууга болот. Ал адими буюмду күбөдөн жана чандан сактайт. Муну салттуу үлгү катары кайрадан өнүктүрүү жыгаччылардын асыл милдети болуп саналат.

Мырза теректен буюм кармоо жеңил, ага көркөм оюм-чийимди түшүрүү өтө ийкемдүү келет. Үкөк оюмдары бул унутулуп баратылган көркөмдүктү кайрадан эске салат. Кадимки «Кыял оюмунун» элементтери «кулжа мүйүз», «мүйүз оюму» менен тирелишип, ич ара табак оюмду түзүп тутумдашып турат.

ЧАВАДАН — Жаздыктын алдынан башка жаздалуучу, жүккө жыюуда өзүнчө көрк ыроолочу сеп катары кызга берилүүчү килемче. Анын калган бөлүгү бөздөн, таардан тышталып, ичинде кебез же саман салынган. Ал кадимки жаздыктык милдет аткарат. Болжолдо орточо чавадандын узунуна — «эришине» 150 тал жип кетет да,

анын каттай чыйратылган жоондугу бир мм дей эчкинин кылтагынан аркагы болот. Муну эки метрдей кылып куруп согот, Аны согуу килемдей келет. Эриш-аркагына эки кило, жүлүнө 1,5 килодой — ошондо орточо 3,5 килодой жүн-кылтак кетет.

Чаваданды соккондо эки четине «тумарча» үчүн 14тал (7 + 7) жип сарпталат. Анын ичине «ала мончок» келтирилет. Анан «кош кайкалак көчөтү» менен «жылдызча көчөтү» түшүрүлөт. Ортосуна «чоң тумарча көчөтү» келсе, негизинен анда «үч жылдызча», «алты коргончосу» болот. Бул токулганда узуну 90 см ге барабар. Ага да кызыл, ак, көк, сары, күрөң өңдөр ич ара жупташат.

ЧАКЧА (НАСКАБАК) — «Чалдар да жыргап ал кезде, Чакчадан насын чекчү эле» (Байдылда). Бул — назбай чегүүчүлөрдүн өздүк буюму. Илгери элибизде мүйүз чакча урунуу салттуу болгон. Ага назбай салынып, чөнтөккө дайыма сакталуучу. Бул чакан идиш күмүштөн да, жезден да, мистен да, калайдан да чүкүрттөлүп жасалып, анын бетине кадимки металлга таандык элдик көркөм оюм-чийим түшкөн. Ашкабактан кургатылып оюлган чакчаны «наскабак» дейт. Муну көбүнчө Түштүк Кыргызстандын журтчулугу арбын колдонушат. Чеберлер чакчаны жасоодо адегенде жердигин тандашкан. Буюм негизинен төрт бөлүмдөн турат. Чакчанын эки капталынан бирөө жазыраак, экинчиси кичирээк алынат да, аларды өзүнүн мүйүздөн же жыгачтан жасалган жатагына коюп, эки бөйрөгүн чыгарып туруп, ичинен бири-бирине жиксиз бириктирет. Айрым зергерлер алардын бөлүктөрүн ичтен кабыштырууда ыро колдонушат. Коргошун менен кепшердейт. Чакчаны моюнунун оозуна кайрыла коюлуучу жери «чакчанын курбусу» деп аталат. Анын оозу менен моюну гана данакерленип, тыгыны чачыланат да, күмүш, жез, калай, мис аркылуу чүкүрттөлөт. Чакчанын эки жак беттерине «чапкылоо ыкмасы» аркылуу чапкылар менен түшүрүлүүчү оюм-чийимдер негизинен «мүйүзчөлөнүп», ич ара «табакчаланып», «куш тырмактанып», «жарым кыялданып», кудум шырдак оюмдары сымалданып кетет. Чакчанын бөлүктөрүн ичинен жиксиз бириктирүүдө зергерлердин жекече ыкмаларынын жашыруун сырларын өзүлөрү гана билишкен.

ЧАМГАРАК — түндүктүн негизги бөлүгү. Аны чеберлер каалагандай жасай алышат. Ал кооздугуна карай үч-төрт катардан коюлушу ыктымал. Чамгарак тешиктери ууктукуна карама-каршы үстүнөн тешилет. Эми баскак болсо чамгарактын үстүнө түшөт. Ал чамгарактардын жылып кетпеси жана кооздук үчүн коюлат. Жалпы алганда Баскак кандайдыр көркөм оюм түспөлүндө берилет. Муну усталар кол жеткистей кармоодо.

ЧАПАН — «Туугандыгын билгизип, Тукабадан сарпай кийгизип». («Манас») — («Сарпай» — «чапан» деген түшүнүктү берет.) Бул — сырт кийимдин бир түрү. Чапандын жердиги башайы, сатин, нооту, бөз, мата, трайке өңдүүлөрдөн тандалат. Жеңи менен бою бир бычылган ага жүн, кебез салып, жука кездемелерден ичтелет. Чапандын ичи-сыртын бирдей шырыйт. Элибизде каптама чапан мүнөздүү болгон. Кийим мында кенен бычылат да, ичи шырылган, сырты капталган. Албетте, чапанды бычып тигүүдө жергиликтүү өзгөчөлүктөр байкалат.

ЧАПКЫЛОО — Элдик зергерчиликтин бир ыкмасы. Бул — бетине ар түркүн издерди түшүрүү аркылуу буюмду кооздоо. Металл бетине оюм-чийим түшүрүү. Муну бүгүнкү зергерлер абдан пайдаланышат. Алар жез, мис, коло, датчалбас, нейзильберь, мельхиор, калай өңдүү заттарды тандабай, бирдей даражада иштетүүлөрүнөн билинүүдө. Бул ыкма менен зергерлердин өз колунан жасап алган аспап-чапкыларынын көп түрү бар. Аны бири-биринен чатыштырбай, темир бетине даана чаба билүүсү менен буюмдарга кайталангыс кооздук берилет.

Ар бир аспабын жасоодо зергер өзүнүн жекече «кыял чабыттарын» негиз кылып алат. «Айыш чапкы» деген ошол зер буюмга «жээк» салат. Оюм-чийимдин кичине чонуна карата «ат туяк», «тай туяк» деген чапкылар колдонулат. Учун беш кыр кылып чыгарган, кичине — чоң мыктан жасаган «жылдызча» өңдүү чапкы буюмдун

түрлөрүн асемдүү кылат. «Чаар чапкы» оюм-чийимдин тегерегине көп чекит түшүрөт. «Чункур такта», «тоок көз» андан да майда «чымчык көз» өңдүү чапкылардын өзүлөрүнүн өз алдынча, бири-бирин кайталагыс кооздук берүүчү бөтөнчөлүктөрү бар. Зергердин «кар чапкы» дегени чилдеде кымкарлап жааган кардын кандайдыр жылдыз кейиптенип кеткенин элестетет. «Кайчы кулак», «кыял ачаке» чапкыларынын түшүргөн кооздуктары адамды суктантат.

Чеберлерде үч бурчтуулук менен ар кандай түр бере турган аспаптардан он чактайы болот. Кээде бир эле буюмга бул чапкылардын баарын жаземдебей колдонууга туура келет.

ЧАРПИЯ (СУПА) — Төрт буттуу секиче. Бул — аймактык бөтөнчөлүктөрү бар жыгач буюму. Коомдук жайларда, чайканаларда, же үйлөрдө турмуш-тиричилик үчүн чарпаянын мааниси зор. Мында төрт-беш адам жайынча отурат, тамак ичет, эс алат, төшөк салып уктоого да болот. Ал өзүнчө куттуу жайды элестетет. Күндөлүк жашоону канааттандырууга шартташкан бул өңдүү чоң жыгач керебет арчадан да, карагайдан да, талдан да, теректен да жасалат. Анын болжолдуу узундугу 2—2,5 м, туурасы 1,8 метрдей келет. Супанын кабелтең төрт кыр, же жумуру буту болот. Эки башы кереге көздөнүп, бул чебер муунактала кырылып, өзүнчө кооз көрүнөт.

Чарпая тактайланат, үстүнө килем, шалча, шырдак, төшөк салынат. Бул Түштүк Кыргызстанда үймө-үй бар. Чарбактын ичинде бирден-экиден чарпая күткөндөр көп. Алардын көркөмдүгү ар кандай көрүнөт.

ЧАЧПАК — «Күмүштөн чачпак соорунда, Күлгөнүн турат оюмда» (Боогачы). Бул — зер буюму. Кыз-келиндердин (кээде улгайган аялдардын да) аземдик үчүн тагынган кооз жасалгасы, чолпунун бир түрү. Ал үч бөлүктөн турат: башы (чач байлана турган жагы), ортосу (кооздуктар тагылган тарабы) жана учу (чачы). Азем көркөмдүктөр кадалган жагы. Чачпактын жасалышы боюнча ар бир элдин жекече маданий өзгөчөлүктөрү байкалып турат.

ЧАЧКАП — «Чачкап таккан чачыңан. Үргүлөйүн ай тамак» (эл ыры). Бул — азем буюмдардын бири. Ал чолпу менен чач учтукту жаап, чачты чандан сактап, кооздук үчүн тагылат. Анын жердиги, кара, кызыл, жашыл, көк өңдөгү тас баркуттан тандалат да, эки өрүм чачка чакталып жасалган. Мунун бетине түшкөн көркөм шөкөттөр да ар кандай болот. Түшкөн көрчөгөлөрдүн формасы түрдөнүп, сайма көчөтү сымал алмаша чегеленет. Чач кептин учу төкмө чачыланат. Анан бой тумар сыяктуу төрт чарчы чач кептин туура эниндей күмүш тактача кадалат. Анын бети оймо-чиймеленип кетет. Андан өйдө көркөм калыптан чыккан, же кайчыланып жасалган жука жана майда шөкөттөр үч-төрт катар аземделе чөгөрүлөт. Чач кептин башына кайрадан жазы тактача күмүштөр бекитилет да, анын өзүнчө кооздугу бар. Орточо чачкаптын узундугу — 40—50 см дей, туурасы 15 см дей келет да, «аркалык» деп күмүштөн чабылган көркөмдүктү аягына тагат. Анын өйдө жагы төрт каттала узунунан шуруланат. Андан өйдөсүнө чегеленген («чеге» деген «чегелөө» дегенден чыккан) кооздук менен седептер орун алат да, өйдө жагы чачка тагылат. Чач каптын үч чогуун узундугу беш см дей келип, шурулана чачыланат.

ЧАЧПАПИК — «Эңкейсе эрке чайпалган, күбөндү сагындым» (Аалы). Бул — азем буюмунун бир түрү. Бапик анын коюу төкмө чачыларынан улам айтылат. Чолпунун бир түрү. «Күбөк» деп да аталат. Ал да кол жеткиздей кооз жасалат. Күбөктү кармоонун өзүнчө таасын ыкмасы бар. Чачта анын өтө эле келишимдүү көрүнө турган кооздуктары өзү эле баамдалат. Бул азем буюм Талас, Кетмен-Төбө, Ала-Бука, Чаткал, Аксы тараптагы жашаган элдерде көп кездешет. Күбөктүн күмүштөн болгон түрү конустай, же көмкөрүлгөн калпакчадай көрүнөт да, мунун бетине чийим түшөт. Ага сөзсүз себет жугузат. Ал оюмдар «карга тырмактанат» «кыялданып» кетет. Кебезден, жүндөн ийрилген жип чыйрак чыйратылып, челденип, топ чачыланып,

зердин көндөйүнө бекитилет. Анын сыртынан шуруларды, мончокторду сенселтип коюуга болот.

ЧАЧЫК — элдик түймөчүлүктүн бир түрү. Ал эки ыкма менен жүзөгө ашат. Түймө чачыны керип алып, бир баштан түйүүнү бир эле уз аткарат. «Төкмө чачыга» эки же андан ашуун адамдын колу тиет. Бирөө чачыктын эришин эпилдетип өткөрсө, беркиси катуу чыйратылган жипти калыбынан жылдырбай өткөрүп турат. Ошентип, чыйратуусу келишкен жип тегиз селкилдеп, төкмө чачысы көңүлгө тойгондой элести тартуулайт. Төкмө чачыда «чок» болбойт.

Түймө чачыны да кылдырооч «тегирич» үчүн пайдаланабыз. Муну колу билгендер түрлөнтүп жиберешет. Албетте, мында түймөчүлөрдүн ыкмалары бири-биринен айырмаланат. Мурунку уздардын уздануу ыкмаларынын бөтөнчөлүктөрүнүн бири саймаланган түймө чачыга шуру да өткөрүшкөн. Андай кооз буюмдарды айыл арасынан азыр да кездештиребиз. Түймө чачыны жасоодо түймөчүлөр ар бири үчтөн тал жипти он төрт жолу чалып, кырк эки тал жипти жаңылбай түйүп, анын торчосуна сегиз тал жип колдонушат.

ЧАЯН ТҮЙҮШ — элдик түймөчүлүктүн бир түрү. Чаян түйүштө абалы жиити ызгыттай чыйратып, муну бир нече каттайт. Анан жасалуучу буюмдун болжолундай ченеп, кесип-кесип алат да, анын сыртынан жиптер менен түрлөнтүп оройт. Эми анын «илгичи» жасалат. Болжолдоп алганда ууктун учуна илгендей кылып, ал көзөнөкчө жип аркылуу бекитилет. Аягына Чаян түйүштү берүү үчүн эшилип алынган үч жип бири-биринен арчындалып өткөзүлөт да, аягына узундугу нукумдай, сөөмдөй «топ чачык» жасалат. Алдынан эки айрыкча (бутча) мунун «топ чачыктан» көрүнүп тургандай ар биринин жогорудагыдай түйүшү бар. Андан соң чаян түйүлгөн үч жип үч илингиси аркылуу кайрадан биригип, эми бул жерден чаян түйүшү менен «топ чачысы» пайда болот. Ар бир айрыгынан дагы үч бутчанын төрт чаян түйүшү жана эки илмесинин этеги да топ чачы аркылуу бүтөт. Ал боз үйдүн ички себи үчүн колдонулат. Ууктун эки же төрт тарабына илинүүчү кооздукту уздар чаян түйүп жасашып, эшикти ачып-жабууда эпкин аркылуу жылаажындай жагымдуу үн бергендей ага кичинекей коңгуроолорду тагышкан. Илингенде чаян түйүш жана топ чачылары бажырайып салаңдап турган мындай буюмду айрым жерлерде «уук учук» («дабыш берет») деп аташат.

ЧЕБЕР-АТКАРУУЧУ — элдик көркөм кол өнөрчүлүктө өзүнчө чыгармачылыгы жок, ошол нагыз элдик уздардын атайын жараткан үлгүлөрү боюнча бирин көрүп бири, бирин көрүп бири уздануу үчүн учук саптаган адам. Мисалы, шырдак жасоодо, сайма саюуда, өрмөк согууда, килем токууда, түймө чалууда, чий чырмоодо, жип-шуу эшүүдө, кийим тигүүдө, асем буюмдарын, ат жабдыктарын кармоодо, боз үй тигүүдө мындай чебер-аткаруучулар айыл ичинде арбын, көпчүлүк үйдө бар.

Элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелери турмуш-тиричилик жана өнөр жай комбинаттары өндүү коомдук ишканаларда бир нукта механизацияны колдонуп, же колдонбой, керектүү буюмдардын ар кандай түрлөрүн чыгарып жатышкандарды да биз чебер-аткаруучулардын катарына кошобуз.

ЧЕЛЕК — «Алкак ийип арчадан, Түп кынагын челекке» (Калык). Бул — жыгач идиштеринин бир түрү. Көбүнчө суюк нерселерди куюуга, ачытууга, уютууга колдонулган идиш челекти чеберлер арчадан, кайындан, карагайдан жана башкалардан жасашат. Болжолдуу калыңдыгы эки см дей, бийиктиги (бою) 46—55—65—75 см дей, 3—16 литр сыйымдуулукта (ичтүүлүктө) кармашат. Мында чебер керектүү чоңдуктагы жыгачты кыйып келип, жарып кургатат да, өз-өзүнчө чабактап чыгат. Аны керектүү формада кынаптайт. Бири-бирине калай, жез, мис, көбүнчө жукартылган тал, арчадан алкак ийип, курчап бириктирет.

Жыгачтын ичин оюп, чакан челек да жасалат. Ага көркөм кештелерди түшүрүшөт. Мында кырмачылык ыкмасы колдонулат. Ал «бал челек», «май челек»

деп аталат. Челектин капкагы болот. Куйган тамак-аштын даамын бузбай сактоодо муну кез-кез ыштап, мал майына кандыра майлап турат.

ЧООР — «Эриккен жаным чоорду алып, Сызгырылта баштадым» (К. Баялинов) бул — элдик аспаптардын бири. Үйлөмө аспаптардын түрлөрүнө кирет.

Чоор — элдик үндүү аспаптардын эң байыркысы. Ал негизинен өрүк, карагайдан жасалат. Мурун куурайдан да, шилбиден да чоор жасалган. Аларга койдун кызыл өңгөчүн каптап, чоордун эки башы ачык болгон. Чоорду жасоо жана аны тартуу — жеринен сейрек көрүнүш. Натыйжада, чоорчулар аз. Азыр анын аягы тыйылып баратат. Үч-төрт гана үн чыгып, айрым обондор чоорго келүүчү эмес. Чоор кийин жокко чыгып баратышы төгүндөлбөйт. Мына ушуларды эске алып, аны жакшыртуу үчүн нооталык түзүлүшүнө ылайыктап кайра өзгөртүп жасоого чеберлер узанышууда. Мында аспапка үн, көрк жана форма берүү көңүлдүн башында турат. Ооздон чыккан жел түтүк аркылуу чоордон үн берүүчү тешигин үйлөнүп, жеңил үн чыгарууга мүмкүндүк түзүлүүдө. Ошондо чоордун ичиндеги «жөнгө салгыч» оңго же солго буралып, чоордогу үн берүүчү тешикти издейт. Эгерде бул жөнгө салгыч толук өз милдетин аткара албаса, анда «жардамчы жөнгө салгычтын» буроосун бошотуп, оңго же солго айлантып, же узартып, же кыскартып, чоордун үнүн издеп табууга болот.. Бул «жардамчы жөнгө салгыч» жез түтүгүнөн жасалууда. Анын узундугу 14 см, дм 8 мм болот. Мындай элдик үндүү аспап оркестрге кошулууда.

ЧҮКҮРТТӨӨ — камчы, чакча, кепкек өңдүүлөрдүн булгаары чачыктарын күмүш, жез, мис, калай өңдүү жумшак металлдар аркылуу шакекче кылып шөкөттөө.

ЧЕПКЕН — «Алдына ат тарткан, үстүнө чепкен жапкан» (макал). Бул — сырт кийим. Башкы кийит. Анын жердигин уздар таардан да, кездемеден да тандашат. Суп чепкен төөнүн жүнүнөн чарык жиптей ичке ийрип, аны оңго-солго чыйратып, өрмөк аркылуу таңдайлаштырып, эндүү согуп, муну бычып, жалаңкат ичтеп тигилген. Аны «төө чепкен» деп да атайт. Кийим мала күрөң тартып, ачык маанайды берет да, ошончолук бышык болот. Койдун жүнүнөн, кебезден ичкерээк ийрип, жалаң бир өңдө же эки-үч өңдө күзүктөп, аркак салуу аркылуу согулуп да чепкен тигилет. Чепкен чапандан көөлгүй кенен тигилет да, ичтелип, ага жүн менен кебез калыңыраак салынат. Буга бүчүлүк менен топчу кадалат. Азыр чепкен-чапан, чапан-чепкен аралаш мааниде колдонулууда.

Мал чарбачылыгын арка тутуп, көчүп-конуп, жашоо-тиричиликтерин өткөргөн кыргыз элинде жалаң жүндөн жасалган чепкен наркка өткөн. Тепме чепкенди «таар чепкен» деп айтат. Тепме чепкенди — өрмөктө кезек согулган таарды кайнатып, кадимки кийиздей киргизип, тепкилеп, басып сыйдалта жасаган. Пиясы чепкен жеңил да, сыйда да болот. Кездемелердин жердигине карата — бөз чепкен, нооту чепкен, чий-баркут чепкен, баркут чепкен, кымкап чепкен, парча чепкен, трайке чепкен деп айтылат. Булар тигилишине карата басма чепкен, шырыма чепкен, жалаңкат өңдүүлөргө бөлүнөт.

Азыр өнөр жай ишканаларында элге эң керектүү буюмдардын жана кийимдердин катарында чепкен менен чапан тигилүүдө. Анда бул эки сырт кийимдин айырмалары анча баамдалбайт. Булардын негизги жердиги кездемеден болот. Чапанга караганда чепкенди жалаңкат эле ичтелген тукаба, баркут, чий-баркут чепкендерге көркөм сайма көчөттөрү түшүрүлүүдө.

Аялдар үчүн тигилген чепкендин жердиги адими кездемелерден тандалат. Анын жакасына, өнүрүнө жана этек-жеңдерине баалуу аң терилери бастырылат. Мында үй ичинде, эс алуу жайларында дөөлөт катарында жүрүүгө шартташкан. Мунун жердиги кара, жашыл, көк, кызыл тас баркуттан жана чий баркуттан тандалып, анын өңүнө карата көркөм көчөттөрү түшүрүлүүдө. Кара баркутта кызыл кочкул кандайдыр басмырттыкты пайда кылат. Элдик «ит куйрук оюмун» чийип, сайма

көчөттүн геометриялык жактан татаал айкалыштарын берүүгө да болот. Анда чийимди жоонойтпой, бирдей ичкеликте алып, уздар кыялданта берет.

Чепкендин — чапандын жакасына өзүнүн энине карата көчөттү ичкерээк берүү кооз сыяктанат. Өңүрүнө, этегине жана жеңинин учуна түшкөн көркөм саймалар бирдей көрүнөт. Кийимдин эки каптал этегиндеги берилген көчөттөр буюмдагы жалпы кооздукту өзүнө оодарып, төгөрөктөлө шарттуу имерилет.

Ошондой эле кара баркуттагы түшкөн саймалардын жээгиндей берилген, анча жыш салынбаган негизги көчөттөрдү толкун сызыктар, же «чычкан изи» сымал актан «суу» (көчөттөрдүн араларын бөлүп турган жол) берүү менен буюмдун ажарын ачуучу кооздукту кашкайтып таштоого болот. Буюмдун жердиги көк баркуттан турса, мунун жиби кызыл кочкул өңдөн тандалса, «бычак учу»,

«бармак боочу» жана «мүйүз» оюмдарынын элементтерин ич ара шарттуу алып, алардан бутакчаларды, сабакчаларды чыгарып, көл толкуну сыяктуу «кыялдантып» кармалат. Муну тегерете курчоочу «суусу» сары менен кызылдан болот. Эгер кызыл кочкул, күрөң кызыл сымал өңдөр буюмдун сайма көчөттөрүнүн негизин түзсө, анда анын жүгүртүлүүчү «суусу» же «ала мончогу» (көчөттөрдү айырмалап турган түр) актан болсо, чакчайыңкы келип, түшкөн көчөттөрдү өзүнө оодарып алат да, анча жагымдуу таасир калтырбайт.

ЧИЙ — «Килем көчөт келтирип, чырмак салган чийине» («Манас»). Бул — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн түбөлүктүү жердиги, чырмакчылыкты жүзөгө ашырууда негизги материалы.

Чий өсүмдүгүнүн бышкан маалы августтун экинчи жарымына туура келет. Өтө ката элек чийдин түбүн жумшак кезинде ыгы менен жулуп, мээлүүн кургатат. Чийди түбүнөн кетмендеп казып алууга да болот. Согуу жана чырмактоо алдында абалы боолап коюлган мунун кабыгы аарчылат. Нымдуу жайда жаткан чий чирип кетиши ыктымал.

Күнөстүү Кыргызстанда чий өтө көп өскөн. Мурдагы Кыргыз ССР сүрөтчүлөр Союзунун көркөм фондусу, Кыргыз ССР театрлар Коому жана Кыргыз ССР жергиликтүү өнөр жай Министрлигинин, Бишкектеги «Кыял» менен Оштогу «Мурас» бирикмелери аркылуу жүзөгө ашырылып турулган өкмөттүк маанилүү тапшырмалар үчүн накта чийдин жердиги республикабыздын Тоң, Ысык-Көл, Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башы, Жумгал, Тянь-Шань, Түн, Алай-Куу, Чоң-Алай сыяктуу аймактарынан арбын даярдалган. Кенес Анархайда да бул мыкты өсөт.

Бирок, айдоо аянтынын кеңейишине, жердин эрозиясына байланыштуу чийдин өсүшү улам убакыт өткөн сайын суюлуп баратат. Албетте, бул чийди даярдоону бир кыйла оордотот. Чийсиз элдик чыгармачылык нукуралыгына жетише албайт. Ошондуктан, элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бул түрүн бүгүнкү күндүн талабына ылайык кенен өркүндөтүү үчүн жер ыңгайына карата айрым аянттарга атайын чийди белгилүү өлчөмдө өстүрүүбүз максатка ылайыкташат.

ЧИЙ ТОКУУ — бир метрдей бийик эки казыкчага узата коюлган түндүк бакан же ошол өңдүү жыгач тал чийлерди токуунун элдик дүкөнү. Чийди токуунун салттуу жөрөлгөсүндө токула турган жердик шоона төөнүн чудасынан, же койдун узун-кылчык жүнүнөн ийирилип, чыйратылган. Ага тандалып алынган сайдын бирдей томпойгон сүйрү таштарынын жыйырмадайы белинен байланат. Чийдин талы бир-бирден кезеги менен дүкөнгө коюлган сайын шоонага чырмалып, саландаган таштар бири-бири менен алмашып турат.

Азыр чий боюнча көркөм өнөрканалардагы чырмакчылар шоона ордуна чыйратылган кебез жипти, таш ордуна эки жагында муунагы бар темирди колдонушат. Ал шоонадай байлоого эптүү, таштай кармоого сыйда болот. Токуучу жиптин жоон-ичкелиги жасалуучу буюмдун үлгүсүнө, чийдин түрүнө жараша ылайыкташат. Токулган чийдин аяк-башына кара жиптен «ийрек» түшөт.

ЧОЛПУ (ЧАЧУЧТУК, УЧТУК) — «Чач учтугун шурудан, таппадым сендей сулуудан» (эл ыры). — Бул — зер буюму, кыз-келиндерибизге таандык көрүнүктүү септердин бири. Буга узануунун ар кандай жолдорунун бири буюмдун тегерек табакчаларынын ортосунан бир табакча чыгарылып, тегерек-четтери күмүш зымчалар менен торчолонот. Анын бети «сыялоо» (сыя төгүү) же «чапкылоо» (из түшүрүү) аркылуу көркөм оюм түшүрүлөт.

Же асыл таштарды чөгөрүү үчүн анда өзүнчө жатак жасалат. Үч канат чолпунун ортолугу «жүрөкчө», «тумарча» жана «төрт бурчтуу» болуп мандайына кооздук берүү — зергерчиликте жеринен салттуу көрүнүш. Чолпунун ар бир табакчасына кандай көркөм оюмду ыроолош — ал зергердин жекече чеберчилигине байланышат.

Аялдардын бул асем буюмунун көркөмдүгүн дагы арттыруучу жагдайы үчүн мында түрдүү түстөгү суу мончокторду жана шуруларды тизүү керек. Ал күмүш менен кынапталат. Зергерлер буга да түрдүүчө узанат. Абалы, буюмдун «тумарчасын» жасап алат. Ал жазы болот да, ошол тумарча темирдин бетине жаркырата күмүш жалатып, ага кооз оюм-чийимди түшүрүшөт.

Же, жамбы күмүштү эритип, ага башка металлдарды аралаштырып, мында күмүштү көбүрөөк кошуп чолпу жасалган. Күмүш бетиндеги оюм-чийимдер кийизге түшкөн «мүйүз», «кыял», «бармак боочу», «карга тырмак», «айчык» оюмун элестетет.

ЧӨГӨРҮҮ — күмүшкө асыл ташты жатак алдыруу. Буюмга акак таш, айнек чөгөрүүнүн бир топ ыкмасын колдонобуз. Мында күмүштү буюм формасына келтирип, ортосун оюп, ага ташты жатак алдырабыз. Экинчиден, таштыбы, айнектиби жатак кылып, күмүш менен данакерди аралаштырып, буюм үстүн ширетип таштайбыз.

Күмүшкө айнек, асыл таш чөгөрүү салты менен узанылган азем буюмдарды урунуу, албетте, жаштарга таандык. Ал эми «сыя төгүү» — себеттөө улгайгандар урунуучу буюмдар болуп саналат.

ЧӨЙЧӨК — Жыгач идиш. Көлөмү кичине, сыйымдуулугу аз болот да, ал арча, кайың, карагай, тал, өрүк, жаңгак, ак чечек, алча жыгачтардан чабылса «чапма чөйчөк», кырылса «кырма чөйчөк» деп аталат. Ышталуу жана урунуу аркылуу ал акыры кара чөйчөк болуп калат. Мында чеберлер жыгачын кыйып келишип, дароо чабат да, мээлүүн жайда кургатат. Кырма чөйчөк да кырма табактай, аяктай тепме дүкөнгө коюлуп жасалат. Ал жарылып кетпеси үчүн берки идиштердей каймак май менен ичи-сырты шыбалат. Жалынга тосулуп алынат. Чөйчөк — жаш балдарга энчиленген, чай чыны менен иштеш идиш.

«ЧЫБЫРТКЫ ӨРҮМ» — майда өрүм. Буга 12—15—27 талдан көк тилинет. Илгеркилер эң майда жана сыйда өрүмдөрдү «чыбырткы өрүм» деп коюшкан. Негизинен булар камчы өрүм болуп, мунун бири «суйсалма өрүмдү», «жылан боор өрүмү» алмаштырат. Көгүн 8—12 талдан жоонураак тилип, «музоо тиш өрүмүн» да өрүүгө болот.

ЧЫГДАН — (ашкана). Ичине идиш-аяк, тамак-аш коюлуучу чийден жасалган боз үйдүн эпчи жаккы бөлүгү. Бул (болжолдоо 120—150 м) 2—2,5 мм кооз чырмак оюм салынып да, жөнөкөй да токулат. Өң жагы уукка байланган чыгдандын эки жагында үчтөн алты кулагы болот да, босого тарабы ашкана оозу (чыгдан оозу) чий аркылуу тосулат. Урунтуктуу болсун үчүн аяк-башы 10—15 см че кездеме менен капталып, өйдө жагындагы жердикке жарашыктуу сайма көчөттөрү түшүп, түрдүү мончоктолгон «топ чачы» да тагылат.

Чыгдан чырмакта көчөт берүүбүз тийиш болсо, канат чийиндей ар бир тал чийдин эсеби алдын-ала такталат. Ошентип, чырмалган талдар биринен кийин бири тизмектеше байланып, бара-бара оюмдун ажары чыгат. Албетте, мындай ыкма бир гана боз үй көтөргөндө «Чыгданга», «Канат чийге», жана «Эшик чийге» түшкөн көркөм оюм менен көчөттөрдө келтирилет.

Чыгдан чийдин баш-аягы канат чийдей кара жүн менен ийректенет. Эгер көчөттөрдүн фону сары болсо, анда кызыл, көк өңдөр буюм бетине үстөмдүк кылат. Четтерине «бадам оюм», «мүйүз оюму» түшүп, буюмдун ортолугу табакчаланып, ичине келтириле турган көчөттөр «жарым ийректелет». Табакча-табакча болуп түшкөн көчөттүн четтери шарттуу түрдө башка ылайыктуу көчөттөр менен бутактанып кетет. Табакчанын төрт тарабын «ала мончоктоп» койсо да болот. Албетте, ошол «табак оюмдун» көчөтүнүн чок ортосуна дүйнөдөгү тынчтыктын символу болгон сөлөкөттөрдү берип койгон чырмакчылар да бар.

Ашкана чийдин ичине түр шырдактай көркөм көчөт берүүдө чырмакчылар эгер буюмдун фонун жашылдан тандаса, чагаракталып түшүүчү көчөтү кызыл болсо, мунун элементтеринин сыртын сөзсүз мала сарыдан жээктеп кетет. Демек, мында түр чыгданда төрт көлөмдүү көчөттүн ар бири мүйүзчөлөнүп, тегерек төрт элементтен турат да, мунун ичинде «араа тиштенген» ак-карадан «ала мончогу» буюмду жүзүнө чыгарат. түрдөнтүп берүүдө ак, сары, кызыл, көк, жашыл — беш өңдү бири-бирине жупташтырууда чырмакчынын чеберчилиги ого бетер артылат.

Мыкты көркөм көчөттөрү бар чыгданда кадимки шырдак оюмдарынын табакчаларындай көчөт үзүл-кесилсиз түшүп, адатта, көк-кызыл өңдөр беттешип, ар бир табакчадан «кайкалак», «кочкор мүйүз» оюмдары көчөт болуп берилип, алардын ортолоруна үч курдай «омуртка» же «чымын канат» көчөттөрүн келтирүү аркылуу буюмдун кооздугу билинет. Ал мындайынан караганда килем көчөттөрүн да элестетет. Анткени, чий бетиндеги көркөмдүктөр таарга, килемге таасын түшүп, чий буюмдары менен үндөшөт. Чыгдан баштарындагы сайма чырмак көчөттөрүнө жупташат. Анда «тогуз төбө», «мүйүз», «жагалмай канат» өңдүү оюм-көчөттөр ирээти менен кайталанып, чачысы кадимки «тегирич», «күзгү кап», «текче» сыяктуу буюмдардыкындай болот. Буга «кылыч байлоо», «тор чачык» өңдүүлөр мүнөздүү болот. Көчөт табакчалары бир чечүүчү ойду туюндурат. Эл арасында «бул жүрөк оюму менен бүтүптүр», «Буга мүйүз оюму түшүптүр», «Мунусу болсо табак оюму» деген бүтүм ойлор айтылат. Ансыз негизги оюм менен четтик оюмдардын жүзү ачылбайт да, ички кооздуктарда чачышуулар, «өзүм билемдиктер», «баш аламандыктар» пайда болот. Жалпы алганда чырмакта кочкул кызылга, кызыл же, тескерисинче, мала кызылга, кочкул кызыл «жээк», «аламач», «ала мончок» болсо ошондо буюмдун өңүн башкача ача алат.

Чыгданда «кырк шак» көчөтү көңүлдүн борборуна алынат. Ал көк өңдө берилсе, фону кызыл көрүнүп, көчөт ортосун сары түс аркылуу ачат. Буюмдун четтери ак менен курчалат. Ушундай көчөт түшүрүү ыкмасы «канат чийде» да дал өзүндөй төптүктө сакталган.

ЧЫНЫ КАП (пиала кап). а) Көн — идиштердин бир түрү. Чеберлер муну — өтө кооз, ар кандай үлгүдө кармашат. Анын бири челек сымал узунураак келип, түбү менен оозу бирдей кеңдикте болуп, мунун тегерек капкагын кийгизип коюуга аябай шартташкан. Бул идишке «чийме сынпос» тегерете караганда көрүнгөндөй шаймашай түшүрүлөт. Ага берилген көркөм оюм-чийимдин сыйдалуулугу менен салттуулугу анын кармоого атайын аттанып түшкөн чеберлердин жекече чыгармачылык кудуретине тыгыз байланышат. «Чийме сынпос» майда да, кезек да көрүнүшү мүмкүн. Ал эми идиштин капкагынын үстүнкү

бетине анын тегерек-четине түстүү металлдар чабылат. Муну шөкөттөөдө да илгери зергерлердин көп кырдуу, терең сырдуу чыгармачылыгы айгинеленген. Мында да чеберлерден «өнөр буйтап кете алган» эмес. Алар чеберчилик намыстарын бийик тутуп, буюм-кечелерди ала кол кармашкан. Ага зергерчиликте чөгөрүлгөн көркөм шөкөттөр жагдан бетиндеги чиймесынпосторго дал өзүндөй үндөшөт. Жыш көрүнбөй, чегелери майда, «чиймесынпос» менен өз ара айкалышуусу аркылуу «чыны кап» көзгө көрүнүктүү, көңүлгө толумдуу болот. Буюмдун капкагынын

төбөсүнө тешик өткөрүлгөн кайыш тоголуу кулакчынга бошураак байланып, ал төбөсүнөн көтөрүп жүрүүгө эптелген.

Жарым айлана формасында бир эле териге үч-төрт чыны капты туташтыра жасаган чеберлер чыккан. Мында чыны каптын сыртына беркилердей «чиймесынпос» түшүрүү анча наркка жатпайт. Тим эле шөкөттөр чабылган түрлөрү музейлерде сакталууда. Ал күмүш топчулардын араларына тегерете күмүш «таруулатып», асыл таштар менен «тогуз төбөлөөнөт». Мындагы зер топчулар тердиктеги шөкөттөргө окшошот. Алар куйма калыптар аркылуу жүзөгө ашат.

ЧЫНЫ КУТУ б) пияла куту — жыгач идиштеринин бир түрү. Көчмөңдүү турмушта буга чыны сакталган. Көчүп-конууда чынынын (пияланын) сынбасы үчүн бул — урунттуулуктуу идиш. Ал боз үйдүн эпчи тарабындагы керегеге илинген. Муну жасоонун жердигин чеберлер талдан, табылгыдан, карагайдан тандайт. Чыны куту көбүнчө жарым шар же цилиндр түрүндө болот да, тегерек бетине көркөм оюм-чийим түшөт. Жыгач кутуга да, көн кутудай темир көрчөгөлөр чабылып, ага күмүш жалатылат. Ал шөкөттөр атайын калыпта куюлат. Буюм бетине чабылган шөкөттөр булгаары бетиндеги кооздуктарды элестетет. Алар көчөт катары бири-бирине окшошпой түшөт. Мындай чыны кутуларды эми биз көбүнчө тарых, этнография, сүрөт музейлеринен көрүп жүрөбүз.

Талдан оюп, табылгыдан торлоп кармаган чыны кутунун капкагынын эки кулакчасы атайын кайыш аркылуу бекилет. Буюмдун капкагы көбүнчө тактайдан жана көн булгаарыдан болгондуктан анын айланасына да көркөм оюм-чийим түшүрүлөт. Ал биз билип-туйган кооздук бак-дарактардын бутакчасы же кадимки шырдактардагы «мүйүз», «кыял» оюмдары кебетеленип кетет.

Чыны куту — мыкты белек. Аны ойдогудай жасап, үйгө илип койсо, өз алдынча жарашык берип, элдин чыгармасы, нускасы катары каралат.

ЧЫНЫ КАП (пияла кап) в) — Кийиз буюму. Боз үйдүн эпчи тарабына илинген чыны сактай турган баштык. Анын кооз түрүнө шырдак оюмдары түшүрүлөт да, ал цилиндр жана жарым сферал түрүндө жасалат.

Кийиз чыны каптын көркөм оюмунда бөтөнчөлүктөр буюмдун төгөрөгүнө түшкөн кооздуктар ошол тегерек формасындагы кудум чыны каптай көрүнөт. Анын тегерек капкагы, колдо чалынган боосу болот. Анда түшкөн кийиз оюмунун өнү ар кыл, кара-кызыл, ак-кара, кара-сары өңдүү ич ара өңдү чечүүгө шарттуу түстөр тандалат. Ошондо буюмдун түбү, капкактын чети шырдактай жээктелет. Мунун экинчи түрүндө чыны каптын бетине тегерек (табак) оюм түшүп, анын чети бычак учтанып, сары, көк, ак өңдөрдөн турган «араа тиш», «ит куйрук», «бармак боочу», «бадам» оюмдары чыны каптын астыңкы-үстүңкү жээктерине да берилет. Ошондо чыны каптын астыңкы-үстүңкү жээктерине да берилет. Ошондо чыны капкак үстү да көркөм оюмдалат.

ЧЫПТАМА — кыз-келиндерибиз кош этек менен жуп кие турган, ичтелип же жалаңкат тигилген жеңсиз, бели жабылгандай ич кийим. Чыптама да денеге чак тигилет. Ал кош этек менен кийгенде гана көркүнө чыгат. Көгүчкөн төш чытырап, бели кыпчыланып, чыптама этеги жамбашты жая кененделип кетет. Көйнөктүн кош этектери көлбүп, кыз кылактап, ал өзүнчө ак шоокум болуп көрүнөт. Укмуштай кооз саймаланып, же көбөлөнүп тигилген чыптама көбүнчө чий баркыт, тасбаркыт, тукаба, трайке өңдүүлөрдөн тигилет. Аны кош этек көйнөк менен өздүк көркөм чыгармачылыктын катышуучулары, артисттер, жаштарыбыз улуттук сыймыктуу кийим катары кийип жүрүшөт.

Чыптама сайма көчөттөрү үчүн «бадам», «ит куйрук» өңдүү оюм-көчөт берилип, анын тегерегине «суу» жүргүзүлөт. Жалаң түрдөн-түр чыгара бири-бирине чиркешкендей «бармак боочу», «сынар мүйүз» оюмдары өңдөнгөн, же тим эле улаштыра бутактанып кеткен көркөм көчөттөр «суусуз», «ала мончоксуз» эле

коюлата сайылат. Жалпы алганда чыптамага да чепкенге, кемселге түшкөн көчөт оюмдардын өзү жана эни сакталат.

Эгер кийимдин жердиги көк кездемеден турса, ага түшкөн көчөттөрдүн өңү кызыл менен жашылдан тандалса, кызыл өң буюмду ажарлантат да, жашыл өң кездемеге жутулуп кетет.

ЧЫРАШ САЙМА — ийне сайманын бир түрү. Бул — буюмдун чекесин чыраштап бекитүү дегендик. Мында буюмдун четинен «жээк» (0,4—0,5 см дей) алынат. Андан ошол жээктен буюм четин кабыштыра (1 — 1,5 см дей) аралыкты кыйкач кайып кетет. Учук эми кайчылашып, кайра мурунку сайган жерден сол жанынан чыгат. Андан кийинки учук улам кайра мурункунун сол жагынан чыгуусу тийиш. Ошентип, сайма ондон солду карай жылып олтурат. Буюмдун чети «көптүрмө сайма» сымал чыраштала түшөт. Башка саймаларга караганда мунун түйшүгү арбын. Чыраш — көбүнчө оюлган (бычылган) эки жердикти бириктирүүдө да, теринин тигишин бастырууда да колдонулат. Жипти алдынан айланта чалып, бирде оң тарабынан, бирде сол тарабынан ийнени сайып өткөрүп отурат. Ошондо эки кош көзөнөкчөлөр пайда болот да, улам кийинки көзөнөкчөлөрдүн алмак-салмак ортосунан ийнени сайып өткөрүп отурат. Ушундан кийин эки оюмдун же кесилген жердиктердин жиги билинбей саймаланып, өзүнчө кооз көрүнөт.

«Чыраш саймасы», «илме дос» саймасын саюудан өзүнүн татаалдыгы менен айырмаланат. Бул ыкма менен тери, кийиз буюмдарына кооздук түшүрүүгө болот. Чеберлер калпакты, кементайды, тонду, тери шымды, ошондой эле боз үйдүн ички жана сырткы жабдууларын жана жасалгаларын кыюуда, же жээктөөдө «чыраш» саймасын такай колдонушат.

Азыр ал негизинен ак калпакты тигүүдө колдонууда. Ак калпактын төрт талаасын үлгүгө салып бычып алып, аны «чыраш саймасы» менен сайып, андан кийин калган төрт талаасын бириктирип, жалпы саят. Мындай ыкма менен бүткөн калпакты өзүнүн калыбына салып, үтүктөп койсо, жарашыктуу көрүнүп калат.

ЧЫРМАК — «...Тасма чийден тарттырып, Кырк-элүү кыз-келинге, Кырмызы менен чырматкан...» (Элдик оозеки адабият). Бул — ак чийди бирден талдап, түрдүү түстөгү жүн менен чырмоо аркылуу оюм-көчөттү түшүрүп, көркөм буюм жасоо өнөрү.

ЧЫРМАКЧЫ — Чийден чырмак аркылуу кооз буюм жасаган уз.

ЧЫРМАКЧЫЛЫК — элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Чийди түрлөнтүп кооздоп, турмуш-тиричиликте аны адими буюм катары кастарлап кармоо — байыртан берки салт. Башка элдерде жок, канатташ жашаган кыргыз менен казак элдерине гана мүнөздүү, анткени менен такай тигип, тоо арасында жайдыр-кыштыр көчүп жүргөн биздин калкка бөтөнчө таандык боз үйдүн ички кооз жасалгасынын ажарын ого бетер ачуучу өнөр чырмакчылыкты илгертен бери уздар укмуштай сары саптап кармап келишкен.

Чий кармап, аны токуу — боз үйдүн керегесинин сыртынан калоого «канат чий», тамак-ашты жана казан-аякты орундаштырууга «чыгдан» (ашкана), үйдүн эшигинин бышык болушу жана элпек ачылып-жабылышы үчүн «эшик чий» деген салтта ал жүзөгө ашып келинген. Чийден торчолоп «чыны кап» да токулган. Кутмандуу кыргыз калкыбыз жашоо-тиричилик ыңгайына карай ойдогудай колдонууда чийдин көркөмдүк татымын билген. Ошондой буюмду ойдогудай кооздоп жасоого мунун эң эле ийкемдүүлүгүн эл эзелтен бери эле жогору баалаган.

Чийден асемделип кармалган буюмдарды калк узак убакыт урунушкан. Чий улам кургаган сайын чыйралат. Илгери кийиз уютуп ийлегенге, тамак-аш койгонго, идиш аяктын кабыл жасоого чий шарттуу түрдө керектелген. Көркөм көчөт түшүп, чырмакталган чий буюмдары улам убакыт өтүп, эскирген сайын жүзүнө чыгат. Анан

турмуш тиричилик шартка жараша мунун жасалуу түрлөрү көп. Аларды «ала-чий», «орогон чий», «чырмак чий» деп бөлүүгө болот.

Көркөм кол өнөрчүлүктүн башка түрлөрүндөй элечийди чырмап согууда анын ар бир талына түрдүү түстөгү жүн (кээде жүн жипти да ороп-чырмап) аркылуу түшүрүлгөн оюм-чийимдер кандайдыр адамзат туюнууга ыктымалдуу бир сюжет-композицияга бириккени көрүнүп турат. Мындай кабыл алынган оюм-көчөттүн стили жана мүнөздүү белгиси, адатта, кийиз оюмдарына, таар термелерине, килем көчөттөрүнө, гүлдүү кездемелерге окшошуп кетет. Тал чийди бирден кармап, аны түрдүү жүн менен чырмап, өз дүкөнүнө алып согуу өнөрүндө ошол уздун чыгармачылык жөндөмдүүлүгү аныкталат. Кыбыр бүткөн андай ишти зерикпей баса отуруп иштөөсү, көңүлгө толумдуу бир буюмдун бүтүшү жогору баалана турган. Баарыдан мурда, токулган чий боз үйдүн ойдогудай эптүү тигилүүсүнө тийиштүү түрдөгү бирден-бир колдонмо-жасалга катары пайдаланылат.

Бардык эле боз үйлөргө токулган чийлер бирдей кооздукта боло бербейт. «Беш кол тең эмес» өткөн заманда ар адам алына чактап, эптеп жашоо үчүн сөзсүз боз үй көтөрүүчү. Кедейлер жана жупуну жашагандардын боз үйлөрүнүн дээрлик «канат чийине», «чыгдан чийине», «эшик чийине» эндей эле согулган ак чий каланган. Колунда барлар ак өргөө көтөрүшкөн. Азыркы боз үйлөрдүн баарын «ак өргөө» деп айтабыз. Анда айыл ичиндеги кары-жаш жапырт чий чырмакка чакырылган. Алардын түйшүгү өтө күчтүү болгон. Ушундай биргелешип аракеттенүүдө уздан-уз, устадан-уста чыккан. Мындай кайра-кайра кармаган чий чырмак сыяктуу өнөргө кол учтары көнүккөн, көчөттөр көкүрөккө жатталган. Ашарлар кийиз басууда, шырдак шырууда, килем согууда, боз үй көтөрүүдө көп болуп келген.

Кол учуна кармалган бир тал чийге түрдүү түстөгү жүндү илбериңки созуп эпилдетип, бирдей чырмай баштоочу жупуну эле аракеттин аягы тоолук элдерге мүнөздүү жана толумдуу бир түшүнүктү туюндурган. Тигил же бул элдин көркөм оюм-көчөттү кашкайта келтирип таштоонун өзү канчалык мыкты өнөр экенине журт сыймыктанат.

Кийинки мезгилдерде чий чырмакчылык өнөрү жалаң гана боз үйдү кооздоо жаатына карата гана багытталбайт. Ал архитектуралык жактан заңгырата салынып жаткан бүгүнкү үйлөрдүн бөлмөлөрүнө жаңы жасалгалоо менен катар көркөм белек-бечкектик маанисине ээ болуу касиеттерине эгедер. Мындай өтө чакан кооз белек-бечкек буюмдарына чийден токулган жанда алып жүрүүчү «баштыктар», (сумкалар), «салфеткалар», «календарь илгичтери», «газета-журнал салгычтар», «радио приемник жапкычтар» жана «телевизор жапкычтар», «адрес папкалары» ж.б.д.о. аталат. Муну менен бирге үйдүн ичин жасалгалоо жагдайына ылайыктуу белектик туштуктар (панно) сыяктуу чакан кооз буюмдар да кирет.

Азыр жеке гана там үйдүн ички жасалгалоочу буюм белектердин нускалык саны артылбастан, ар кандай тарыхый даңазалуу даталарга карай да уздануулар бар. Коомдук жайларга атайын өкмөттүк тапшырмалар менен үлгүлөр жүзөгө талаптагыдай аткарууда. Мындай аракеттерди элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелери менен көркөм фонду жүзөгө ашырууда.

Чий чырмакчылык — адамдын жекече чыгармачылык оюнун «түшүмү». Чырмактын табиятында илгерки элдик чырмакчылар ага атайын үлгү колдонушкан эмес. Тигил же бул көркөм көчөттү чий аркылуу берүү үчүн алар көз өлчөмүн гана кадиктеген. Абалы кабыгы аарчылган бир тал чийди алып, оюмдун-көчөттүн кайсы жери түшөөр аралыгы сары-саптап өлчөп, аны ичке ийне аркылуу «тырс» тешип, өзүнчө белгилейт. Анан ага ылайыктуу назик тытылган созулма ичке түйдөктүү жүндү бирдей калыңдыкта кол учунда эпилдете чырмашат. Мында жүн оролгон ар бир тал чий бири-бирине окшошпой турат.

Азыр уздар жана кол өнөрчү — сүрөтчү - прикладниктер белек-бечкек үчүн чакандап жасап жаткан буюмду адегенде кагазга үлгү катары түшүрөт. Чий чыρμοонун мына ушул маанилүү ыкмасында, атайын үлгү адис-сүрөтчүлөрдүн чыгармачылык мамилесине байланышат. Талапка ылайык буюм-белектердин оболу кагазга тартылган үлгүсү көркөм советтен өтөт да, аны дал өзүндөй чебер-аткаруучулар жүзөгө ашырышат. Мында уздар как кылып кургатылган чийдин муундактарын бычак аркылуу этиет кыргандан кийин чийди сапаты боюнча үч топко бөлөт. Чийдин өтө ичкеси, орточосу, анан жоону болот. Ал атайын тартылып берилген кагаз үлгүгө жараша өлчөнүп кесилет да, эми чий актай согулат. Чийди согууда мурунку элдик ыкма сакталат. Антип ак чий согулганга чейинки андай аракеттер негизги иштерди бүткөрүүнүн өбөлгөсү болот. Токулган ак чийди керип, үлгүсү түшкөн катуу кагаздан оюлуп-кесилген траферет-шаблонду анын үстүнө жаткызып, «Гуаш тембра» деген боек менен сүртөт. Арыдан-бери кургаган боек чийди кайра жандандырып, бир талдан ирээттүү кармап, ошол траферет аркылуу түшкөн из боюнча керектүү өңдөгү жүндөрдү чырмашат. Чий чырмалып бүткөндөн кийин кайрадан токулат. Мындай ыкма менен көбүнчө маанилүү даталарга карата тез даяр болуучу, атайын тапшырмалар аткарылууда. Мында чий чырмак аркылуу кадимки сүрөттөрдү түшүрүп жасоого көбүрөөк көңүл бурулууда. Бул буюмдар туш кийиз ордуна дубалдарга тартылууга шартташат.

Бүгүн чий жасалгалары киргизип, театр, ресторан, кафе, музей, вокзал, кеңсе өңдүү коомдук жайларды жакшынакай кооздоодо.

ЧЫРМАКЧЫЛЫКТЫН КӨРКӨМ КӨЧӨТТӨРҮ — Чырмакчылыкта деле негизинен эзелтен берки элдик мүнөзгө эгердер, төтөн, килемчиликке, өрмөкчүлүккө такай колдонулуп келинген көркөм оюм-көчөттөр сакталган. Бирок, мында бир бөтөнчөлүк көркөм көчөттөр чийге сындырылып түшөт. Тегерек тартып жумуруланбай, бурч чыгарылып берилет. Андайларга: «кош мүйүз көчөтү», «кочкор мүйүз көчөтү», «туура мүйүз көчөтү», «сыңар мүйүз көчөтү» мындай мал чарбачылыкка байланыштуу көчөт-буюмдарды илгерки чырмакчылар арбын колдонушкан. «Каркыра көчөтү», «куш канат көчөтү», «карга тырмак көчөтү», «жагалмай канат көчөтү» сыяктуу канаттууларды элестеткен түрлөрү да болот. «Ит таман», «ит куйрук», «тогуз төбө», «кырк шак», «табак оюм», «чөмүч баш», «бадам» өңдүү көчөттөр да чий чырмакчылыкта таасын колдонула берет. Андай көркөмдүктөр, айрыкча Түштүк Кыргызстанда жашаган чырмакчыларда арбын учурайт. Ошондой эле «кереге көз көчөт», «ала мойнок көчөтү», «комуз тили көчөтү», «килем көчөтү», «сайма көчөтү» жана башкалар бар. Мындай килемге таандык көркөмдүктөр чий чырмакчылыкта жүздөп саналат.

Ал эми бүгүнкү чеберлер — «гүл көчөтү» (гүлдүн байчечек түрлөрү), «атлес көчөтү» (атлес, шайынын түрү), «тынчтык көчөтү» (көгүчкөндүн жана кептердин сүрөтү), «көөкөр көчөтү» жана «кумара көчөтү» (карапа, шири)

сыяктууларды уздар өз максатында колдонмо-жасалга жактарын көбүрөөк көздөшөт.

Көчөттөр бири-бирине өтөт. Оюм-көчөттөр бирин-бири алмаштырат. Оюмдан көчөт, көчөттөн оюм жаралат. Бирок, бардык эле көчөттөр оюмдук милдетти аткара албайт. Деген менен көркөм кол өнөрчүлүктүн бүткүл түрүнө бирдей катыш жасайт. Ошондуктан, оюм биринчи, көчөт экинчи планда турат да, көркөмдүктүн ээси уздун бир аты оймочу деп аталат. Мына ушундай оюм жана көчөттөрдү көркөм каражаты кылып чеберлер салттуу үлгүлөргө узанышат жана узданышат.

ШАКЕК — «Шакегиндин жүлгүсү, Шаарга кетти үлгүсү» (Жеңижок). Бул — колдун манжаларына салынуучу зер буюму. Анын жердиги түстүү металлдардан, түрдүү заттардан болот. Алсак, «күмүш шакек», «алтын шакек», «сөөк шакек», «мүйүз шакек», «жез шакек», «коло шакек» деп айтылат. Жасалуу ыкмасы боюнча көздүү

«асыл таш чөгөрүлгөн шакек», «тамандуу шакек», «мөөр шакек» оюм-чийим түшкөнүнө карата «кырдуу шакек», «жөнөкөй шакек» болот. Буга узанууда уюткан таза күмүштү алып, аны көрүк аркылуу эритет. Эми балка менен чоюп, жукартып иет, сомдойт да, муну шакек түспөлүнө келтирет. Эгер эки башын туюктагысы келсе, күмүш менен ширетет. Андан кийин зергер атайын чийим шибегеси аркылуу оюм келтирет. Буга кооздук берүүдө зергерчиликтин бардык ыкмаларын колдонсо болот.

Бул зер буюмунун таманын кооздоодо «айчык», «мүйүз», «кыял», «жарым кыял», «ит куйрук», «бармак боочу» өңдүү көркөм оюм менен көчөттөрдү түшүрөт. Ал эми ал «чапкылоо» ыкмасы аркылуу жасаса, көбүнчө «жылдызча», «кымкар» сыяктуу чапкы көчөттөрүн ромб, кайчылашкан «тоок көз» өңдөнтүп, оюм элементтерин таасын берүүгө мүнөздүү. «Из түшүрүлгөн» ал көчөттөр «сыя төгүүгө» өтө окшош келет.

Илгери ар түрдүү асыл таш, айнек, пластмасса, чайыр өңдүү чөгөрүлгөн шакектерди зергерлер көп кыла турган. Беш манжанын муунагы сайын күмүш шакектер жаркылдап, буюм зергерден-зергердин көз таразасынан өткөн.

Мында уютулган таза күмүштү алып, аны көрүгү менен аяр эритүү керек. Күмүштү күйгүзбөй, тапка этиет кармайт. Жашык күмүш балка менен оңой эле чабылат. Жукартып ийип, сомдоп шакек түспөлүнө келтирип, андан соң атайын чийим шибегеси менен оюм түшүрүлөт. Ага «сыялоо ыкмасын» берет. Айрым зергерлердин шакеги бир мм эки жаадан турат. Буга чыйратылган зымдан көркөмдүк түшүрүлөт да, анын ачык калган ортолору чыбырчыктата «сирке төгүлөт». Ал «сокмо шакек» деп аталат.

Ошентип, шакектер «чапкылоо», «сыя төгүү», «тартулатуу», «тогуз төбөлөө», «ийүү» ыкмалары аркылуу бүтөт.

Кооз шакектин бири «жети сай» болот. Мурунку түшүнүктө күмүш шакектин бир түрү — кармоодо зергер өзүнчө темирден бир нече сайдан (сызыктан) турган форма (калып) жасап алат. Ал «беш сай» деп да айтылышы ыктымал. Демек, шакек болуучу күмүштү, жез (сары жез), (кызыл жез), коло, нейзильберь, мельхиор, дат чалбас ж. б. у. с. түстүү металлдарды ошого коюп, сомдоп-согуп алат.

ШАЛЧА — дубалга тартылуучу, көчкөндө эмерек таңылуучу, жерге төшөлүүчү эндүү жасалган таар буюму. Мунун аймактык айырмачылыктары бар. Шалча согуу — татаал көрүнүш. Оштук өрмөкчүлөр анын жибин жүндөн да, кебезден да ийрип, өрмөк курушат. Мындан согулган тасма таардан шалча жасалат. Шалча көбүнчө төрт чарчы жасалат. Буюмдун жээктери кыюуланат. Жүк үстүндө же үйдүн дубалына тартууга атайын арналган шалчаларга чачылар тагылат. Ал жөнөкөй — кара таар бир өңчөй түс түрүндө да болот. Көркөм (кара-ак, кызыл-жашыл, көк-сары, кызыл-көк түстөрдүн айкалышуусунан токулган терме, кажары (букары), беш кеште таарынан тигилген гүрлөрү да көп кездешет.

Шалчаны терип согууда өрмөктүн эни 32 см ге дейре жетет. Анын четине «такта» берилсе, ал түр болуп саналат да, жөнөкөй эле согулат. Андан соң «кайкалак көчөтүн» түшүрүү ылайыктуу болот. Ал тогуз мм ден эки четине келет. Анан «жарым кайкалак көчөтүн» түшүрүү керек. Ал көчөт толук түшсө «кырк шак» деп аталат. Анан кайра жети жарым см «такта» берилет. Ал көк менен кызыл өңдөн турат. Эми беш жарым см ден кайрадан «кайкалак көчөтүн», «такта көчөтүн» же «чычкан изин» түшүрсөк, буюм көркөм көрүнөт. (Ошондо шалча 34 см эндүүлүктө болсо «такта», эки см, «чычкан изине» — жарым см, «седепчи көчөтүнө» эки см, кайра «чычкан изине» жарым см «такта» жети см, «тул кеште көчөтүнө» жети жарым см, дагы «чычкан изи» менен «такта» жети см, «кайкалак көчөтүнө» алты см, кайра «тактага» үч жарым см берүү зарыл.

Шалчага терменин мындан башкача көркөм көчөттөрү түшкөн чактары көп кездешет. Эндүү шалча үчүн узуну үч метр сексен беш см, туурасы эки метрдин өрмөгү 28,5 см болуп түшөт. Мындай аянттуу термеде адегенде төрт см «сыра» деген жөнөкөй көчөт кетет. 13 талдан 26 тал менен «чычкан изин» (суусу) берилет. Муну жалпысынан «такта» деп атайт. Анан сегиз см «тогуз төбө» келет да, четтерине «суусу», анан «тактасы» түшөт. Ал бир жарым-эки жарым см ден — төрт см ге чейин болот. Башкача айтканда, буга тогуз жиптен 10 жип келет. «Карга тырмак көчөткө» $13 \times 13 = 26$ тал жип берилсе, ал төрт жарым см ди түзөт. Четки «тактасы», «суусу» кайрадан башталат. Буга $22 \times 22 = 44$ чыйратылган жип сарпталат. «Ийрекке» (кочкорек) беш см, ага $13 \times 13 = 26$ тал жип керек. Анан четине «суусу» менен «тактасына» төрт жарым см ($22 \times 22 = 44$) түшөт. Термеде кандай көчөттү тандоо жана түшүрүү зарыл экендигин термечилер өздөрү ачык билет. Демек, мунун четин «такталап», «суу» («чычкан изин») түшүрүп, кайра экинчи четине дейре такай түрдүү көркөм көчөттөрдү түшүрүүгө болот. Албетте, бул мындай таар кооз көрүнөт. Аны жогоруда биз баяндап кеткен өрмөктүн курулушунан жана ар бир талдын терилишинен даана көрөбүз.

Айрым шалчаларда өзүнчө өңдү ачуу, күзүктөлгөн эришке көчөттөрдүн сыйышы өзгөчөлөнүп турат. Мындай шалчалардын четине «ит тамандан» «жээк» (четтик көчөт) түшүрүп алат да, анан «башайы көчөттү» табакчалантып берип, алардын четинен «кайкалакты» жарымдап түшүрүп, көчөттүн четине «чычкан изин» берүү зарыл. Андай көркөм көчөттөр үчүн ак, кара, кызыл, көк өңдөр бири-бири менен беттешсе болот.

Шалча буюмун кармоодогу негизги каражат «тай туяк» менен «ит таман» көчөттөрүнүн араларын эндей калтырып, айрым жерлерине «чычкан изи» (өрмөчүлүктөгү «ала мончок», «аламыч» ал негизги көчөттөрдүн араларын айырмалап, «суу» катары жүрүп турган кооздук). Мында бул эки көчөт («ит таман», «тай туяк») алты тумарчаланган элемент бир түшүнүктү ойду билдирген көчөттү түзүп турат. Ошондо бир буюмда жогорудагы көркөмдүктөр өз ара айкалышат. Айтса, айрым аймактарда «бачайы көчөтү» «жарым кыял» болуп көрүнөт жана ошондой аталат.

Уздардын чеберчилиги ал көчөттүн аталышында эмес, ошол көркөмдүктүн өрмөктө түшүшүндө жана буюмдун ойдогудай жасалышында анын «аты эмес заты» аркылуу бааланат.

Шалчада «чууртма», «ит таман», «сыңар мүйүз» эки негизги көчөттүн араларын ачыш үчүн же өзүнчө четтик көчөтү катары берилиши шарттуу көрүнөт. «Шалчага» «сыңар мүйүз», «кош мүйүз» көчөттөрүнүн ортолоруна «башайы көчөттү» берүү менен буюмдун жүзүн ачууга болот.

Шалча таарды «тогуз төбө» деп да атайт. Бул өрмөккө жүгүртүлгөн эриш жипти санап көчөт түшүрүүдөн чыккан. Бул түрдүн бөтөнчөлүгү өрмөктү эндей таар кылып согуп, алардын бетине сайма көчөттөрүн түшүрүүгө да

болот. Анын чачыларына шуру төгүлөт. Зымдан чачык чыгарылат. Анда саймасы, килем көчөттөрүнүн ич ара кыйыштырылган жалпы үндөштүктөр бар.

ШЕКИТ (шакирт-шекирт) — «Өгөөсүнө чыдабай, элүү шекит ноюган» («Семетей»), Бул — устанын жардамчысы (көөрүкчүсү). Устага барып, атайын ышкыланып, устакерчиликтин сырларын үйрөнүүчү адам. Уламышта «Устадан шекити өтүптүр» — деген кеп бар.

ШИБЕГЕ — чеберлердин куралы. Ал теменеден жоонураак келип, учу шиштүү болот. Аны чеберлер жумуру жыгачка саптайт. Жыгачсыз темирден эле тегерек иймекей сабы бар шибеге да болот.

Уздардын — илме сайма саюучу аспабы. Ал жалпак жыгач сапка бекитилип, анын учу иймек болот.

ШЫМ — «Кош кобулдап тиштелген, Ичине буулум ичтелген» («Манас»), Ал кең багалектүү сырт кийим, чалбар. Мунун жердиги кездемеден да, териден да, таардан да болот. Ошондуктан, кездеме шым, тери шым, таар шым деп айтышкан. Кой, эчки, теке, аркар, кулжа, жейрен өңдүү жандыктардын жана башка кайберендердин терисинен жаргак шым (кандагай), тери шым (чалбар) жасалган. Жаргак шым жука жана жеңил болгондуктан жылуу мезгилдерде, улут оюндарында кийилген. Жаргак шымды тигүү үчүн терини чылгый чагында жүнүн бычак менен алып, малмага салат. «Ашаткысын эринбей, Аярдык менен Каныкей, Жез челекке жаткырып»... (Манас). Ашаткыны боюна абдан сиңирип, ийленген анын ышкын түп, чүкүрү, эңгилчек сыяктуу өсүмдүктөрдүн тамырынан, сабагынан жана кабыгынан алынган кол боёктор менен боеп, жүзүнө чыгарышкан. Анын багелеги нукум-сөөмөй шара тилинип жасалат. Бычылган шымдын бөлүктөрүнүн тигиштерине чыйратылган кебез жиптен каттай «ыскыт» (милте, жээк) кынаптала коюлуп, тигиштери тиштетилип тигилет.

Муну, күндүн көзүн тийдирбей, кунтуйтуп каттырбай, табы менен иштетет. Жаргак шымга бышык кездемеден эки элидей көбөө коюлат. Шымдын багалегинин шара тилигинин эки өңүрү жана этигине көркөм оюмдун сайма көчөттөрүн түшүрүшкөн. Ал кооздуктар кездеме шым жана кемселге түшкөн көчөт-оюмдарга үндөшүп кетет. Аны көбүнчө ботонун жүнүнөн ипичке ийрип, чыйрак чыйратып, челдеп, түрдүү ыраңга боеп, ийне сайма аркылуу жүзөгө ашырат. Мындай шымды «кештелүү шым» деп айтат.

Тери шым (чалбар шым) ичи түктүү келет да, суукта кийилген. Анын жердиги көбүнчө кой-козунун терисинен болот. Аны адегенде челдеп, ашатып алып, анан өңдөп (бордоп), ага ышкын түп жабат. Же ошол өңдөлгөн боюнча эле бычылат да, тигиштери көк, кара өңдө милтеленип, багалегинин учу да адими кездемеден төрт-беш элидей көбөөлөнөт.

Таар шымдын жердиги, албетте, жүн болот. Көбүнчө төөнүн, койдун жүнү текши, ичке ийрилип, жип чыйрак чыйратылат. Буга курулган өрмөк башка таар буюмдарындай эле эндүү согулат. Согулган жердик өлчөнүп бычылат. Тигиштерине кош каттала чыйратылган башка өңдөгү жиптен милте коюлат.

Кыргыздарда тепме шым да болгон. Аны жасоодо уздар тепме чепкендин ыкмасын колдонушкан.

Кездеме шымдын жердиги чий баркут, баркут, трайке өңдүүлөрдөн болот. Жаштар кие турган шымдын шара тилик багалектерине жаргак шымдыкындай көбүнчө көк, кызыл, жашыл жиптер менен сайма көчөттөрүнүн жана көркөм оюмдарынын түрлөрү жарашыктуу түшүрүлөт.

ШООНА — ийрилген жиптин жоон түрү. Ал койдун кылчык жүнүнөн, төөнүн чуудасынан, эчкинин кылтагынан ийрилип чыйратылат. Үйдүн кийиз тутууларын, өңдөлгөн, согулган жана токулган буюмдардын жердиктерин тигүүгө, шырдак шырууга пайдаланылат. Шырык шоона болсо (ичке ийрилгени) шырдак менен кийим-кече жөрмөөгө колдонулат.

ШӨКҮЛӨ — бул — конус формасында тигилген кыргыздын кыз-келиндеринин элдик баш кийими. Өтө кооз, аны күйөөгө аттанган кыз ата-энесинин төрүнөн кийип чыгат. Шөкүлөнүн төбөсү (бийиктиги 22—30 см), кулакчасы же жаагы (узундугу 18—22х8—10 см), желкеси (узундугу 33—45 см), маңдайы (4—6 см) болот. Шөкүлө мурун ак кийизден тигилсе, кийин ортосуна жүн салынып, сырты кызыл же кызыл кочкул, жашыл же кочкул жашыл, көк же көк кочкул манаттан, ноотудан тигиле баштайт. Ар кыл матадан ичтелип, ага кундуз, түлкү, суур өңдүү аң терилери кыюуланат. Кийин баркуттан шырып тигип да жүрүшөт. Төбөсүнө же каптал тарабына тоту куштун, кыргоолдун, каркыранын, үкүнүн канаттары тагылат. Шөкүлөнүн төбө алкагына зер чөгөрүүгө болот.

Мында шурулар арбын колдонулат. Бул желбирөөчкө, тумарчага, жаак мончокко, чач учтукка өткөрүлөт. Ал элечектин тартмасындай ушул шөкүлөгө бөтөнчө азем берет.

Шөкүлө — салттуу баш кийим. Ал салт боюнча кийинки сиңдилерине сакталат. Демек, кыз турмуштанган жерине кийип барып үч-төрт күндөн кийин шөкүлөнү кайра берип жиберет. Бул баш кийим боз үйдө текчеде (секичек, текичек) турган, же болбосо сандыкта сакталат.

286 – 303 беттер китептин өзүндө жок.

соодо жүндү тытып, аны жууп, анан чийге чабактап, айтор, мында эски ыкмалар сакталат.

Жалаң кийизге «ыскыт» басуу — албетте, татаал көрүнүш. Ал эми андагы беш-алты өңдү өз ара кыйыштыруу аркылуу көркөм оюмду сары саптоо андан бетер чыгармачылыкты талап кылат. Чынында, шырдамал үчүн негизги үлгүнүн ата конушу Чаткал, Аксы, Ала-Бука, Жаңы-Жол тарапта айыл ичинде кара кийиздин өзүн эле төө жүнүнүн жиби менен шыруу адатка айланган. Мына ошону көрүп, чеберлер ага түрдүү түстөгү «ыскытты» түшүрүп, аны шырдамалга айландырып, өзүнчө уздук нук таап, чыгармачылыкта өнүктүрүп жатканы даана көрүнүп турат. Эгер шырдамалдын четине «кош кайкалак оюму» түшсө, андан кийин эндей кийиздин өзүнө баскан «бадам», «ит куйрук», «араа тиш» оюмдарынан кийин келген буюм ортолугуна төрт «табак оюмдун» тегереги «ит куйрук» менен курчалат. Ошондон негизги «табак оюм», төрт бөлүктөн да, анын ар биринде «кош мүйүз», «кочкор мүйүз» оюмдарынын элементтери айкалышат. Мында ыскыттын боегу сары-карадан, же кара-актан, кызыл-карадан болушу даана узчулукту далилдейт. Шырдамалдын четтиги үчүн кийиздин «жагалмай канат оюму» берилип, ортосуна «эндей ыскыт» басылган буюмдары да көп жолугат.

Натыйжада, уздар шырдамалдык ыскыт жипти үч кабаттап чыйратып туруп боеп алат. Мында боекту да ич ара бөлүп пайдаланат. Адатта, кара кийизге кызыл (ток кызыл — коюу кызыл), бышты (күлгүн кызыл — ачык кызыл), сары (ток сары — коюу сары, ачык сары), көк (ток көк — коюу көк), көк (ачык көк), жашыл өңдөр тандалат. Боелгон жип келеби боюнча кургатылат да, тоголок түрүлөт. Аны «бир сүрп» (бир тоголок), эки сүрп (эки тоголок) деп коюшат. Эми муну кийиз бетине басыш үчүн койдун күзгү жүнүнөн (илгери төөнүн жүнүнөн) ийрип, чуу жип (чууда жип) кылып алат. Албетте, шырдамалдык кийиз эки кат болот. Демек, биринчи бети тандалма кара жүндөн уютулат. Ал эми экинчи каты кийиз сырткы кабатта калат да, ал ар кандай өңдө боло берет. Жээктик жип бирөө оңго, бирөө солго чыйратылганда таңдай болуп түшөт. Шырдамалдын четине «кош мүйүз оюму» (үч элидей) берилет да, анан «суу» түшөт. (Суу — оюм-көчөттөрдүн араларын ажыратуу.) Ыскыттын боегу өзүнчө өңдү берип турат. Ал ортолук оюм менен четтик оюмду бөлүп көрсөтөт. «Четтик оюмга» «чоң чеке» деген оюм мүнөздүү болот (бул шырдакка да түшөт). Ортолук оюмдун араларында өзүнчө «суу» (аламыч) бар. Ал алты элидей өңдүүлүктө келип «кош мүйүз» менен «ит куйрук» оюмдарынын элементтеринен турат да, көбүнчө сары өңдө берилсе, оюмдун жүзүн ого бетер ачат.

Уздар көлөмдүү шырдамал жасашса, ортолук оюму үч тактадан болуп, аны «табак оюм» дейт. Үч тактанын ар биринде ич ара алтыдан ички оюм бөлүнүп чыгат. Аны «алты оюм» деп айтат. Ал гүлгө сымалдангандан «гүл оюм» десе да болот. Анда ар бир тактаны бөлүп турган «салмочка» (чагаракталган мүйүз оюмдардын элементи бар.

ЫЗГЫТ — («Милте», «жээк», «басыткы») — бычылган же оюлган нерсенин ортосуна айырмалуу коюлган тилке, белги. «Ызгыт» кийиздин кийим-кеченин таардын жана башка үй буюмунун кырка четине, оюмдун арасына — тигишине) тигилет же кабылып шырылган жерине жип, кездеме кошулуп бастырылат. Анын

жип (жүндөн ийрип чыйратылган) «ызгыт», чүпөрөк (кездемеден жасалган) «ызгыт», көчөт (килем, таардан четине түшүрүлгөн оюм) «ызгыт» өңдүү түрлөрү бар.

ЫШКЫН ТҮП — Ышкындын тамыры жана андан колго даярдалган боек. Ышкындын тамыры кеч күздө, ышкын түп бышкан кезде казылып алынат да, кабыгы аарчылып, майда-майда кертилип, көлөкө жерге өрүк кагындай кургатылат. Андан соң сокуга жанчылат. Кээде ага эчки талдын кабыгы да кошулуп даярдалат. Ышкын түп менен боелгон жүн, өңдөлгөн тери кочкул сары түскө өтөт.

ЫШТЫК — шири идиштерди (сабаа, көнөк, көөкөр, көнөчөк, чанач ж.б.) жана терини ыштоочу жай. Жардын кырына, дөң жерге же кашатка туурасынан узундугу 3— 4 метрдей ийри-муйру кобул оюлуп, анын үстүнөн тереңдиги 2,5—3 метр диаметри 155 сантиметрдей тегерек чуңкур казылат. Чуңкурдун ичине ала бакандар орнотулуп, ага ышталуучу идиштер же тери илинет. Чуңкурдун кырларына (четине) шырғыйлар сайылып, анын баштары алачык сымал байланат да, үстүнөн кызыл куурай сары саман, карагайдын тобурчагы, ак чий төө таман жана башка өсүмдүктөр жыш жабылат. Ыштык отун алоолонуп күйүп кетпей быкшып түтөп, ыш чыгарып турушу үчүн сууга чыланат.

ЫШТЫКЧЫ — тери жана көн буюмдарды ыштоочу адам.

ЫЧКЫР (Ич кур)) — Ырамандын ырчы уул, Ычкыры папик кырк муун» («Манастан»). Бул — бел курдун бир түрү. Шымга байланат. Анын жиби алты талдан башталып, жыйырма сегиз талга чейин жетет. Ар түрдүү өңдөгү жиптерден чалынгандыктан кооз көрүнөт.

Ычкыр көп тал менен чалынабы, же аз тал менен чалынабы, ал ийрилген жиптин жоон-ичкесине байланыштуу. Ычкырды жөнөкөй салуунун бир түрүнө жети илмек (манжа баштарына илинүүчү жиптин туюк учу) экиден эсептегенде он төрт тал болот да, аны чалууда эки кол тең аракеттенет. Демек, бир колдо үч илмек, экинчи колдо төрт илмек болот. Эми үч илмек бар колдун чыпалагы менен төрт илмеги бар колдогу жипти илет да, үч жип бар жакка өткөрүп кетет. Ошондо жиптер алмашып, чыпалактагы жип аты жокко, аты жоктогу жип сөөмөйгө, сөөмөйдөгү төртүнчү жиптин арасынан кайра алмашканда чыпалакка келет. Ычкырдын эки башы топ чачыланат.

ЭКИ ЖҮЗДҮҮ ТЕРМЕ — буюмдун эки жагына тең көркөм көчөт түшүрүү. Өрмөкчүлүккө ал — көркөм көчөт түшүрүүнүн татаал түрү. Мунун өрмөгү адаттагыдай эле курулат. Мисалы, боз үйдүн «жел боосун» (түндүк боо) согуу үчүн өрмөктөгү күзүк байланбаган жипти — сол жип (ургаачысы) дейли. Күзүк байланган жип — оң жип (эркеги) дейбиз да, эми «оң жип», «сол жип» деген терминди колдоно беребиз. Ошентип, өрмөктү сого баштаганда бир жүздүү термеде ак жипти жүгүртө баштасак, ал «сол жип» деп аталып, ал күзүктөлөт. Демек, эки жүздүү термеге көркөм көчөт берүү керек болсо, кара жип эки курдай күзүктөлүп, анан бир курдай күзүктөлбөйт. Кийинкисинде ошол ак жип күзүктөлөт. Андан кийин кара жип эки ирээт күзүктөлбөй өтөт да, эми ак жип кайра күзүктөлөт. Ошол эле ак жип кийинки жолу бир жолу кайрадан күзүктөлбөй калат. Кыскасы, мына ушундай ирээт каалаган өлчөмгө чейин кайталанат.

Термечилер эки жүздүү термеге «ийрек» деген көчөттү түшүрсө, мында «аркак» салаарда күзүккө байланган «оң жип» терилет. Сол жиптеги кара жипти бармак менен басып туруп, «аркакты» өткөрүп алат. Анан кайра аркак өткөрөрдө ал ирээт кайталана берет. Бул ыкма менен өрмөкчүлөр көбүнчө «кереге чалгычты», «уук тизгичти», «желбоону» (түндүк боону), «эшик боону» жүзөгө ашырып келе жатышат. Эки жүздүү терме менен «уук тизгич», «кереге чалгыч», «туурдук боо» (түндүк боо) өңдүүлөрдү жасашат.

ЭРИШ ЖИП — өрмөктүн узатасынан кеткен көп талдан турган жиби. Анын үстүнкү жиптери жана астыңкы жиптери бар. Үстүнкү жип «эркеги», астыңкы жип «ургаачысы» деп айтылат.

ЭЛДИК КИЙИМ-КЕЧЕК — «Адамдын көркү чүпүрөк» (Макал). Бул — көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Улуттук үлгүнүн жалпы аталышы. Мунун да күндөлүк жашоо шартыбызды жана көркөмдүктү көздөй турган жагдайлары бар. Жаш-карыбыз сыймык катары кийип жүрүүгө жарашыктуу көрүнгөн көркөм сайма көчөттөрү түшкөн, кийиз оюмдарынын элементтери айкалышкан кийимдер элибиздин, көлдөй чалкыган жергебиздин бай табиятын символдоштуруп, башка элдерден айдан-ачык айырмалап, өзүбүзгө гана таандык бөтөнчөлүгүбүздү белгилеп турат.

Улуттук кийим — элдик маданияттын негизги көрүнүштөрүнүн бири. Ал калктын турмуш-шартынын, чарбачылыгынын зарылдыгынан улам жаралып, туруктуу келип, көп кылымдар бою жашап келүүдө. Мына ушул туруктуулукка гана таандык болгон өзгөчөлүк аркылуу кайсы бир элдин байыркы же кийинки мезгилдеги маданияты жөнүндө сөз козгоп, ага карата айрым ойлорду айтууга болот. Мындай мураска кыргыз эли да бай. Элибиздин улуттук кийимдеринин бай үлгүсү, чебер тигилиши, асемдүү кооздугу эзелтеден эле даңазаланып келүүдө. Алар тууралуу маалыматтар жазма адабияттарда өтө эле сейрек кездешкендиктен, элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылууга туура келет. Элдик казынанын ыйык мурасы катары бизге келип жеткен кыргыз элинин баатырдык эпосторунун улуттук кийимдердин ар кандай түрлөрү, алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бай маалыматтарды жолуктурабыз.

ЭЛЕЧЕК (Илеки) — «Элечек кийген башыңар, Ийнеликтей кашыңар» (Жоомарттан). Бул — баш кийимдин бир түрү. Ак кездемеден тегерете кат-кат болуп оролгон аялдардын бул баш кийимин баш кеп, сала коймо, ээк алмай, астыңкы жана үстүнкү тартма, тумарча, бадал сыяктуу негизги түрлөрү бар. «Кеп такыя элечек» чечкенде анын кеби бузулбас үчүн астынан кийилет. Кийип-чечүүнү жеңилдеткен элечектин «сала коймосу» (желке жагы) менен «ээк алмайы» болот. Аны жыкканда ага тирек болуучу мунун «астыңкы тартмасы» (бөлүгү) кыска 25—30 см че келет. «Үстүнкү тартмасы» (же жыгымы) элечектин бардык оромун тыкан кармап турат. Элдик салтта аялдар муну жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык кийишкен.

Улгайгандардын элечеги жөнөкөй оролуп, көлөмдүү көрүнөт. Сыртынан чоң ак жоолук менен жабылган. Аза күткөн (же жесир) аял кара бүркөгөн элечек кийген. Ал эми өлгөн кишинин жакын туугандары аны өткөнчө элечектин ээк алмайынын бир жаагын бошотуп да жүргөн.

Колуктулар кийген элечектин маңдайы шуруланат. Бул «шуру тартма элечек» деп аталат. Элечектер кээде күмүш калдырган, күмүш желбирөөчтөр менен да чебер кооздолуп, укмуштай кыргакталат. Элечек формасы, кооздолушу жана кийилиши, калк арасында таралыш таржымалы боюнча жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ. «Каз элечек бош таштап, Катарлап төө көч баштап, Кан-Жайлоо көчкө жарашкан» (Жеңижок) — деп элестүү айткандай бул ак

болуш зарыл. Ал койкойто мыкты оролуп, чүчтөдөй чакан элечек болот.

Сүрп элечекти «сурп элечек» деп атайт. Сурп — жөнөкөй кездеменин бир түрү. Боёлбогон, агартылбаган жибек кездемени илгери эл «торко» дешчү. Бул элечектин жердигинин милдетин аткарат. Чеберлер театрлардын, филармониялардын артисттери жана өздүк көркөм чыгармачылыгынын ышкыбоз коллективдери мунун жакшынакай үлгүлөрүн сактап, андан ары өнүктүрүүгө зарыл.

Зергерлер жана уздар чач кепти жасайт. Аны кеп чач, баш кеп деп аташат. Бул элечектин астынан кийилүүчү баш кийимдин бир түрү. Чач кеп элечектин ички оромун терден-кирден жана чандан сактайт. Муну бөтөнчө байбичелер жылуулук үчүн жоолуктун ичинен да кийип жүрүшкөн. Мындай чач кеп көбүнчө кызыл,

жашыл, көк, кара манат менен баркыттан жасалган. Чач кеп маңдайы тегиз, эки жан (каптал) жагынан жаак (кулакчын) түшүрүлүп, артынан (желкесинен) сала коймо (куйрулчук) чыгарылат. Үч кабатталып, башкача айтканда, тышы колдо токулган ак бөздөн тышталып, ичи гүлдүү чыттан астарланат. Ортосуна өрмөктө созулган тасма салынып жасалат. Төбөсү тигилбестен, жип өткөрүп бүрмөлөнгөн же байланган (кездеменин өзүнөн төбө чыгарылган) чач кептин жаактары, маңдайы, сала коймосу сайманын «терс кайык», «илме» («илме дос»), «туура сайма», «басма сайма» деген түрлөрү менен «мүйүз», «ит куйрук», «ийрик», «кыял», «куш канат», «бармак боочу», «кочкерек» өңдүү көркөм оюм-көчөттөр менен кештеленет. Чекесине бермет, шуру, топчу жана башка кооздук тагылып, жылаажын, шамалбак да кадалган. Ал канча белден ылдый карай төгүлүп турган олоң чачты чаңдан жана ар кандай тоскоолдуктардан сактоо эле эмес, кыз-келиндерди артынан караганда шаңдуулук да болуп саналат.

«Күмүштөн чачпак соорунда, Күлгөнүн турат оюмда». Муну чач кап деп айтабыз. Кыз-келиндердин (кээде улгайган аялдардын да) аземдик үчүн чачын ачып-жаба тагынган, топ чачпактан чогу бар кооз жасалгасы. Чачпак үч бөлүктөн турат: Башы (чач байлана турган жагы), ортосу (кутучалар же кутуча кооздуктар асемделип тагылган тарабы) жана учу (чачы же кооз асемдик кадалган жери). Чачпактын жасалышы жана кооздолушу боюнча айлакер зергерлер, кайкач бармак уздар өзүнүн жекече ыкмалары менен көркөмдүктүн жогорку чегине жеткен. Муну жасоодо да жергиликтүү өзгөчөлүктөр байкалат. Чачпактын учу күбөктөлө папиктелет, ал жибектен эшилип, чыйратылган жүн жиптен түймө чачыланат.

Илгери 30 метрдей кездеме (стампул) сарпталса, азыр уз. 20 метр ак кездемени алат. Сурп өңдүү, бирок, жука батистей анча жука эмес жеңил жердик элечек үчүн жакшы болот. Азыркы ак кездемелердин аралашмасы бар. Ошондуктан, оор көрүнөт. Буга негизи кебез кездемелери мыкты келет. Мурун кептакыяны кийип, мунун үстүнө элечекти ороодо кептакыянын төбөсүн бууган жерине бир жарым метр керектейт. Анын бир учун астына карай коюп, кептакыянын эки жаактагы саймасынын үстүндөгү «кулакчыны» деп аталуучу кооздолгон ак кездеменин астын карай астыңкы учун бүктөп, маңдай жаактан ылдый алып келет. Ошол элечектин кулакчыны «түп» деп аталат. Үч метр кездемени артка куйрулчукка кынаптала бүктөп, куйрулчуктун саймасынын жогору жагына жиберилет. Ал «уч» деп аталат. Мында уз кеп такыянын башын (түбүн) бекитип алат. Экинчи, куйрулчуктун саймасын баспагандай кылып, жогору жагынан «түп» кездеменин учу менен жабат. Анда «түп» эки милдетти аткарат: кулакчын жасалат, калган бөлүгү менен «уч» пайда болот. Эки түп үчүн үч метр кездеме керектелет. Анын бир учу кеп такыянын төбөсүнө байланат. Арты үч бүктөлүп, ичине оролгон калың кебез коюп, кездемени түрүп келип, маңдай жакты көздөй оройт. Калган кездемелерди таптап, бырышын керип (үтүктөп), үстүнө ороп, биринчи учу ийне аркылуу бекитилет. Анын маңдайын тандайлатып оройт.

Ал улам оролот, башкы иймек чоңоюп, астын көздөй ийилип кете берет. Мында төбөсү менен маңдайга кездеме арбын чыгымдалат. Ошондо элечек артынан алдын карай сүйрү, астына ийилген абалды берет. Аны орогон сайын жылып кетпөөсү үчүн ар бир ором ийне менен учуксуз тепчилет. Мында кеминде 25 ийне керектелет.

Оролуп бүткөн элечектин үстүнөн орому чачылып кетпеске артка салмай кыргак менен (1,5—2 эли) өңү кызыл тасма аркылуу бекитилет. Тактап айтканда, кыргак маңдайдан желкени көздөй элечекти тегерете айлантыла байланат, бир учу маңдайга бекитилет.

Элечек кыргагын саймалайт-оймолойт. Мурун күмүш кыргак да болуучу. Манат этегине зер калакчаларын да кадаар эле, кеп такыяга түшкөн көркөм көчөттөр менен зер шөкөттөрү элечектин кооздугуна үндөшө турган. Илгери элечекти дуруя

жоолук менен үстүн жапчу. Аны «ала коймо», «сала коймо» деп айтышчу. Азыр дуруя жоолуктун ордуна ак кездеменин четине кызыл чачы кармайт. Аны үч бүктөп, элечектин үстүнө салып коет. Албетте, уяттуу келиндер үстүңкү «ала коймо», «сала коймо» жоолуктун астыңкы учун бетин карай түшүрүүчү.

ЭЛДИК АВАЗДЫК АСПАПТАР — кыргыз эли таланттарга бай. Алар ар түрдүү үндүү аспаптарга ойной жана ошолордун коштоосунда ырдай да, бийлей да билишкен. Андай аваздык аспаптарга комуз, темир комуз, жыгач ооз комуз, чоор, сыбызгы, чыңыроон, кыл кыяк, добулбас, сурнай, керней өндүүлөр кирет.

ЭЛДИК ЧЕБЕР — Чыгармачылыгы мол, көзүндүн кароолуна алынгандан жоктон бар кылган, үзүлгөндү улаган усталар жана уздар. Чебер ошол буюм-кечедеги түрдү буруп, өнөрдүн даана табиятына таандык көркөмдүктү өзүнүн табитиндей берүүгө умтулушат. Чыныгы чебер ар түрдүү көркөм оюм-көчөттөрдөн жаңы ыргактарды таап, жаңы мазмундарды кошуп, көркөм буюмдарды жүзүнө чыгарат. Муну жаратуудагы уздун жана устанын бөтөнчөлүгү кооздуктун мотиви менен анын шумкардын чалгынындай ыргагын учурга шайкеш келтире алат. Өзүн бирөөлөрдөн мыктап үйрөн, анан уздан, узан, ойдогудай машыксаң башкаларга үйрөтүүн, таалим-тарбия берүүн жеңил болот. Бул чеберлердин жекече ыйык парзы. Элдик чебер — кооз үлгүлөрдү жараткандар, аны колдон-колго тараткандар. Оюмду берүүдө, көркөм түр түшүрүүдө буюм бетинде чебердин бирденкеге өкүнүчү, кусалыгы, самаган ой-максаттары жүзөгө ашкан болот. Көмүркөй күтүп, көмүр өчүрүп, күжү күйгүзгөндүн буюм-тайымдарына көз жүгүртүп, түгөлү менен «уста», «уз» деп, учкай атап койгонубуз менен чыныгы көркөм өнөр ээлеринин чеберчилиги бөтөнчөрөөк сезилет. Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн кан жолунда буюм бетине өздүк көчөт көчүрүүчүлөр, түр түшүрүүчүлөр, оюм берүүчүлөр, чыныгы чыгармачылыктын ээлери элдик чеберлер деп аталат.

ЭЛЕК — «Ак кайыштай чоюлтуп, Карскан ийген элекке» (Калык). Торунан ун, талкан жана башка майда нерселерди өткөрүүчү буюм. Анын жердиги жыгач жана кылдан турат. Кыл тегерек алкакка (карсканга) бекитилип жасалат. Элек кээде чыпка катары да колдонулат. Кыл электин майдасын «торко элек» дейт. Мунун «сүзгү элек», «чыпка элек» деген түрлөрү бар.

Мында чебер оболу карсканын (алкагын) ийип алат да, аттын туу куйругун жулуп алып, учун түйүп өткөрүп, экинчи жагын да ошентет. Антип төрт тарабынан кылды керип алып, анан ийнеге аттын кылын өткөрүп, чатыраш кылып отурат. Ошондо ийне кылдын артынан жана үстүнөн алмак-салмак өтүп турат. Алкактын чети болсо эчкинин жаргагы менен жээктелет.

ЭЭР (ЭГГЕР) — «Кечип жүрсө, чок өткүс, Кезеп атса, ок өткүс, Атка жердик салдырып, Ак каңкы ээр алдырып» («Манас»). Бул — ат жабдыктарынын ата башы. Анын жердиги карагайдан, талдан, теректен болот да, ал ат минүүдө адамга отургучтук милдетти аткарат. Ээр «байтеше» аркылуу чабылат. Байтеше менен ээр сомдоосунан ойдогудай чыккан жыгачтын кем-карчы маки, бычак аркылуу чебер жонулуп, жымсалдоодо түрпү менен түрпүлөнөт.

Ээр чабуунун үч түрү бар: «Оймо ээр» — тоголок жыгачтардан чабылат. Муну усталардын басымдуу көпчүлүгү кармайт. «Аштама ээр» — бул төрт бөлүктөн турат: ээрдин эки капталы, ээрдин кашы, ээрдин чарасы болот. Анын чарасы уюл жыгачтан чабылат да, кашына катуу жыгач тандалат.

«Курама ээр» (Пайгер ээр) — көп бөлүктөрдөн турат. Муну «чаптама ээр» деп да коет. Чеберлер көбүнчө. кучмач ээринен узанышат. Аны айрым жерлерде «Ак канкы» деп аташат. Бул кыргыз ээри болуп саналат. Ал — ээрдин өзүнчө өзгөчөлөнгөн түрү. Алдынкы кашы жазы жана тегерек түспөлдө да болот. Кыскасы, бул — эр ээри болот. «Эр эңиш», «улак тартыш», «тыйын эңмей» сыяктуу улут оюндарына токулат. Айрым аймактын ээр чабуучулары буюмдун жердиги үчүн бака теректи, сай теректи, көк

теректи, кара жыгачты жана тоо кайынды да көбүрөөк пайдаланышат. Жоон долоно, акчечек өңдүү жыгачтардын ийин тапса ээр үчүн табылгыс жердик болот. Мисалы, бака теректи кыйып келет да, өлчөп, төрт-беш ээрдик жыгачты суу кезинде бир учурда сомдоп, аны темир бочкага салып, үч-үч жарым саат кайнатат да, көлөкөдө кургатат.

Кайноодон чыккан ээрге эми солидол сыйпалат. Мында ал жарылбайт, шамал өткөрүлбөйт. Солидол жыгачты сиңирип алат да, курганда суук ирбейт. Капталган теринин ичиндеги жыгач чирибейт.

Бизде «хожент ээринин» (Тажикстанда Хожент деген жердин ээрчилеринин чапкан ээри) түспөлү да сакталган. Ээр чоң, карчыттуу жана чаралуу келет да, кашы кичине, ачакейи кенен, моюну букталуу көрүнөт. Чеберлер өзү жасап алышкан, иштөөгө оңой ээрдин кашын чыгара турган кийине ийгиси болот. Ал «кош кыргы» деп аталат.

Чен бирдиги менен алганда коло жыгачтын (чүркөнү) узундугу 60 см кыйылса, мунун (2 см и кетип) 58 см и ээрге чакталат. «Жыгач кырксаң узун кырк» — деген сөз бар. Туурасы 40 см болуп, каштын башы менен алдыңкы актасы 38 смге, мунун кобулу 18 см ге, кобулдун арты 22 смге барабар. Ээрдин чарасы менен тээги (арткы актанын башы жана чаранын алды менен беш см келет. Актасынын (тарагынын) узундугу 42 см ди, эндүүлүгү 10 см ди, ички кобулу, асты жети см ди, аркасы беш см ди түзөт. Анткени, аттын сээри — өркөчү бийик келет. Аттардын жону ар кандай көрүнөт. Кыр жон ат, кой жон ат бар. Мунун жону тоголок болот. Ээрчилер мындай бөтөнчөлүктөрдү эске ала узанышат. Мында чаранын айланасы 80 см, анын калыңдыгы 3 см, орточо 1,5 см, ээр кашынын ичке моюну 15 см, моюндун этегинин калыңдыгы төрт см болсо гана максатка ылайыкташат.

Жергиликтүү карагайды кыйып келип, кабыгын албай, кенен бир жылдай кургатат. Анын эки учуна солидол сүйкөп коёт. Анткени, ортолоруна чирик өткөрбөйт. Мунун 55 см орточо ээрге, 60 см чоң ээрге чакталат. Жыгачты кесип алып, сомдоп туруп, суу ичине өтүп, сары суусу менен чайыры чыкканча кайнатат да, анан чаба баштоо керек. Улам чаап, улам кургак жерине жеткен кезде кайнак суудан куюп, чаба берет. Ээрдин алдыңкы актасын айрым чеберлер 18,5—19 см кылат. Себеби, уй терисинин калың жери жана жука жери бар. Ошого карата арткы актасы 24 см болот. Андан кемиткенде аттын жонуна токтому болбойт. Эгер мындан кең болсо, атты жоорутат. Ээрдин кашынын узуну 12 см келет.

Талды кыйып келип, дароо сомдой коюп, ага солидолду сыйпап таштаса ал сиңет да, жыгачка ачык күрөң өң берет. Мындай жыгач көпкө жатып, май сиңди болот. Айрым чеберлер ээр чабууда чыканак ченди колдонушат. Сары талды кыйып келип, абдан кургатат. Анын кабыгын аарчып, көбүнчө күнгө коюп, анан чаба баштагандар бар. Болбосо, талды кыят да, ал эки-үч жыл катары көлөкөдө кургатылат. Мында аздан кармап чаап, кайра таштап, ойдогудай кургатып чаппаса, кийин токулганда кыйшайып, кажып кетпейт. Ошондуктан, бир топ ээрди чабууну бир мезгилде баштап коет да, кезек-кезек кармап отурат.

Тал, теректи кыйып келип, андан тактай жасоо керек. Ээрдин бөлүктөрүнүн өзүнчө үлгүлөрү боюнча тактайды араалап, маштап, татаал жерлери керки аркылуу жымсалданат. Мында уста анын эки босогосун чыгарып, ал жыгач желим аркылуу чапталат да, ага тарамыш коюлат. Анан ээрдин чарасы менен эки каптыргасы өзүнчө бириктирилет. Ага эки босого карматылат. Арткы шынаасы жана ээр кашы акырында орнотулат. Мунун бул бөлүктөрүн бириктирүүдө бодонун, төтөн, жылкынын жибек тарамышы керектелет.

Ээрди кайындан чапкан усталар бар. Тоголок кайыңдын бир жак тарабын тегиз тактай кылып чаап, анан бир жак башынан 31 см ге ченеп, артын 37 см ге ченеп, сызгыч аркылуу сызып, калган ашык тарабы чабылып ташталат. Анан ортосун оет.

Мунун алдыңкы каш жагы 14 см дей болот. Арт жагы 11 см тереңдикте болот. Чабууга татаал үстүңкү бети бейтеше менен алынат. Анын орто жери атал1ы керки аркылуу жыгачтын каршысынан чабылып, ийине келет. Демек, ээрдин чарасынын калыңдыгы бир гана см болушу керек. Ал эми ээрдин чарасынын эндүүлүгү 37 см ге барабар келет. Ээрдин алдыңкы актасы 4—5 см, мунун калыңдыгы бир см, арткы актасы 15 см, калыңдыгы бир жарым см дей келет.

Ээрдин эки капталы 'жыйырма см дей болушу зарыл. Ошондо ээрдин узундугу (жаздыгы) 40 см келип, каштын бийиктиги 25 см, чаранын жаздыктан бийиктиги 15 мм ди түзөт.

Мында ээрчи ээрдик кайыңды кыйып келээри менен дароо чабат. Аны анан чоң казанга бир саат кайнатат. Ошондо кайыңдын сары суусу чыгып, жыгач бышык болот. Суусу бат кургап, кийин урунууда жарылбайт, же токунууда жешилип, кажып кетпейт.

Ээр кашын бүркүт томогосундай чыгаруу көрктүү көрүнөт, Ээрдин кооздугу көрпөчө салбай, басмайыл тартканда атты да шандандырып, ойдогудай оюлган каптырга соорусунан караганда аттын кош кулагы шамдай көрүнүп турат.

Илгерки усталар таптаза чаап бүткөн ээрлерин сорпонун майына «кана ичирип», отко кайсап алса, эмикилер «веретонка» майын сыйпайт. Ага автол сүйкөсө да жарайт. Суу жыгач жарылбай, боюна тартып, кайра мүнөздүү катып, мыкты кургайт.

Айрымдар ээр чабууну көк теректи бүрдөй электе кыйып келүүдөн баштайт. Аны даярдоо кышында болот. Өсүмдүктүн кабыгын аарчыбаса жарылбай тура берет. Мында болжоп, көлөмүн алып, чаап кирүү керек. Сомдолгон ээр эки айча көлөкө жайда жатат. Ал жарылып кетпесин үчүн жыгач желимди сүйкөп коет. Чеберге ээрдин кургаганы билинип турат. Ээрди чабууда абалы эски ээрдин көлөмүн өлчөп, адегенде ат өркөчүн баспагандай кылып, анын үстүн чаап алат. Эң аягында кашы берилет. Айрым чебердин ээр чарасы үчүн чүпүрөктөн бычып алган үлгүсү болот. Ал өлчөм катары колдонулат. Бул эки түрдүү ээрдин чабылышына чакталат. Ээр чарасынын кездеме үлгүсү эки бүктөлгөндө тепетең болуп, төптүктү жана тактыкты сактап турат. Албетте, мындай көрүнүштөр чебердин колунун кылдаттыгын, буюмду таза кармоонун, устачылык абийирин сездирет.

Тактыкты талап кылып, математикалык өлчөм болгондо гана буюм таза кармалат. Мында ээрдин бир актасы 45 см, арткы актасынын куюшкан бекитээр жери 11 см, өркөч үстү 16 см, мунун арты 21 см, жалпы алганда 36 см, асты 30 см, асты 19 см, чарасы 38 см, айланасы 95 см, ээр бери 45 см болот. Мында кашынын айланасы 32 см ге барабар. Ээрдин кашынын моюну 16 см, каш башынан тартып, алдыңкы актанын учуна чейин 31 см болушу тийиш. Анын калыңдыгы бир жарым, чарасынын калыңдыгы бир см дей болот. Ал эми ээр кашы эки кулактан турат да, айланасы 15 см ди түзөт.

Илгери ээр чабуучулар үчүн чен бирдиктери болгон эмес. Алар ээрдин ички бетин карыштап чыгарган. Мындай чапкан ээрдин ички бети 17 см ден башталат да, бели (отуруучу ортосу) 15 см ге барабар болот. Ээр бөлүктөрү так өлчөнөт да, чебер алардын өзүнчө схемаларын түзүп чыгат. Ээр көкүрөгүнүн калыңдыгы төрт см, кашынын моюнунун айланасы 17 см ге өлчөнөт. Кашы кичине болуп, моюну бийик, бели кичирээк ээр көркөм көрүнөт.

Ээр чабууну жүзөгө ашырууда көркөм шык эле жетишпейт. Аны кармап жатканда көкүрөк аркылуу туюп турушубуз керек. Адам дилинде уста болушу зарыл. Дээринде чеберчилик жатса, көркөмдүк ага жардамчы боло алат. Ээр чаап жатканда алдына ат тартылып, ага кандай токулат, муну көкүрөк сезип турушу тийиш. Демек, адам сезип турган нерсени бирөөлөргө өткөрүштүн өзү кыйын. Мындай чакта форма, сырткы көлөм, кооздугу бир гана көрүнүш болуп саналат. Кыргыз ээрин жасаган уста менен алармандын ортосунда ички жылуу сезимдер болушу зарыл. Чапкан ээрлерибиз

аттын белин жоорутса, аларды жыйнап алып, өрттөп коюшат. Начар ээрлерди азыр дүкөндөргө чыгарып туйтунуп жатабыз. Арийне, бул көз басмалоо, өнөрдүн кадырын түшүрүү болуп эсептелет.

Талды кышында кыйып коюш да керек. Мында тал-теректин түп жагы катуу болуп калат. Аны чебер ээр көлөмүндөй араалап алат. Суу бойдон чаап, суу бойдон каптайт. Мында жыгач жарыла электе тери жыгачты тырыштырып, кадимки кайыш сыяктуу кургатат.

Ээрдин чарасы ээр кашынан төмөнүрөөк болушу керек. Чеберлер куш баш ээрин арбын кармашат. (Куш баш кашынан улам айтылса керек). Эки актасы (желдик келе турган жери) кайкыраак болуп, аттын жону түспөлдөнүп кетет. Ээрдин жону билинээр-билинбес, аттын жонуна тиер-тийбес болушу керек. Ошондо аттын үстүндө чарчабай тынч жүрөбүз. Ал өтө эле бийик болсо, дөңгөчкө мингендей болуп калабыз. Ээр энкейиште табарсыкты какпашы тийиш. Өйдөдө артына шыпырылып кетпеси керек. Айрым ээрлерди байкасаң адам жалаң ыңырчакка мингендей болот. Ээр чарасынын эки тарабына кооздук жана сынбасы үчүн бир элидей эки нукча коюлат. Мындай көрүнүш ээрдин алдында да болот. Ал көрпөчөнү алга тартпай турат.

Ар бир ээрчинин ээр чабууда өзүнө таандык тактыктары бар. Ал анын жекече узануу чыйыры болуп калат.

Айрым ээрчилер чабылуучу ээрдин узундугун 54 см кыят. Бир тарабын түз чаап, аны чалкасынан салып туруп, арткы актасын 36 см, алдын 32 см кылып, ошол сызык боюнча эки капталын түптүз чабат. Ошондо каштын башы менен алдыңкы актасынын учуна чейин 28 см болушу керек. Ээрди чалкасынан коюп, чарасынын учунан алты см таарып салса, арткы актанын башы чыгат. Каштын башы алты см келсе, алдыңкы актанын башы көрүнөт. Мында, актанын узундугу 42 смди түзөт. Алдыңкы актанын туурасы (көмөлдүрүк бекитүүчү жери) дагы алты см болушу керек. Ошондо арткы акты менен чаранын түбүнө чийин 19 см ге барабар. Демек, мунун борбору 18 см, туурасы 36 см, кашынын туурасы сегиз мм дей болот.

Чеберлер көбүнчө орточо ээрдин үлгүсүн алышат. Орточо ээрдин калыңдыгы 1,5 см болушу тийиш. Колдон келишинче жука чабуу зарыл, чаап бүтөөрү менен актасына дароо рейка уруу керек. Ал талтайып да, же куушурулуп да кетпейт, көлөкөдө тап менен мыкты кургайт. Ээрдин жердигине теректи кыйып келээри менен чаап болуп, аны соляркага салып коюу керек. Ал жыгачтын сары суусун, шорун жана чайырын өзүнө тартып алат. Солярка ойдогудай сиңгенден кийин жыгач өтө какшып кургап, урунганда кажып калбайт.

Албетте, усталардын минтип көркөм буюмду кармоолорундагы жекече ыкмалары анын башкалардан айдан ачык айырмаланган өздүк тажрыйбасын жана чыгармачылыгын түшүмүн айкындап турат.

Айрым чеберлер топ ээрлердин сомдоосун бир мезгилде баштап алат. Аларды ыңгайына карай биринен сала бирин кармап отурат. Ошондо төрт-беш ээрди бир гана учурда колдон чыгара алат. Ээр кашын усталар «Уй туяк», «Шалпык кулак», «Төө таман», «көөкөр каш» өңдүүлөр бөлүп узанышат. Алсак, «көөкөр каш» каштын эки уурту кадимки көөкөрдүн бурчундай, ийиндүү болуп, же ийиндүү кишидей имериле көрүнүп турат. Айрым чеберлердин чапкан ээринин кашы «шалпык кулак» деп аталат. Мында каштын эки ууртун энкейтип коет. Мындайынан караганда ал копол көрүнүп калат. Устанын баяндоосунда ээрдин чарасынын алдыңкы актыргага «тыйын эңиште», «улак тартышта» согончок чап илине түшөт. Ошондуктан, усталар атайын улут оюндары үчүн бирден ээр чабышкан. Анын көчүк басаар чарасы жайыгыраак келет да, актыргасы кенен болот.

Ээрдин моюну кыска болсо, бир моюн адамдай көрүнүп калат. Ал эми кашы узунураак өзүнүн ченемине келип, суйкайыңкы болуп турса, аргымак аттын же туурунда таранып олтурган кыраан куштун моюнун элестетет.

Акыйкатта, ээрдин моюну так ошондой болгондо гана кашы көрпөчөдөн койкоюп көрүнүп турат.

Ээрдин эки капталы — үзөңгү илээр жери дөңүрөөк болушу зарыл. Ал аттын эки далысынын чуңкурчаларына кынаптала кирип, демек, ат мында бөйрөк жоор болбойт. Ээрдин баш-аягы аты жок менен чыканак аркылуу өлчөнөт. Ал «чыканак чен» деп аталат. Ээрдин арты (арткы актасы) туура карыш болсо, аттын белин баспайт. Ээрдин алдыңкы «сээри», башкача айтканда, «алдыңкы актасы» сөөм болушу максатка ылайыкташат. Ээрдин үстүңкү эки капталы устанын өлчөмү менен туура эки карыш болот.

Көл тарапта ээрдин жердигин тал менен теректен тандашат. Мунун ичинде кара талдан даярдалган ээр кийин кажып кетпей, урунууга өтө бек келет, Терек ээр утуру тетири чабылат да, муну да кармоонун ички-сырткы сырлары бар. Демек, тал-теректи кыйып келээри менен дароо чаба коюп, биротоло чабылган ээрди бир жерде кургатат. Кургоо учурунда жарылып кетпеши үчүн алар да солидол сыйпап таштайт. Анан биротоло чабылып, кургап бүткөн ээрди уста уйдун чылгый териси менен каптаганда ал чап кармайт.

Алар көбүнчө «кучмач» ээрге узанышат. Анын кашын чеберлер туурда таранып отурган куштун томогосундай өтө көркөм чыгарганы менен көрүүчү сынакейлерди өзүнө тартат. Ээрдин узундугу 55 см, дм и 46 см болгондо ал карчыттуу болуп, жылкыга токууга талаптагыдай шартташат. Ээр далынын күзгүсүнө бирдей жатып, арты аттын бөйрөгүнө кынаптала түшөт. Андыктан, ээрдин астыңкы тарагын эки жарым эли, арткы тарагы үч эли, ээр каптыргасына чейин сөөм кылып кармообуз керек.

«Бир эле ээр аттын алты жерин жоор кылат» — дешет тажрыйбалуу чеберлер, — ошолордун бирөө жоорубаса ошол «ээрчи» деп аталат. Жаман ээр аттын өркөчүн шишитет. Ээр эки бөйрөгү менен эки далысын басат да, аттын белине тиет. Айрым усталар көңүлүнө жаккан эски ээрди аттын белинен алып, анын бөлүктөрүн карап, көңүлгө түйүп, өлчөмүн ченеп, ээр чабууну баштайт. Ал ээрдин түспөлү бара-бара көкүрөккө жатталып калат.

Күзүндө талды кыйып, анан чоң ээрлердин узундугун 55 см кылып араалап, кабыгын аарчыбай, бетине гудрон (кара май) сыйпап, көлөкөгө коюп, эки-үч айдан кийин кургаганда аны чаба баштаган ээрчилер бар. Мында ээрдин ар бир бөлүгүнүн кагазга чийилген өлчөмү сакталат. Тактап айтканда, см менен берилген кагазда ээрдин бөлүктөрүнүн үлгүлөрү так болот.

Усталар «чоң ээр», «орточо ээр», «кичине ээр» — деп, муну көлөмү боюнча үчкө бөлүп узанышат. Ээрдин кадимки нускасын чабуу үчүн эски ээрлерди иликтеп, алардын үлгүлөрүн так алууга аракеттенүү керек. Ээрди курап да жасашат. Ал «курама ээр» деп аталат. Мындайынан алганда «курап жасоо — усталык, туюк чабуу жөнөкөй эле өнөр» — дешет. Деген менен бул эки ыкмага тең устанын колу тиет. Куранды ээр кармоо — татаал аракет, түйшүктүү келет. Мунун сыры желимди «ичире» жана аны жасай билүүдө турат. Тарамышты тарап, желим аркылуу аны курандылап «ичирүү керек». Ичирүү — желимди коюу жабуу. Эски анжиян ээрин таап, аны атайын ажыратып, ички бириктирилген ыкмаларын байкаса, мурунку усталар буюмдун түбөлүктүүлүгүнө назар ташташкан. Ал ээр сегиз бөлүктөн болот. Ээрдин эки капталы, кашы так ортодо болуп, акырек тең эки бөлүк, чарасы үч бөлүк, эки капталы эки, ортосу бир бөлүк болуп түшөт. Бири-бири менен жешилбөө үчүн мына ушул бөлүктөргө усталар мүйүздөн, сөөктөн «жээк» кылып коюшкан. Кайың кабыктарын жаап, өзүнчө кооздук берген. Анжияндык кыргыздардын ээри туурга

конгон туйгундай сындуу келип, «сыры кетсе да, сыны кетпейт». Ал жылкынын белинен омоктуу орун алат. Жеңил да, бышык да келет. Көпчүлүк усталар жалпы журтчулукка бирдей жаккан мына ушул ээрдин үлгүсүн алууда. Ат жабдыктарын кармоого ышкысы артылган чеберлер бир топ сынган ээрлерди чогултуп алып, мына ошолордон үлгү жаратат. Мыкты усталар чапкан же кургаган ээрлерине өзүнчө талап коет. Ат оонаганда, улут оюндарында («эр эңиш», «улак тартыш» ж. б.) токунганда сынбашы тийиш. Улам убакыт өткөн сайын ээр ич ара чапталышып, жыгач өзүнүн ички касиеттерин кармап, бышыктала барышы зарыл. Албетте, бул буюмдун жердигине, аны табы менен кургатып, иштете билүүсүнө шартташат. Чебердин айлакердиги мына ошондо билинет. Демек, үстү адамга тынч, алыс-жакын жүргөндө белибиз оорубайт. Элдик оюн - шоокторго атайын токулууга жасалып калгандай туюлат. Анткени, «улак тартышта» улакчы ээрдин кашына алат. «Эр эңиште» балбандар ээр кашын кармашат. Бири-биринин колдорун каштын ачакейине басышат. Азыркы усталардын көбү ээрлердин кашын жакшы беките алышпайт. Натыйжада, бак-дарактардын бутактарына илинсе, сарайларга киргенде босогого каштары сынып калат. Кашты жасоо, омкорулган каштын ордуна каш салууда айрым усталар жан киргизип коюшат.

«Сынбасты уста кармабайт, өлбөстү кудай жасабайт» — дейт. Кандай гана буюм-тайым болбосун өзүнүн чегине жеткен сапатта болушу талап кылынат. Ээр жерден бирдеме эңгенге онтойлошот. Кой-эчки жана башкаларды өнөргөндө үзөңгү шак бутка илине калып турат. Ат майдандарында тамандуу үзөңгүдө салмак болот. Кандай гана буюм кармаба, аны берилип, каалоо менен жасап, ал буюмду сактап, барктап урунуубуз устанын кадырын арттырат.

«Малдын жашын менден сура, кайыштын жашын майдан сура» — дейт. Ат жабдыктарынын бөлүктөрүн жылына эки курдай майлап, кургак кийизди бензинге малып, чабылган шөкөттөрүн сүртүп туруу керек. Тери буюмдары үчүн балыктын майы, сорпонун майы колдонулат. Жылкынын майы кайышты кыпкызыл кылып, ага наар түшүргөндөй өң берет. Каштын башын булгаары менен каптоодо чоң чеберчилик болушу зарыл. Мейли усталар ээрди туюк чабабы, же курап жасайбы, баары бир желим менен тарамыш керектелет. Ансыз ээр ойдогудай бекемделбейт.

Айрымдар мурунку усталардын кармаган ээрлеринин сүрөтүн тартып, чийимдерин так алып, мына ушунун негизинде өзүнүн чаба турган ээринин ченемин табат. Демек, мингичке токууда мына бул үлгүнү пайдаланган чеберлер бар. Ээрдин жердик коер каптыргасы 44 см, кашынын бийиктиги 32 см, чарасынын бийиктиги 26 см, ээрдин алды (өркөчкө тийүүчү жери) 30 см, анын үстү жагы 19 см, ээр кашынан чарасына чейинки узундугу 55 см, чарасынын туурасы 41 см, чаранын ээр кашынын түбүнө чейинкиси 41 см, арткы каптыргасы 36 см болушу зарыл. Ээрдин алдыңкы чагарак илгичи 9 см, арткысы 18 см, экөөнүн туурасы 9 см келет. Ээр чабууда усталардын бири-биринен айырмасы ээр өлчөмү боюнча 5—1,2 см эле боло алат. Адам ат менен ат жабдыктарынын кадырына жете урунуусу бул буюмду жасоого шык болот.

Күмүштөн башка жалтырак металлдар сыяны өзүнө кабыл албайт. Шөкөттөрдүн жүзүн ачпайт. Чапкан кооздуктарда усталар эркектер менен аялдардын эски ат жабдыктарынан нуска катары калтырылган үлгүлөрүнүн ортосунан өзүнчө форма — түр тапканы көрүнөт. Албетте, узануунун бөтөнчөлүктөрү аспап-куралдардын ар түрдүүлүгүнө байланышат. Аны ар бир чебер өзүнүн көөнүнө жаккандай жасап алышат. Мүйүз балка жука темирлерди чабууга шартташат. Чөлмөк шибеге «чүмөк шибеге» десе да болот. Ал кайыш менен булгаарыны беттей кайып жатканда чымыратып тартып турат. Сары мүйүз илме шибеге болот. Чеберлер аймактык ээрлердин сүрөтүн анын өлчөмүн алууга да болот.

Талас өрөөнүндө ээрдин эки түрү бар. Анын бири «кудаяр ээри» деп аталат. Муну «Кокон ээри» деп да коюшат. Кашы жалпак келет. (Сүйрү калак баш сымал кашы бар ээрлер Талас тарапта арбын болот.) Ага оюм-чийим шөкөттөрү, гүл мыктары чабылат. Зергерлердин ээр кашына жука металлдарды чаап, бетине оюм-чийим түшүрүү салты азыр да сакталган. Мындан сырткары «Анжыян», «Куш баш ээри» эл ичине таралган. Бул таберик-нуска катары жүздөгөн жылдары колдонулган буюмдар өзүнүн көөнөрбөс үлгүсүн, өлбөс-өчпөс өмүрүн жана сын-сыпатын сактап кала берет.

Ээр чабуу жеңил-желим иш эмес. Ээрдин накта үлгүсүн табуу үчүн аттын үстүнүн гипси менен калыбын алган чеберлер бар. Азыр жылкылардын жаңы тукуму өстүрүлүүдө. Мына ошого карата ээрдин жалпы өлчөмү өзгөрүшү да мүмкүн. Биз үлгүнү эски-жаңы кылып сактообуз керек. Ошондо орточо алганда ээрдин эки актаргасы 43—45 см, өркөчтүн үстү 15—16 см болушу тийиш. Чоңу болсо, өркөчтү басат, кичине оюлса, атты жоор кылат. Ээрдин арткы бел басаары, 20—22 см, чарасынын туурасы 40 см, киши отура турган жеринин алды 12 см, эки актырганын ортосу 30—32 см ге барабар. Арт жагы 34—35 см болот. Ээр кашын өзүнчө жасашат. Минтип жасоодо жыгач да үнөмдөлөт. Кашы менен чапкан ээрдин жыгачы жумуру болушу тийиш. Анан¹ ээрге үч бурчтук формада кашты аштап, желимдеп коёт. Мында ээрдин чарасынын жукалыгы 15—18 см болот. Бул чебердин өтө кылдаттыгын баамдатып турат. Мунун жердигин уста теректен тандаса, мындай жыгачтын суу кезин, же кургак кезин даана билүүсү керек. Суу чакта чапса, жыгач кургаганда куушурулуп, өзүнөн-өзү кысылып, кичирейип кетээри түшүнүктүү. Демек, жыгачтын туурасынан жыйрыла турган касиети болот. Мында абалы анын ичин оюп алып, анан үстүн сыйдалайт. Ошондо жыгач мээлүүн кургап, улам чаап, улам коюп отуруп, өз өлчөмүнө келтирилет. Кыйылган терек кабыгы аарчылбай күндүн ысыгында жатса, анда өзүнчө биологиялык процесс жүрөт да, борсуйт, ич ара ачыйт. Ошол боюнча кармаган ээр кийин баштапкы абалын сактай албай, кажып калат. Ошон үчүн сууга кайнатып, сары суусун чыгарганда жыгачтын тарам-тарам болгон тарамышы гана калат.

Айрым усталар ээрдин 15—20сын бир убакта чабалышат. Мында алды кургап чапканча берки чабылуучу ээрлер күтүп турат. Ошондо айына 20—25 ээр колдон чыгат.

Негизи терек ээр август айында кыйылат. Теректи аарчыйт да, бир ай жайында сулк жатат. Сомдогон ээрлер көлөкөдө болуп жарылайын десе же катууланып баратса солидол сыйпалат. Чоң уйдун териси болсо 14—15 ээрге тыш болот. Болжоодо он бир ээрге сегиз кило (2,5—3 см) мык жумшалат. Айрым усталар «Нанбаш» ээрин алты бөлүктөн кылат. Айырмач ээр 18 бөлүктөн турат. Куш баш ээр туюк чабылат. Ээрди чабууда, анын кашын чыгарууда бычак албай, жалаң керкинин мизин этиет тийгизип отуруп, кашыктай сыйда кылып таштагандар бар.

«Эр ээринин ата башы ак каңкынын» түспөлүн усталар эски ээрлерден алат. Муну кичине да, орточо да, чоң да — так өзүндөй кылып да чабууга болот. Албетте, ээр да өзгөрө бериши мүмкүн. Усталар анын жаңы түспөлүн табууга изденишүүдө. Буга кынаптап тердик менен желдикти шайкештентүү керек.

Куранды ээр чабууда да чеберлердин жекече өздүк ыкмасы, байкоолору бар. Буга 40—50 мм тактайлар жарай берет. Ал атайын үлгүлөр менен кесилип алынат да, аракет ээрдин бөлүктөрүн даярдап алуудан башталат. Демек, ээрдин каптыргасы өзүнчө, чарасы менен эки акыреги, кашы өзүнчө кармалып, курама ээр негизинен жети бөлүктөн турат. Алар бири-бири менен жиксиз кынаптала ашталып, желимге «ичирилет».

Туюк ээрден курама ээр абдан айырмаланат. Биринчиден, мында жыгач үнөмдөлөт. Экинчиден, токунуп жүргөн чакта кийин ээр баштапкы калыбын

сактайт. Үчүнчүдөн, курандылар каршы-терши жайлашып, Анжиян ээрден бышык болот. Буга азыр «ПВА» смола өңдүү желимдер пайдаланылат. (Бул — химиялык жолдор аркылуу жасалган чайыр.) Кучкач ээрдин кашы кичине келет. Куштун башына окшошот. Ошон үчүн «кучкач ээр» (куш баш ээр) десе керек. Ак каңкы болсо башы барбайып, бүркүт томогосундай (негизи бүркүт баштанып) алдына эндүү болот. Экөөнүн тең көөдөнү бирдей келет. Мында эки ээрдин кашынан гана айырма көрүнөт.

Ээрдик талдын узундугун 50—55 см кесип, адегенде акта келүүчү жагын түздөп, чаап алат. Астыңкы акта менен арткы актанын өлчөмүнө карата (акта-желдик келүүчү жери) чийип алып, ошого карата актанын коңулун биринчи бүтүрсө болот. Анан ээрдин үстүңкү бетин чаба баштайт. Буга чарасы менен моюну кирет. Эгер тал нымдуу болсо, иштетүүгө жумшак келип, узануу учурунда жарылбайт. Жердик өтө катуу болсо чабуусу оор. Өтө суусу жарылып кетет. Чаранын формасын чыгарган соң анын кашын бүтүрөт. Эгер жыгачтын өлчөмүндө ээрдин көөдөнү кошо чыга турган болсо, кашты туюк эле бир чабуу керек. Көөдөнү жетпесе, кашы өзүнчө жасалат да, экөө бири-бирине ашталат. Мында актанын узундугу ээрдин кашы менен чарасынын узунунан 10—12 см кыска болот. Анда жалпы ээрдин узундугу эки карыш, бир нукумдай (50—55 см келет). Ошондо актасы 40—42 см, актарынын коңулунан бийиктиги алды болжолдо 14—16 см (бир карыш), артынын бийиктиги 11—12 см (сөөмдөй) келип, ээрдин атка отурушу көркөмдүү көрүнөт. Ээр бийик болсо, коңкоюп калат.

Терекке караганда ээр чабуу үчүн бак мыкты көрүнөт, — деген усталар бар. Ал тарамыштуу катуу келет. күздө кыйып, ченеп алып, абалы аны балта аркылуу сомдойт. Анан керки менен майдалап чаап, ээрдин өзү жаралгандан кийин -ал жарылып кетпеси үчүн чоң казанга тузга кайнатат. Мында ичиндеги заттар сууга чыгып, бактын тарамыштары бири-бирине жабышып биригет. Тузду жыгач өзүнө сиңирет. Анан малдын майын же вазелин сыйпап койсо, ээр какыс болуп, өмүрү жарылбайт. Тузга кайнатуудан чыгары менен, ушинтип, күн көргөзбөй туруп, дароо каптоо зарыл. Ошондо элдик ат майданына токуп, ат оонап калсын, оңко турсун, жарылып кетпейт.

Айрым ээрлер улакчылар токунууга шартташкан бөтөнчөлүктөрү болот. Анда үзөңгү боо өтүүчү теминги эки элидей өйдө алынат. Бул улакчы улакты өйдө ныгыра жапмага — жоон санга жеткире тыкан басууга оңтойлошот. Ансыз улак жапмадан салаңдап калат да, ал колдон бат чыкма болот.

Ат-Башы, Нарын өрөөндөрүндө бака терек өсөт. Ал оролуп чыгат да, шоо жарылып кетпейт. Бышык келет. Бул — илгертен бери климатташкан өсүмдүк. Мырза терек шоо кетип, түз жарылат да, мындан чапкан ээр кажып калат. Ар бир устанын өзүнчө ыкымы болот. Ал ошол аймактын жер шартына байланышат. Октябрь айы ченде тал-терек бышат, жалбырактары түшөт. Ошол тапта кыйып, ээрге ченеп-өлчөп араалайт да, балта аркылуу сомдоп, көлөкө жайга, как жерге коет. Арадан он күн өткөргөй «жарылбай жакшы кургап жатабы» — деп, улам карап турат. Эгер жарылайын деген шек берсе, аны солидол менен майлашат.

Илгери болсо ошол жерге уйдун жаңы тезегин жабыштыра сыйпап коюучу. Күн алыс ошону суу менен жышып туруучу. Терек жайында бир айда кургайт. Ээрди арчадан чапкандар да бар. Капталбаса, кадимкидей арча жыты уруп турат. Аны чаап бүткөндөн кийин ага акиташтын суусун сыйпаса, кийин кыпкызыл болуп калат. Туюк чабууда ээр кашы негизги чарадан бийигирээк келет. Курсактуу адамдарга ээрдин моюну кыскараак келет. Себеби, ичти урбайт. Ээр кашы бычак менен чыгат. Ээр чабууда: түз керки (кадимки керки), ийги керки (чүңкур жери жаңырган ай сымал), жеңил керки (моюну жеткен жери чабылуучу керки). Буларды чеберлер курч, серпилгич темирден жасап алышат.

Айрым чеберлер ээрдин жердигин көк терек менен жөнөкөй талдан тандашат. Муну чабуудан мурун ээрлерди чогултуп, үлгүлөрүн атка токуп көрүп, айтор, өзүнчө сындан өткөрүп, анан жердикти кайсы убак болсо да кыйып келип, койдун жаңы кыгын күрөп келип, тал-теректи ошого көөмп, он-он беш күнчө жаткырып алат. Мында аарчылган ак жыгач өрүк өңдөнүп күрөң тартып, өзүнөн-өзү чымырданат. Керки чакырлап, араң өтчүүдөй болуп калат. Ээр биротоло туюк чабылат. Чабуу учурунда кичине кемтик чыкса, жиксиз улап коюу, албетте, устанын кылдаттыгын көрсөтө алат.

Ээрди чабууда айрымдар кагаз үлгүсүнө таянат. Ал бир нече бөлүктөрдөн турат.

ЭЭР КАПТОО — ээрди каптоо төрт бөлүктөн турат. Абалы алдын, эки каптыргасынын баш-баштары, чарбасы, үстү капталат. Териге өзүнчө өң берүү үчүн кадимки кара тушту (сыяны) пайдалангандар бар. Аны чылгый теринин ич жагына сыйпайт. Ошондо ал сырткы өңүнө чыгат. Ансыз ээр кадимки жыдытылган карындай чел болуп, ээрдин жыгачы көрүнүп калат.

Сыйрып алары менен терини жылуу кезинде эле түгүн сыртына чыгара ороп коёт. Ичине жел кирбей жылуу жерге турса, ал төрт күндө жыдыйт. Жүнү өзү эле колго келбей калат. Ички челин, тери этин кырып алат. Сөөктөй катып калган тери болсо да жибитип, жүнүн жыдытат. Терини ээрге каптоодо эки см дик мык керектелет. Буюмдун жээктерин жана каштарын кооздоо үчүн бөрктүү мыктарды пайдаланат. Аны ээрге чапканда көрпөчөлөнгөнсүп, кадимки шөкөттөлгөндөй, сынпоздолгондой кооздукту тартуулап турат.

Кол кайык аркылуу жүзөгө ашырууда жыгачты араалоодо же чөптү таңгактоодо механизмди кыймылга келтирүүчү капрон жиби бар резина аралашкан жазы тасма курду тилип, эки катын ажыратып алса болот. Ошону кайыш менен булгаарынын ортосуна беттей коюп кайыйт. Кайык жипке капронду пайдалангандар бар (өзүнчө чоң түрмөк, аны дүкөндөрдө сатат). Тилинген кош кат кайыш булгаарыны дискага кыпчытып, жүгөндү, көмөлдүрүктү, басмайылды, куюшканды алты-жети күндө кайып бүткөндөр бар. Ошондо бир ат жабдык жарым айда колдон биротоло чыгат.

Ээрди каптоодо уй терисинен төө териси 8—10 жыл бышыгыраак болот. Кийинчерээк ээрчилер уй териси менен эле каптап жүрүшөт. Аны жыдытуу үчүн айрымдар бетине акиташ себет. Анда ички кыртышы жумшарат, жүнү жыдыйт. Жумуру жыгачты тамга жөлөп, ошого жыдыган терини артка салып, жүнүн орок менен шыпырып ташташат. Кайра ички бетин сыртына арта каратып, челин да сыдырат. Анан эки-үч кун таза сууга салса, акиси

кетет. Ансыз каптаганда жылаңач ээрди тери чап кармай албайт. Ал «Там тешээр ээр» болуп калат. (Тамга койгула, ат-маты менен эшиктен кир, ат жыгылып, үч-төрт ала салсын, оңко турсун ээр сынбайт. Ушуну там бузаар ээр деп атайт.) Эгер ээр кургап, даяр боло элек чакта анда аны каптоочу терисин белендеп алат. Ошол жүнү шыпырылып алынган кургак көлөкө жерге керип, калдыркандай катырат. Айрымдар терини ным жерге таштап, чиритип же көгөртүп коет. Ошол кургатып алган терини сууга салып, чылгый кылып дароо ээрди каптай коюшат.

Демек, ээр каптоо — бодонун чылгый терисин чабылган ээрдин сыртынан бычып карматуу. Мында ар бир чебердин өзүнчө таандык ыкмалары баамдалат. Чебер терини челекте муздак сууга жыдытып, жүнүн бычак менен алат. Кайрадан туздап, челекке эки күнчө салып таштаса, тери чыйралат да, калыңдыгын да, сапатын да сактайт. Чылгый терини чабылган ээрдин сыртынан бычат да, өзүнүн мыгы менен урат. Тери чылгый чагында капталса, ээрди чап кармайт. Чылгый теринин өңүн буруш үчүн азыркы чеберлер кара лакты, көк, жашыл жана кызыл боекту да пайдаланышат. Терини чала ийлеп, туз жаап, ысык сууга салып, күнү-түнү коюп да жыдытууга болот. Абалы ээрдин ичи, анан эки каптыргасы капталат. Ээр каптоо үчүн чеберлер кайындан мык жасашкан.

ЭЭРДИ СЫНПОСТОО — капталган булгаарыга кооздук түшүрүү. Түшүрүүчү сынпостоодо мурун ээрди булгаары аркылуу каптайт. Мунун каптыргалары да булгаары болот. Ал тердикти жаап турат. Ошого чебер өзүнүн чийим шибегеси менен оболу кичине ичке оюм түшүрөт. Анан жумуру сабы бар чийим шибегени отко ысытып алып басат. Мында усталар өзүнө таандык көркөмдүктү берет. Ээрге жана тердикке түшүргөн чийме сынпостор «мүйүзчөлөнүп», «кыялданып», «карга тырмактанып» кетет. Айрымдар ээр каптоосунда да жекече ыкмалары бар. Мында жылытылган тери аркылуу капталган ээрдин кашын өзүнчө каптап, анын үстүнөн тигип коет. Себеби, ал жыртылганда кайра тигүүгө оңтойлуу келет. Кара булгаарынын ичин кийиз же нооту менен ичтеп, четине нечен түрдүү кайык түшүрүп, жээктери кийиз, тукаба өңдүү бышык жердиктер менен да кыюуланат.

Ар бир өнөрдүн түрлөрүн табы менен кармаган зергерлер жигит ээринин эки капталынын этегине ак жип (илгери жибек тарамыш) менен энин жарым элидей кылып, «жээк» коюшат. Ага эни эки элидей кош карыш ичке балык жон «наар» келтиришет да, анын ичинен чийим шибегеси аркылуу «ийрек» сымал «тиш-тиш» түшүрүшкөн. Мындай «чиймесынпос» өзүнчө эле кооз көрүнгөн.

Айрымдары муну өзүнүн «кыял оюмдары» менен да наар кылып түшүрө алуучу. Чийим шибегесиндей эле «чийме сынпосту» түрлөнтүп жиберүүгө өтө оңтойлуу «жылдызча», «тоок көз», «тегерекче», «толкун» сыяктуу аспаптары кол булгаарыга кооздук ыроолоонун мыкты шарты экенин баамдайбыз. Бул көркөм көчөттөр ээрдин эки капталына бипбирдей түшөт. Мында ээрдин кашы оюм-чийим түшкөн моюнунан өйдө өзүнчө капталып, алкымынан булгаары чачы чыккан. Албетте, эски зергерлердин берген «чийме сынпостору» биринен-бири кайталанбай, кайра түрлөнтүп кетишчү. Анткени менен кимдин «чийме сынпостору» экенин эл билип туруучу. Ушундан улам усталар ат жабдыктарына узанууда терини колдо иштетүүнүн асемдүү сырларын мыкты билишкен.

ЭЭРДИ ШӨКӨТТӨӨ — буюмдун бетине түстүү металлдарды чабуу. Темирге күмүш жалатып, көрчөгөлөрдү берүү менен ээрдин бетин кооздоо салты. Мында да ар бир зергердин өзүнө таандык чеберчиликтери баамдалат. Ээрдин алдыңкы, арткы акталары күмүш менен жээктелет. Көкүрөгүнүн асты-үстү жана ээр кашы айланта туташ чабылган күмүш алкактарга «чапкылоо», «сыя төгүү», «кесүү», «оюм кылуу» өңдүү көркөм ыкмалары менен кооздуктар түшүп, атайын көркөм калыптарга куюлуп, жылдызчаланган көрчөгөлөр (топчулар) чабылат. Ээрдин алдыңкы бетине чөгөрүлгөн кызыл, жашыл, көк, сары түстөгү асыл таштардын төгөрөгү эшилген майда күмүш зымчылар жана торчолор аркылуу «тогуз төбөлөнөт». Мындай кооздук ээрдин кашынын эки ачасында да күйгөн жылдыздай жаркырап көрүнүп турат.

Зергерлер кыз-келиндер үчүн токунган ээрлерге узанууда бөтөнчөлүгү бар. Анын эр ээриндей тегерек кашы болбойт. «Ыңырчак сымал» алды-артын бирдей көрүнүп, муну көк менен да, жыгач менен да кураштырып жасоого болот. Демек, зергерлер ээрдин алдыңкы-арткы беттерине туташ күмүш чабышат. Четтерине «араа тиш», «толкун», «чычкан изи» сыяктуу көркөмдүк жүгүртүшүп, анан кооз оюм түшөт. Ал «мүйүз», «кыял», «карга тырмак» өңдүү оюмдардын элементтерин таасын сактайт. Буга да эр ээрдей жашыл, сары, кызыл, көк асыл таштар, айнектер чөгөрүлүп, «чапкылоо ыкмасы» менен атайын из түшүрүп, көркөм чиймеге «сыя төгүп» кооздолот. Жука күмүштү кайчылап, оюм кылып чаап, шөкөттөгөн усталар да болот.

Алды-артына бирдей сүйрү каш чыгара чаап, укмуштай шөкөттөөчү усталар Талас, Кетмен-Төбө, Жаңы-Жол, Ала-Бука, Чаткал тарапта көп чыккан. Андай ээрлерди кооздоо, албетте, беркилерден айырмалануучу бөтөнчөлүктөрү бар.

ЭЭРДИ ТОКУУ — атты минүүгө даярдоо. Абалы ичмек салынат. Ичи кийиз шөкөттөлгөн тердиктин үстүнө ат жабдуу түшүп, кош желдик бастырылат. Мурун

куюшкан анан көмөлдүрүктөн кийин — басмайыл тартылып, жүгөн катылат. Белине ээрди кондурганда туурда турган куштай көрүнүп, ат соорусунан караганда эки кулагы шамдай даана көрүнүп, ээр аттын өркөчүн баспайт. Мында кучкач ээрдин кашы шаңшыган бүркүттүн томогосундай, сергек сезип, таранып отурган алгыр куш элестейт. Ак каңкы ээрдин куш башын жээктей атайын көркөмдүк үчүн чөгөргөн күмүш, мүйүз, сөөк көрчөлөр кара баркут көрпөчөдөн кашкайып, седептей агарып көрпөчөнүн кыюусуна жарашык берип турат.

Кыз-келиндердин ээр токумунда эркектердикине караганда күмүш шөкөттөрү өтө бай чабылгандыктан ат жарыктыктын төрт туягы гана көрүнөт. Толук септелген кызды аткарган ат күмүш да септелгенсип, чайпалып калат.

Ээрден башка ат жабдыктардын бөлүктөрүнүн кооздолгон түрүн «жалпооч» же «жалпоочтонгон ат жабдык» — деп айтат. Жетектеген атка ээр токулбайт. Ал эми ээрчен атты жетектеп жүрбөйт. Анткени салаңдап жүргөн үзөңгү термелген аттын бутуна тийип, майып кылуусу ыктымал. Демек, ээрчен атты жетектеп жүрүү зарылчылыгы туулуп калса, үзөңгү канжыгага байланат. Жалпоочтун составына ээрдин кирбегени да ушуга байланышат. Жалпоочтолгон ат — өтө шөкөттөлгөн, ат жабдуу жабылып, жетектелген ат. Албетте, мындай жасалгалуу ат менен бирөөлөрдү куттуктаган же тартуулаган. Ал шаан-шөкөттөрдө токула турган.

«Манас» эпосунда «Кандагайга чаптатып» — деп айтылат. Бул «атка согуштук ат жабдууну жабуу» деген түшүнүктү берет. Эгер бир буюмду булгаары, тери менен каптаса да «кандагайга чаптатып» дейт.

ЭШИК ТЫШ — эшик чийдин сыртынан каланган кийиз. Адатта, эшиктин баш босогого чейинки сырты ак кийиз менен жабылат. Анын үч тарабынын, эки жагынын жана аягынын жазылыгы 15—18—20—22 см келген жерине түрдүү түстөгү көркөмдүк түшөт. Ага баркут, манат өңдүү баалуу кездемелерди кармагандар бар. Эшик тышка көбүнчө «мүйүз», «кыял», «бадам» өңдүү оюмдар түшөт да, көбүнчө кызыл, кара өңдө берилет. Ал жээк катары аламычталып коюлушу мүмкүн. Анын ордуна кара кийиз эле жээктелген эшик тыштар да болот. Эшик тыштын башына сызмаданбы же эшилген жиптенби боо тагылат. Ал эми мунун кырчоого байлана турган эки четки ичке боосу эшме болот.

ЭШИК ЧИЙ — боз үйгө кирип-чыгууда эшиктин элпек

жабылышы үчүн жылкынын жазы көгү менен токулган чий. Боз үйдүн бир бөлүгү. Түшүүчү көркөм көчөттөр анча ала чакмактанбай, буюмдун четки ийреги кийизге беттей тигилет да, мында негизи кызыл-көк, кара-кызыл, кара сары, кара-ак сыяктуу эки өң гана жупташат. «Мүйүз оюму», «такта оюм», «шайы оюм» өңдөнгөн көчөттөр эшик чий үчүн өтө мүнөздүү көрүнүп, чийдин төптөшүп, жакшынакай чырмалып токулган кайчы көктөлгөн көктөрдүн, «ууктун жана жел боонун» алдынан көрүнүп турат. Мунун көркөм көчөттөрүнүн четине түшкөн «ала мончоктору», «араа тиш», «тумарча» кейиптенет. Ачып-жабууда абдан бышык болушу үчүн аны согууда атайын жылкынын жазы көгү колдонулат да, буга деле чыгдан (ашкана) жана канат чийге таандык көркөм көчөттөр түшүрүлөт.

ЭШМЕ — «Көбүгүбүз көгөт эшет, Айраныбыз аркан эшет» (элдик оозеки адабият). Тытылган койдун жүнүнөн, эчкинин, топоздун кылтагынан, жылкынын куйрук-жалынан түйдөктөп, чыйратуу менен жип кылуу. Малдын түгү эшмечиликтин негизин түзөт.

ЭШМЕЧИ — эшмени жүзөгө ашыруучу чебер.

ЭШМЕЧИЛИК — кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Байыртан берки көчмөндүүлүктө күндөлүк турмуш-тиричилик жагын көздөп, жалаң мал чарбачылыгына байланышкан калк боз үйдүн боолорун, бирдемелерди байлоо жана жүктөө үчүн муну кыргыз аялдары жапырт кармашкан.

Эшменин үч түрү бар. Жалаң жүндөн эшилүүчү жипшууларга боз үйдүн: «уук боосу», «түндүк боосу», «туурдук боосу», «үзүк боосу» анан «кырчоосу» сыяктуулар кирет. Жалаң кылдан көбүнчө «чылбыр», «аркан» эшилет. Анан кылга жүндү бөлөп, «желе» кулун-тайга «нокто», козу-улакка «көгөн» эшишкен. Кап, баштык, уук боолору да ошондой эшилген. Кыргыздын кылчык койлорунун жүнү эшмечилик үчүн негизги жердик болгон.

ЭШМЕ ЖИПТИ БАЙЛОО — бир нерсе тигүүдө жип ийне же шибеге өткөн жерден өтүп кетпей такалып калсын үчүн учу түйүлөт. Ал түйүн деп аталат. Чие байлоо сыяктуу байлоонун түрлөрү пайда болгон. Алар ыңгайына жараша колдонулган жана керегине жараша өздөштүрүлгөн. Мисалы, бут кийимдин боосу илмек байланат, анткени аны кайра чечкенге оңой болот. Казык баш чалып байлоодо да илмек болот. Мында жип оңой чечилет. Ал эми атты үч буттап, отко койгондо чылбыр аттын арткы бутуна күрмөп байланат. Күрмөп байланган түйүн эч качан өзүнчө чечилип кетпейт. Анда да учу илмек болот, кол менен кайра оңой чечилет ж.б. Ошентип, көчмөндүү турмушка байланыштуу жипти байлоонун ар кандай ыкмалары өздөштүрүлө баштаган.

Бара-бара жиптен өрүп, эшик, түйүп буюм жасоону үйрөнө башташкан. Жоондугу, узундугу, чыйратылышы, челдениши, текшилиги, чыйрактыгы, бышыктыгы — оңуп кетпеши аркылуу жиптин сапаты өлчөнөт. Жиптин чыйрактыгы жана бышыктыгы — бири-биринен ажырагыс касиет. Эгер жипти чойгондо кайра жыйрылса, анда ал жип бышык, мындай жиптин сыны бузулбай, узак мезгил көөнөрбөйт.

Научно-популярное издание

Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу

ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО КЫРГЫЗОВ

(Словарь приведенных терминов)
Оформление художника К. Коеналиева
Бишкек, издательство «Кыргызстан»
На кыргызском языке

Илимий-популярдуу басылыш

Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу

КЫРГЫЗДЫН КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮ
(Колдонмо)

Редакторлору Б. Алагушов, Ш. Адамалиева
Көркөмдөгөн сүрөтчүсү К. Коеналиев
Көркөм редактору З. Кылычбекова
Техн. редактору Ж. Сооронкулова
Корректору Д. Ороскожоева